

Наталія Костусяк

**СТРУКТУРА МІЖРІВНЕВИХ КАТЕГОРІЙ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Волинський національний університет
імені Лесі Українки
Луцьк – 2012

УДК 811.161.2'366.5
ББК 81.411.1-2
К 72

*Рекомендувала до друку вчена рада
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 6 від 29 грудня 2011 року)*

Відповідальний редактор:

Вихованець І. Р. – член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу граматики української мови (Інститут української мови НАН України).

Рецензенти:

Городенська К. Г. – доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики української мови (Інститут української мови НАН України);

Ожоган В. М. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови (Національний університет „Києво-Могилянська академія”);

Скаб М. С. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури української мови (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича).

Костусяк Н. М.

К 72 Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : монографія. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с.

ISBN 978-966-600-593-2

У монографії цілісно досліджено категорій відмінка, валентності та надкатегорії модальності як інтегральних мовних величин, пов'язаних із кількома граматичними сферами, теоретично обґрунтовано особливості їхнього структурування. Із позицій функційної морфолого-синтаксичної концепції розглянуто міжрівневу категорію відмінка, виокремлено й ієрархізовано морфологічні та семантичні відмінкові грами, схарактеризовано засоби їхньої реалізації, особливості морфологічної та синтаксичної парадигм. Визначено диференційні ознаки міжрівневої категорії валентності, простежено її зв'язок із лексико-семантичним, синтаксичним та морфологічним рівнями мови, розмежовано похідну й непохідну валентності. Із погляду функційно-категорійної теорії запропоновано системно-структурну кваліфікацію модальності як міжрівневої надкатегорії сучасної української мови, указано на її внутрішню організацію й категорійну багатовекторність, з'ясовано типологічні ознаки трьох складників надкатегорії модальності – морфологічної модальності, синтаксичної модальності та лексико-граматичної модальності, описано їхню граємну спеціалізацію.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів філологічних факультетів, учителів.

**УДК 811.161.2'366.5
ББК 81.411.1-2**

ISBN 978-966-600-593-2

© Костусяк Н. М., 2012
© Волинський національний університет
імені Лесі Українки, 2012

ЗМІСТ

Передмова	4
Вступ	7
Розділ 1. Теоретичні проблеми граматичних категорій	17
1.1. Класифікаційні засади вивчення граматичних категорій.....	17
1.2. Частиномовні параметри граматичних категорій	21
1.3. Синтаксичне функціонування граматичних категорій.....	24
1.4. Морфологічні категорії.....	29
1.5. Синтаксичні категорії.....	34
1.6. Словотвірні категорії.....	39
1.7. Міжривневі категорії в граматичній системі української мови	44
Висновки до розділу 1	49
Розділ 2. Морфолого-синтаксична категорія відмінка	52
2.1. Категорія відмінка як визначальна міжривнева категорія іменника	52
2.2. Проблема морфологічної кількості граем у категорії відмінка	65
2.3. Семантико-синтаксичні ознаки категорії відмінка	72
2.4. Формально-синтаксичні ознаки категорії відмінка	132
2.5. Комунікативні ознаки категорії відмінка.....	158
Висновки до розділу 2	179
Розділ 3. Непохідна й похідна валентність	186
3.1. Валентність як міжривнева категорія.....	186
3.2. Дієслівна валентність як непохідна міжривнева категорія	194
3.3. Валентність транспонованих прикметників	205
3.4. Валентність транспонованих прислівників	238
3.5. Валентність транспонованих числівників.....	256
3.6. Валентність транспонованих іменників	262
Висновки до розділу 3	284
Розділ 4. Граматична надкатегорія модальності	291
4.1. Структура граматичної надкатегорії модальності	291
4.2. Морфологічна модальність та її граемна реалізація	302
4.3. Синтаксична модальність та її граемна реалізація	313
4.4. Лексико-граматична модальність	331
Висновки до розділу 4	351
Висновки	357
Примітки	375
Список використаної літератури	397
Список використаних джерел	437

ПЕРЕДМОВА

Пропоноване дослідження присвячено актуальній проблемі сучасного мовознавства – визначенню граматичної природи, з'ясуванню статусу та структури міжрівневих категорій відмінка, валентності й надкатегорії модальності, встановленню їхньої значущості в граматичному ладі української мови. У ширшому плані ця праця ґрунтується на загальнотеоретичних принципах функційно-категорійної граматики, що передбачає глибоке й усебічне вивчення трьох взаємопов'язаних граматичних рівнів – морфологічного, синтаксичного та словотвірного, а також їхніх одиниць і категорій. Відповідно до нового підходу відмінок, валентність і модальність розглянуто в аспекті формальної, семантичної та комунікативної цілісності, що не лише вносить відповідні корективи у визначення їхньої специфіки, а й дає змогу відійти від одновимірного розгляду цих граматичних явищ, об'єктивно й повно описати категорійну систему української мови, простежити динаміку всіх її ярусів.

На сьогодні маємо чимало студій, у яких знайшла відображення зазначена проблема. Проте вагомі напрацювання лінгвістів, зазвичай спрямовані на вияв суто морфологічних або суто синтаксичних ознак, не дають повного й комплексного уявлення про організацію відмінка, валентності й модальності в українській мові, систему різнорангових засобів їхнього вираження, внутрішню категорійну та графемну структурованість цих мовних явищ. Зреалізований у книзі комплексний морфолого-синтаксичний вимір вважаємо важливим і перспективним.

Пропонована праця є першим монографічним дослідженням відмінка, валентності та модальності як багатовимірних компонентів, що мають стосунок до міжрівневої взаємодії та комунікативно-прагматичного напрямку. Воно ґрунтується на функційно-семантичній концепції, відповідно до якої здійснено цілісне вивчення зазначених категорій, визначено їхній граматичний статус, теоретично обґрунтовано особливості структурування. Розуміння вказаних мовних явищ як понять вищого рівня дало змогу розглянути їх в аспекті двобічної залежності, яку визначають ознаки зовнішньорегулярного вираження й семантичної мотивованості.

У сучасній українській мові категорія відмінка іменника належить до міжрівневих конститутивних категорійних одиниць. Її кваліфікація на морфологічному й синтаксичному рівнях, а також трьох

підрівнях останнього – семантико-синтаксичному, формально-синтаксичному й комунікативному уможливила розмежування морфологічної та синтаксичної відмінкових парадигм. Такий підхід дає змогу констатувати, що синтаксичне розуміння відмінка слугує своєрідною базою, на якій побудовано дослідження його морфологічної структури. Цілісний аналіз категорії відмінка передбачає вирізнення не лише її морфологічних грамем, а й семантичних. До сфери останніх належать суб'єкт, об'єкт, адресат, локатив й інструменталь, що перебувають у відповідних ієрархічних стосунках і, маючи відповідні засоби реалізації (морфологічні відмінки), формують специфічну синтаксичну парадигму категорії відмінка іменника, абсолютно відмінну від морфологічної. Морфологічна сутність цієї граматичної категорії полягає в її послідовно словозмінному характері. План вираження відмінкових грамем пов'язаний із флексіями, відповідно до специфіки яких іменники об'єднано в парадигматичні типи.

У безпосередньому зв'язку з категорією відмінка іменника перебуває міжрівнева категорія валентності. Спільність обох категорійних одиниць полягає в їхній багатоярусній організації, однак структура валентності має складніший характер, оскільки її функціонування пов'язане з трьома мовними рівнями – лексико-семантичним, синтаксичним і морфологічним. Розгляд валентності дієслова саме в такому вимірі уможливило кваліфікацію її як категорії ієрархічно вищого рангу. Зважаючи на ознаку похідності/непохідності, ієрархізовано непохідну дієслівну валентність та валентність транспонованих прикметників, прислівників, числівників і вторинних (віддієслівних та відприкметникових) іменників, що має похідний характер; наголошено на посиленні валентних ознак у предикативно вжитих прикметниках, прислівниках і числівниках та згасанні цих ознак у віддієслівних і відприкметникових субстантивах.

З-поміж трьох міжрівневих мовних величин найвищий рівень абстрактності властивий модальності. Відповідно до згаданих чинників надаємо їй статусу надкатегорії, тобто глобальної, багатоступінчастої, комунікативно спрямованої категорійної одиниці з найзагальнішим та найабстрактнішим змістом щодо підпорядкованих категорій. Структуру модальності формують компоненти з менш абстрактною категорійною змістовою основою – морфологічна модаль-

ність, синтаксична модальність та лексико-граматична модальність, які рангово підпорядковані надкатегорії модальності.

Дослідження міжрівневих категорій відмінка, валентності й надкатегорії модальності спирається на реченнєві побудови, дібрані методом наскрізного виписування з творів сучасних українських письменників, публіцистичних і наукових текстів, офіційних документів. Картотеку фактажу також доповнюють дані Словника української мови в одинадцяти томах. Для повного й усебічного вивчення функційних параметрів міжрівневих граматичних категорій залучено понад 60 000 реченнєвих конструкцій із виявами первинного та вторинного (транспозиційного) функціонування формальних засобів вираження аналізованих категорійних одиниць. На цих матеріалах ґрунтуються й узагальнення, пов'язані з певними явищами мовної динаміки. Такий акцент є важливим кроком для вдосконалення типології класифікаційних схем граматичних категорій і, загалом, усіх граматичних явищ сучасної української мови. Висунуті теоретичні положення й узагальнення збагачують теорію граматики та сприяють поглибленому вивченню морфологічних і синтаксичних категорій, а також питань функційно-категорійної граматики української й інших слов'янських мов.

Глибоко вдячна члену-кореспондентові НАН України, докторові філологічних наук, професорові, головному науковому співробітникові відділу граматики української мови Інституту української мови НАН України І. Р. Вихованцеві, докторові філологічних наук, професорові, завідувачу відділу граматики української мови Інституту української мови НАН України К. Г. Городенській, докторові філологічних наук, професорові, завідувачу кафедри української мови Національного університету „Києво-Могилянська академія” В. М. Ожогану, докторові філологічних наук, професорові, завідувачу кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича М. С. Скабу за конструктивні рекомендації та поради, які сприяли поліпшенню змісту монографії.

ВСТУП

У низці провідних лінгвістичних студій останнього часу окреслено тенденції глибокого й багаторівневого аналізу мовних явищ, що передбачає не лише формально-структурний розгляд, а й акцентує увагу на семантичному та прагматичному аспектах. Через те в українському мовознавстві, зорієнтованому на функційно-комунікативний вияв, не втрачають актуальності граматичні праці, концептуальні засади яких побудовані на системному аналізі динаміки синтаксичної, морфологічної та словотвірної структур сучасної української літературної мови. Продуктивність лінгвістичних досліджень такого типу полягає в тому, що опис граматичного ладу української мови здійснюють, зважаючи на його функційно-категорійний характер. Усе це дає вагомі підстави для кваліфікації мовних одиниць не тільки в ракурсі їхньої категорійної специфіки, а й інформативного спрямування та контекстного оточення. На таких теоретичних засадах побудовані ідеї вчених української граматичної школи на чолі з І. Р. Вихованцем, які, увібравши найкращі набутки вітчизняного та світового мовознавства, запропонували оригінальну цілісну концепцію аналізу граматичного ладу української мови та системи його категорій, що, за визначенням М. В. Мірченка, „в одному плані розрізняють морфологічні явища, в іншому показують ранговість синтаксичних явищ з їхньою проекцією на відтворення відношень у сфері об'єктивного буття” [318, 8].

Застосування функційної морфолого-синтаксичної концепції передбачає виокремлення й нове потрактування сукупності взаємопов'язаних і водночас різнотипних одиниць, з-поміж яких центральним у складному мовному механізмі виступає слово. Як слушно постулює І. Р. Вихованець, „**слово** з граматичного погляду є основною морфологічною одиницею, а в сукупності всіх його аспектів (лексичного, морфологічного, словотвірного, синтаксичного тощо) – **основною одиницею мови**” [108, 8]. Лише таке послідовно системне бачення цієї мовної величини, що зумовлює корекцію деяких традиційних теоретичних положень, дає змогу відмовитися від ізоляційного її вивчення. Концептуальні засади сучасного потрактування слова, вироблення нових принципів його аналізу мають бути зорієнтовані передовсім на параметри міжрівневого характеру

згаданої одиниці. Беручи до уваги подані кваліфікаційні ознаки й наголошуючи на причетності слова до різних граматичних ярусів, І. Р. Вихованець зазначає: „У сфері граматики слово поєднує **три граматичні рівні – морфологічний, синтаксичний і словотвірний**” [108, 9]. Дослідження цієї одиниці в триярусній інтерпретації дає змогу розглянути її як складний об’єкт мовної системи, у якій опис і регламентацію слова подано, по-перше, як комплекс морфем – кореневого компонента, що виступає носієм лексичного значення, і службового сегментного, пов’язаного з вираженням граматичних значень. Крім того, слово в мові набуває спеціального узагальненого вираження. Такий підхід уможливорює кваліфікацію його як морфологічної одиниці. По-друге, особливості функційного потенціалу слова, комунікативної значущості та статус елемента реченнєвої побудови, здатного виконувати роль члена речення або за відповідної ситуації бути окремим мінімальним (однослівним) реченням, передбачає розгляд його на синтаксичному рівні. По-третє, досить показовий акцент похідності слова, який знаходить відображення в дериваційних афіксах, дає змогу окреслити його специфіку в словотвірному вимірі. Центральність слова полягає й у тому, що лінгвістичний аналіз інших ієрархічно нижчих і вищих мовних явищ, їхніх категорійних, структурних і функційних особливостей здійснюють з огляду на стосунок їх до основної одиниці мови.

До важливих аспектів дослідження слова належить кваліфікація його як мовного знака, який, позначаючи предмети та явища поза мовної дійсності, виступає носієм змістових функцій, а також поєднує більш або менш визначену систему формальних засобів вираження. Співвідношення семантики й форми належить до центральних проблем граматики та підкреслює перевагу комплексного підходу до трактування низки усталених граматичних явищ. На думку С. Д. Кацнельсона, „якщо змістові функції, що становлять головний нерв граматичної категорії, мають порівняно обмежену сферу дії, то вторинні за походження формальні функції відіграють вирішальну роль у поширенні сфери дії цієї категорії й збільшенні її ваги в граматичній системі певної мови” [223, 74]. Двобічна сутність слова, пов’язана зі співвідношенням у ньому семантичного та формально-граматичного змісту, впливає на повноту висвітлення його кваліфікаційних па-

раметрів, вияву системності й взаємозв'язку різних мовних рівнів.

Орієнтація на здатність слова до синтаксичної реалізації в певних контекстах ґрунтується на розумінні його як відносно автономної одиниці з ознаками потенційної позиційної рухливості в межах контексту. Такої думки дотримується І. Р. Вихованець, підкреслюючи, що „відносна самостійність слова може мати два ступені: ступінь **позиційної рухливості** і ступінь **функціонально-синтаксичної самостійності**. Позиційна рухливість слова вказує на його широке – хоч і не абсолютне – більш чи менш вільне переміщення в реченнях (у різних реченнях те саме слово може займати різні позиції). <…> Ступінь функціонально-синтаксичної самостійності полягає у здатності слова виконувати функцію члена речення або окремого однослівного речення” [108, 9]. Подані аргументи засвідчують, що слово як репрезентант семантичних і морфологічних ознак водночас належить до невід’ємних складників синтаксису. Особливо виразний вияв синтаксичної зорієнтованості слова простежуємо за розподілу функцій між окремими формами, які вони виконують у процесі комунікації. Саме функція, виявляючи стосунок до різних рівнів і до мови в цілому, визначає граматичний ранг кожного мовного компонента, його розташування в сукупності інших елементів. У системі мови кожна граматична одиниця має власний функційний потенціал, тобто сукупність закріплених за нею функцій, які знаходять свій вияв у певній мовленнєвій ситуації. На думку І. Р. Вихованця, „поняття функції є тією вихідною, вузловою і центральною синтаксичною ланкою, навколо якої групуються синтаксичні одиниці та категорії і без наукового опрацювання якої неможлива побудова несуперечливої теорії функціонального синтаксису” [88, 14]. На важливості функційної спеціалізації слів наголошує Г. О. Золотова, за теорією якої в орбіту кваліфікаційних ознак мовних компонентів потрапляють форма, значення та синтаксична функція. Концепція дослідниці побудована на співвідношенні синтаксичної та комунікативної одиниць¹[199, 8–15, 66–102; 204, 89]. Цікавою й переконливою вважаємо теорію, в основу якої покладено три типи функцій синтаксичних одиниць: 1) семантико-синтаксичні функції, що відповідно до рангу синтаксичної одиниці мають різний вияв. Зокрема, функція речення пов’язана з відображенням явищ

позамовного світу, функційна спеціалізація синтаксеми як мінімальної синтаксичної одиниці полягає в позначенні якогось компонента відображеної реченням ситуації; 2) формально-синтаксичні функції, які виконують роль показників внутрішньомовної специфіки синтаксичних одиниць, регульовані синтаксичними зв'язками й позбавлені семантичного змісту; 3) комунікативно-синтаксичні функції, що відображають призначення синтаксичних одиниць у мовленні. „У системі функцій синтаксичних одиниць велику роль відіграють синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення, які впливають на розподіл функцій на два типи: формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні. Ці два типи функцій спрямовані у сферу мови, тоді як комунікативно-синтаксичні – у сферу мовлення” [88, 16]. Функційний потенціал мовних одиниць, виділюваних з опорою на певний тип семантико-синтаксичних відношень, пов'язаний передовсім із репрезентацією фактів позамовної дійсності в мисленні та мові. Такий аспект передбачає виокремлення об'єктивного та суб'єктивного різновидів змісту речення як основної синтаксичної одиниці. Перший виявляє зовнішнє спрямування й, маючи відповідне семантичне навантаження, скерований на відображення предметів і явищ об'єктивного світу. Наявність виразної денотативної функції дає змогу простежити особливості відносної семантичної спорідненості трьох різнорангових синтаксичних одиниць – речення, слова та словосполучення. За наявністю суб'єктивного змісту з-поміж них виокремлюємо речення, що виступає результатом комунікативного наміру мовця, відображаючи інтерпретацію ним певних подій і ситуацій. У такому разі реченнєву побудову кваліфікуємо як синтаксичну одиницю, яка має реальний та ірреальний (модальний) зміст. Модальне значення конструює сам мовець, передаючи власне ставлення до повідомлених ним фактів об'єктивної дійсності. Варто наголосити, що об'єктивний та суб'єктивний зміст належать до різновекторних величин не тільки з погляду їхньої семантичної специфіки, а й формального вияву. Реалізація об'єктивних значень відбувається за допомогою повнозначних слів як конкретних репрезентантів предметів і явищ. На відмінку від об'єктивних, суб'єктивні значення меншою мірою пов'язані з лексико-денотативними параметрами мовних одиниць, у них простежуємо чіткий вияв категорійних ознак, зокрема

відповідних форм слів, слів-морфем, модальних компонентів та ін. Стосуюнок до семантико-синтаксичного аспекту речення мають синтаксеми, що виражають семантичний зміст речення й членовані, як відомо, на два семантико-синтаксичні класи – предикатні й субстанційні. Докладніший аналіз цих мовних одиниць зумовлює виокремлення їхніх семантичних і морфологічних варіантів, з-поміж яких один функціонує як основний, а інші – вторинні, пов'язані з явищем мовної еквівалентності.

Отже, своєрідність категорійної системи можемо простежити за вияву семантичної, морфологічної та синтаксичної спеціалізації слів. У такому разі зважаємо на стале категорійно-функційне ядро, центральну сферу, та своєрідну периферію, у якій знаходять вияв вторинні засоби вираження, пов'язані з комунікативно активними тенденціями сучасної мовної практики. Як слушно наголошує Дж. Лайонз, „завдяки можливості своєї реалізації в певному контексті мовна одиниця вступає у відношення двох різних типів. Вона вступає в парадигматичні відношення з усіма одиницями, які також можуть трапитися в цьому контексті (незалежно від того, чи перебувають вони у відношенні контрастності або вільного варіювання з поданою одиницею) і в синтагматичні відношення з іншими одиницями того самого рівня, разом із якими вона функціонує і які утворюють її контекст” [269, 89].

Запропонований аспект безпосередньо пов'язаний із проблемою класифікації слів як частин мови, об'єктивний опис яких ґрунтується на комплексі семантичних, синтаксичних і морфологічних параметрів, розглянутих у реальному стані функціонування української мови. Не викликає сумніву той факт, що слово як носій низки граматичних значень, до яких належать й особливості словозміни, виражає відповідні морфологічні категорії, властиві лексико-граматичним класам слів. С. Д. Кацнельсон підкреслює: „Морфологічні категорії постають перед нами насамперед як серії словоформ, властивих певним частинам мови. Підґрунтям для виокремлення таких серій словоформ слугують деякі особливості цих форм, формальні та змістові. Унаслідок подальшого аналізу з'ясовуємо, що кожна така серія словоформ становить певним чином упорядковану кореляцію опозицій, так звану парадигму словозміни. Кожна парадигма налічує відповідну кількість елементів, між якими розподілені всі словоформи, що належать

до цієї парадигми” [223, 74]. Водночас хочемо наголосити, що кваліфікація морфологічних категорій як єдностей граматичних значень і граматичних форм зумовлена не тільки зорієнтованістю на парадигматичні ознаки слів, а й особливостями їхньої реалізації в мовленні. На думку А. П. Загнітка, „головним завданням МК (морфологічної категорії. – *Н. К.*) є матеріалізація семантичних завдань, що постають перед синтаксичним ладом мови для виконання нею головної, комунікативної функції. Будучи узагальнено-абстрактними похідними синтаксичних спеціалізацій слів, МК (морфологічні катеорії. – *Н. К.*) на системному (віртуальному) рівні мовного знака постають як величини з власним когнітивним смислом, викінченою міжкатегоріальною взаємодією і корелятивністю” [191, 5]. У такий спосіб можемо констатувати, що морфологічні категорії є репрезентантами насамперед двох взаємозумовлених і взаємопередбачуваних функцій, одна з яких, відображаючи ознаки семантичної мотивованості та формального вираження, зорієнтована на виокремлення частиномовних класів слів, а інша спрямована на реалізацію семантико-синтаксичних відношень. Указана двоаспектна функційна спеціалізація морфологічних категорій увиразнює діалектичну взаємодію різних ярусів мовної структури.

Дотримуючись поширеної в сучасній функційно зорієнтованій лінгвістиці п’ятикомпонентної системи частин мови, услід за І. Р. Вихованцем вирізняємо дієслово та іменник як центральні, „суто автономні знаки” [108, 16]. Така кваліфікація ґрунтується передовсім на їхній чіткій семантичній окресленості, центральних семантико-синтаксичних та формально-синтаксичних функціях, сукупності морфологічних категорій і парадигм та наявності специфічних дериваційних морфем. Останнім часом іменник і дієслово вчені розглядають у єдності, що засвідчує визначальність цих лексико-граматичних класів слів для всієї граматичної структури української мови. Іменниково-дієслівний акцент знаходить вияв у диференціації морфологічних категорій на іменні та дієслівні, сфера вияву яких найвиразніше представлена у реченні як основній одиниці-конструкції. За переконливим висновками А. П. Загнітка, „іменник і дієслово виступають ядерними частинами мови через їх предикативну й аргументну спеціалізованість” [191, 8]. Концепція дослідника, зорієнтована на морфолого-синтаксичну спеціалізацію категорійних одиниць, передбачає кваліфікацію іменних і дієслівних категорій як

взаємозумовлених мовних явищ: „Особливість дієслівних категорій полягає в тому, що більшість з них спрямована на відповідні семи іменних категорій, становлячи разом з ними внутрішньореченнєву форму” [191, 9].

Інноваційні теоретичні пошуки в галузі граматики уможливили виокремлення та повний і науково об’єктивний опис категорій, пов’язаних із кількома граматичними сферами. Оскільки функційний вияв таких інтегральних мовних одиниць відбувається на перетині певних категорійних підсистем, то кваліфікуємо їх як міжрівневі. До сфери міжрівневих зараховуємо категорію відмінка, категорію валентності та граматичну надкатегорію модальності, багато уваги яким у лінгвоукраїністиці присвятили Є. Тимченко, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, М. Я. Плющ, М. В. Мірченко, Т. Є. Масицька, О. Г. Межов та ін. Основні теоретичні засади, пов’язані з висвітленням вказаних категорійних одиниць у граматичній системі російської мови, викладено в працях О. В. Бондарка, Г. О. Золотової, А. М. Мухіна, В. А. Плунгяна. Проблеми опису відмінка, валентності та модальності були об’єктом вивчення зарубіжних вчених: Ш. Баллі, Е. Бенвеніста, М. Докуліла, Є. Куриловича, Л. Теньєра, Ч. Філлмора, Р. Якобсона та ін.

Аналізуючи різні граматичні теорії, зауважимо, що частина їх відображає або суто морфологічний, або суто синтаксичний підхід до відмінка, валентності та модальності. Натомість перспективним вважаємо комплексний аспект, який забезпечує розгляд цих одиниць як багатовимірних компонентів, що мають стосунок до міжрівневої взаємодії та комунікативно-прагматичного напрямку. Незважаючи на велику кількість студій, присвячених природі відмінка, валентності й модальності, вони залишаються найменш опрацьованими серед інших граматичних об’єктів. У їхньому тлумаченні спостерігаємо значні розбіжності не лише серед представників різних мовознавчих напрямів. Неоднорідність підходів до опису відмінка, валентності й модальності притаманна й працям, які ґрунтуються на однакових вихідних принципах аналізу, зокрема тим, де зосереджено увагу на комунікативному аспекті зазначених категорійних величин.

Попри те, що відмінок, валентність і модальність неодноразово ставали об’єктом дослідницької уваги, їхня структура, комунікативне

призначення, механізм актантної деривації й загалом розгляд в аспекті похідності на тлі граматичної системи української мови ще не були предметом комплексного вивчення. Поза увагою лінгвістів перебуває всебічний, поглиблений аналіз цих категорійних одиниць, який передбачає співвідношення компонентів лексичного, морфологічного та синтаксичного рівнів, засобів вираження граматичних значень, особливостей комунікативних реалізацій тощо. У сучасній лінгвістичній літературі є різні думки з приводу природи відмінка, валентності та модальності, по-різному визначають їхній статус, графемний вияв, не завжди повно відображають специфіку взаємодії граматичного значення й граматичної форми. У багатьох лінгвістичних студіях достатньо не окреслено структурні особливості згаданих мовних явищ. Різномислення та суперечності в теорії вчених зумовлені складним характером та специфікою аналізованих одиниць. Усе це мотивує *актуальність* заявленої проблеми. *Мета* праці полягає в цілісному, системному вивченні міжрівневих категорій сучасної української мови, теоретичному обґрунтуванні їхніх структурних особливостей, граматичної специфіки, розгляді на тлі комунікативного аспекту мови.

У нашій монографії вперше в українському мовознавстві запропоновано концепцію комплексного аналізу категорій відмінка, валентності та надкатегорії модальності як інтегральних мовних величин, пов'язаних із кількома граматичними сферами, теоретично обґрунтовано особливості їхнього структурування. Відмінок, валентність і модальність розглянуто на тлі загального функційного опису граматичної системи української мови, що відрізняється від традиційних теорій логікою обґрунтування та сприяє розв'язанню багатьох проблем сучасної функційно-категорійної лінгвістики. Орієнтація на сучасні тенденції розвитку функційно-категорійної граматики, побудованої на теоретичних засадах І. Р. Вихованця та його послідовників, дала змогу обґрунтувати міжрівневий граматичний статус категорій відмінка, валентності й надкатегорії модальності; висвітлити їхні структурні особливості, комплексно проаналізувати графемний склад; окреслити ієрархію графем, встановити їхні значеннєві варіанти; докладно розглянути граматичну варіантність та репрезентацію згаданих одиниць у мовленні; кваліфікувати відмінки на морфологічному й синтаксичному рівнях, а також трьох підрівнях

останнього – семантико-синтаксичному, формально-синтаксичному й комунікативному, виявити у відмінкових грамах найважливіші ознаки цих ярусів; розмежувати морфологічні й синтаксичні відмінки та відповідно морфологічну й синтаксичну відмінкові парадигми; описати в поняттях ядра й периферії механізм внутрішньовідмінкової транспозиції грамам категорії відмінка іменника, висвітлити їхню синтаксичну своєрідність за актуального членування висловлень; визначити сукупність диференційних ознак несловозмінної, класифікаційної категорії валентності та її стосунок до лексико-семантичного, синтаксичного й морфологічного рівнів; інтерпретувати характер непохідності та похідності валентності в різних частиномовних класах слів; з'ясувати валентний потенціал її вторинних носіїв; виокремити синтаксичну відприкметникову, відприслівникову та відчислівникову вербалізацію, унаслідок якої відбувається посилення вияву валентних ознак транспонованих слів; кваліфікувати віддієслівні та відприкметникові іменники як вторинні деривати з послабленим виявом валентності; потрактувати модальність як комунікативно спрямовану багатоступінчасту міжрівневу надкатегорію, ієрархічну структуру якої формують категорії морфологічної модальності, синтаксичної модальності та лексико-граматичної модальності, здійснити грамамну диференціацію останніх.

Предметом наукового аналізу є комплекси мовних одиниць як формальних репрезентантів міжрівневих категорій відмінка іменника, валентності та надкатегорії модальності, їхня семантична, морфологічна й синтаксична специфіка, комунікативні параметри, що дає змогу адекватно визначити місце аналізованих мовних явищ у граматичній системі української мови.

Практичне значення одержаних результатів пов'язане з можливістю використання їх для написання праць із функційно-категорійної граматики української мови, створення підручників із морфології та синтаксису сучасної української літературної мови, укладання граматичних словників, довідників, посібників, методичних рекомендацій, порівняльних студій, читання теоретичних курсів, спецкурсів, проведення спецсеминарів, а також у науковій роботі студентів та аспірантів.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що отримані результати доповнюють, збагачують новими ідеями відомі в су-

часному мовознавстві концепції теоретичної функційно-категорійної граматики; формують наукові засади для комплексного вивчення морфологічних і синтаксичних категорій у комунікативному аспекті, який передбачає визначення їхньої спеціалізації в реальних ситуаціях спілкування; сприяють ґрунтовному вивченню категорійного апарату української мови та типологічно подібних до неї мов. Спостереження над функціонуванням грамам відмінка, валентності й модальності розширюють уявлення про їхню структуру, семантичну сферу, міжрівневий характер, а також уточнюють теорію мовленнєвих актів. Здобуті теоретичні узагальнення та принципи аналізу міжрівневих категорій матимуть застосування в наукових працях, присвячених проблемі граматичних категорій, сприятимуть глибшому пізнанню системних зв'язків граматичних одиниць, дадуть змогу по-новому підійти до тлумачення давніх лінгвістичних проблем, що мають стосунок до категорійної системи мови загалом і функційних властивостей слів зокрема.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ

ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ

1.1. Класифікаційні засади вивчення граматичних категорій

Лінгвоукраїністику кінця ХХ – початку ХХІ століть поповнили численні студії, присвячені загальним питанням граматики, багатоаспектному аналізу її категорій та одиниць, особливостям функціонування мовних утворень. Нові ідеї, зорієнтовані на досягнення вітчизняного й зарубіжного мовознавства, вносять відповідні корективи у визначення специфіки категорійної системи, дають змогу відійти від їхнього одновимірного розгляду, що посилює наукову вартість сучасних граматичних теорій. Орієнтація дослідників на інноваційні тенденції розвитку функційно-категорійної граматики, динаміку синтаксичної, морфологічної та словотвірної структур уможливила повний і науково об'єктивний опис мовних одиниць. Проаналізувавши усталені граматичні концепції, вчені пропонують нові розв'язання актуальних проблем сучасної лінгвістики, зіперті на функційні морфолого-синтаксичні засади, що відрізняються від традиційних (формально зорієнтованих) логікою обґрунтування.

Науковий підхід до вивчення одиниць мови передбачає трактування їх як компонентів багаторівневої системи, побудованої на різнотипних (синтагматичних, парадигматичних тощо) відношеннях між складниками. Спираючись на такі пріоритети, автори все частіше акцентують увагу на необхідності ґрунтовного опису структурно-семантичних та комунікативно-прагматичних особливостей усіх мовних явищ. До кардинальних питань граматики належить дослідження сукупності граматичних одиниць і категорій, їхніх диференційних ознак і парадигм, механізму функціонування та місця в системі мови. Як слушно зазначав Л. В. Щерба: „...граматику по суті зводимо до опису наявних у мові категорій” [469, 12]. Останнім часом теоретичні пошуки дослідників спрямовані на опис структури граматичних категорій, що дає змогу встановити типологічні характеристики зазначених мовних величин та здійснити їхнє рангове розмежування. На думку Є. Бенвеніста, „структура – це типи відношень, на основі яких об'єднують одиниці певного рівня. Кожну одиницю системи визначає сукупність *відношень* до інших одиниць та

опозицій, у які вона входить. <...> У такий спосіб виробляється теорія мови як система знаків і як ієрархія одиниць” [39, 24]. У граматичній системі знаходять функційну довершеність й оцінку всі засоби мови та мовлення. Розуміння їх як поліярусних елементів дає змогу простежити типологічні особливості всього складного мовного механізму.

Для граматичного ладу української мови характерна наявність розгалуженої системи граматичних категорій, що відображають позамовну дійсність і відбивають типологічні особливості мови. Граматичні категорії – це узагальнені, інтегральні одиниці, які ґрунтуються на встановленні корелятивної взаємозалежності між двома або більшою кількістю граматичних значень, виражених певною системою співвідносних граматичних форм [424, 12]. Вони належать до найважливіших конститутивних категорій української мови, оскільки пронизують усю її систему й мають стосунок до багатьох ярусів. На думку І. Р. Вихованця, „у граматичних категоріях найповніше відбито світобачення нашого народу, спосіб об’єднання слів у синтаксичні конструкції для вираження думок та почуттів і потенціал творення нових слів” [102, 3]. Багаторівнева формальна репрезентація граматичних категорій великою мірою співвідносна з багатоаспектністю міжрівневої взаємодії у структурі мови, оскільки „всі площини мовного життя міцно взаємодіють і пов’язані одна з одною подібно до того, як в організмі різноманітні його складники перебувають між собою в міцному органічному зв’язку” [46, 2, 163–164].

Однією з класифікаційних засад вивчення граматичних категорій є потрактування їх як двобічних мовних явищ, що мають план змісту (семантику) і план вираження (формальні показники семантики). Вважаючи граматичний лад у цьому плані максимально репрезентативним, оскільки в ньому поєднання форми та значення найповніше, В. Г. Адмоні зазначає: „Найважливіша ознака мови – це поєднання форми зі значенням, <...> плану вираження з планом змісту. На здійснення такого поєднання скеровані всі ланки, всі сторони й рівні мови й мовлення” [7, 7]. Перспективність досліджень, здійснених з опорою на двовимірність граматичних категорій, зумовлена також встановленням ієрархічних стосунків між їхніми змістовим і формальним аспектами. Пріоритетними вважаємо теорії, у яких заперечено рівноправність плану змісту та плану вираження й потрактовано семантичну мотивованість як визначальну сутність

категорії. Відповідно до цього опис мовної системи потрібно здійснювати в напрямі від значення до форми. Статус регулярної двобічної залежності визначений тим, що кожне мовне значення потребує формального вираження, а формальне варіювання має стосунок окремо до кожного конкретного випадку. Концепція двобічності граматичних категорій допомагає з'ясувати механізм співвідношення семантичного й формально-граматичного змісту у внутрішньокатегорійній внутрішньочастиномовній та внутрішньокатегорійній міжчастиномовній структурі. Цілісність зовнішньорегулярного вираження та семантичної мотивованості як основа ідентифікації конкретної одиниці мови зумовила зміну пріоритету форми над значенням. Крім того, це дало змогу лінгвістам здебільшого відмовитися від застосування суто класифікаційно-описового принципу дослідження, позбавленого не тільки функційного акценту, а й семантичного.

Граматичним категоріям як ядерним компонентам мовної організації властива внутрішня ускладненість, вияв якої полягає в їхній специфічній структурі, зумовленій розподілом функцій між певними формами. Необхідно зазначити, що конкретні функції, які виконують граматичні категорії, неоднорідні. Як широкі значеннєво-формальні поняття вони виявляють протиставлення загального – конкретного, що зумовлює наявність загального граматичного значення, яке формують окремі підпорядковані грамеми – конкретні граматичні значення. Їхній аналіз у функційно-категорійному вимірі спонукав дослідників до перегляду звичних уявлень про характер та особливості функціонування згаданих мовних одиниць. Різноманітні граматичні значення, що раніше розглядали розрізнено й формально, сучасна наука вивчає комплексно, у взаємозв'язку форми та змісту. Безпосереднім змістом словоформи або ряду словоформ, однорідних у функційному плані, є певне категорійне значення, яке уточнює вказівка на конкретну виконувану ним функцію.

За значенням і засобами вираження компоненти граматичних категорій перебувають між собою в опозиційних відношеннях. На думку В. О. Горпинича, „опозиції (протиставлення) граем за значенням і засобами вираження становлять сутність граматичної категорії” [139, 14]. Дотримання таких кваліфікаційних принципів дає змогу здійснити класифікацію граматичних категорій, зважаючи на кількість граем, що утворюють кожну з них. Їхній мінімальний вияв

пов'язаний із двома граматичними значеннями. І. Р. Вихованець наголошує: „За наявності лише одного значення, вираженого однією формою, не йдеться про граматичну категоризацію значення, оскільки в такому разі воно позбавлене необхідного співвідношення конкретне – загальне, а також регулярності” [85, 53]. Дві грамеми структурують категорії числа, дієслівного виду. Найбільшу кількість компонентів нараховує категорія відмінка.

У сучасних лінгвістичних студіях дослідження граматичних категорій здійснюють відповідно до рівневої організації мовної системи. Із такого погляду граматичні категорії кваліфікують як узагальнені поняття, структуровані трьома різновидами категорійних одиниць – синтаксичними, морфологічними та словотвірними², що перебувають у певних взаємозв'язках. Актуальні в цьому плані міркування М. Д. Степанової про те, що словотвір розглядають „не як окремий рівень, а як специфічну галузь мови (і – відповідно – галузь лінгвістики), що проникає і в морфологію, і в синтаксис <…> і водночас не має ознак, які характеризують кожен із цих рівнів у цілому” [413, 278–279]. Синтаксичні, морфологічні та словотвірні категорійні одиниці мають власний інвентар диференційних ознак, що дає змогу класифікувати їх за ранговими граматичними характеристиками. Статусу ієрархічно вершинних набули синтаксичні категорії, яким підпорядковані морфологічні. Словотвірні категорійні одиниці, маючи нижчий ступінь абстрактності, ніж морфологічні та синтаксичні категорії, тісно взаємодіють із двома останніми.

Отже, граматичні категорії структуровані системою підпорядкованих морфологічних, синтаксичних та словотвірних категорійних одиниць. Як поняття вищого рівня, вони відображають найзагальніші властивості граматичних значень (у плані змісту), підведені під закони оформлення (у плані вираження). За своєю природою вони є граматичними значеннями, взятими в їхньому узагальненому вияві, у взаємозв'язках і взаємозалежності, в об'єднанні парадигмою форм, але не зводяться до суми цих значень.

1.2. Частиномовні параметри граматичних категорій

У сучасній лінгвістиці маємо значні напрацювання теорії частин мови, у яких простежено диференційні й рівневі особливості лексико-граматичних класів слів, їхні формальні, змістові й категорійні ознаки, зацентовано увагу на типологічно спільних та відмінних параметрах. Розвиток мовознавчої думки, зорієнтованої на новітні теоретичні засади й практичні здобутки у сфері граматики, засвідчує еволюцію поглядів на спектр зазначених питань. Не викликає заперечення той факт, що перспективним й аргументованим є гетерогенний принцип класифікації слів за частинами мови, який поєднує семантичний, морфологічний, синтаксичний, а для похідних слів – словотвірний критерії. З-поміж них ієрархічно вершинним виступає перший, але водночас хочемо наголосити на важливості граматичних чинників, адже „усі слова, виражаючи відповідне лексичне значення, у мові граматично спеціалізуються” [85, 13]. Наявність сукупності згаданих характеристик дає змогу виділити, відповідно до концепції дослідника, чотири (іменник, дієслово, прикметник і прислівник) [349, 102; 264, 65–66; 514, 21; 432, 73–76; 85, 14–19] або п’ять (іменник, дієслово, прикметник, числівник і прислівник) [108, 12] кардинальних частини мови. Зважаючи на семантичну окресленість, формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні позиції в реченні, а також сукупність морфологічних парадигм і словотвірних категорій, вирізняють дві групи лексико-граматичних утворень. Ядро граматичного ладу української мови формують дієслово й іменник. „Центральнісць іменника й дієслова виявляється в сукупності притаманних тільки їм визначальних морфологічних категорій і виконанні основних функцій у структурі синтаксичних одиниць-конструкцій” [108, 12]. Прикметник, числівник і прислівник, поширюючись на периферійні позиції речення й виражаючи відповідно ознаку предмета, кількісну ознаку й ознаку ознаки, перебувають на периферії граматичної структури української мови. Кваліфікуючи їх як репрезентанти статичної ознаки та зважаючи на нейтралізацію в них динамічних характеристик дієслова, із певного погляду прикметник, числівник і прислівник можна вважати семантичним відгалуженням найцентральнішої частини мови. Взаємозв’язок між частинами мови й властивими їм граматичними категоріями закономірний, оскільки категорійне граматичне значення певного

лексико-граматичного розряду слів знаходить вираження в спільних, характерних для нього граматичних (синтаксичних, морфологічних і словотвірних) категоріях. Отже, граматичні категорії, будучи неоднорідними структурами, становлять цілісну систему, на основі якої слова об'єднують у частини мови.

Лексико-граматичні розряди слів як категорії вищого рангу сформовано, зважаючи на комплекс граматичних категорій, що становлять формально виражені узагальнені значення, різноманітні модифікації яких нашаровані на граматичні значення частин мов. Зауважимо, що комплекси граматичних категорій у межах частин мови не однакові. Кожен лексико-граматичний розряд слів має свій властивий йому категорійний апарат, для нього характерний власний інвентар диференційних ознак, які визначають його статус і місце в загальній специфіці граматичного ладу української мови. Водночас частинам мови притаманні й спільні інтегральні ознаки. У такому разі граматичні категорії, накладаючись одна на одну, поєднані в тій самій одиниці (словоформі). Подібне граматичне групування та граматична спеціалізація лексичних одиниць сприяють організації ієрархічно вищих утворень.

В українській мові найвиразніші з погляду категорійної спеціалізації іменник і дієслово, для обох указаних класів слів характерний своєрідний набір морфологічних категорій. Іменникові властиві самостійні морфологічні категорії відмінка, числа й роду, які належать відповідно до трьох різновидів: відмінок – суто словозмінна категорія, число – переважно словозмінна, рід – класифікаційна категорія. В ієрархії цих категорійних величин визначальна категорія відмінка, вона має найбільшу кількість грамем, хоча й нестабільну впродовж історичного розвитку мови, і найбільшу семантичну розгалуженість. Інше структурування морфологічних категорій характерне для дієслова. Йому властиві час, спосіб, вид і валентність як власне-дієслівні категорійні величини, а також невластиві дієслівні категорії роду, числа й особи, трансформовані від власне-іменника або займенникового іменника й синтагматично зумовлені опорним субстантивом у ролі підмета. Усе це засвідчує, що категорійна система дієслова неоднорідна за граматичним статусом, оскільки поєднує непохідні категорії, притаманні тільки цій частині мови й не засвідчені як самостійні одиниці в інших класах слів, та несамостійні похідні, модифіковані в структурі дієслова в словозмінні.

Іменник і дієслово протиставлені лише наявністю специфічних морфологічних категорій та парадигм, водночас у реченні спостерігаємо єдність цих частини мови, що полягає передовсім у формуванні ними семантично елементарних конструкцій, структурованих дієслівним предикатом та зумовленими його валентністю іменниками, зважаючи на це простежуємо особливості взаємодії категорій валентності дієслова й відмінка іменника. Із семантико-синтаксичного боку дієслово займає вершинне положення в реченні, здійснює вирішальний вплив на його структуру, указуючи, скільки іменникових компонентів потрібно для вираження його змісту та яка роль останніх у структурній схемі речення. За спостереженнями А. П. Загнітка, „морфологічний компонент ГК (граматичної категорії. – *Н. К.*) валентності виявляється у спеціалізованості відмінкових форм як заповнювачів відповідних аргументних позицій, що дає можливість диференціювати власне-відмінки і невласне-відмінки, послідовно розмежовувати прислівний і неприслівний тип синтаксичного зв'язку. Звідси й тлумачення відмінка як валентно зумовленої і валентно зумовлюючої МК (морфологічної категорії. – *Н. К.*)” [191, 58].

За класифікації категорійних одиниць великої ваги набуває встановлення дериваційних відношень між ними, тобто визначення, яка з двох категорій вихідна, а яка похідна. Спираючись на такі параметри, варто вирізнити класи слів, для яких характерна тільки похідність категорій. Зокрема, прикметник української мови повністю віддзеркалює іменникові категорії відмінка, числа й роду, які внаслідок дериваційних процесів зазнають у ньому певних модифікацій – усі вони набувають ознак несамостійності. Із морфологічного боку сталою залишається лише словозмінна категорія відмінка, а переважно словозмінна категорія числа та класифікаційна категорія роду перетворені в прикметникові на абсолютно словозмінні. А. П. Загнітко зазначає, що категорійним значенням властива чітка ієрархія, „підтвердженням чого виступає синтагматично визначальний характер одних і синтагматично підпорядкований характер інших. Іменникові рід, число і відмінок є синтагматично визначальними (центральними, інформативно насиченими) щодо однойменних МК (морфологічних категорій. – *Н. К.*) прикметників, займенникових іменників та ін. Останнє відбиває внутрішньокатегоріальну міжчастиномовну ієрархію, що зумовлена статусом кожного елемента в структурі речення” [191, 64]. Найбільшу частиномовну периферію

засвідчує прислівник як клас слів, позбавлений морфологічних категорій.

Отже, чітко окреслена семантика, наявність специфічних категорій і центральна роль у структурі речення властива двом лексико-граматичних класам слів – іменникові й дієслові, які формують граматичний центр української мови. Периферійним елементам притаманні граматично трансформована семантика ознаки (ознаки предмета, ознаки ознак), дериваційно пов'язані з центральними частинами граматичні категорії або загалом їхня відсутність і нецентральна синтаксична роль у реченні.

1.3. Синтаксичне функціонування граматичних категорій

Кваліфікуючи граматичні категорії як цілісну систему, наповнену нерівнорядними взаємозв'язками, взаємозумовленостями та взаємопереходами, слід виходити з їхньої функційної спеціалізації в межах контексту, що дає змогу зацентувати увагу на складності та багатомірності категорійних одиниць, спрямованості передовсім на реалізацію комунікативної та когнітивної функцій мови. Актуальність такого студювання мотивована необхідністю переосмислення утрадиційнених дефініцій та класифікаційних схем, часто обіпертих на суто формальні ознаки. Указаний аспект зазвичай застосовують до морфологічного опису частин мови, системи їхніх категорій, дослідження яких переважно побудоване на словозмінних парадигмах слів. Провідна тенденція розвитку сучасної лінгвістики полягає в поглибленому аналізі мовних одиниць, що ґрунтується на їхніх формально-граматичних, семантико-синтаксичних та комунікативно-прагматичних параметрах. Такий акцент здійснено в багатьох новітніх граматичних студіях, у яких послідовно дотримано концепції морфолого-синтаксичної кваліфікації частиномовних класів слів та їхніх категорій. В україністиці основи семантико-синтаксичного підходу до аналізу мовних явищ заклали праці І. Р. Вихованця, що стали етапними в розвитку лінгвістичної думки [78; 79; 84; 85; 108]. Ідеї вченого поглиблено й зреалізовано в студіях його послідовників – К. Г. Городенської [108; 125; 132; 134; 135; 137; 138], А. П. Загнітка [182; 183; 184; 185; 190; 191; 192], М. С. Скаба [379; 380; 381; 382; 383; 384], Т. Є. Масицької та ін. [296; 297; 298]. Їхні напрацювання

спрямовані на дослідження не лише формальних, а й змістових ознак категорійних одиниць, що дає змогу простежити внутрішні й зовнішні системні зв'язки між компонентами категорійно-морфологічного апарату, взаємодію категорій різних частин мови та стосунків категорійного комплексу до різноманітних типів синтаксичних конструкцій. Із приводу тісної взаємодії морфологічних і синтаксичних явищ слушно думку висловив О. С. Мельничук: „Лише правильне поєднання обох методологічних вимог – послідовного відмежування синтаксичних явищ від несинтаксичних і постійного усвідомлення нерозривного зв'язку синтаксичної сторони мови з іншими її сторонами може забезпечити належну ефективність наукового аналізу мови” [425, 7–8].

Застосування теоретичних ідей, побудованих на принципах тісної взаємодії морфології та синтаксису, особливо актуальне для синтетичних, флективних мов, до яких належить й українська. Ґрунтовне й комплексне вивчення її категорійної системи пов'язане насамперед із напрацюваннями у сфері функційно-категорійної граматики, що має на меті з'ясувати взаємозумовленість між категорійними значеннями частин мов, які беруть участь у структуруванні певного типу речень, і семантикою самого речення. Як зазначає А. П. Загнітко, „частини мови виконують спеціалізовану функцію у побудові висловлення, що свідчить про неоднопорядковість функціональної специфіки частин мови, вони за „своєю природою” виявляються нерівноправними” [191, 28]. Указані аспекти дослідження роблять відмінним новітній лінгвістичний напрям від традиційних описових граматики, об'єктом вивчення яких були мовні одиниці як суто морфологічні або суто синтаксичні явища. Стосунок до перших має передовсім словоформа, а до других – компонент речення та його формальний вияв. Наведені міркування цілком умотивовують висновок про те, що повне й адекватне дослідження морфологічних категорій можливе за умови розгляду їхньої синтаксичної перспективи. Доречними в цьому плані вважаємо міркування М. В. Мірченка: „На особливу увагу заслуговує взаємодія синтаксичних і морфологічних категорій, оскільки морфологія є „технікою” для синтаксису, створюючи для останнього опорні пункти граматичного оформлення синтаксичних одиниць та їхніх синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень. Тому взаємодію синтаксичних і морфологічних категорій виявляємо в кожному тексті, у кожній синтаксичній конструкції” [318, 81].

Застосування морфолого-синтаксичної концепції необхідне за вивчення й обґрунтування класифікаційних ознак конститутивної для іменника категорійної одиниці – категорії відмінка, оскільки її грамеми „беруть безпосередню участь у побудові всього розмаїття реченневих конструкцій” [108, 100]. Відповідно до такого потрактування, характер українських відмінків особливо виразний за аналізу їх на тлі трьох підрівнів синтаксичного рівня – формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного й комунікативного, що уможлиблює розмежування різнорідних значень певної граматичної форми, вирізнення її первинних і вторинних функцій³. Синтаксичний аспект дає змогу розглянути відмінкові грамеми у взаємодії з іншими компонентами речення. Перспективність синтаксичного підходу засвідчує також вивчення відмінків від семантики до форми, що „уможлиблює чітке окреслення власне-відмінкових семантико-синтаксичних функцій та відмежування їх від позавідмінкового функціонування відмінкових форм” [108, 55]. Реалізуючись у синтаксичній системі мови та виступаючи репрезентантом предметної семантики, кожній із грамам згаданої категорії властива своя спеціалізація, яку визначає сукупність первинної та деяких вторинних функцій, що мають стосунок тільки до сфери конститутивної частиномовної ознаки іменника – субстанційності. Вторинні вияви відмінків репрезентують явище внутрішньо-відмінкової транспозиції та структурують синтаксичну парадигму, відмінну від морфологічної.

Виявивши в аналізованій категорії різноаспектні кваліфікаційні параметри, А. П. Загнітко констатує, що „відмінок є постійно семантично мотивованим і комунікативно інформативним з послідовною формальною репрезентацією і синтаксичною спеціалізацією серед власне-іменників” [191, 64]. Подані аргументи дають підстави дослідникові кваліфікувати відмінок як „МК (морфологічну категорію. – *Н. К.*) синтаксичного призначення” [191, 82]. Подібного статусу цій мовній одиниці надає І. Р. Вихованець, вважаючи її морфологічною категорією, „для якої синтаксична функція первинна у структурі мови” [108, 55].

Синтаксична спрямованість відмінків передбачає їхній зв'язок із категорією валентності дієслова, яка зумовлює семантико-синтаксичну та формально-синтаксичну реалізацію відмінкових грамам⁴. А. П. Загнітко наголошує, що „головне навантаження ГЗ (граматичних значень. – *Н. К.*) відмінка іменника при утворенні речення відбиває наявність співвідносних елементів у дієслова. Відмінок

іменника і валентність дієслова становлять цілісний реченнєвотвірний комплекс” [191, 28]. Дієслівна валентність – специфічна, синтаксично спрямована категорійна одиниця, що відображає сполучувальний потенціал дієслова як частини мови, зумовлений його лексичним значенням. Така функційна особливість валентності засвідчує її стосунок і до морфології, і до синтаксису.

Синтаксичне функціонування властиве й іншим граматичним категоріям. Розв’язуючи це питання, М. В. Мірченко постулює: „...актуальним у теорії граматики є розрізнення морфологічних і синтаксичних категорій. У такому аспекті вирізняємо синтаксичний час, синтаксичний спосіб, синтаксичну особу як специфічні категорії, визначаємо морфолого-синтаксичний характер таких категорійних значень” [318, 71]. До сфери власне-дієслівних категорійних одиниць належить час – морфолого-синтаксична категорія, якій властиве морфологічне триграмемне членування й синтаксична спрямованість у структуру речення. Функціонуючи в реченнєвих побудовах, дієслівні часові форми перебувають у тісній взаємодії із синтаксичною категорією часу як суттєвою частиною реченнєвої категорії предикативності. Крім того, синтаксичний аспект аналізованої категорії особливо виразний за транспозиційного вивчення часових граем. Найбільшою мірою текстуальна транспозиція притаманна граемі теперішнього часу, що „підвладна семантичним модифікаціям, зміщенням тощо” [85, 92]. Теперішній час за вторинного функціонування проникає в граєми минулого й майбутнього часів.

Категорійну сферу дієслова структурує також категорія способу, для якої характерні морфологічне чотириграмемне вираження та специфічний синтаксичний вияв у реченнєвих конструкціях. Перспективність новітніх досліджень із функційно-категорійної граматики визначає розгляд граем категорії способу на синтаксичному рівні мови. Зокрема, цікавою вважаємо концепцію М. С. Скаба, який обґрунтував наявність у мові своєрідної сфери апеляції як семантико-граматичного комплексу. До складників останнього належать дві змістових частини – предикатна та предметна, реалізовані відповідно такими основними репрезентантами апеляції: синтетичними формами наказового способу дієслова й формами кличного відмінка іменників⁵ [382; 383]. У деяких лінгвістичних студіях спосіб дієслова розглядають у зв’язку з категорією модальності речення⁶ [424, 385–398; 356, 262–265]. Стосунок категорії способу до синтаксичного рівня мови полягає й

у тому, що разом із часом вона структурує центральну синтаксичну категорію речення – предикативність. Аналізуючи категорії часу та способу дієслова на синтаксичному рівні, І. Р. Вихованець наголошує: „Унаслідок додавання до дієслівної парадигми часу і способу синтаксичних реченнєвих ознак часове і модальне значення, які утворюють категорію предикативності, стають у реченні диференційованішими, ніж у морфологічній дієслівній парадигмі. До того ж синтаксична парадигма призначена для всіх можливих структурних схем речення, тоді як морфологічна парадигма дієслова орієнтована на дієслівні речення” [91, 163]. Це ще раз засвідчує продуктивність опису мовних одиниць як цілісності форми й значення, а також на тлі текстової зумовленості.

Опосередковано синтаксично спрямованою вважаємо дієслівну категорію виду, яка, звичайно, відіграє значно меншу роль у конструюванні семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структур речення, ніж час і спосіб дієслова. На думку І. Р. Вихованця, „вид не виступає в чистому вигляді. Він переплітається з лексичним значенням дієслів, а також їх часовими й модальними характеристиками” [85, 100].

Актуальність досліджень із функційно-категорійної граматики, присвячених розглядові морфологічних одиниць у площині їхнього синтаксичного спрямування, підтверджують теорії, що мають опертям сучасну трирівневу класифікацію синтаксису. Зважаючи на окреслені моменти, лінгвісти виділяють три різновиди останнього – формальний, семантичний і комунікативний [102, 5], відповідно до яких диференціюють морфологічні категорії. Такий аспект забезпечує точність й об’єктивність визначення місця останніх у загальнограматичній українській картині. Трирівневий синтаксичний підхід до кваліфікації морфологічної категорійної системи уможлиблює вирізнення трьох груп категорій – формально, семантично (за термінологією І. Р. Вихованця, когнітивно спрямованих [102, 5]) і комунікативно спрямованих. Сферу перших структурують несаможітні категорії відмінка, числа й роду прикметників, пов’язані транспозиційно-модифікаційними ознаками з відповідними категоріями іменника. Семантичне спрямування властиве двом взаємопов’язаним і взаємозумовленим категорійним величинам – відмінковій іменника й валентності дієслова, а також дієслівній категорії виду, іменниковим категоріям числа й роду (на позначення

істот). Статусу комунікативно орієнтованих набувають категорії часу, способу, особи, вони визначають комунікативно-інтенційні аспекти висловленого, „актуалізують ситуацію мовлення” [102, 5].

Отже, граматичні категорії української мови – багатовекторні явища, яким, крім специфічних морфологічних ознак, властиве виразне синтаксичне спрямування. Неоднорядний характер вияву, різноманітне змістове й формальне навантаження, взаємодія морфологічних і синтаксичних функцій визначальні для виокремлення й аналізу мовних явищ, пов'язаних загальною ідеєю категорійності. Послідовне дотримання таких теоретичних принципів забезпечить ґрунтовний і комплексний аналіз граматичних категорій української мови.

1.4. Морфологічні категорії

До важливих аспектів дослідження питань функційно-категорійної граматики належить застосування функційного аспекту в дослідженні та класифікації граматичних категорій і наскрізна концепція їхньої ієрархічності. Втілення таких принципів можливе за розгляду граматики як цілісної системи, яка об'єднує певні категорійні зони. В. В. Виноградов зазначав, що вчення про граматичну структуру слів, їхні форми та утворення цих форм звичайно називають морфологією й відрізняють від синтаксису як учення про словосполучення та речення [76, 14]. У новітніх фундаментальних працях, присвячених описові особливостей граматичного ладу української мови, запропоновано аргументованішу трикомпонентну класифікацію категорійного апарату, пов'язану з розподілом граматичних категорій „передусім на три великі угруповання – категорії морфологічні, словотвірні і синтаксичні” [108, 29]. За ознакою виокремлення цих різновидів категорій українська функційна граматика як граматика „роздільного” типу відмінна від інтеграційної граматики, у якій нівельовано протиставлення морфологічних і синтаксичних категорій у їхньому функційному різновиді. Зразком останньої є російська граматика в інтерпретації О. В. Бондарка. Свою теорію дослідник будує на морфології, але для висвітлення її залучає майже всі мовні рівні. Через те в „сукупних” граматиках нечітко висвітлено специфіку морфологічних, синтаксичних і словотвірних одиниць та категорій, зігноровано деякі суто синтаксичні, морфо-

логічні та словотвірні явища, функціонування яких становить одну з головних проблем теорії мови.

Сучасна „диференційована” граматики української мови відрізняється від граматичних концепцій інтеграційного характеру не лише її поділом на функційну морфологію, функційний синтаксис та функційний словотвір із властивими їм одиницями, а й наявністю категорійного підходу, який визначає сукупність граматичних категорій, притаманних українській мові.

Виділення морфології, синтаксису та словотвору в окремі лінгвістичні дисципліни передбачає встановлення ієрархічних стосунків між ними. Закономірним є розгляд функційно-категорійного синтаксису як вищого рівня в граматичній ієрархії. За такого трактування він підпорядковує собі функційно-категорійну морфологію, у якій поряд із цим простежуємо й ознаки автономності. Вони полягають у тій складності й суперечності морфологічних парадигм, які не можна пояснити із суто синтаксичних позицій [184, 56]. Крім того, морфологія „допомагає” синтаксисові формально закріплювати опорні пункти взаємодії двох граматичних рівнів, типові функції граматичних одиниць, категорій тощо. Розглядаючи проблеми граматики у зв'язку із засобами їхньої реалізації й поєднуючи синтаксис із функційно-комунікативним аспектом, а морфологію – із функційно-когнітивним, Н. О. Слюсарєва з цього приводу зазначає, що морфологічні категорії слугують для зв'язку функційно-когнітивного з функційно-комунікативним [392, 37]. З-поміж трьох складників граматики на особливу увагу заслуговує функційно-категорійний словотвір, якому відведено проміжне місце між категорійним синтаксисом і категорійною морфологією. Такий статус словотвору зумовлений формуванням його категорій на основі реченневих структур та використанням мінімальної морфологічної одиниці – морфеми [96, 181]. Подана концепція висвітлення граматичних категорій засвідчує системний характер мови, відображає специфіку протиставлення та взаємопроникнення її підсистем.

Відповідно до своєї функційної багатоплановості граматичні категорії української мови як поняття узагальненого плану структурують взаємозумовлені та взаємопов'язані морфологічні, синтаксичні та словотвірні категорійні одиниці. Для кожного з указаних розрядів характерні специфічні класифікаційні ознаки, які лежать

в основі внутрішньої диференціації всіх типів категорій. У сучасній лінгвістиці морфологічні категорії зазвичай дефінують як різновиди граматичних категорій, що становлять системи взаємопротиставлених морфологічних форм з однорідним значенням. Таке визначення побудоване на пріоритетності форми над значенням. Опис морфологічної системи, спрямований від значення до форми, вважаємо продуктивнішим і переконливішим. Узявши за основу вказаний аспект, терміном *морфологічна категорія* дослідники позначають узагальнене граматичне значення, розчленоване на грамеми й виражене системою спеціалізованих граматичних форм [108, 31]. На подібні міркування натрапляємо в монографії М. В. Мірченка: „Морфологічна категорія – підпорядкована граматичній категорії як родовому поняттю сукупність морфологічних одиниць (частин мови), що об’єднує загальним морфологічним змістом грамеми (складники морфологічної категорії) з однорідним значенням” [318, 68]. До визначальних кваліфікаційних ознак морфологічних категорій належить наявність системних опозицій та парадигм – закономірних морфологічних змін слова. Опозитивні відношення між її складниками формують структуру морфологічної категорії й виступають носіями видового значення щодо загальнокатегорійної родової величини. Співвідносячись із парадигматичною віссю, вони становлять певну модель, яка відображає принципи внутрішньої організації, функціонування, певні властивості морфологічної категорії. Її структуру формує система граем, об’єднаних категорійним значенням і виражених відповідними морфологічними засобами. Морфологічні категорії як двобічні (за наявністю значеннєвої та формальної організації) мовні величини з домінуванням змістових ознак спрямовані на визначення частиномовної дефініції слів, зокрема на формальне закріплення частиномовної семантики. Це забезпечує наступне входження слова в ієрархічно вищі мовні утворення, для кожного з яких характерний власний інвентар визначальних морфологічних категорій. Систему морфологічних категорій української мови формують підсистеми іменних і дієслівних категорійних одиниць як носії частиномовного значення двох фундаментальних взаємспрямованих і взаємопротиставлених мовних понять – субстанційності та процесуальності. За ранговими характеристиками морфологічні категорії варто поділити на дві групи: центральні й периферійні. Центр аналізованих граматичних величин становлять категорії,

визначальні для певної частини мови. Відповідно до цього категорії відмінка, числа й роду центральні у структурі іменника та периферійні щодо прикметника.

В українській мові морфологічні категорії потребують розгляду, з одного боку, крізь призму спільності їх для певної частини мови та семантичної однорідності їхніх структурних компонентів – граем, а з іншого – як неоднорідних груп мовних величин. Відповідно до цього їх поділяють на словозмінні та класифікаційні. Морфологічні категорії, зреалізовані словоформами однієї лексеми, називають словозмінними. Такого статусу, зокрема, надають категоріям відмінка й числа іменників. Класифікаційними називають морфологічні категорії, словоформи яких протиставлені не тільки конкретним значенням певних категорійних явищ, але й мають різне лексичне значення. Класифікаційною виступає іменникова морфологічна категорія відмінка.

У лінгвістиці відома спроба диференціації морфологічних категорій за ознакою корелятивності/некорелятивності форм у межах того самого слова. Зважаючи на таку спеціалізацію, О. В. Бондарко виокремлює три різновиди категорійних одиниць: 1) послідовно корелятивні – категорії, у яких ознаки корелятивності представлені послідовно. Їхню центральну сферу становить категорія відмінка іменника, а також відмінок, число й рід прикметника; 2) непослідовно корелятивні – категорійні величини як непостійні, непослідовні репрезентанти корелятивності, тобто їм властива двоїста природа – поєднання корелятивності з некорелятивністю. По-перше, у цих категоріях наявні співвідносні форми того самого слова, по-друге, вони водночас можуть бути представлені різними лексемами. До непослідовно корелятивних категорій належить число іменників; 3) некорелятивні – категорії, спрямовані не на форми всередині одного слова, а на різні слова, наприклад категорія роду іменника [55, 76–77].

Морфологічні категорійні одиниці аналізують, зважаючи на їхні внутрішньоструктурні параметри, що уможлиблює виокремлення різнокомпонентних мовних явищ, на протилежних полюсах яких перебувають мінімально структуровані категорії – двограмемні, з одного боку, та ієрархічно найскладніша категорія, структурована сімома граемами, з іншого. До перших належать число іменника, вид дієслова, а до других – морфологічна категорія відмінка. Проміжну зону формують трикомпонентні (категорії роду, часу) та чотирикомпонентні (спосіб дієслова) категорійні одиниці.

Грунтовне вивчення системи морфологічних категорій дає змогу розглядати їх в аспекті семантичної чи формально-граматичної домінанти їхнього змісту. „З цього погляду відмінкові притаманна най-послідовніше виражена порівняно з іншими морфологічними категоріями іменника семантична спеціалізація. <...> На противагу відмінкам найменш семантично спеціалізована категорія роду іменників, яка виявляє двоїсту природу і тому має ознаки проміжної категорії, перебуваючи між семантично спрямованими категоріями і формальними класами” [84, 9].

Морфологічні категорії необхідно кваліфікувати за ознакою їхніх транспозиційних особливостей. В українській мові всім категорійним одиницям іменника властиве позаіменникове функціонування. Водночас хочемо наголосити на певних зонах їхнього міжчастиномовного спрямування. Зокрема, відмінок дериваційно пов'язаний із прикметником та числівником, рід і число – із прикметником і деякими дієслівними формами. Наявність дериваційних характеристик спостерігаємо за аналізу деяких морфологічних категорій дієслова. Спираючись на поняття похідності/непохідності, дієслівній валентності надаємо статусу непохідної категорійної одиниці, а валентності транспонованих прикметників, прислівників, числівників та вторинних (віддієслівних та відприкметникових) іменників – похідної категорії. На тлі похідності/непохідності потребує розгляду й категорія виду, яка в дієслові має непохідний характер, а у віддієслівних субстантивах набуває похідності.

Отже, *морфологічна категорія* – узагальнене поняття, структуроване відповідною сукупністю граем як репрезентантів окремих видових граматичних значень, об'єднаних спільною категорійною семою та виражених системою спеціалізованих граматичних форм. Диференціація морфологічних категорій повинна ґрунтуватися на таких кваліфікаційних ознаках: 1) частиномовній належності (іменні та дієслівні категорії); 2) вияві форм у межах однієї лексеми чи різних слів (словозмінні та класифікаційні); 3) наявності/відсутності тотожного лексичного значення слова за відмінності категорійних значень граматичних форм (послідовно корелятивні, непослідовно корелятивні, некорелятивні); 4) внутрішній структурі (дво-, три-, чотири-, семикомпонентні); 5) домінуванні семантико- чи формально-граматичного змісту; 6) похідності/непохідності. Послідовне дотримання всіх поданих принципів уможливить найповніше та

найбільш адекватне вивчення морфологічних категорій і забезпечить цілісне уявлення про граматичну систему сучасної української мови.

1.5. Синтаксичні категорії

Проблема класифікації синтаксичних категорій посідає чільне місце в загальному переліку лінгвістичних питань, що мають стосунок до сучасного функційно зорієнтованого мовознавства. Указані мовні явища викликають постійний інтерес учених своєю багатогранністю. У науковій літературі вже нагромаджено велику кількість праць, у яких аналізовані категорійні одиниці знайшли різнопланове висвітлення, проте ще й досі не спостерігаємо єдності в їхньому теоретичному обґрунтуванні. Лінгвісти використовують різні принципи класифікації синтаксичних категорій, наявні суттєві розбіжності у визначенні їхнього статусу, грамемного складу, що й спричиняє неоднакову вартість наукових результатів. Тому на сьогодні синтаксичні категорії потребують нового осмислення. Такий підхід став можливим передовсім за умови наукової переорієнтації дослідників із проблем пасивного синтаксису на активний, динамічний. Це спровокувало відмежування від традиційного опису мовних явищ, спрямованого від засобів до функції, а також зумовило виокремлення двох різновидів функційного синтаксису – семантичного та формального, „які перебувають у взаємодії і виявляють основні особливості функціонування синтаксичних одиниць” [88, 194]. Поза всяким сумнівом, указаний аспект має значні переваги перед односпрямованим формально-граматичним підходом, оскільки сприяє цілісному й послідовному вивченню сукупності категорійних класів синтаксичних одиниць відповідно до притаманних їм найсуттєвіших (значенневих і формальних) ознак й ієрархічно-системних відношень.

Поняття „синтаксична категорія” неодноразово перебувало в центрі лінгвістичних досліджень. Подаючи його дефініцію, вчені брали за основу різні чинники, що й зумовило появу неоднакових думок і синтаксичних теорій. Водночас не викликає сумніву твердження, що об’єктивно повний та викінчений аналіз зазначеної категорійної величини насамперед ґрунтується на виокремленні сукупності тих чи тих диференційних ознак, притаманних мовним одиницям одного класу, які відрізняють їх від компонентів іншого класу.

Крім того, пізнання сутності синтаксичної категорії неможливе без чіткої диференціації синтаксичних одиниць. Від розв'язання цієї проблеми залежить зрілість наукових ідей і, загалом, досконалість усієї синтаксичної теорії. Об'єкт розгляду традиційного описового синтаксису становлять переважно такі його компоненти, як словосполучення, просте та складне речення, за аналізу яких акцентовано увагу насамперед на їхніх структурних схемах. Водночас теоретичну вагу будь-якої наукової концепції значно поглиблює вирішення елементарних одиниць, що уможлиблює аргументоване пояснення механізму всієї складної синтаксичної системи й функціонування похідних компонентів. Виваженість певної класифікаційної моделі великою мірою залежить і від розмежування синтаксичних одиниць у сфері мови й мовлення. У сфері мови вони виявляють абстрагований характер і відсутність різноманітних модифікацій. У сфері мовлення синтаксичні одиниці зазнають багатьох перетворень, пов'язаних з особливостями тексту або мовленнєвих ситуацій. Послідовне дотримання таких кваліфікаційних параметрів, яке вважаємо найприйнятнішим у сучасній лінгвістиці, дало змогу І. Р. Вихованцеві виокремити три типи синтаксичних одиниць, що мають стосунок до сфери мови, – мінімальну синтаксичну одиницю як компонент речення чи словосполучення та дві синтаксичні одиниці-конструкції – речення й словосполучення [91, 6–10]. Відмінності між ними простежуємо насамперед у граматичному (структурному) плані. Зважаючи на функційні особливості мінімальних синтаксичних одиниць, дослідник виокремлює два їхніх різновиди – „члени речення, які визначають на основі синтаксичних зв'язків (предикативного і підрядного), і синтаксеми, які вирізняють на ґрунті семантико-синтаксичних відношень (субстанціальних, тобто зі значенням предметності, і вторинних предикатних). Тому поряд із синтаксичними одиницями і категоріями синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення є фундаментальними поняттями синтаксису як мовного рівня і синтаксису як науки” [102, 3]. У вказаній тріаді найвищою за рангом одиницею виступає речення.

Класифікаційну схему синтаксичних компонентів поглиблює їхній розгляд у сфері мовлення, що передбачає виокремлення співвідносного з реченням мінімального фрагмента зв'язного мовлення – висловлення й максимального – тексту. У такому разі акцентують увагу на комунікативному рівні, який зумовлює аналіз синтаксичних

компонентів, зважаючи на їхню спеціалізацію в реальних ситуаціях спілкування. Пошук шляхів найпродуктивнішого вивчення висловлення дає змогу розглядати його як інформативно достатню й відносно самостійну одиницю мовлення, що вирізняється „спрямованістю на мовленнєві акти, безпосереднім зв'язком із ситуацією” [91, 155]. Доречним у цьому плані вважаємо спостереження А. А. Леонтьєва. На його думку, висловлення – це комунікативна одиниця, яка відображає фрагмент мовленнєвої діяльності, результат системи операцій, здійснюваних на основі мовних одиниць у їхній динаміці. Воно становить закінчене змістове ціле, призначене для слухача й мовця, що одночасно може бути схарактеризоване як у мовному (граматичному, структурному), так і в мовленнєвому (синтагматичному, комунікативному) аспектах [275, 29–30]. Отже, комунікативний акцент, що виявив певні переваги в дослідженні мовних явищ, об'єднав учених у тлумаченні висловлення як співвідносної з конкретною мовленнєвою ситуацією одиниці, якій властива система диференційних ознак та категорій.

Безпосередній стосунок до проблеми вирішення синтаксичних одиниць мають питання, пов'язані з диференціацією синтаксичних категорій. Спільність різноманітних синтаксичних концепцій полягає в потрактуванні аналізованих мовних явищ як складників граматичних категорій. Водночас лінгвістичні теорії позначені й відмінностями, що полягають у виборі ними певних диференційних ознак за вивчення згаданих мовних величин. Якщо кваліфікацію морфологічних категорій передовсім здійснюють, зважаючи на парадигматичні ознаки, то синтаксичні категорії потребують розгляду в аспекті синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень між певними словами в межах словосполучення чи речення та між синтаксичними конструкціями. „Категорія в синтаксисі – це деяка ознака (параметр), яку покладено в основу класифікації сукупності однорідних синтаксичних одиниць, зокрема речень” [91, 61]. Сучасний функційно-категорійний синтаксис відрізняється від традиційної описової синтаксичної науки сукупністю його семантичних, формальних і комунікативних параметрів, відповідно до чого виокремлюють три типи синтаксичних категорій – семантико-синтаксичні, формально-синтаксичні й комунікативні [91, 61–63; 102, 4]. У сучасній українській мові подібною є концепція М. В. Мірченка, який наголошує, що „синтаксична категорія являє

собою сукупність синтаксичних одиниць (мінімальних синтаксичних одиниць, словосполучень, речень, висловлень, надфразних єдностей тощо), яка загальним синтаксичним змістом охоплює синтаксичні категорії різних синтаксичних одиниць і членується на семантико-синтаксичні, формально-синтаксичні й комунікативні категорії з їхнім подальшим членуванням на грамеми (складники відповідних синтаксичних категорій)” [318, 68].

Формально-синтаксичні категорії відображають формальну організацію речення. Вони вказують на тип синтаксичного зв'язку між синтаксичними одиницями нижчого рангу, які структурують речення. Серед категорійних значень формально-орієнтованого плану виділяють категорії предикативності (у формальному розумінні), підрядності, сурядності, а також категорії підмета, присудка та другого рядного члена речення. Підмет і присудок входять у структурну схему елементарного з формально-синтаксичного боку речення й перебувають у предикативному зв'язку. Це означає, що реченнєві побудови такого типу поєднують два складники, які однаковою мірою передбачають один одного: присудок вимагає підмета зазвичай у типовій для нього формі називного відмінка іменників, а підмет визначає форми особи, числа й роду присудкового компонента. Для одноядерних конструкцій, у яких функцію центрального компонента виконує співвідносний із присудком головний член речення, формально-синтаксична категорія предикативності не характерна. Указуючи на типові формально-синтаксичні категорійні одиниці, крім предикативності, розглядають категорію підрядності, що перебуває на другому місці в аналізованій категорійній системі. Її визначальною ознакою виступає не двобічний, а односпрямований зв'язок між опорним і залежним компонентами речення. За такого трактування дослідники звертають увагу на здатність опорних слів керувати певними відмінками іменників. Позиційна структура двоскладного речення зазвичай передбачає наявність правобічної позиції керованих компонентів, тоді як лівобічна переважно має стосунок до явищ координації. Периферія керованих членів речення пов'язана з їхньою лівобічною позицією в односкладних синтаксичних конструкціях. Продуктивність сучасних мовознавчих студій становить виокремлення певних граматичних типів керування, що ґрунтується на морфологічних особливостях залежного слова. Відповідно до цього диференціюють

власне-відмінкове (безпосереднє) керування, коли залежне слово виражене безприйменниковими відмінками, і прийменниково-відмінкове (опосередковане), коли підпорядкування опорним словом відмінкової форми зrealізовано за допомогою прийменника [95, 11]. За ступенем вияву необхідності керованого слова для з'ясування змісту опорного розрізняють керування сильне й слабе. „Під сильним керуванням розуміють таку залежність від опорного слова відмінка іменника чи відмінка з прийменником, за якої між залежним іменником і опорним словом наявний тісний та необхідний зв'язок” [95, 11]. Диференційну ознаку слабого керування становить менша обов'язковість залежного слова для опорного й нерідке його імпліцитне вираження.

Периферійністю позначена категорія сурядності, такі її рангові кваліфікаційні параметри зумовлені відсутністю ознак підпорядкування. „Сурядність – формально-синтаксична категорія речення, що стосується синтаксичного зв'язку рівноправних (незалежних) компонентів складного і простого речення” [91, 62]

До складу семантико-синтаксичних категорійних одиниць зараховують категорії об'єктивного семантико-синтаксичного змісту – предикатність і субстанційність, які об'єднують відповідно підкатегорії предиката дії, предиката якості, предиката стану, предиката кількості тощо та підкатегорії суб'єктності, об'єктності, адресатності й под. Суб'єктивними семантико-синтаксичними категорійними одиницями вважають категорію ствердження/заперечення й модально-часову категорію предикативності, що має стосунок і до двоядерних, і до одноядерних конструкцій. У лінгвістиці висловлено низку аргументованих думок, пов'язаних із тлумаченням модальності й часу як складників комплексної семантико-синтаксичної категорії предикативності, яка виражає передаваний мовцем стосунок змісту речення до дійсності [91, 62]. Основним репрезентантом синтаксичних модально-часових характеристик виступає предикат, що на формально-синтаксичному рівні відповідає присудковій або співвідносному з ним головному компонентів односкладного речення. Із поданими міркуваннями перегукується думка М. В. Мірченка, який вважає модальність підкатегорійним компонентом предикативності й надає останній статусу комплексної синтаксичної реченнєвої категорії, комунікативної надкатегорії [318, 290].

У реченні як головній синтаксичній одиниці, крім формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної структури, втілена власне-комунікативна структура, яку пов'язують із певною ситуацією мовлення, тобто з актуальним членуванням речення⁷. З-поміж категорій, що виявляють стосунок до комунікативного аспекту, особливого статусу надають темо-ремним відношенням та категорії комунікативної настанови. Темою вважають вихідну частину висловлення, відоме, а ремою – його комунікативний центр, нове, те, що визначає зміст теми [91, 148]. У деяких ускладнених реченневих структурах можлива кількеступінчастість актуального членування. Дослідження комунікативно-синтаксичного аспекту речення дає змогу виділити також категорію комунікативної настанови, в основу якої покладено характер мовленнєвого стимулу. Зважаючи на такі ознаки, зазначають, що вона поєднує підкатегорії розповідності, питальності та спонукальності [91, 61–63]. Синтаксичні категорії речення в цілому тісно пов'язані з його парадигматичними формами. Хоча не завжди те, що в морфології об'єднано відповідно до правил словозміни, у синтаксисі належить до спільних категорійних груп. Найбільшою мірою це залежить від функцій, які виконують словоформи в межах словосполучення чи речення.

Отже, *синтаксичні категорії* – узагальненні, абстрактні, об'єднані сукупністю споріднених функцій явища, для яких характерний той самий синтаксичний зміст відповідної ознаки, однотипні формально-синтаксичні зв'язки й семантико-синтаксичні відношення, що уможлиблює триаспектний аналіз цих мовних явищ – семантико-синтаксичний, формально-синтаксичний та комунікативний.

1.6. Словотвірні категорії

Грамматична наука як окремий лінгвістичний напрям оперує системою понять, що знайшли своє теоретичне обґрунтування в багатьох студіях. На сьогодні зроблено значні напрацювання у сфері функційно-категорійної граматики, однак говорити про розв'язання всіх проблем не можемо. Зокрема, у вітчизняному й зарубіжному мовознавстві останнього часу об'єктом уваги неодноразово були словотвірні категорії, різні аспекти яких отримали неоднакове потрактування у відповідних лінгвістичних концепціях. Одна з головних

проблем полягає у визначенні їхнього статусу та місця в складному мовному механізмі. Зважаючи на вихідні класифікаційні принципи аналізу словотвірних величин, дослідники по-різному розв'язують указані питання. Зокрема, згідно з традиційною теорією, дериватологія становить окрему галузь лінгвістичних знань. На думку І. І. Ковалика, вона має „чітко визначений окремий спеціальний предмет дослідження, власну, властиву саме їй проблематику, що у всій своїй сукупності не включається до складу якоїсь галузі науки, та одночасно вироблену й узвичаєну науковою практикою систему наукових понять і термінів та надійні й перспективні методи наукового дослідження, зумовлені об'єктом вивчення і перевірені на практиці” [237, 170–171].

Сповідування інших принципів знаходимо в працях В. В. Виноградова, концепція якого побудована на вивченні всієї морфологічної системи з проекцією на словозмінні та словотвірні параметри мовних компонентів. Відповідно до цього лінгвіст зауважував, що в структурі категорійних одиниць морфології виразно перетинаються формотворчі та словотворчі тенденції, орієнтація на які зумовила розподіл морфологічних категорій на власне-морфологічні та морфолого-словотвірні. Останні пов'язані з відображенням словотвірної системи мови, а тому мають стосунок до другої частини морфології, що досліджує та з'ясовує методи творення слів⁸ [76, 14].

Згідно з принципами сучасної функційно-категорійної граматики словотвір розташований між синтаксисом і морфологією, „формує свої категорії у структурі речення чи словосполучення і використовує для цього морфологічні засоби” [102, 6]. Словотвірні категорії як складники граматичних категорій відображають організацію словотвірного ярусу мови й становлять упорядковану підсистему з ієрархічними відношеннями між ними. На відміну від морфологічних і синтаксичних категорійних одиниць, для яких характерна концентрована сукупність засобів вираження змісту, словотвірні категорії належать до менш абстрактних мовних величин. Виступаючи репрезентантами конкретнішої семантики, ніж перші, вони утворюють менші семантико-граматичні угруповання й позбавлені притаманних морфологічним і синтаксичним категоріям регулярних засобів вираження, тому належать до другого рангу.

В ієрархії граматичної категорійної системи словотвірні категорії відіграють периферійнішу роль порівняно з морфологічними та син-

таксичними. Відмінність від останніх простежуємо в різному внутрішньому структуруванні, що дає змогу всередині кожної з груп виділити відповідні граматичні зони, сформовані відповідно до їхнього рангового співвідношення. Механізм дії словотвірних категорій підтверджує неоднаковий характер змістової та морфолого-синтаксичної організації всіх словотвірних явищ.

Словотвірні категорії для свого вираження використовують морфологічні засоби оформлення та синтаксичні механізми творення. Саме це спонукає мовознавців до нового тлумачення словотвірних процесів, у якому словотвір ставлять у пряму залежність від синтаксису. Чіткої позиції з цього приводу дотримуються Ю. Л. Гінзбург [121], І. Г. Милославський [313], І. Р. Вихованець [85, 133–152, 212–217], К. Г. Городенська [125; 126] та ін. У їхній інтерпретації дериваційні процеси „ґрунтуються на складних взаємозв'язках предикатних і непередикатних знаків семантично елементарних речень, які самостійно або у сполученні з іншими семантично елементарними реченнями трансформуються в реальні деривати” [126, 23]. Цікаве витлумачення зв'язку дериваційних процесів із їхньою синтаксичною базою подає І. Р. Вихованець. Наголошуючи на тому, що формування словотвірних процесів структурує речення як основну синтаксичну одиницю, дослідник постулює: „Словотвірні категорії формуються завдяки регульовальному впливові насамперед семантико-синтаксичної структури речення, що дає змогу виділити позиційне словотворення, і, у другу чергу, – структури словосполучення, на якому ґрунтується непозиційне словотворення” [102, 3]. О. А. Земська й О. С. Кубрякова вважають, що зіставлення семантики похідних слів і співвідносних із ними синтаксичних конструкцій корисне для визначення всіх компонентів, не виражених морфемним складом слова [197, 119–120].

З'ясовуючи характер і структуру словотвірних категорій, необхідно вказати на те, що вони мають стосунок до різних частини-мовних класів слів, кожному з яких властиві свої словотвірні особливості. Зокрема, найпродуктивніший для іменника – суфіксальний спосіб, словотвірну доміанту дієслова становить префіксальний спосіб, суфіксальний і префіксальний способи переважають за творення прикметника, який „за словотвірним показниками розташований між іменником і дієсловом, суфіксальною словотвірною активністю поєднуючись з іменником, а префіксальною словотвірною активністю –

з дієсловом” [85, 212]. У визначенні словотвірної специфіки кожного частиномовного класу слів та системи словотвірних категорій необхідно зосереджувати увагу на їхній твірній базі й мотиваційних відношеннях між вихідними та похідними одиницями. Докладне вивчення останньої дало змогу констатувати, що в основі формування категорій словотвору перебуває явище мовної конденсації. Найчастіше вихідною базою похідних лексем слугують речення, унаслідок згортання яких відбувається перетворення предикатних і непередикатних компонентів на співвідносні з ними морфеми. Аналізуючи дериваційні особливості слів, І. Р. Вихованець зазначає: „Продуктивний дериваційний процес розпочинається з перетворення базової синтаксичної одиниці (речення, словосполучення) у відповідну семантико-синтаксичну позицію, на „стартову” площину, яка дає поштовх перетворенням” [85, 133]. Узявши за основу такі принципи, І. Р. Вихованець вирізняє суб’єкт дії, суб’єкт стану, знаряддя дії, локатив, опредметнену дію, опредметнений стан, збільшеність, зменшеність, збірність, одиничність як словотвірні категорії іменника [85, 134–148]. Механізм творення похідних одиниць схематично можна зобразити так: *Чоловік керує комбайном + Чоловік збирає врожай* → *Чоловік, який керує комбайном, збирає врожай* → ***Комбайнер*** збирає врожай. Унаслідок згортання підрядної частини складного речення утворено іменник – її семантичний еквівалент, коренева частина якого корелює з об’єктною синтаксею, а словотвірний суфікс семантично співвідносний із суб’єктом дії. Безпосередню твірну базу похідних іменників можуть становити транспоновані з речень словосполучення, наприклад: *Дівчина красива* → *красива дівчина* → *красуня*; *Рука велика* → *велика рука* → *ручище, ручисько*. Подані в прикладах дериваційні суфікси іменників репрезентують непередикатну семантику. Деякою мірою близькі до них дієслівні префікси як виразники непередикатної словотвірної категорії локативності, яка „формується на основі предикатно-локативної структури, що тотожна дієслівному словосполученню, а не семантико-синтаксичній позиції локатива” [133, 6]. Наприклад: *забігти* ← *бігти всередину чогось*; *прийти* ← *йти до відповідного місця*.

Механізм дериваційної редукації спостерігаємо в межах словотвірних категорій предикатного характеру. Предикатно-аргументна твірна основа слугує базою для вираження іменникових словотвірних

категорій збільшеності, зменшеності, збірності й одиничності. У такому разі наголошують на особливому типі твірних синтаксичних одиниць, які вважають перехідними структурами між словосполученням та словом і кваліфікують як нерозкладні синтаксичні компоненти [85, 147], наприклад: *Жінок багато* → *багато жінок* → *жіноцтво*.

В українській словотвірній системі засвідчені категорії, утворені внаслідок згортання предикатно-предикатної структури. Прикладом таких дериваційних процесів слугують словосполучення з опорним предикатом-прикметником та залежним компонентом предикатного типу, семантично співвідносні з прикметниковим словом із семантикою кількісного вияву ознаки: *дуже глибокий* → *глибоченийний*; *дуже товстий* – *товстелезний*; *трохи рідкий* → *рідкуватий*; *дуже давній* → *прадавній*. Наявність подібних явищ спостерігаємо за творення дієслів: *трохи рибалити* → *порибалити*; *трохи солити* → *підсолити*.

Значну частину вторинних іменників формують вторинні віддієслівні та відприкметникові субстантиви, що мають стосунок до явища синтаксичної деривації. Спільна ознака вихідних дієслів та прикметників полягає в їхній обов'язковій предикативній позиції: *Український народ створив усні оповідання...* (Н. Шкляєва) → *створення українським народом усних оповідань*; *Легенди й перекази на краєзнавчу тематику виявилися живучими* (Н. Шкляєва) → *живучість легенд та переказів*. Слова зазначеного типу, потрапляючи в підметову позицію реченневих побудов, виконують семантико-синтаксичну роль суб'єктно-предикатної синтаксеми: *Так уважне вивчення говірок Ганцовим і Курило привело до перегляду всієї схеми історії української мови* (Ю. Шевельов).

Отже, *словотвірні категорії* – узагальнені поняття, що, відображаючи організацію словотвірного ярусу мови, посідають проміжне місце в граматичній категорійній системі, позначені більшою, ніж морфологічні й синтаксичні категорії, граматичною конкретністю та відсутністю чіткої регулярності й обов'язковості, дериваційно пов'язані з двома типами синтаксичних одиниць – словосполученнями та реченнями й оформлювані мінімальними морфологічними одиницями – морфемами.

1.7. Міжрівневі категорії в граматичній системі української мови

У сучасній лінгвістичній теорії впродовж останнього часу з'явилося чимало студій, у яких здійснено перегляд традиційних кваліфікацій мовних категорій і запропоновано багато нових потрактувань. Функційно-категорійне спрямування наукових праць такого типу зумовило всебічний опис граматичного ладу, дало змогу з'ясувати статус та функціонування одиниць у різних комунікативних ситуаціях, виявити кількісні та якісні зміни, що відбулися в корпусі української мови. На цьому тлі виразна проблема вивчення категорій, що мають стосунок до різних мовних ярусів. У мовознавстві немає усталеної думки про граматичну природу аналізованих понять, а також чіткої дефініції останніх. Водночас не викликає заперечення той факт, що вони належать до багатовекторних і різнорівневих. Такий аспект пріоритетний у дослідженнях Ш. Баллі, О. В. Бондарка, В. В. Виноградова, В. О. Плунгяна, Н. Ю. Шведової. В україністиці вивченню категорій, що мають ознаки кількох ярусів мови, присвячено студії О. С. Мельничука, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, А. П. Загнітка, М. С. Скаба, М. В. Мірченка та ін. Незважаючи на активне студіювання, аналізовані мовні величини потребують ґрунтовнішого вивчення на тлі всієї граматичної структури мови. Специфіка одиниць зазначеного типу полягає в тому, що їхній функційний вияв відбувається на перетині кількох категорійних підсистем. Багатовекторність цих категорій зумовлена моделюванням їх різноранговими засобами вираження, пов'язаними між собою спільним узагальненим змістом певної ознаки. Такі кваліфікаційні параметри дають змогу надати згаданим категорійним явищам статусу міжрівневих. Під терміном *міжрівневі категорії* розуміємо комплексну єдність протиставлюваних одна одній категорій та грамам, що поєднують властивості двох або більше рівнів із домінуванням якогось одного з них і мають певну сукупність спеціалізованих граматичних форм вираження. До них належать, зокрема, категорія відмінка іменника, валентності дієслова, категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників, надкатегорія модальності. Класифікаційна схема дослідження міжрівневих категорій повинна ґрунтуватися насамперед на таких кваліфікаційних параметрах: кількості мовних рівнів, із якими пов'язана категорія, та

вияву в ній найважливіших ознак цих рівнів; ступеня абстрактності формально-значеннєвої природи її складників; структурної специфіки категорії (надкатегорії), тобто її графемного вираження.

У граматичній системі сучасної української мови стосунок до двох мовних ярусів має категорія відмінка, що поєднує ознаки морфологічного й синтаксичного рівнів. У вказаній ієрархії провідне місце належить останньому, який об'єднує три підрівні – семантико-синтаксичний, формально-синтаксичний і комунікативний. Така триярусна інтерпретація відмінка водночас дає змогу акцентувати увагу на його семантичних параметрах, що передбачає розгляд відмінкових графем у взаємодії з іншими компонентами речення, увиразнює підпорядкування відмінків валентності предиката. Зазначена концепція відображає насамперед зумовленість двох центральних частин мови – іменника й дієслова, характер семантико-синтаксичних відношень і формально-синтаксичних зв'язків між ними. Орієнтація на відмінкову семантику зумовлює аналіз графем категорії відмінка як компонентів семантико-синтаксичної структури речення, тобто суб'єкта, об'єкта, адресата, локатива (місцеперебування, вихідного й кінцевого пунктів руху, шляху руху) та інструменталія (знаряддя чи засобу дії). Відповідно до цього вирізняють семантичні відмінки, які „вказують на універсальний характер значеннєвого членування компонентів речення зі значенням предметності” [108, 60] і становлять ієрархічно структуровану синтаксичну парадигму. До них належать п'ять графем семантичної категорії відмінка – суб'єкт, об'єкт, адресат, локатив й інструменталь.

Морфологічні особливості відмінка виявлені в його оформлюваності за принципом морфологічної парадигми, належності до словозмінних категорій та наявності кінцевого словозмінного афікса. Крім безприйменникових (синтетичних) форм, в українській мові є прийменниково-відмінкове (аналітичне) вираження графем. Найрелевантнішою вважаємо кваліфікацію прийменниково-відмінкових сполук як єдиних, нерозкладних у граматичному плані компонентів.

Порівняно з категорією відмінка ієрархічно складнішою виступає граматична категорія валентності, поліярусність структури якої увиразнює її стосунок до трьох мовних рівнів – лексико-семантичного, синтаксичного, морфологічного, а також здатність формувати предикатну структуру речення, прогнозувати кількість залежних семантичних позицій. Серед указаних трьох структурних ярусів рангова

вершинність притаманна лексико-семантичному рівневі, що відображає глибинні змістові ознаки валентності, з одного боку, та лексичне значення конкретного дієслова, з іншого боку. Отже, підпорядкування залежних слів опорному не може відбуватися довільно, основні сполучувальні можливості залежать від лексичного значення предиката. Наступний складник міжрівневої категорії валентності – її синтаксичний різновид, що поєднує семантико-синтаксичні й формально-синтаксичні ознаки. Зважаючи на перші як репрезентанти глибинної структури речення, дослідники виокремлюють субстанційні синтаксеми, які диференціюють на лівобічний (суб'єктний) та правобічні (об'єктний, адресатний, локативний, інструментальний) різновиди. Розгляд валентності в семантико-синтаксичному аспекті уможлиблює поділ її на активну (властиву дієслову-предикатові) та пасивну (репрезентовану залежними іменниками з власне-предметним значенням). Формально-синтаксична валентність, відображаючи поверхневу структуру реченневих побудов, відбиває сукупність засобів, що слугують для реалізації предикатних і субстанційних синтаксем. Відповідно до таких кваліфікаційних параметрів розглядають проблему співвідношення узагальненої семантики предикатного компонента й категорійного значення частин мови, які беруть участь в організації того чи того типу реченневих конструкцій. Такий підхід передбачає розмежування центральних і периферійних структур. Сферу перших формують конструкції, у яких збережено категорійно-морфологічне й категорійно-синтаксичне значення. Периферійними слід вважати структури, де спостерігаємо невідповідність між категорійно-морфологічним і категорійно-синтаксичним значеннями. У першому випадку йдеться про речення, у яких семантика предиката збігається із семантикою частини мови, що його оформлює, у другому репрезентантом предиката виступають не власне-дієслова, а транспоновані компоненти, пор.: ...*він* [Володимир. – Н. К.] *знав* раніше й цього старого (В. О. Шевчук) і *Твори західних учених, навіть польських і чеських, мало кому відомі* на Україні (Ю. Шевельов); *Іди, хай тебе нагодують* (В. О. Шевчук) і *Хай будуть щасливі князь з княгинею!* (В. А. Шевчук). Дослідження формально-синтаксичного аспекту валентності дає змогу диференціювати облігаторні й факультативні субстанційні синтаксеми. Ієрархічна периферія характерна для морфологічної валентності, яку визначає наявність певних відмінків як морфологічних репрезентантів відкритих предикатом позицій. Отже,

відображаючи основні закономірності сполучуваності одиниць певної мови, валентність має трикомпонентну структуру, пов'язану з лексико-семантичним, синтаксичним та морфологічним ярусами мови.

До системи міжрівневих категорій зараховуємо категорію ступенів порівняння, яка займає особливе місце в категорійній системі прикметника та прислівника й перебуває в різних взаємозв'язках із категоріями інших частин мови. Вона має безпосередній стосунок до трьох мовних рівнів – словотвору, морфології та синтаксису, що уможлиблює кваліфікацію її як морфолого-синтаксико-словотвірної⁹ [247; 108, 139–142]. Дериваційну специфіку грамам компаратива й суперлатива визначає наявність словотвірних афіксів, які передають відповідне семантичне зрушення, пов'язане з частковою зміною якісної ознаки в бік її інтенсивності чи послаблення. Як транспозиційно-модифікаційне утворення категорія ступенів порівняння засвідчена в первинній для неї функційній сфері дієслова, де вона набуває дієслівних морфологічних характеристик, серед яких головна роль належить категорії валентності. Крім того, ступеньованим словам притаманні й синтаксичні категорії, оскільки аналізовані компоненти виступають центральними в семантично елементарному простому реченні й формують його структуру. Отже, порівняно з вихідними лексемами, у ступеньованих формах граматичні категорії мають складнішу природу й кількісно більший вияв. Наведені аргументи підтверджують неоднорідний і неодновимірний статус категорії ступенів порівняння, допомагають з'ясувати її міжрівневий характер.

З-поміж категорійних одиниць, що розглядають на ґрунті міжрівневої взаємодії, значної уваги потребує модальність. Як відомо, структурування категорійної системи великою мірою залежить від ступеня абстрактності формально-значенневої природи її компонентів. Оскільки модальності властивий найвищий рівень вияву цієї ознаки, то, на нашу думку, її доцільно потрактувати як надкатегорію, якій рангово підпорядковані категорії, що мають грамемне членування. Структуру модальності формують компоненти з менш абстрактною категорійною змістовою основою – морфологічна модальність, синтаксична модальність та лексико-граматична модальність. Варто зазначити, що модальність зазвичай кваліфікують як синтаксичну реченнєву категорію, диференціюючи її на об'єктивну й суб'єктивну та пов'язуючи зі значенням реальності й

ірреальності. За лінгвістичною концепцією значної частини вчених, реалізація модальних значень має стосунок до морфологічних (форм дієслівних способів), синтаксичних (конструкцій різних типів) та лексичних (модальних дієслів, модальних слів, що функціонують як вставні, модальних часток тощо) засобів. Спільність усіх теорій полягає також у дефінуванні модальності як ознаки, властивої будь-якому висловленню, співвідносному з реченням [425, 119–123; 318, 302–311]. На нашу думку, запропонована концепція важлива й перспективна, але потребує деякого уточнення. Її прийняття водночас допускає різну кваліфікацію специфіки модальності. Насамперед акцентуємо увагу на тому, що модальний план речення відображає суб'єктивність мовця з погляду висловленої ним думки щодо ірреальності чи потенційності явищ у мовній ситуації. Л. О. Кадомцева зазначає: „Модальність речення виражається у синтаксичному оформленні цілісно виражених висловлень і має деякою мірою суб'єктивний характер. У зв'язку з тим, що пряме відношення висловленої у реченні думки до позначуваного явища дійсності відбувається через психіку мовця і співрозмовника, модальність можна визначити як прояв суб'єктивно-об'єктивних відношень відображеного у реченні явища до дійсності” [425, 119]. Модальна семантика зумовлена намірами комуніката передати різні аспекти явищ об'єктивного світу за допомогою певних формальних засобів. Лише за наявності „синтаксично оформленого способу модальної співвіднесеності змісту речення з об'єктивною дійсністю можна визначити модальний тип речень” [425, 120]. Зважаючи на це, статус ієрархічної вершинності належить синтаксичній модальності як одному з компонентів цієї мовної величини. Зараховуючи модальність до сфери синтаксичних категорійних одиниць, І. Р. Вихованець вважає її складником комплексної семантико-синтаксичної категорії предикативності [91, 62]. Синтаксична модальність має стосунок до різних структурних схем речення, тоді як морфологічна модальність зорієнтована на дієслівні речення, оскільки її формальні показники перебувають у тісному зв'язку з категорією способу дієслова. Варто зазначити, що в традиційному мовознавстві спосіб та модальність зазвичай розглядають у різних мовних площинах. Тому найголовніше завдання нашого дослідження вбачаємо, з одного боку, у зруйнуванні стереотипних уявлень про спосіб як дієслівну категорію, яка має стосунок суто до морфологічного рівня, а з іншого, у комплексному

науковому вивченні організації та різнорангових засобів вираження комунікативно зорієнтованої надкатегорії модальності передовсім на основі її вияву в мовленні. Найменшою мірою теоретичні зацікавлення мовознавців спрямовані на опрацювання лексико-граматичних параметрів аналізованого мовного явища, що передбачає докладний розгляд дієслів із модальним значенням, модальних одиниць, які функціонують як вставні, модальних часток.

Задекларовані питання свідчать, що активного студіювання потребують проблеми, пов'язані з усебічною характеристикою категорійних одиниць та особливостями їхнього структурування насамперед із погляду мовної динаміки. Такий акцент є важливим кроком для вдосконалення типології класифікаційних схем граматичних категорій і, загалом, усіх граматичних явищ сучасної української мови.

Висновки до розділу 1

Грамматичні категорії – конститутивні, найбільш узагальнені поняття граматики, які пронизують усю систему української мови, мають стосунок до багатьох її ярусів й об'єднують співвідносні за змістом і способом вираження граматичні значення. Відображаючи діалектичні процеси взаємодії різних мовних ярусів, вони входять в ієрархічно вищі мовні утворення, що дає змогу об'єднувати слова в частини мови. Закріпленість категорійних одиниць за певним спектром семантичних, синтаксичних, морфологічних і словотвірних ознак зумовлює виділення п'яти кардинальних частин мови: двох центральних (іменника й дієслова) і трьох периферійних (прикметника, числівника й прислівника). Грамматичні категорії української мови – багатовекторні явища, повне й об'єктивне дослідження яких можливе за умови вивчення їхньої синтаксичної перспективи. Взаємодія морфологічних і синтаксичних функцій особливо виразна за розгляду відмінка іменника та валентності дієслова. Синтаксична спрямованість відмінків передбачає їхній зв'язок із категорією валентності дієслова, що зумовлює семантико-синтаксичну та формально-синтаксичну реалізацію відмінкових граем.

Відповідно до своєї функційної багатоплановості граматичні категорії української мови як ядерні компоненти мовної організації об'єднують три різновиди категорійних одиниць – морфологічні, син-

таксичні та словотвірні, встановлення типологічних характеристик яких дає змогу здійснити їхнє рангове розмежування. Статусу ієрархічно вершинних набули синтаксичні категорії, яким підпорядковані морфологічні. Словотвірні категорійні одиниці, перебуваючи між морфологічними й синтаксичними категоріями, тісно взаємодіють із двома останніми. *Морфологічні категорії* – узагальнені поняття, структуровані відповідною сукупністю грамам як репрезентантів окремих видових граматичних значень, об'єднаних спільною категорійною семою та виражених системою спеціалізованих граматичних форм. Диференціація морфологічних категорій ґрунтується на таких кваліфікаційних ознаках: 1) частиномовній належності (іменні й дієслівні категорії); 2) вияві форм у межах однієї лексеми чи різних слів (словозмінні та класифікаційні); 3) наявності/відсутності тотожного лексичного значення слова за відмінності категорійних значень граматичних форм (послідовно корелятивні, непослідовно корелятивні, некорелятивні); 4) внутрішній структурі (дво-, три-, чотири-, семикомпонентні); 5) домінуванні семантико- чи формально-граматичного змісту; 6) похідності/непохідності. *Синтаксичні категорії* – узагальненні, абстрактні, об'єднані сукупністю споріднених функцій явища, для яких характерні той самий синтаксичний зміст відповідної ознаки, однотипні формально-синтаксичні зв'язки й семантико-синтаксичні відношення, що уможливорює триаспектний аналіз цих мовних явищ – семантико-синтаксичний, формально-синтаксичний та комунікативний. Серед категорійних значень формально-зорієнтованого плану виділяють категорії предикативності (у формальному розумінні), підрядності, сурядності, а також категорії підмета, присудка та другорядного члена речення. До складу семантико-синтаксичних категорійних одиниць зараховують категорії предикатності й субстанційності, які об'єднують відповідно підкатегорії предиката дії, предиката якості, предиката стану, предиката кількості тощо та підкатегорії суб'єктності, об'єктності, адресатності й под. До категорій, пов'язаних із його комунікативним аспектом, належать тема, рема, а також категорії комунікативної настанови. *Словотвірні категорії* – узагальнені поняття, що, відображаючи організацію словотвірного ярусу мови, посідають проміжне місце в граматичній категорійній системі, позначені більшою, ніж морфологічні й синтаксичні категорії, граматичною конкретністю та відсутністю чіткої

регулярності й обов'язковості, дериваційно пов'язані з двома типами синтаксичних одиниць – словосполученнями та реченнями й оформлювані мінімальними морфологічними одиницями – морфемами.

Функційне спрямування опису категорійної системи української мови зумовило виокремлення одиниць, що мають стосунок до кількох мовних ярусів, відповідно до чого їх називають міжрівневими. До них належать, зокрема, категорія відмінка іменника, валентності дієслова, категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників, надкатегорія модальності. Класифікаційна схема дослідження міжрівневих категорій передбачає їхній розгляд у таких кваліфікаційних параметрах: кількості мовних рівнів, із якими пов'язана категорія, та вияві в ній найважливіших ознак цих рівнів; ступені абстрактності формально-значеннєвої природи її складників; структурній специфіці категорії (надкатегорії), тобто її графемному вираженні. У граматичній системі сучасної української мови стосунок до двох мовних ярусів має категорія відмінка, що поєднує ознаки морфологічного й синтаксичного рівнів. У зазначеній ієрархії провідне місце належить останньому, який об'єднує три підрівні – семантико-синтаксичний, формально-синтаксичний і комунікативний. Порівняно з категорією відмінка, ієрархічно складнішою виступає граматична категорія валентності, поліярусність структури якої увиразнює її стосунок до трьох мовних ярусів – лексико-семантичного, синтаксичного, морфологічного. Особливе місце серед міжрівневих категорійних величин посідає модальність. Зважаючи на найвищий рівень абстрактності її формально-значеннєвої природи, надаємо цій мовній величині статусу надкатегорії, якій рангово підпорядковані категорії, що мають графемне членування. Структуру модальності формують компоненти з менш абстрактною категорійною змістовою основою – морфологічна модальність, синтаксична модальність та лексико-граматична модальність.

РОЗДІЛ 2 МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧНА КАТЕГОРІЯ ВІДМІНКА

2.1. Категорія відмінка як визначальна міжрівнева категорія іменника

Категорія відмінка іменників – одна з найважливіших конститутивних категорій сучасної української мови, дослідження якої протягом тривалого часу було й залишається центральною проблемою наукової граматики. Хоча описові цієї мовної величини й питанням недосконалості традиційної класифікації відмінків присвячували й присвячують багато праць, проте й досі вона викликає значні дискусії. До діаметрально протилежних думок учених-теоретиків належить орієнтація на єдиний критерій аналізу цієї категорійної одиниці, з одного боку, чи визнання необхідності послідовного застосування сукупності різнорідних ознак – з іншого. Водночас гомогенний підхід не засвідчує тотожності в позиції лінгвістів. Світове мовознавство знає чимало спроб різноаспектного наукового тлумачення категорії відмінка. Зокрема, з ім'ям Є. Куриловича пов'язана теорія, відома в літературі як синтаксична. Семантична концепція знайшла відображення в працях Ч. Філлмора. Послідовним прихильником морфологічної класифікації відмінків був Р. Якобсон. В україністиці тривалий час традиційно звичним вважають одностороннє трактування відмінків, основу якого становить орієнтація насамперед на сукупність морфологічних форм, тобто парадигматичних ознак іменника. В інтерпретації прихильників указанного напрямку відмінки – це ряд слів форм іменника, які об'єднано в парадигму лише на основі зовнішніх показників. Такий підхід, спрямований передусім на план вираження, не відображає об'єктивної природи аналізованого мовного явища, оскільки передбачає вивчення ізольованих морфологічних відомостей і правил, не зважає на функціонування відповідних форм у синтаксичних конструкціях і текстах, а отже, не сприяє розв'язанню проблеми.

У сучасній українській лінгвістичній науці найперспективнішим вважають різнорівневий аспект вивчення категорії відмінка. На актуальності такого студювання наголошує А. П. Загнітко: „Статус певної лексеми, морфологічної форми та й цілої морфологічної категорії пізнається у власне-парадигматичному,

семантичному, синтаксичному та комунікативному вимірах, без їх урахування аналіз будь-якого морфологічного явища постає невикінченим і недостатнім” [192, 8]. Як засвідчують останні фундаментальні дослідження граматичної системи, особливості відмінків можуть бути чітко окресленими тільки за розгляду їх у напрямі від семантики до форми, а також у зіставленні з елементами різних рівнів мовної структури. Один із наслідків такого зіставлення – розгляд відмінків на тлі загальної морфологічної та синтаксичної організації сучасної української літературної мови. Ідеї комплексного підходу до вивчення зазначеної категорійної одиниці на матеріалі окремих слов’янських мов обґрунтовують І. Леков [273, 219], Є. Чешко, І. І. Рєвзін [457, 435–440, 456–457], А. Вежбицька [72], А. А. Залізняк [194, 36–55; 195] та ін. Відмінок як специфічна категорійна одиниця потрапив у коло важливих питань української лінгвістики й викликав особливий інтерес насамперед у студіях Є. Тимченка [435; 437; 438; 439; 440]. Основні теоретичні засади функціонування відмінків у граматичній системі сучасної української мови викладені в працях І. Р. Вихованця [78; 81; 84; 85, 54–63; 86; 87; 94; 100; 101; 104; 106; 108, 53–115], К. Г. Городенської [132], А. П. Загнітка [178, 173–176], М. Я. Плющ [354, 356] та ін. Їхні напрацювання не лише засвідчують вагомість для академічної науки, а й стали важливим етапом для створення нової концепції граматики сучасної української мови. Незважаючи на це, відмінок іменника потребує ґрунтовного опису його різнорангових особливостей, чітко вираженої диференціації складників цієї категорійної одиниці, комплексного аналізу графемного складу, повного й цілісного уявлення про її парадигматичні особливості. Зазначений підхід ґрунтується на положеннях сучасних функційно-граматичних досліджень із категорійної граматики української мови.

Активне обговорення проблеми сутності відмінка привело до визнання багатовимірності цієї категорії й дало змогу простежити її кваліфікаційні й рівневі особливості. У сучасній українській мові категорія відмінка становить міжрівневу величину, оскільки її категорійна сутність „виявляється в синтаксичному і морфологічному ярусах мови” [84, 44]. Вирізнення синтаксичних і морфологічних параметрів відмінка передбачає розв’язання проблеми їхньої ієрархії. Вважаємо, що вирішальну роль у функційній спеціалізації відмінкових графем відіграє синтаксис. Саме синтаксичний критерій виступає

своєрідним глибинним чинником, який слугує базою формування синтаксичних і морфологічних ознак слів. Синтаксичний аспект аналізу відмінків в україністиці пов'язаний насамперед з ім'ям Є. Тимченка. Пізніше свої продуктивні теоретичні ідеї щодо синтаксичної специфіки відмінкових граем, побудовані на узагальненні національного мовознавчого досвіду та сучасних граматичних теорій у світовій науці, висловив І. Р. Вихованець [84; 85; 108]. Аналізуючи структуру відмінка як граматичної категорії і як грамеми, лінгвіст зауважує, що найголовнішим компонентом є семантика, реалізована в семі 'предметність'. Варто наголосити, що категорійне значення відмінка безпосередньо пов'язане саме з реальною предметністю, тобто власне-відмінковою семантикою, яка виступає однією з визначальних частиномовних характеристик іменника. С. Д. Кацнельсон із цього приводу зазначає: „Предметні значення, або поняття, характеризуються передусім тим, що вони відображають категорійні предмети й містять відповідно до цього в собі загальну категорійну ознаку предметності (не „граматичної”, або „фіктивної”, а „реальної”)” [223, 135]. Категорія граматичної „предметності” властива абстрактним іменникам, у яких вона „виявляється нічим іншим, як усього лиш категорією субстантивності, тобто загальною сукупністю граматичних властивостей іменника, в основі яких лежить його здатність виступати в ролі підмета або додатка й мати при собі означення, зокрема узгоджені. Отже, так звана „категорія предметності”, поширена й на іменники абстрактні, виникла тільки в умовах тотожності синтаксичних функцій абстрактних і конкретних іменників” [307, 648–649].

Повнішу й ґрунтовнішу кваліфікацію категорії відмінка забезпечує розгляд синтаксичного критерію в триярусній інтерпретації – семантико-синтаксичній, формально-синтаксичній і комунікативній. Такий підхід, побудований на системних ієрархічних взаємозв'язках і співвідношеннях, уможлиблює адекватніше окреслення сукупності всіх диференційних ознак, що лежать в основі вирізнення міжривневої категорії відмінка іменника. Орієнтація на зазначені аспекти дослідження дала змогу розширити уявлення про давню категорію відмінка іменника й, відмовившись від традиційно визнаного вузького морфологізму, розглянути її як поліфункційну величину.

У сучасному мовознавстві на ґрунті нових функційно-категорійних характеристик вичленовують відмінок як категорію і відмінок

як окремий її компонент. Відповідно до цього пропонуємо дві дефініції терміна *відмінок*. З одного боку, *відмінок* іменника – міжрівнева морфолого-синтаксична, послідовно корелятивна, абсолютно слово-змінна категорія іменника, яка виступає носієм узагальненої семантики субстанційності, зумовлена валентністю предиката, виражає синтаксичні зв'язки та семантико-синтаксичні відношення іменника до інших слів у реченні й має ієрархічно організований семиграмемний вияв. З іншого боку, *відмінок* кваліфікуємо як одну із семиграмем міжрівневої морфолого-синтаксичної категорії відмінка іменника, що структурує парадигму однини та множини з відповідною сукупністю флексій, спеціалізована на вираженні первинних і вторинних семантико-синтаксичних, формально-синтаксичних та комунікативних (за темо-ремного членування) функцій. Визначаючи диференційні параметри категорії відмінка іменника, варто вказати на її двобічну зумовленість, що вирізняє відмінок іменника з-поміж інших категорійних одиниць. Переконливу аргументацію цього явища подає І. Р. Вихованець: „Це єдина іменникова категорія, виникнення і семантико-граматичне функціонування якої пов'язані з предикатом-дієсловом. Предикат-дієслово визначає кількість потрібних для розкриття його семантичної природи відмінків і набір їх семантико-граматичних функцій” [84, 23]. Отже, наявність відмінкових грамем зумовлена дієслівною категорією валентності. Водночас відмінок – специфічно іменникова категорія, оскільки в іменникові вона має незалежний, самостійний характер і впливає на формально-граматичний зміст залежних слів.

До важливих диференційних ознак, що визначають категорійну спеціалізацію відмінка іменників, належить морфологічний критерій, вияв якого пов'язаний із формальними показниками субстантивних слів. Саме такий підхід до кваліфікації українських відмінків провідний у традиційній лінгвістиці. Абсолютно не применшуючи ролі й загальнонаукового значення деяких лінгвістичних досліджень, передовсім академічного видання за редакцією І. К. Білодіда, вважаємо за потрібне наголосити, що на сьогодні вони вже не відображають усього спектру розвитку сучасної лінгвістики, новітніх теоретичних здобутків у сфері граматики. Але водночас це не передбачає цілковитого ігнорування традиційною концепцією морфологічних відмінків. Здійснюючи семантичний і формальний опис грамем аналізованої категорії, А. А. Залізняк акцентує увагу на важливій ролі спе-

ціалізованих засобів їхнього вираження. Останні, на думку лінгвіста, дають змогу розглядати відмінки як елементи конкретної мови. Нехтування формальних показників призводить до кваліфікації їх як одиниць універсального характеру [195, 55–56]. Орієнтуючись на формальні та значеннєві параметри, у сучасній українській мові І. Р. Вихованець вирізняє морфологічні й семантичні відмінки, які перебувають у системних співвідношеннях [100, 14; 108, 60–61]. „Перші виражають певну сукупність семантичних функцій, об’єднуючи своєю формою первинну функцію, що вказує на спеціалізацію певного відмінка в системі мови, і функції вторинні, які залежать від контексту. Семантичні ж відмінки охоплюють основну відмінкову форму для певної функції і вторинні відмінкові, а також невідмінкові форми, використововувані мовцями в обмеженіших порівняно з основною формою контекстах” [108, 61]. Морфологічна характеристика відмінкових грамем має безпосередній стосунок до граматичних особливостей конкретної мови. Зокрема, формальний вияв українських відмінків зазвичай пов’язують із кінцевим словозмінним афіксом – флексією, що, крім граматичного, одночасно виступає носієм реляційного значення, яке відображає стосунок відповідного слова до інших слів у реченні та словосполученні. У зв’язку з цим указану граматичну категорію кваліфікують як абсолютно словозмінну, пов’язуючи її вияв із формами того самого слова, наприклад: Н. в.: *Галина, батько*; Р. в.: *Галини, батька*; Д. в.: *Галині, батькові* й т. ін.

У сучасній українській мові значенням відмінкових закінчень притаманний абстрактний характер й обов’язкові та регулярні засоби морфологічного вираження. Структуру морфологічної категорії відмінка іменника формують опозитивні відношення між її грамами. Останні є однорідними за змістом компонентами, що перебувають усередині аналізованої категорії й мають специфічне морфологічне вираження. Відмінок іменника належить до послідовно корелятивних категорійних одиниць. „Корелятивність у морфології передбачає співвідносність словоформ, що репрезентують члени відповідної категорії (морфологічні грами) у межах того самого слова” [84, 25]. Відмінок як постійний носій ознаки корелятивності виступає носієм лексично незумовленої парадигми, водночас формально-морфологічна організація грамем слугує основою їхнього узагальненого категорійного значення. Орієнтація на формально-граматичний зміст дає змогу стверджувати, що послідовна корелятивність відмінка

охоплює всі форми, які входять у протиставлені один одному ряди (грамеми) [84, 27]. Останні перебувають у відношенні абсолютної альтернації, що відображає регулярність й однозначність зв'язків між ними. Не маючи стосунку до лексичного обмеження та дериваційних ознак (беремо до уваги лише первинні функції відмінків), морфологічна альтернація передбачає чергування відмінкових словоформ, їхню рівноправність і заперечує похідність одних грамем від інших. Абсолютний альтернаційний характер компонентів указаної категорії не суперечить вирізненню називного відмінка як центрального складника відмінкової системи. У традиційних лінгвістичних студіях йому часто надають статусу прямого відмінка. Центральне розташування грамеми номінатива в сукупності всіх відмінкових грамем зумовлене його здатністю бути носієм основної субстанційної функції – суб'єктної. На думку І. Р. Вихованця, „у реальному процесі мовлення саме ця форма являє собою свого роду еталон, вихідний зразок, стосовно якого всі інші відмінкові форми в певному розумінні вторинні” [84, 30].

Оскільки відмінок становить граматично регулярний корелятивний тип, то не викликає заперечення той факт, що його морфологічне вираження пов'язане із закінченням. Але зрідка в арсенал засобів вираження відмінків потрапляють суміжні з флексією афікси – суфікси. Додаткові формальні показники вказаного типу властиві переважно іменникам четвертої відміни, зрідка – іншим субстантивним словам, пор.: Н. в.: *ім'я, лоша, маля, мати*; Р. в.: *імені, лошати, маляти, матері*; Д. в.: *імені, лошати, маляти, матері*; З. в.: *ім'я, лоша, маля, матір* і т. ін. Водночас вважаємо за потрібне наголосити, що суфіксальний компонент в аналізованих мовних одиницях не виконує словотвірної функції. Таке явище не має стосунку до власне-суфіксації, тому елементові, що перебуває перед відмінковим закінченням, надаємо статусу флексії-суфікса. Отже, планом вираження відмінкового граматичного значення є власне-флексія як центральний формальний репрезентант і флексія-суфікс як периферійний показник.

В українській мові спостерігаємо випадки, коли значення відмінків формально виражають не тільки флексії, а й прийменники. Основні теоретичні засади функціонування прийменниково-відмінкових конструкцій теоретично обґрунтував Є. Курилович [264, 66–67, 175–176, 180, 192]. Його твердження про прийменниково-відмінкову

форму як єдиний, нерозкладний у граматичному плані компонент поглибив і розбудував І. Р. Вихованець [79], концепцію якого в лінгвоукраїністиці застосовують К. Г. Городенська [108, 329–346], А. П. Загнітко [191, 173–174], А. Ю. Габай [112] та ін. Одна з проблем взаємовідношення прийменника й відмінка – з'ясування ступеня їхнього функційного навантаження в складі прийменниково-відмінкової форми. Є. Курилович вважає прийменник основним складником цілісної морфеми, другою частиною якої є відмінок [264, 66–67, 175–176, 180, 192]. А. П. Загнітко кваліфікує прийменник як додатковий, але абсолютно необхідний засіб вираження значення відмінка [191, 173]. Теоретичне осмислення тенденцій розвитку прийменникової системи дало змогу І. Р. Вихованцеві зробити висновок про те, що „прийменник, закріплюючись у граматичній системі, дедалі більше перебирає на себе роль показника (нерідко – навіть єдиного) синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень” [79, 78]. Наголошуючи на функційній неоднорідності прийменника, учений вирізняє три позиції цього типу аналітичних синтаксичних слів-морфем – присубстантивну як центральну, післядієслівну й принумеральну (причислівникову). Первинна „функція прийменника як синтаксичної аналітичної морфеми полягає в тому, щоб перевести субстантив із субстантивної позиції в адвербіальну (прислівникову) позицію” [79, 21]. Оскільки вказане мовне явище має стосунок до зовнішньої транспозиції, то воно не передає типові для власне-відмінкового використання функції. За такої умови спостерігаємо нейтралізацію категорійного значення відмінка. Власне-відмінкову (предметну) семантику, пов'язану з реалізацією валентних особливостей, експлікують прийменники, які перебувають у вторинній для них післядієслівній сфері. Слід визнати правильним твердження В. В. Виноградова про те, що прийменник входить до семантичної структури дієслова, утворюючи разом із ним синтаксичне зрощення. Він виконує роль формального додатка до дієслова, тобто своєрідного постфікса [76, 644]. На подібні міркування натрапляємо в студіях інших лінгвістів [292, 36]. В україністиці ці ідеї розвинув й обґрунтував І. Р. Вихованець. За переконливою аргументацією дослідника, прийменник, перебуваючи в позиції дієслівного постфікса, нейтралізує своє значення, функційний акцент переходить на відмінкове закінчення [79, 98]. Отже, власне-відмінкову (предметну) семантику, пов'язану з реалізацією валентних особли-

востей, експлікують прийменники, які перебувають у вторинній для них післядієслівній сфері. За такої умови прийменник входить до семантичної структури дієслова, утворюючи разом із ним синтаксичну єдність, тобто виконує роль своєрідного постфікса.

За адекватного висвітлення морфологічної сутності категорії відмінка досить важливою вважаємо проблему словозміни іменників. Під терміном *морфологічна парадигма іменників* розуміємо сукупність словоформ, яким властива однотипна внутрішня організація, відповідна сукупність флексій, а також у деяких випадках однакові акцентні й морфонологічні параметри. Послідовне застосування зазначених ознак утворює парадигму слова та засвідчує його належність до окремого типу відмінювання. На основі зіставлення форм усіх парадигматичних типів у морфологічній системі української мови традиційно вирізняють першу, другу, третю й четверту відміни іменників, диференціація яких побудована на специфіці родових ознак, системи відмінкових закінчень і в деяких випадках характеру основ. Слушною вважаємо вказівку І. Р. Вихованця на те, що повна парадигма словозміни іменників охоплює зміну того самого слова за відмінками й числами. У такому разі її структурують дві часткові підпарадигми – відмінкова та числова. „Таке розуміння терміна **відмінювання іменників** відбиває об’єктивні ознаки їхньої словозміни, де флексії виражають значення відмінків разом зі значенням числа” [108, 103]. Вирізняючи окремі парадигматичні типи, необхідно зважати на наявність слів, категорійне значення яких безпосередньо пов’язане з предметністю, тобто власне-іменників, та субстантивованих мовних одиниць, що потрапили до сфери іменника внаслідок транспозиційних процесів. Відповідно до цього виділяємо два парадигматичні типи – власне-іменниковий та невластиве-іменниковий. Зважаючи на всі парадигматичні моделі, а також акцентуючи увагу не лише на формальній організації грамем, а й на семантичній та синтаксичній, вважаємо за доцільне уточнити кількість підтипів власне-іменникового відмінювання. Комплекс указаних ознак дає змогу виокремити такі відміни аналізованих слів: 1) першу відміну, яку формують іменники жіночого та чоловічого роду із закінченням *-а(-я)* в називному відмінку однини: *калина, Марія, Микола, Ілля*. Подібні парадигматичні ознаки характерні для деяких іменників типу *бородище, головище, гарбузище, косище, ямище, бабисько, ножисько*.

Спільність цих лексем полягає в тому, що вони мають флексії *-e*, *-o* та специфічні суфікси *-ищ-*, *-иськ-*, які надають відтінку згрубілості, збільшеності, але не змінюють лексичного значення, тому рід твірного слова збережено в похідному; 2) другу відміну, що поєднує іменники чоловічого роду з нульовим закінченням та закінченнями *-o*, рідше *-e* й іменники середнього роду із закінченнями *-o*, *-e*, *-я* в називному відмінку однини, крім тих, у яких за відмінювання додають суфікси *-ат-* (*-ят-*), *-ен-*: *міст*, *Василь*, *дядько*, *хлопчисько*, *вовчище*, *село*, *поле*, *узбіччя*; 3) третю відміну, до якої належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням у називному відмінку однини, а також слово *мати*: *любов*, *вічність*, *подорож*; 4) четверту відміну, куди входять іменники середнього роду із закінченням *-а* (*-я*) в називному відмінку однини, за відмінювання яких спостерігають появу суфіксів *-ат-* (*-ят-*), *-ен-*: *ім'я*, *лоша*, *маля*; 5) нульову відміну, яку формують іменники чоловічого, жіночого й середнього роду з послідовно вираженою в усіх відмінкових словоформах нульовою флексією: *бароко*, *леді*, *Золя*, *Чилі*, (*Ліна*) *Костенко*, *НАН*. У традиційній лінгвістиці на позначення згаданих лексем використовують термін „незмінні іменники”, однак така назва не відбиває категорійної природи цих одиниць. Слушні міркування з цього приводу висловив І. Р. Вихованець: „У синтаксичному плані „невідмінюваний” іменник, як і „відмінюваний”, стоїть у певній відмінковій позиції, тобто виконує всі притаманні „справжнім” іменникам формально-синтаксичні функції підмета й керованого другорядного члена речення і семантико-синтаксичні функції суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя, засобу, локатива тощо. Звідси випливає логічний висновок, що „невідмінювані” іменники не перебувають поза типовими іменниковими граматичними характеристиками” [108, 111]. З-поміж інших іменників їх вирізняють лише специфічні формальні засоби вираження – омонімічні нульові флексії у всіх грамамах. Таке трактування ще раз підтверджує, що відмінок іменника становить абсолютно регулярний тип словозміни. За розгалуженістю формальних показників та кількістю охоплених іменників центральну сферу структурують перша та друга відміни.

Із погляду засобів вираження заслуговує на увагу другий парадигматичний тип – невласне-іменниковий, у межах якого вирізняємо два підтипи: 1) прикметниковий; його утворюють іменники, що виникли внаслідок субстантивації прикметників: *вартівий*, *наречена*,

минуле. Вони зберігають тип відмінювання, властивий вихідним формам (за винятком деяких чоловічих прізвищ, що походять із присвійних прикметників і зберігають суфікси *-ів, -їв, -ин*: *Ковалів, Костицин*; в однині аналізовані компоненти набули іменникової системи відмінювання (крім орудного відмінка)); 2) займенниковий, формований займенниковими словами як окремим підкласом іменника, що семантично перебувають у колі категорійного значення предметності: *я, себе, він, хто, ніхто*. Для таких лексем характерна розгалужена система граматичних форм.

Порівняно з морфологічною специфікою категорійну сутність відмінка більшою мірою репрезентує синтаксичний ярус мови. За такої орієнтації варто акцентувати увагу на трьох його підрівнях – семантико-синтаксичному, формально-синтаксичному та комунікативному. Чітку думку про обов'язкову участь відмінкових грамем у побудові структури елементарного речення висловив І. Р. Вихованець: „Відмінок у власне-іменниковому функціонуванні повністю спрямований у синтаксис. Будучи необхідним компонентом формально- і семантико-синтаксичної структури речення, він являє собою типово синтаксичну категорію. Ідеться тут про те, граматична категорія відмінка, репрезентована одним із її членів (не будь-яким, а тільки даним), стає необхідним компонентом певної синтаксичної конструкції. Власне кажучи, умовою існування синтаксичної конструкції є включення в її формально- і семантико-синтаксичну структуру саме даної, а не іншої грамеми категорії відмінка” [84, 37].

Одним із найголовніших структурних компонентів відмінка виступає його семантика, вияв якої пов'язаний із суто синтаксичним аспектом. Семантичний зміст категорії відмінка відображає відношення між предметами та явищами позамовної дійсності, вказує на різні стосунки предмета до інших предметів, дій або станів. Із цього приводу Є. В. Клобуков зазначає, що ідея опису значень відмінків (але не відмінкових форм, оскільки кожна форма багатозначна) відповідає сучасним уявленням про предмет і завдання семантичного аналізу [234, 27]. У сучасному мовознавстві є два полярних підходи до трактування семантики відмінків. Перший із них, традиційний, ґрунтується на тлумаченні різнорідних значень, які виражають відмінкові форми. Зокрема, прихильники цієї концепції не розмежовують власне-відмінкові значення й ті, які виходять поза межі відмінкового використання, виражаючи функції

інших (неіменникових) частин мови. В академічному виданні за редакцією І. К. Білодіда І. Г. Матвіяс зазначає, що до „загальних синтаксичних функцій належить вираження відмінковими формами суб'єкта думки, предиката, об'єкта, адвербіальності, атрибутивності” [424, 78]. Подібні міркування висловлює А. П. Грищенко: „Щодо основних значень, то відмінки поділяються так: називний – суб'єктне (граматичний підмет); родовий – суб'єктне, означальне і об'єктне; давальний – об'єктне і суб'єктне; знахідний – об'єктне (значення прямого додатка); орудний – об'єктне, суб'єктне і предикативне; місцевий – обставинне; кличний – функція звертання” [422, 260]. Як бачимо, у поданих класифікаціях, в основу яких покладено насамперед орієнтацію на морфологічні форми, відмінкам приписано частину семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій, що не пов'язані із семантикою предметності. Особливу позицію в питанні інтерпретації відмінкових значень займає І. Р. Вихованець, який вважає, що в розв'язанні проблем теорії відмінків насамперед варто керуватися узагальненим поняттям „категорійне відмінкове значення”, маючи на увазі відмінок не як графему, а як граматичну категорію. Дослідник зауважує: „Для пояснення широкого кола відмінкових значень потрібно обрати об'ємніше порівняно з так званим загальним значенням відмінкової графеми поняття – категорійне відмінкове значення, що дає змогу враховувати в єдиній системі різні типи граматичних значень. Категорійне значення поширюється на відмінок як граматичну категорію в усій сукупності його функціонування, до того ж тільки у сфері субстанціальності (значення предметності) як визначальної частиномовної ознаки іменника” [104, 10–11].

Репрезентуючи узагальнену семантику субстанційності, категорія відмінка об'єднує низку підпорядкованих їй граматичних значень – відмінкових графем, що частково формують привативну опозицію, за якої один із компонентів, крім свого специфічного значення, виступає носієм семантики, первинної для іншої відмінкової графеми. Виходячи певною мірою за межі привативної опозиції, відмінки перебувають також у відношенні неопозитивних відмінностей. Специфіка останніх полягає в тому, що її члени відмінні один від одного наявністю як співвідносних, так і неспіввідносних ознак. Усе це ще раз засвідчує складність структури категорії відмінка іменника.

У сучасній лінгвістиці відмінкові грамиви розглядають як компоненти семантико-синтаксичної структури речення, тобто суб'єкт, об'єкт, адресат, локатив (місцеперебування, вихідний і кінцевий пункти руху, шлях руху) та інструменталь (знаряддя чи засобу дії). Указана послідовність субстанційних синтаксем відображає їхню ієрархію. Одиницями найвищого рангу є суб'єкт та об'єкт, яким належать найцентральніші позиції в реченні і які найтісніше поєднані з предикатом: *Стоять жоржини мокрі-мокрі. Сплять діамантові жуки. Під грушею у дикій моркві до ранку ходять їжаки* (Л. Костенко); *Трістан коня сідлає і їде в дальню путь* (М. Рильський); *Кий мчав до Кам'яного Острова, не жаліючи коня* (В. Малик); *Пишіть листи і надсилайте вчасно...* (Л. Костенко); *Соняшник за тином голову схилив* (В. Сосюра); *На жовтому клапті паперу він вимальовував сонце* (О. Богачук); *Хто може випити Дніпро, Хто властен виплескати море...* (М. Рильський); *Тур лагідно мружить очі* (В. Малик). Наступне місце в семантико-синтаксичному ранжуванні субстанційних компонентів речення посідає адресат, що на формально-синтаксичному рівні корелює з напівсильнокерованим другорядним членом речення: *Цар із свого широкого халамидного рукава щедро роздає гетьманові та старшинам села й містечка* (Ю. Мушкетик). Ознакою периферійності позначена локативна синтаксема з послабленим підрядним зв'язком: *Я був у Києві, княже* (В. Малик); *Я по стежці знайомій іду* (В. Сосюра). Абсолютну периферію формує інструменталь, статус якого підкреслює слабкий підрядний зв'язок із предикатом: *...Микола Хащуватий наливає їй черпаком кандьору з казана* (Є. Гуцало). Диференціація відмінків пов'язана також із семантичною класифікацією предикатів. На думку В. А. Плунгяна, „семантична роль імені при певному предикативі <...> виступає частиною семантики цього предиката й відображає загальні властивості учасників відповідних груп ситуацій” [353, 164]. Певною мірою близькими вважаємо міркування А. П. Загнітка: „Статус відмінка в загальній ієрархії іменникових категорій визначається активною взаємодією з семантикою дієслова-предиката, участю в модифікації реченнєвих структур” [191, 338]. Залежно від семантичної природи ознакового слова відмінки можуть виражати значення суб'єкта дії, суб'єкта стану, об'єкта дії, об'єкта стану, адресата дії, знаряддя дії, засобу дії тощо.

У сучасній українській мові відмінкові грамеми утворюють ієрархічно структуровану синтаксичну парадигму, яка ґрунтується на вирізненні основних первинних (центральної, спеціалізованих) та деяких вторинних функцій відмінків. Зокрема, спеціалізований засіб вираження суб'єкта – називний відмінок, об'єкта – знахідний, адресата – давальний, інструментала – орудний, локатива – місцевий. Периферійні функції відмінкових градем пов'язані з явищем внутрішньовідмінкової транспозиції, тобто, потрапляючи в зону іншого відмінка, вони стають його функційними еквівалентами. Наприклад, центральну роль суб'єкта (суб'єкта дії, процесу, стану та якісної ознак) виконує номінатив; периферію синтаксичної парадигми вказаного семантичного відмінка формують компоненти з різноманітними модифікаціями суб'єктності – градеми датива, акузатива й генітива. Усі вони становлять синтаксичну парадигму суб'єкта, абсолютно відмінну від морфологічної. Отже, відмінкова система сучасної української літературної мови ґрунтується на трьох типах значень: 1) категорійному значенні – найзагальнішому значенні відмінка як граматичної категорії, що вирізняє його з-поміж інших категорійних одиниць; 2) первинному значенні відмінка, яке залежить від його семантико-синтаксичної спеціалізації; 3) вторинному значенні відмінка, що ґрунтується на внутрішньовідмінковому транспозиційному функціонуванні [104, 11].

Спеціалізацію відмінкових градем відображає також їхній формально-синтаксичний і комунікативний вияви. Наприклад, у сучасній українській літературній мові градеми називного та кличного відмінків найчастіше корелюють із позицією підмета й теми: *Вітер / пісню співа стоголосо...* (В. Симоненко); *Зорі / панують над світом...* (О. Гончар); *Хвиля / заламує шапку високу смушеву...* (В. Лазарук); *Мати / відкрояла променів скибочку...* (О. Богачук); *Ти зрозумій, Маріє...* (Л. Костенко). Інші відмінки (крім родового як притемного поширювача) зазвичай виконують роль приприсудкового керованого другорядного члена речення й за актуального членування – компонента комплексної реми, наприклад: *Смагли плечі копиць / холодок обвіва* (В. Гей); *...простір моря / сповнився темрявою...* (О. Гончар); *Козаки / дякували отаманові та кухареві за хліб-сіль...* (Ю. Мушкетик); *...Панас / уже сидів на тачанці...* (Ю. Яновський); *...щире, високе небо / не підмалюєш квачем* (В. Симоненко). Таку координованість усіх відмінкових градем та комунікативних функцій

простежуємо тільки як загальну тенденцію, вона не має характеру непохитної зумовленості.

Отже, відмінок іменника – багатовимірною категорійною одиницею, якій притаманні морфологічні й синтаксичні ознаки. Її розгляд на тлі всієї граматичної сфери сучасної української мови дає змогу констатувати, що синтаксичне розуміння відмінка слугує своєрідною базою, на якій побудовано дослідження його морфологічної структури. Морфологічна сутність цієї граматичної категорії полягає в її послідовно словозмінному характері. План вираження відмінкових граем пов'язаний із флексіями, відповідно до специфіки яких іменники об'єднують у парадигматичні типи.

2.2. Проблема морфологічної кількості граем у категорії відмінка

Аналізуючи сучасні відмінкові теорії, зауважимо, що вони здебільшого відображають різноаспектний підхід до вказаного мовного явища, а отже, засвідчують різноманітність і складність досліджуваного питання. Доказом багатовимірності категорії відмінка вважаємо проблему визначення кількості членів відмінкової парадигми. На думку А. П. Загнітка, багатоконпонентність морфологічної категорії відмінка свідчить про складність її внутрішньої структури, розгалужену сітку взаємовідношень між її складниками й зовнішні взаємовідношення її компонентів, неодновимірність її семантичних складників [191, 107]. Орієнтація на комплекс указаних ознак або лише на один кваліфікаційний параметр передбачає неоднакову інтерпретацію кількості й ранжування відмінкових граем. Водночас на певні варіації та суперечності думок натрапляємо в дослідників навіть одного напрямку. Порушене питання актуальне не лише для українського, а й для зарубіжного мовознавства. Зокрема, у світовій лінгвістиці відома теорія глибинних відмінків Ч. Філлмора, побудована на їхній семантичній варіантності. За аргументацію свого твердження дослідник бере відображувані в мові реальні ситуації, оскільки „змісти відмінків утворюють набір універсальних, можливо, вроджених понять, що ідентифікують деякі типи суджень, які людина спроможна робити про події, що відбуваються навколо неї, – суджень про речі такого характеру, як „хто зробив щось”, „із ким щось ста-

лося”, „що зазнало якоїсь зміни” [449, 405]. Зважаючи на це, Ч. Філлмор запропонував шестиграмемну відмінкову систему, притаманну синтаксисові всіх мов. Водночас лінгвіст наголошує, що кожен відмінок у будь-якій національній мові набуває власного вираження. До сфери відмінків як глибинних семантичних структур учений зараховує: 1) агентив (відмінок позначення продуцента дії, окресленої дієсловом); 2) інструменталіс (відмінок позначення причинового продуцента дії або стану, окреслених дієсловом); 3) датив (відмінок істоти, якої стосується дія або стан, позначені дієсловом); 4) фактитив (відмінок предмета або істоти, які виникають унаслідок дії чи стану, позначених дієсловом); 5) локатив (відмінок, що вказує на місцеперебування або просторову орієнтацію дії або стану, позначених дієсловом); 6) об’єктив (семантично найбільш нейтральний відмінок чогось, названого іменником, роль якого в дії або стані, позначених дієсловом, зумовлює або визначає безпосередньо семантика дієслова) [449, 405]. Подібну думку, пов’язану із семантичним аспектом кваліфікації відмінків, знаходимо, зокрема, в У. Чейфа. Докладне опрацювання проблеми кількості семантичних ролей та відповідних глибинних відмінків дало підстави лінгвістові вирізнити сім відмінкових функцій (агент, пацієнт, інструмент тощо) [455, 113–123, 167–191]. Проте орієнтація на суто значеннєві параметри грамем категорії відмінка призводить до кваліфікації їх як елементів певної універсальної системи. На нашу думку, найбільш повним і ґрунтовним буде розгляд відмінків на тлі граматичного ладу конкретної мови. Саме такий підхід дасть змогу повно й усебічно проаналізувати диференційні відмінкові ознаки, вирізнення яких має безпосередній стосунок до встановлення кількості грамем указаної категорії. Вивчення зазначеної проблеми на матеріалі певної мови ще не означає тотожності теоретичної концепції дослідників. Зокрема, у російській лінгвістиці традиційним вважають шестиграмемний вияв категорії відмінка [376, 1, 475]. Однак у низці мовознавчих студій ця концепція набуває певних модифікацій. Крім шести зазвичай виділюваних, у деяких працях натрапляємо на вирізнення ще двох спеціальних грамем, притаманних лише деяким парадигмам [375, 295–303]. Дев’ять відмінків власне-іменників теоретично обґрунтовує А. А. Залізник [194, 36–55]. Одинадцять членів відмінкової парадигми виокремлює російський лінгвіст І. Г. Милославський. До системи відмінків він зараховує називний, давальний, знахідний, орудний,

прийменниковий, місцевий, два родових: 1) родовий, що вказує на предмет із певним обмеженням і має одну форму із закінченням *-а (-я)*; 2) родовий, який позначає предмет, наявний у певній кількості, і має дві паралельних форми – із закінченням *-а (-я)* й *-у (-ю)*; відмінок, що в контексті функціонує зі словами *два, півтора, обидва, три* й має флексії, спільні з родовим; відмінок зі значенням об'єкта чекання; перетворювальний відмінок [314, 75–77]. Така класифікація вченого, в основу якої покладено насамперед семантичні виміри, дуже конкретизована й суперечлива. Як слушно відзначає О. М. Пешковський, не слід сплутувати з відмінковими значеннями лексичні значення керованого й керуючого слова, не варто прагнути до подрібнення значення, якому „немає межі”, інакше „дослідник зазнає спокуси придумати тут стільки рубрик, скільки їх можна встановити для предметних значень кожного із сполучувальних елементів” [349, 274].

Проблему кількості морфологічних відмінків останнім часом активно й продуктивно опрацьовують також в українському мовознавстві. У значній частині лінгвістичних студій висловлено чимало аргументованих думок на користь вирізнення шести градем аналізованої категорії. Однак обґрунтування саме такої кількості відмінків допускає різний набір компонентів, що пояснено орієнтацією мовознавців переважно на один критерій – зазвичай морфологічний, з одного боку, або на комплекс синтаксичних та морфологічних ознак, з іншого. Наприклад, автори академічного видання за редакцією І. К. Білодіда вирізняють шість градем категорії відмінка з факультативною сьомою, що розглядають у такому порядку: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий і клична форма [424, 75]. Шестичленною відмінкову систему вважає також М. А. Жовтобрюх [175, 126].

Інші виміри кладе в основу диференціації відмінків І. Р. Вихованець: „З морфологічного погляду кожний відмінок має притаманний йому кінцевий словозмінний афікс, який вказує на закріплені за ним у структурі мови синтаксичні й семантичні функції. Із формально-синтаксичного боку відмінки вказують на позиції керованого іменника щодо дієслова-присудка. У семантичному плані відмінки реалізують семантико-синтаксичну валентність дієслова” [84, 60]. Такий комплексний критерій дає змогу дослідникові виокремити шість членів відмінкової парадигми: називний, родовий, давальний,

знахідний, орудний, кличний [84, 60]. Відсутність грамеми місцевого пояснено втратою ним власне-відмінкових морфологічних, семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних ознак, а також його неможливістю функціонувати без прийменників та нейтралізацією останніми відмінкового закінчення згаданої грамеми [84, 60–61; 85, 57]. Проте в пізніших лінгвістичних студіях натрапляємо на іншу думку І. Р. Вихованця щодо статусу місцевого відмінка. У праці „Дві версії про місцевий відмінок” учений наголошує, що деякі форми цієї грамеми потрібно зарахувати до складу відмінкової парадигми й вважає їх безприйменниковими, залежними від аналітичних дієслів. Аналітичність дієслівних форм пов’язана з потрактуванням прийменників як дієслівних постфіксів [94, 27–30]. Згодом свою позицію з указаної проблеми І. Р. Вихованець формулює в такий спосіб: „Місцевий відмінок відрізняється від усіх інших грамам іменникової категорії відмінка тим, що він не вживається без прийменника. <…> До власне-відмінкових функцій потрібно зарахувати тільки ті семантико-синтаксичні функції місцевого відмінка, які зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката й пов’язані з надкатегорією субстанціальності (значенням предметності) в її варіаціях статичної й динамічної локативності, інструментальності, об’єктності й суб’єктності” [108, 79]. Відповідно до цього мовознавець виділяє сім членів відмінкової парадигми: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий і кличний. Різні аспекти семиграмемної структури категорії відмінка знайшли відображення у працях Є. Тимченка [435; 437; 438; 439; 440], І. К. Кучеренка [266, 13–17; 268, 203–207, 244], І. І. Ковалика [236, 13], М. В. Леонової [274, 52–54]. Подібність їхніх концепцій полягає у виокремленні кличного відмінка не як факультативної форми, а як повноправного компонента парадигматичної системи. За головний аргумент на користь такого трактування править застосовний до українського вокатива комплексний критерій виділення відмінків. Вирізнення семи членів відмінкової парадигми найдосконаліше й набуває дедалі більшого поширення.

Усі сім відмінків сучасної української літературної мови становлять якоюсь мірою певну однорідну єдність щодо категорійних відмінкових формально-синтаксичних, семантико-синтаксичних і комунікативних функцій. Але водночас вони структурують і відповідну ієрархічну систему, зумовлену їхньою внутрішньою спеціалі-

зацією. У середині відмінкової системи залежно від концепції мовознавця виділяють дві, три або чотири зони.

У традиційній лінгвістиці відмінки поділяють на дві групи: прямий, у ролі якого виступає називний відмінок, і непрямі, що включають родовий, давальний, знахідний, орудний і місцевий відмінки. Субстантив, виражений прямим відмінком, звичайно виконує роль підмета у двоскладному реченні й поєднаний із присудком предикативним зв'язком: *А **Первоміст** хоч і спалився в той віддалений і тяжкий день, але не міг зникнути в нашій пам'яті* (П. Загребельний); *...**Грицько** посватав Галю Вишняківну* (Л. Костенко). Крім того, іменник у формі називного відмінка засвідчений у ролі головного члена односкладного речення, співвідносного з підметом: ***Міст?*** (П. Загребельний). Усі інші відмінки називають непрямими, вони виражають залежність іменника від інших слів і виступають звичайно другорядними членами речення [175, 126–127]: *Одного **Воеводиного слова** (Р. в.) було досить...* (П. Загребельний); *Про все це гетьман пише **цареві** (Д. в.) в листі* (Ю. Мушкетик); *Деся **вітер гонить куряву** (З. в.) руду* (Л. Костенко); *Самуїл загрюкав **списом** (О. в.) у двері* (В. Малик); *Воевода молився **в каплиці** (М. в.) перед іконою святого Миколая* (П. Загребельний).

Проте не всі лінгвісти дотримуються такої думки. Зокрема, І. К. Кучеренко стверджує, що „загальне значення відношення усвідомлюється насамперед у протиставленні відношень незалежності предмета (суб'єкта) і відношення залежності предмета (об'єкта) від інших предметів і явищ. На цій основі виділяють відмінки, що виражають відношення незалежності – прямі, і ті, що виражають відношення залежності – непрямі” [268, 203–205]. Мовознавець вирізняє два прямих відмінки – називний і кличний, які за названими вище ознаками протиставляє всім іншим, непрямим. На нашу думку, доцільніше було б кличний відмінок не зараховувати до першої групи, бо в первинному своєму вияві, крім основної семантико-синтаксичної (суб'єктної) функції, він виконує функцію адресата. Пор.: – *Сідай, **отче!** – гукнув притишено Маркерій...* (П. Загребельний) і *Маркерій попрохав **отця**, щоб **він** сідав.*

У сучасній українській лінгвістиці переконливою вважаємо рангову ієрархію відмінкових компонентів, запропоновану І. Р. Вихованцем. У межах цієї системи мовознавець виділяє чотири грама-

тичних сфери: центральну, напівцентральну, напівпериферійну й периферійну, які „охоплюють різну кількість відмінкових граем, розрізняються можливостями репрезентації категорії відмінка, характером зв'язку з предикатом, діапазоном семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій, парадигмою функціональних еквівалентів, транспозиційними відношеннями, лексичним наповненням відмінкової позиції та ін.” [108, 57]. Центр відмінкової системи сучасної української мови становлять називний і знахідний відмінки. На підтвердження цієї думки І. Р. Вихованець наводить низку аргументів: „Охоплювані ними відповідно суб'єктна й об'єктна субстанціальні позиції є найважливішими позиціями семантико-синтаксичної структури речення, а пов'язані з називним і знахідним відмінками формально-синтаксична позиція підмета і позиція сильнокерованого другорядного придієслівного члена речення, поєданого з дієсловом сильним підрядним зв'язком, створюють виділювану на основі синтаксичних зв'язків формально-синтаксичну структуру речення. На центральність називного і знахідного відмінків вказує і лексичне охоплення ними найширших лексичних шарів іменників (фактично кожний наявний і потенційний іменник може виступати в суб'єктній функції)” [84, 62–63]: *Соняшник за тином голову схилив* (В. Сосюра); *Одягла білу шубу земля...* (В. Сосюра). Також важливий елемент полягає в тому, що ці два відмінки тісно пов'язані між собою трансформаційними відношеннями, пор.: *Білий причілок оббила сльота* (Л. Костенко) і *Білий причілок був оббитий сльотою*.

Інший підхід до визначення відмінкового центру відбито в працях Є. Куриловича, який ядром відмінкової системи індоєвропейських мов вважав три граеми аналізованої категорії – називний, знахідний і родовий відмінки [264, 194–196; 514, 188]. Варто зазначити, що генітив, безперечно, тяжіє до відмінкового центру, оскільки він спрямований в об'єктну й суб'єктну зони, тобто зону відмінкового ядра. Ще Е. Бенвеніст зауважив, що присубстантивні суб'єктний і об'єктний генітиви ґрунтуються на номінативі й акузативі [39, 156–164]. Це теоретичне положення становить основу міркувань А. С. Джури про спеціалізацію родового як відмінка абсолютної транспозиційної природи. На думку дослідниці, „відмінкова форма родового виступає комбінаторним варіантом об'єктного знахідного та частково суб'єктного називного. У власне-іменниковому функціонуванні родовий відмінок виконує функцію придієслівного партитивного об'єкта, власне-об'єкта

та суб'єкта в позиції підмета" [162, 60]. Водночас абсолютна транспозиційна спрямованість українського генітива, пов'язана як із зовнішніми (міжчастиномовними), так і з внутрішніми (внутрішньовідмінковими) переходами, не дає змоги беззастережно зарахувати його до відмінкового ядра. Тому не викликає заперечення концепція тих лінгвістів, які згадану граему кваліфікують як напівцентральною [104; 108, 58,70–72¹⁰; 161].

Межею між центром і периферією відмінкової системи виступає також давальний відмінок, але на відміну від родового він тяжіє до периферійності, тому йому надають статусу напівпериферійного. Переконливу аргументацію про такий статус датива подає І. Р. Вихованець: „...в нього (давального відмінка. – *Н. К.*) наявні деякі нетипові для відмінкових центру і периферії ознаки, а також суміжні з периферією показники. У первинній для давального семантико-синтаксичній функції адресата напівпериферійні властивості виявляються найвиразніше. Залежний від дієслова давальний адресата стоїть у нецентральної-непериферійній формально-синтаксичній позиції і виконує роль напівсильнокерованого придієслівного другорядного члена речення. Він виявляє сильні лексичні обмеження, поширюючись звичайно на назви істот" [84, 65].

Сферу периферійних структурують орудний, місцевий і кличний відмінки, оскільки вони або перебувають у периферійній формально-синтаксичній позиції в реченні, або виражають нецентральної семантико-синтаксичні функції, або похідні від інших відмінків, або доповнюють окремі позиції невідмінковими семантичними нашаруваннями [108, 58–59, 63–82]. Ядром відмінкової периферійності є орудний відмінок. До сфери периферійних відмінків тяжіє місцевий, що функціонує найчастіше в просторовій семантико-синтаксичній позиції, зумовленій правобічною валентністю опорного локативного предиката, і зрідка – у вторинних субстанційних функціях – інструментальній та об'єктній. Периферійність кличного відмінка полягає в синкретичності його первинної ролі, що передбачає можливість виражати семантично ускладнені функції [84, 123–145; 108, 77–79].

Отже, у сучасній українській літературній мові категорія відмінка належить до граматичних категорій міжрівневого характеру, оскільки вона пов'язана з морфологічною та синтаксичною (семантико-синтаксичною, формально-синтаксичною та комунікативною) мовними

структурами. Характер відмінкової системи відображають насамперед іменники з конкретним (предметним) значенням, форми яких зумовлені валентністю предиката. Послідовне застосування всіх указаних диференційних ознак аналізованої категорійної одиниці веде до адекватного визначення кількості відмінків – вирізнення семи граем, що перебувають в ієрархічних стосунках.

2.3. Семантико-синтаксичні ознаки категорії відмінка

У сучасних студіях із функційної граматики великої ваги набуває розгляд мовних одиниць на засадах системного підходу до їхнього вивчення. Такий аспект застосовують і до категорії відмінка, що передбачає відмежування „від поширеного вузького морфологізму, при якому домігантою виступає інтегруючий (об’єднуючий) характер морфологічної форми” [84, 3]. Хоча в працях багатьох учених здійснено якісно новий акцент на поліфункційності відмінкового значення, проте дослідження синтаксичної парадигми відмінкових граем перебуває поза увагою лінгвістів. З огляду на нерівномірність опрацювання відмінкової системи вказана проблема потребує ґрунтовного вивчення. Розглядаючи парадигматичні особливості іменника, лінгвісти зазвичай спрямовують свої наукові пошуки на вияв особливостей його словозміни, флексійної специфіки. Загальний опис синтаксичної парадигми мовних одиниць має переважно фрагментарний характер. Але й такі поодинокі явища не спрямовані на вияв парадигматичної своєрідності відмінкових граем на тлі синтаксичного ярусу мови. Наголошуючи на важливості та вирішальній ролі синтаксису у функційній спеціалізації граматичних явищ і підпорядкуванні йому функційної морфології, І. Р. Вихованець зазначає: „Повний функціональний синтаксис української мови має охоплювати три аспекти синтаксису: семантичний, формальний і комунікативний. <…> Звичайно, всі три аспекти синтаксису не існують як ізольовані сутності, а співіснують у синтаксичних одиницях, взаємодіючи і взаємозумовлюючи один одного, тому їх вичленування і окреме вивчення становить одне з основних завдань синтаксичної теорії” [88, 194]. Такі концепти вважаємо найперспективнішими для комплексного вивчення особливостей синтаксичної парадигми

категорії відмінка іменника сучасної української мови. Звичайно, розв'язуючи вказане питання, більшою мірою акцентуємо увагу саме на семантичному синтаксисові, що дає змогу вирізнити відмінки як елементи з певними семантико-синтаксичними ознаками. Беручи за основу згадану диференційну ознаку, подаємо дефініцію поняття *синтаксична парадигма відмінка*. Під цим терміном розуміємо сукупність протиставлених категорійних (семантико-синтаксичних) значень, розташованих на семантико-граматичній осі предметності, що перебувають у відповідних ієрархічних стосунках і мають специфічні (первинні та вторинні) формальні засоби реалізації. Вияв синтаксичної парадигми конкретної грами зумовлений її семантикою та зв'язками з іншими компонентами речення. Як слушно наголошує І. Р. Вихованець, „відмінкова семантика належить до суто синтаксичних феноменів, реалізація семантико-синтаксичного потенціалу яких зумовлена зовнішніми чинниками, а саме: семантикою предиката, його семантико-синтаксичною валентністю” [108, 55]. Предикат як головний компонент семантико-синтаксичної організації речення виразно окреслює значеннєві функції відмінкових грамем¹¹. До сфери семантичних відмінків належать суб'єкт, об'єкт, адресат, локатив, інструменталь. Вважаємо за потрібне наголосити, що на позначення морфологічних і семантичних відмінків використовують не лише різні терміни, а й для них характерні різні кваліфікаційні параметри. Вирізнення перших переважно пов'язують із їхніми формальними показниками, а також із первинною та сукупністю вторинних синтаксичних функцій. Семантичні відмінки розглядають, зважаючи на морфологічні засоби їхнього вираження, тобто вирізняють центральну граму (відмінок-домінанту) як репрезентант відповідної функції та її морфологічні варіанти. Через це морфологічні відмінки більше спрямовані на вияв граматичних особливостей конкретної мови, а семантичним певною мірою властива універсальність. Синтаксична парадигма кожного відмінка передбачає вирізнення всіх можливих структурних схем речення, у яких ці грами засвідчені.

У сучасній українській мові для семантичного відмінка „суб'єкт” основною морфологічною грамемою виступає номінатив. Як зазначає І. Р. Вихованець, називний відмінок „очолює” суб'єктну семантико-синтаксичну відмінкову парадигму” [84, 74]. У синтаксичних структурах він вказує на предмет чи особу – активного виконавця дії або

пасивного носія ознаки. Функційний діапазон аналізованої грамеми поширений на суб'єкти дії, процесу, стану, якісної та кількісно-вікової ознаки¹²: *Стара циганка розливала вино...* (Р. Іваничук); *Цвіте барвінок у Криму...* (В. Лазарук); *Знемагали співиці у темницях Бертольдів* (В. Гей); *...Окуневський веселішав у присутності приємної жінки* (В. Врублевська); *Це страшне місце добре пам'ятає Марія* (Р. Іваничук); *Бузину Отава зненавидів ще три роки тому* (П. Загребельний); *Дівчина була безмежно щаслива* (В. Врублевська); *Та Львів сумний* (Д. Павличко); *...і стало світліше небо* (В. Врублевська); *Він виглядав на років тридцять п'ять...* (В. А. Шевчук). Лексичний вияв суб'єкта переважно пов'язаний із класом істот або метафоризованих понять. Значно рідше його формальними репрезентантами виступають іменники-неістоти: *...сніги край Прип'яті розтануть...* (В. Гей).

Функційна специфіка семантичного відмінка „суб'єкт”, його рольовий статус безпосередньо залежить від типу опорного предиката, лексико-семантичної природи останнього, що дає змогу вирізнити підтипи цієї грамеми. До групи з узагальненим значенням суб'єкта дії входять: 1) суб'єкт конкретної фізичної дії: *Марія* <...> *варила монахам їсти...* (Р. Іваничук); 2) суб'єкт локативної дії: *Князь* <...> *підійшов до гостя...* (Р. Іваничук); *...Іван* *почимчикував берегом річки* (О. Марченко); *В парку* <...> *бродить лелека ручний* (В. Гей); *Ой летіли лелеки з нерідного краю...* (В. Гей); 3) суб'єкт мовленнєвої діяльності: *Хлопці* *ще розмовляли...* (О. Марченко); *Співає ліс захриплими басами...* (Л. Костенко); 4) суб'єкт розумової діяльності: *А Іван Франко* <...> *досліджував епоху Середньовіччя...* (М. Шумило); 5) суб'єкт психічної діяльності (сприйняття): *Павло* *слухав уважно* (О. Марченко); *Вона [Марія. – Н. К.] слухає чоловіка* (О. Іваненко).

Семантичний суб'єкт, центральним морфологічним варіантом якого є називний відмінок, може перебувати у валентній рамці предикатів процесу й мати такі різновиди: 1) суб'єкт фізичного процесу в природі: *День, мов свічка, Танув, танув, танув* (В. Густі); *Ростуть гриби од місячного світла* (В. Гей); *Відгорає квітник, вигорає трава...* (В. Гей); *...в'яне тополина* (В. Гей); *Ось тільки озеро никне завчасно, Чахне, маліє, мов осінню день* (В. Гей); 2) суб'єкт фізіологічного процесу: *Євгенія* *знов захворіла на запалення легенів* (В. Врублевська); *...Філько* <...> *втомився...* (В. Врублевська);

Євгенія <...> *так само хворіла...* (В. Врублевська); *Знемагали співці у темницях Бертольдів* (В. Гей); 3) суб'єкт емоційно-психічного процесу: *...Окуневський* *веселішав у присутності приємної жінки* (В. Врублевська); *Євгенія* *кипить, лютує, дорікає...* (В. Врублевська); *...Євгенія* *розсердилася...* (В. Врублевська); *Ольга* *шаленіла* (В. Врублевська); *Ольга* *теж сумувала за Євгеном Озаркевичем* (В. Врублевська); 4) суб'єкт процесу звучання: *Тріщать удосвіта дерева* (В. Лазарук); *Дубовий лист під вітром, ніби щит, гуде...* (В. Гей); *Не дзюрчить, не шумить вода...* (О. Марченко); *Над нами шелестить горобина...* (І. Цюпа); *...над головами гудуть літаки* (А. Дімаров); 5) суб'єкт локативного процесу: *Сидять Панове...* (Д. Павличко); *А Хванасій* *все сидів...* (О. Марченко); *Тут дівчина, іще не Українка, Стояла, наслухаючи весну...* (В. Гей); *...на пограниччі дійсності і казки стояв той дім за хмарами бузку* (Л. Костенко); *Стоїть у ружах золота колиска* (Л. Костенко).

Діапазон семантичного суб'єкта стану структурують такі найпоширеніші типи: 1) суб'єкт інтелектуального стану при дієсловах типу *вважати, вірити, знати, пам'ятати* і под.: *Окуневський* *вважав, що постійне сидіння Євгенії дома погано впливає на її загальний стан* (В. Врублевська); *...князь* *не до кінця вірив у ту щирість* (Ю. Мушкетик); *І в Стрибога ніхто* *не вірить, Щоб не зрадити мук Христа!..* (А. Багряна); *Ох і знав же ті очі козак* (Ю. Мушкетик); *Це страшне місце добре пам'ятає Марія* (Р. Іванчук); 2) суб'єкт емоційно-оцінного ставлення до об'єкта, який функціонує з двовалентними дієсловами *кохати, любити, ненавидіти* тощо: *Ольга* *ж його кохає!* (Р. Горак); *А народ* *любить видовища і йде до нас...* (Р. Іванчук); *Чи любить своє місто громадський обранець?..* („День”, 2011); *Бузину Отава* *зненавидів ще три роки тому* (П. Загребельний); 3) суб'єкт локативного стану при власнелокативних предикатах *бути, перебувати, опинитися* й под.: *В сусідньому секторі, відокремленому від югославів двома рядами колючого дроту, перебували французькі офіцери* (П. Загребельний); *І от на висоті Ай-Петрі Ми* *опинились – вище хмар* (М. Рильський); 4) суб'єкт наявності/відсутності при предикатах типу *(не) бути* в значенні *(не) існувати, (не) існувати, (не) жити*: *Серед весняних сніжно-білих віт Є цвіт, з якого марно ждати плід* (М. Мартинюк); *Бувають у житті такі хвилини, Де кожна мить – немов смертельний трунок* (В. Гей); *Євгенія* *жила тим, що стосувалося*

лікаря *Окуневського* (В. Врублевська); 5) суб'єкт володіння/неволодіння у валентному зв'язку з предикатами *(не) бути* в значенні *(не) мати*, *(не) володіти*, *(не) мати* тощо: *...лише у Стародубському полку гетьман* *володів 12 вільними військовими селами* (Ю. Мушкетик); *Зате Зося мала книжки...* (В. Врублевська); 6) суб'єкт кваліфікативного стану: *Мій батько був військовий льотчик...* – *А мій татусь – герой-танкіст* (Т. Яковенко). Функції суб'єкта процесу й суб'єкта стану пов'язують із семантико-синтаксичними диференційними відмінковими ознаками субстанційності, валентної зумовленості відповідно предикатами процесу та стану. Як зазначає І. Р. Вихованець, „наявність ознаки пасивності споріднює називний суб'єкта процесу й називний суб'єкта стану зі знахідним відмінком об'єкта й давальним адресата дії, для яких семантико-синтаксична ознака пасивності є визначальною. Це дає підстави стверджувати, що називний суб'єкта процесу і називний суб'єкта стану є своєрідною суб'єктною периферією називного, де виявляються зони суміжності з невластиво-суб'єктною семантикою” [108, 65].

Ознака пасивності певною мірою споріднює із суб'єктами процесу та стану суб'єкт якості, який охоплює: 1) суб'єкт власне-якісної ознаки: *Мальва була бадьорою...* (Р. Іванчук); *Дівчина була безмежно щаслива* (В. Врублевська); *Бадьориста була в берегах течія...* (В. Гей); *Весна була рання...* (О. Марченко); 2) суб'єкт якості-відношення: *Тепер ми не тільки залізом багаті...* (В. Гей); *...і стало світліше небо* (В. Врублевська); *Він [лютий. – Н. К.] од березня веселіший* (Т. Яковенко); *...губи <...> стали ще тоншими* (О. Гончар); *...Ганс був найхарактерніший* (І. Багрянний); *Найогидніші очі порожні...* (В. Симоненко); *Найгарніша в нього була голова* (Б. Харчук).

Відмінкова грамема суб'єкт, репрезентована номінативом, може функціонувати як компонент, зумовлений лівобічною валентністю предикатів кількісно-вікової ознаки: *Князь Володимир мав років двадцять сім – двадцять вісім* (В. Малик).

Усі зазначені функції семантичного суб'єкта, вираженого називним відмінком, утворюють певну ієрархію, що залежить насамперед від ознаки активність/пасивність. Відповідно до цього центральну сферу функціонування відмінкової грамеми „суб'єкт” становить суб'єкт дії як репрезентант активного виконавця дії. Інші різновиди, позначаючи пасивних носіїв процесу, стану та якісної чи кількісної

ознаки, корелюють з ознакою послабленої або нейтралізованої динамічності чи статичності й відповідно формують своєрідну периферію.

Діапазон периферійного вияву семантичного суб'єкта доповнюють іменники в називному відмінку з модифікованим суб'єктним значенням. З-поміж них вирізняємо компоненти – назви конкретних предметів позамовної дійсності із супровідним інструментальним значенням, функціонування яких пов'язане з переміщенням орудного відмінка знаряддя або засобу в суб'єктну зону називного. За такої умови називний суб'єкта дії вихідної реченневої структури зазнає редукції, а інструментальна синтаксема набуває додаткового суб'єктного значення й виконує функцію інструментального суб'єкта. Складну семантику останнього увиразнюють трансформації реченневих побудов: *Панна Нізнер приїхала **саньми**...* (В. Врублевська) → ***Сани** привезли панну Нізнер; Твердохліб мчав **машиною** далі й далі → **Машина** мчала Твердохліба далі й далі...* (П. Загребельний); *...він у цей час їхав з конгресу в Москві **поїздом**...* (П. Загребельний) → ***Поїзд** у цей час віз його з конгресу в Москві; [Масляк. – Н. К.] приїхав наступного дня до прокуратури власною „**Волгою**”* (П. Загребельний) → *Наступного дня власна „**Волга**” привезла Масляка до прокуратури.* Синтаксеми з інструментально-суб'єктним значенням маємо й у таких реченнях: *Воїни засвистіли **нагайками** → Засвистіли **нагайки**...* (Р. Іваничук).

Іноді на семантику суб'єктності нашароване локативне значення. В українській мові локативний суб'єкт функціонує з кількісно невеликою групою дієслів, що безпосередньо виражають зміну станів просторових реалій (*пустіти, порожніти, повнитися, просторішати, ширшати, тіснішати* тощо), і має значення частин простору та приміщень, наприклад: ***Медпункт** опустів* (О. Гончар); *...спустили **пляжі*** (О. Гончар); *...**церква** спорожніла...* (Р. Іваничук).

У деяких випадках семантичний суб'єкт у формі номінатива виконує складну функцію, поєднуючи значення суб'єкта дії або процесу та суб'єкта якості (якості-відношення), а отже, зберігає ознаки членування на базові вихідні складники, наприклад: ***Свидригайло повернувся з руського боярського стану зібраний і рішучий*** (Р. Іваничук) ← ***Свидригайло повернувся з руського боярського стану + Свидригайло був зібраний і рішучий.*** Суб'єкт указанного типу є компонентом семантично неелементарного речення, у якому дієслово разом із прикметником формує складну предикатну синтаксему,

наприклад: ...*дід Ілько довго ходив сердитий та насуплений...* (А. Дімаров); [*Христофориха*. – Н. К.] *виходила до корови чистішою, ніж на люди* (Б. Харчук). Ознаки ускладнення спостерігаємо, коли називний як морфологічний відмінок виступає нерозчленованим конденсатом суб'єктно-предикатної категорії¹³: *Подруги!* (В. Врублевська); *Верби. Вечір. Спів* (В. Сосюра); *Весна* (С. Пушик); *Золота осінь тридцять четвертого року* (Я. Майстренко).

Крім називного, у ролі формальних репрезентантів семантичного суб'єкта засвідчені інші морфологічні відмінки як його вторинні вияви. Синтаксичну парадигму грамеми суб'єкта структурують давальний, орудний, знахідний, родовий, кличний і місцевий відмінки. Зважаючи на частоту вживання, з-поміж вторинних варіантів ієрархічно вершинним вважають датив, який входить у валентну рамку предикатних синтаксем стану, що формують елементарні односкладні конструкції [304, 84]. Важливою ознакою таких реченневих структур є різноманітні перетворення, трансформації, унаслідок яких „...давальний переміщується із правобічної дієслівної позиції у лівобічну і певною мірою тяжіє до називного відмінка в суб'єктній функції” [84, 112]. Проте не варто ототожнювати датив із суб'єктним значенням і називний суб'єкта у двоскладному реченні. На відміну від номінатива, для якого характерна первинна семантико-синтаксична ознака активності, давальний ґрунтується на трансформованій з активності деміактивності [281, 171–197]. На пасивності суб'єктної синтаксеми у формі датива наголошував ще О. О. Шахматов: „Носій стану, виражений давальним, – особа пасивна, дієслівна ознака, спрямована до неї, не досягає її” [460, 29]. Близькі в цьому плані міркування М. Я. Плющ: „У безособовому реченні пасивний суб'єкт ніби відсунений на задній план, на ньому не фіксується увага, тобто діяч характеризується як особа, якій приписується певний стан” [355, 99]. Семантичний суб'єкт, морфологічно представлений давальним відмінком, позначений синкретизмом, нашаруванням на основне значення адресата вторинного суб'єктного значення. Найчастіше він називає носія фізичного, фізіологічного чи психічного стану. Засобами морфологічної експлікації предикатів стану, що формують односкладні з формально-синтаксичного погляду реченневі структури, зазвичай виступають одноособові (безособові) дієслова в третій особі однини, предикативні прислівники (слова категорії стану), або,

за термінологією І. Р. Вихованця, аналітичні дієслова стану, які мають форму третьої особи однини [84, 114–115], числівникові сполуки зі значенням кількісно-вікової ознаки, відіменникові деривати типу *жаль, сором*. Наприклад: *Потім Лаврінові знову поталанило* (Ю. Мушкетик); *Але Мусі не хочеться грати без Ланки* (В. Винниченко); *І Зіньові так чудно...* (В. Винниченко); *А от Андрію було гірше* (В. Кава); *Мені тоді було років вісімнадцять* (Г. Тютюнник); *...старшій доньці вісім років...* (О. Гончар); *Тарасові стало жаль товариша* (В. А. Шевчук). Ієрархічно вершинними морфологічними репрезентантами предикатів, що вимагають давального суб'єкта, уважаємо насамперед дієслова на позначення стану людини. У структурі безособових речень такий суб'єкт може виражати особу, якій потенційно притаманна та або та діяльність, але реалізована в предикаті як стан, що залежить від готовності/неготовності суб'єкта до дії або можливості/неможливості її виконання. С. Д. Кацнельсон, розв'язуючи проблему морфологічного вираження суб'єктної синтаксеми, зазначав, що „за перетворення особової конструкції в безособову називний відмінок замінюється непрямим, чим досягається безособовість структури. Об'єктні функції зберігають попередні форми. Напрошується висновок, що непрямий відмінок, який витісняє називний в односкладних реченнях такого типу, і є відмінок суб'єкта” [223, 64]. Семантично двокомпонентні речення із суб'єктом у формі давального відмінка – трансформи вихідних двоскладних конструкцій із предикатами дії або процесу та називним суб'єктним відмінком, пор.: [**Я.** – Н. К.] *працював поночі* (О. Довженко) → *Мені працювалося поночі; ...дід лежав на печі...* (О. Довженко) → *Дідові лежалося на печі; Ярослав <...> лежав самотньо в задушливих княжих покоях* (П. Загребельний) → *Ярославові лежалося самотньо в задушливих княжих покоях*. У структурах зазначеного типу поряд із дієсловами можуть функціонувати якісні прислівники типу *погано, незручно* або компоненти з позитивним значенням типу *добре, приємно*, наприклад: [**Тобі.** – Н. К.] *погано спиться, синку?* (В. А. Шевчук); [**Мені.** – Н. К.] *приємно працюється над літературним сценарієм „Мічурін”* (О. Довженко). Подібні трансформації властиві структурам, вихідними для яких є заперечні речення з дієсловами стану або дії: *Івашкові не спиться* → *Івашко не міг так спати...* (В. Винниченко); *Жандармам теж не спиться* (В. А. Шевчук) → *Жандарми теж не сплять*. Як зазначає І. Р. Вихованець,

заперечність дієслова (навіть із семантикою дії) у вихідному двоскладному реченні створює передумови для остаточного морфологічного закріплення значення стану в дієсловах, що виконують роль головного члена односкладних речень [84, 113].

Дієслівні компоненти з постфіксом *-ся* та дативом у ролі суб'єкта можуть формувати й двоскладні реченнєві структури. Дієслова зазначеного типу виражають психічні, розумові стани (*вірнитися, запам'ятатися, маритися, мріятися, пригадатися, снитися, уявлятися* і под.), що відбуваються поза активністю суб'єкта. Семантико-синтаксична валентність таких дієслів, крім давального суб'єкта, передбачає наявність субстантива, що виражає об'єкт охоплення психічним станом. Подібні речення утворені від двоскладних із називним суб'єктним відмінком [302, 26], пор.: *Сниться мені не востаннє юності пройдений шлях...* (В. Сосюра) ← *Я сню не востаннє юності пройдений шлях; Мені пригадувалися окремі риси її лиця* ← [*Я. – Н. К.*] *пригадував окремі риси її лиця* (В. А. Шевчук); *Максимові Рильському* *якось пригадався один з епізодів у житті Тичини, коли яскраво виявилася музикальна сутність великого поета* ← *Максим Рильський* *якось пригадав один з епізодів у житті Тичини, коли яскраво виявилася музикальна сутність великого поета* (С. Тельнюк); *...йому* *почулися притишені старі пісні* (М. Малиновська) ← *Він* *почув притишені старі пісні*. Деякі речення не мають базової конкретної реченнєвої структури з називним суб'єкта: *Весь час їй* *ввижались дракони* (Г. Тютюнник); *Уже ввижаються Лесі* *ті мавки, потерчата, водяники* (М. Олійник); *...всюди ввижаються їй* *дрімучі волинські праліси* (М. Олійник); *Мені* *він видається шедевром на ниві нашої сьогочасної літератури* (М. Олійник). Датив як морфологічний варіант суб'єктної синтаксеми зі значенням психічного стану засвідчений у двоскладних реченнях типу *Старій* *аж руки трусилися* (В. Винниченко). Сферу двоскладних структурують також реченнєві конструкції з дієслівними предикатами на *-ся*, що виражають емоційно-оцінне ставлення до об'єкта. Синтаксичні одиниці зазначеного різновиду трикомпонентні, оскільки, крім предиката й суб'єкта в давальному відмінку, включають називний об'єкта стану: *Пісня дуже сподобалася Лесі* (М. Олійник); *Ложка – символ наживи – сподобалася яничарам* (Р. Іваничук); *Полюбилися мені* *дворові люди* (І. Пільгук). Досить часто такі речення корелюють з іншим типом двоскладних структур, у яких позицію підмета репрезентує

називний відмінок у ролі суб'єкта, пор.: *Я полюбила оті ваші чоловічі книжки...* (В. О. Шевчук) і *Полюбилися мені оті ваші чоловічі книжки.*

Семантичний суб'єкт, морфологічно представлений давальним відмінком, може мати значення володіння, поєднуючись із дієсловом *належати*. У правобічній позиції таких речень перебуває об'єкт володіння, виражений номінативом: *Іван підійшов до полиць із книгами, котрі належали чоловікові Маріїної сестри* (В. О. Шевчук); *Погляди ці були помилкові, до того ж належали вони зовсім не професорові Шнурре* (П. Загребельний); *Все належить народові...* (П. Загребельний). Нерідко простежуємо синоніміку вказаних структур із двоскладними, у яких роль суб'єктної синтаксеми із семантикою володіння виконує називний відмінок, пор.: *Корабель <...> належав старому малайцеві з острова Пао* (Ю. Яновський) і *Старий малаєць з острова Пао має корабель; Цей хутір тепер належав <...> козаку...* (В. А. Шевчук) і *Козак тепер має цей хутір.*

У центрі односкладних конструкцій із суб'єктом стану в давальному відмінку перебувають також дієслівні предикати типу *поталанти, фортунити, щастити* і под.: *Потім Лаврінові знову поталанило* (Ю. Мушкетик); *А тобі ж, княже, як поталанило?* (В. Малик); *Але нам пощастило нарешті* (О. Довженко). В українській мові засвідчено чимало конструкцій із вказаними предикатами, які вимагають не тільки давального суб'єкта, а й об'єктної синтаксеми в орудному: *...з цією дівкою йому й поталанило, і не поталанило* (Ю. Мушкетик). Указаний тип предикатів зрідка може перебувати у зв'язку з інфінітивом. У такому разі „названі дієслова утворюють перехідну групу між автономними і допоміжними дієсловами, нерідко супроводжуючи основні дієслова і надаючи їм різних модальних відтінків [84, 114], пор.: *...їм [вовкам. – Н. К.] щастило...* (Р. Федорів) ← *Вовкам щастило ввіймати вівцю; ...ненадовго пощастило тому левові* ← *...ненадовго пощастило тому левові звільнитися з клітки* (О. Довженко); *Коли б мені пощастило...* ← *Коли б мені пощастило написати як слід отсей сценарій* (О. Довженко).

Давальний із семантикою суб'єкта стану засвідчений і в конструкціях із дієсловами достатності/недостатності. Специфіка вказаного різновиду датива полягає у вираженні відчуття фізичної або морально-психічної достатності/недостатності чого-небудь необхідного чи бажаного: *Мабуть, якраз тобі цієї святині бракує?* (Р. Фе-

дорів); ...*часто людям не вистачає цієї дорогоцінної якості* (П. Загребельний); ...*комусь не вистачило терпцю* (П. Загребельний); ...*доброзичливості їм вистачило ненадовго* (П. Загребельний); *Мовляв, чи нам забракне сил на добротну роботу?* (П. Загребельний); [*Сковороді. – Н. К.*] *забрало сили* (В. А. Шевчук); ...*забрало коштовому сил до оборони* (Ю. Мушкетик).

Сферою поширення давального суб'єктного виступають також інфінітивні конструкції, у яких головний компонент може мати просту або складену форму вираження. Давальний приінфінітивний позначає діяча, репрезентованого іменником або його еквівалентом зі значенням діючої особи. Такого типу суб'єктна синтаксема певною мірою відрізняється від суб'єкта-датива в безособових реченнях. „Якщо в безособовому реченні стан або модальне відношення виражаються як незалежні від діяча або характеризують особу непрямо, то в інфінітивному завжди мислиться активний діяч” [355, 107]. Крім того, специфіка інфінітивних конструкцій полягає й у тому, що в позиції суб'єкта тут засвідчений тільки датив, тоді як морфологічними варіантами суб'єктної синтаксеми в безособових структурах, крім давального, можуть бути й інші непрямі відмінки. Давальний суб'єкта функціонує в трьох типах інфінітивних речень: 1) у реченнях із простим інфінітивним головним членом без частки *би* (*б*). Предикати такого типу виражають значення необхідності, неминучості дії: *Не їхати ж йому до Володимира Переяславського* (В. Малик); 2) у реченнях із простим інфінітивним головним членом із часткою *би* (*б*): *Йй би в куці ящіркою поміж листям прошмигнути* (В. Винниченко). Предикатні синтаксеми з таким морфологічним вираженням передають бажаність дії, побоювання чи застереження з приводу здійснення/нездійснення дії, оцінку здатності або схильності до дії тощо; 3) у реченнях зі складеним інфінітивним головним компонентом, у яких давальний відмінок передає ускладнене значення суб'єкта стану – потенційної дії. Він підпорядкований інфінітивному предикатові дії й модальним допоміжним словам *бажано*, *варто*, *можна*, *необхідно*, *потрібно*, *слід*, *треба* тощо зі зв'язкою *бути* у відповідній формі та дієсловами типу *доводиться*, *хочеться*, наприклад: [*Нам. – Н. К.*] *бажано зустрітися з самим Кончаком...* (В. Малик); ...*іноді варто комусь назвати це ім'я* (Ю. Мушкетик); ...*тобі не можна хвилюватися* (М. Олійник); ...*мені необхідно зустріти Марію Костянтинівну* (І. Пільгук); *Мабуть, мені потрібно*

було облітати півсвіту, щоб повернутися сюди (В. О. Шевчук); ...православних [нам. – Н. К.] слід відділити в окремі цехи... (Р. Іваничук); **Мені** треба їсти варити (В. Винниченко); ...**їм**, цим трьом чудовим людям, щось треба тут обговорити без зайвих вух... (В. А. Шевчук); **Кошовому** доводиться супроти власного серця пильнувати, аби нетяги таки не обпатрали гніздюків (Ю. Мушкетик); **І їй** хочеться натішитися з своєї влади вже досхочу (В. Винниченко). Інфінітивні речення всіх трьох різновидів перебувають у трансформаційному зв'язку з двоскладними: **Не втримати тобі її...** (Р. Іваничук) і **Ти не втримаєш її**; **Їй би** в куці ящіркою поміж листям **прошмигнути** (В. Винниченко) і **Вона** **прошмигнула б** в куці ящіркою поміж листям; **Але Муся** не хочеться грати без Ланки (В. Винниченко) і **Але Муся** не хоче грати без Ланки. На особливу увагу заслуговують інфінітивні конструкції зі складеним головним компонентом. Трансформація називного відмінка суб'єкта дії двоскладних речень у давальний суб'єкта односкладних можлива через уведення поданих вище допоміжних слів, які створюють модальність вимушеності, ймовірності або бажаності в предикатів стану, з одного боку, і знижують ранг предикатів дії, перетворюючи їх на предикати стану – ймовірної дії, з іншого [84, 115], пор.: „**Оболоні**” треба здобути перемогу в чемпіонаті („Експрес”, 2011) і „**Оболонь**” здобуде перемогу в чемпіонаті.

У сучасній українській мові зрідка функціонують інфінітивні та безособові речення, у яких давальний суб'єкта має імпліцитне вираження, тоді суб'єкт розуміють узагальнено. На думку М. Я. Плющ, „...суб'єктне значення у випадках опущення словоформи давального суб'єкта повністю не нейтралізується, воно присутнє з відтінком узагальненості” [355, 100]: ...**потім треба було брати праворуч униз...** (О. Довженко); ...**за копійку можна було купити у Масія аж чотири цукерки і вже смакувати до самого вечора** (О. Довженко); **З нього можна було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіятелів...** (О. Довженко); **Не спалося, а ніч – як сива туга...** (В. А. Шевчук); **Зробилося затишніше, – увійшли в хутір** (Г. Тютюнник); **Тут треба мати мужність і силу волі** (В. А. Шевчук).

Варто зазначити, що давальний відмінок виступає єдиним морфологічним репрезентантом суб'єктної синтаксеми, яка входить у валентну рамку прислівникових предикатів стану, виражених предикативними прислівниками (словами категорії стану). У цій

функції датив корелює із семантико-синтаксичними відмінковими ознаками субстанційності, валентного зв'язку з предикатом стану, пасивності, спрямованості стану на істоту чи предмет, а також формально-синтаксичної центральності [84, 112–113], наприклад: *Їм так страшно...* (В. Винниченко); *І Зіньові так чудно...* (В. Винниченко); *Мені самому прикро* (В. А. Шевчук) *...не солодко мені* (Р. Федорів); *...інколи йому аж страшно робиться* (Р. Федорів); – *Тяжко тобі буде...* (Р. Федорів). У синтаксичних конструкціях із предикатами стану (предикативними прислівниками) називний відмінок нейтралізовано внаслідок переміщення його в семантико-синтаксичну зону давального. Така трансформація відмінкових форм – результат зміни прикметникового предиката якості або дієслівного предиката на предикат стану [125, 73], пор.: *Ти приїхала, і я дуже радий* (М. Слабошпицький) → *Мені дуже радісно; Вони байдужі до того, чим вона живе* → *...їм байдуже, чим вона живе* (М. Слабошпицький); *Не така вже вона весела* → *...їй не так уже й весело* (Р. Іваничук); *Проте староста тривожився: чи не постигне така сама доля і другого самозванця?* → *Проте старості тривожно: чи не постигне така сама доля і другого самозванця?* (Р. Іваничук). Синтаксичні конструкції з предикативним прислівником і давальним суб'єкта стану можуть не мати базового конкретного речення. Тоді вони утворені на основі загальних семантичних співвідношень обох моделей, пор.: *Їй було страшно* (М. Малиновська) ← *Вона боялася; ...їй стало страшно від однієї думки, що Ждан не повернеться* (В. Малик) ← *Вона злякалася від однієї думки, що Ждан не повернеться; ...орлам теж холодно у високості* (Ю. Мушкетик) ← *Орли теж мерзнуть у високості; Хану стало <...> холодно* (Ю. Мушкетик) ← *Хан змерз*. У позиції давального суб'єкта стану перебувають найчастіше іменники-назви істот, рідше – назви частин організму, наприклад: *Толі зробилося страшно* (В. Винниченко); *Рукам стало якось дуже холодно* (В. Винниченко); *Зразу ногам стало легше...* (В. Винниченко).

Функціонування давального відмінка з предикатами стану, вираженими вищим і найвищим ступенями порівняння прислівників, також репрезентують тільки прості речення односкладного різновиду, для яких роль базових часто виконують два різновиди синтаксичних конструкцій. З одного боку, можемо говорити про вихідні структури відповідно з неступеньованими та компаративними прислівниковими предикатами, а з іншого – про двоскладні речення з компаративними

та суперлативними прикметниковими предикатними синтаксемами, пор.: *Платонові було <...> веселіше...* (М. Зарудний) ← *Платонові було весело і Платонові було <...> веселіше...* (М. Зарудний) ← *Платон був веселіший; Тобі на святі найвеселіше було* ← *Тобі на святі веселіше було* ← *Тобі на святі весело було і Тобі на святі найвеселіше було* ← *Ти на святі найвеселіший був...* (Є. Шморгун). Однак трапляються випадки, коли реченнева структура зі ступеньованими прислівниками співвідносна тільки із синтаксичними одиницями, що містять неступеньований прислівниковий компонент: *Та хіба нам <...> від цього легше* (Ю. Щербак) ← *Та хіба нам від цього легко*.

Конструкції із суб'єктом, що входить у валентну рамку прислівникових предикатів якості або якості-відношення, певною мірою прилягають до реченневих структур із предикатами стану. Але на відміну від останніх вони двоскладні з підметом у формі інфінітива, суб'єкт у них вказує не тільки на стан особи, а й на стосунок до певної дії, процесів мислення тощо, позначених неозначеною формою дієслова, пор.: *...йому знову стає гаряче-гаряче...* (В. Винниченко) і *...йому невимовно любо й легко чути Саньку* (В. Винниченко); *Йй уже дихати шорстко...* (В. Винниченко); *Негоже співцеві грати в кості з сильними світу сього* (Р. Іваничук). Такого типу явище спостерігаємо й у конструкція зі ступеньованими прислівниковими формами, пор.: *А от Андрію було гірше* (В. Кава) і *...Івану простіше було зважитись...* (О. Марченко); *Але чи не краще нам жити у мирі?...* (В. Малик); *Це мені найлегше уявити* (М. Руденко); *І усвідомлювати це Києві було найболючіше...* (В. Малик). Суб'єктні синтаксеми такого типу близькі до суб'єктів стану, але порівняно з ними формують дещо периферійнішу групу.

Периферійну сферу вживання датива становить суб'єкт, визначений валентністю предикативного прикметника та предиката прикметникової якості-відношення у двоскладних реченнях. Такі конструкції часто перебувають у синонімічних зв'язках з іншим типом двоскладних речень, у яких суб'єктна синтаксема виражена називним відмінком, пор.: *Йй притаманна загадковість* (В. Врублевська) і *Вона загадкова*; *...мені потрібна твоя допомога* (Р. Іваничук) і *Я потребу твоєї допомоги*; *Свидригайлові це обличчя було дуже знайомим...* (Р. Іваничук) і *Свидригайло знав це обличчя*; *...на хазяйстві цебер йй потрібний* (В. Винниченко) і *Вона потребувала цебра*;

...вона [старослов'янська мова. – Н. К.] дедалі більше ставала незрозумілою **народові** (Г. Лозко) і **Народ** дедалі більше не розумів її. Близькі до них конструкції з давальним суб'єктом і прикметниковими предикатами якості, у межах яких наявна модальна модифікація предиката. Останні виражають вказівку на можливість, імовірність, необхідність певного стану (у широкому розумінні). Базова одиниця для утворення односкладних речень-дериватів із суб'єктом у формі давального відмінка та прикметниковим предикатом якості – двоскладні елементарні синтаксичні структури, наприклад: [**Мені**. – Н. К.] *треба надалі бути пильним...* (В. А. Шевчук) ← **Я** маю бути пильним; **Нам** *треба бути передбачливими й рішучими* (І. Пільгук) ← **Ми** маємо бути передбачливими й рішучими; *...йому хотілось бути молодим* (Л. Костенко) ← **Він** хотів бути молодим. Давальний прикомпаративного та присуперлативного суб'єкта перебуває в синонімічних відношеннях із називним ступеньованою якісною ознакою, вказуючи на семантичний відтінок підпорядкування особи відповідному якісному стану. Конструкції такого типу – також трансформуваних двоскладних речень, наприклад: ...[**Іванові**. – Н. К.] *треба обачнішим бути* (Є. Гуцало) ← **Іван** має бути обачніший; **Нам** *треба бути м'якшими, поступливішими один стосовно другого* (В. А. Шевчук) ← **Ми** повинні бути м'якшими, поступливішими один стосовно другого; [**Мені**. – Н. К.] *треба бути вищим за це. Вищим од себе* (В. Дрозд) ← **Я** маю бути вищим за це. Вищим од себе; **Людині** *хочеться стати найщасливішою* ← *...людина хоче стати найщасливішою* (П. Загребельний).

Рідше давальний відмінок спеціалізований на вираженні суб'єкта кількісно-вікової ознаки. У структурах такого типу предикат вказує на вікову характеристику особи чи предмета й становить сполуку: зв'язка *бути* (напівзв'язки *виповнитися, мати, минути*) + числівник + іменник *рік* у потрібній відмінковій формі: **Марії** *ж у цей час було тільки десять років* (М. Слабошпицький); *Хоч їй аж дев'ять літ, а йому тільки на Покрову буде шість* (В. Винниченко); – *Це козацький дуб, – пояснює вчитель Степури. – Понад сімсот років йому* (О. Гончар); **Мені, Юрієві Рогатинцеві**, *було тоді двадцять п'ять літ* (Р. Іванчук).

До периферійності тяжіє грама давального відмінка, визначена валентністю предикатних відіменникових компонентів типу *жаль, сором, шкода*. Варто зауважити, що вказані предикати двовалентні, оскільки, крім суб'єкта, вони вимагають наявності об'єктної син-

таксеми в родовому відмінку, наприклад: *Тарасові* стало жаль товариша (В. А. Шевчук); *Сковороді* стало жаль людини... (В. А. Шевчук); *йому* сором своєї нестриманості, <...> сором тієї причіпливої, нав'язливої думки (І. Головченко); ...*козакові* сором товариства... (Ю. Мушкетик); *А йому* шкода [гудзика. – Н. К.]? (В. Винниченко); *Ользі* було шкода хлопця (В. Врублевська).

Сферою поширення суб'єктної синтаксеми в давальному відмінку виступає своєрідний тип двоскладних речень із подвійним синтаксичним зв'язком. У такому разі датив перебуває в синтаксичній залежності від двох дієслів. Синкретичний давальний функціонує при дієсловах *наказувати, доручати, веліти, допомагати, бажати* тощо: *Князь Добромир наказав друзині готуватися до бою* (В. Малик) ← *Князь Добромир наказав друзині + Дружина готуватиметься до бою*. У структурах такого типу датив виражає складне значення адресатного об'єкта дії – потенційного суб'єкта дії.

У сучасній українській мові до вторинних морфологічних репрезентантів семантичної грами „суб'єкт” належить орудний відмінок, який, за спостереженнями О. Г. Межова, перебуває на другому місці з-поміж інших непрямих градем, засвідчених у семантико-синтаксичній позиції номінатива (36,2 %) [301, 11]. Таке вторинне використання орудного відмінка ґрунтується на особливому типі дериваційних перетворень синтаксичних одиниць – трансформації двоскладних активних конструкцій у пасивні. Як зазначає К. Г. Городенська, „пасивізація речення досягається насамперед за рахунок переміщення називного суб'єкта дії в зону орудного відмінка, для якого ця семантико-синтаксична функція є вторинною, що, у свою чергу, спричиняється до переміщення знахідного об'єкта у зону називного об'єкта” [125, 70]. Трансформація „активна конструкція → пасивна конструкція” відбувається в межах спільної семантико-синтаксичної структури речення за такою схемою: „називний відмінок суб'єкта дії + предикат дії + об'єкт дії → називний відмінок об'єктного суб'єкта + предикат результативного стану + орудний відмінок суб'єкта дії” [84, 113]: *Ще десь на початку цього року Франко написав вірш...* (Р. Горак) → *Ще десь на початку цього року вірш був написаний Франком*; *Вишиває Лукина червоною і зеленою заплоччю рушника* (Ю. Мушкетик) → *Рушник вишитий Лукиною*; *Тоді художник намалював портрет самого Фатіха* (П. Загребельний) → *Тоді портрет самого Фатіха був намальований*

художником; Ми переказали зміст цього роману → Зміст цього роману переказаний нами... (В. Врублевська). Взаємодія позиції вихідного називного відмінка й позиції орудного відмінка – результат нашарування семантики двох компонентів, унаслідок чого орудний стає репрезентантом суб'єктної семантики, ускладненої інструментальним значенням. М. Я. Плющ із цього приводу зауважує: „Значення орудного в пасивних конструкціях тісно пов'язане з інструментальним значенням (орудний суб'єкта – „той, ким здійснюється дія”, „той, хто сприяє дії”)” [355, 115]. Діапазон функціонування суб'єкта, представленого орудним відмінком, зрідка поповнюють реченнєві побудови з пасивним дієсловом на *-ся*, проте вони виходять за межі чинних стилістичних норм: *Нарахування авансових внесків для платників єдиного податку першої і другої груп здійснюється органами державної податкової служби...* („Відомості Верховної Ради України”, 2011); *Персональний склад Ради за поданням Голови Суду затверджується Пленумом Суду...* („Вісник Верховного Суду України”, 2011).

Семантичний відмінок „суб'єкт”, морфологічно пов'язаний із графемою орудного, функціонує переважно у двоскладних пасивних структурах, рідше в односкладних безособових конструкціях: *Дерева внизу теж були обкидані снігом* (Ю. Мушкетик) ← *Сніг* внизу теж обкидав дерева; *Він [литовський князь. – Н. К.] ображений Ягайлом і Вітовтом* (Р. Іваничук) ← *Ягайло* й *Вітовт* образили його; *Дядьком Самійлом тоді трусило від гніву* ← [*Дядько Самійло. – Н. К.*] ...тоді трусився від гніву (О. Довженко); ...*Мацьком аж трусило...* (Р. Іваничук) ← *Мацько* аж трусився; *В ніздрі вдарило запахом кислого хліба...* (Р. Федорів) ← *В* ніздрі вдарив *запах* кислого хліба; *Там рясніло іменами чорних людей...* (Р. Федорів) ← *Там* рясніли *імена* чорних людей; *Вітром* гостро било йому в обличчя ← *Вітер* гостро бив йому в обличчя (В. О. Шевчук); ...*вітром* надуває розіпнутий Чагрів кожух... (Р. Федорів) ← *Вітер* надуває розіпнутий Чагрів кожух; *Солоним потом* заливає спину... (Б. Олійник) ← *Солоний піт* заливає спину. Подібно до називного відмінка орудному притаманна наявність семантико-синтаксичних ознак субстанційності, активності та динамічності. Проте внаслідок відповідних транспозиційних процесів ознака активності в орудному певною мірою модифікована. Її послаблення зумовлене нашаруванням семантики інструментальності, якій властива пасивність. На орудний

як репрезентант суб'єктної та інструментальної функцій натрапляємо в безособових структурах із предикатами, що мають значення запаху та віяння: *пахнути, віяти, нести, тягти, тягнути* тощо: ...*смачно пахне смаженим м'ясом* (Р. Федорів); *І терпко пахло снігом* (В. А. Шевчук). Указані речення трансформаційно пов'язані з двоскладними структурами, у яких суб'єктові притаманна типова для нього форма вираження – називний відмінок іменника, пор.: ...*пахло борошном і сушеним липовим цвітом* (Г. Тютюнник) і *Пахло борошно і сушений липовий цвіт; Пахнуло ладаном, свіжим хлібом...* (Ю. Мушкетик) і *Пахнув ладан, свіжий хліб*.

Суб'єктно-інструментальне значення виражає орудний тоді, коли в його позиції перебувають іменники на позначення певних явищ природи, стихійних сил, які зазвичай здійснюють руйнівну силу щодо об'єкта: [*Гавареччина. – Н. К.*] ...*засипана снігом* (Р. Іваничук); *Просиновська гора зовсім розмилася водою* (В. О. Шевчук); ...*небо затягло сірими хмарами...* (В. Врублевська); *Дощем, як слізьми, заливало весь видимий і невидимий світ...* (П. Загребельний); ...*звідти дмухало солоним густим повітрям, вітром неймовірної сили* (Ю. Яновський); ...*громом його [дуба. – Н. К.] ударило й так поламало* (В. А. Шевчук). На думку І. Р. Вихованця, у таких структурах простежуємо „семантико-синтаксичний синкретизм орудного” [84, 131], оскільки, перебуваючи в позиції інструментальної синтаксеми, він вступає в суб'єктні семантико-синтаксичні відношення. Про це свідчить трансформаційний зв'язок односкладних конструкцій із двоскладними, де функцію суб'єкта дії виражає називний відмінок, пор.: ...*все там було сповнене <...> вогнем* (В. О. Шевчук) ← *Усе там сповнив вогонь*; ...*а весною нас заливало водою* (О. Довженко) ← *А весною нас заливала вода*.

Варто вказати на функціонування ще одного різновиду реченевих структур з орудним суб'єктом. Тут маємо на увазі пасивні конструкції з аналізованою граменою, у якій відбувається посилення семантики інструментальності. Лексичні різновиди цих синтаксем пов'язані з назвами машин, механізмів, знарядь, засобів праці, допоміжних матеріалів, що виступають засобом реалізації дії. Як наголошує О. Г. Межов, „реальний діяч в орудному відмінку тут лексично не виражений з метою уникнення збігу двох однакових відмінкових форм, тому на інструментальне значення іменників нашаровується суб'єктна функція усуненого діяча, напр.: *Під час бою на річці*

Вольтурно хоробрий Мечніков був поранений міною (О. Іваненко) і *Під час бою на річці Вольтурно хоробрий Мечніков був поранений ворогом міною* (стилістично не вдале речення); *Під час бою на річці Вольтурно ворог поранив хороброго Мечнікова міною* (стилістично правильне речення)” [304, 95].

В українській мові сферу поширення семантичного відмінка „суб’єкт”, формально представленого морфологічною графемою орудного, доповнюють односкладні безособові речення, у ролі предикатних синтаксем яких функціонують компоненти на *-но*, *-то*: *Даровано все це мені майстрами руськими* (Р. Федорів). Проте такі структури формують своєрідну периферію, оскільки графема орудного із семантикою діяча найчастіше має нульове вираження, що відбувається для уникнення збігу орудного суб’єкта й орудного інструментального (допоміжного матеріалу): *Листа написано різним атраментом...* (Ю. Яновський); *Багато слів написано пером...* (Л. Костенко). О. О. Потебня з цього приводу висловив думку про необов’язковість орудного суб’єктного в аналізованих конструкціях. Дослідник зауважував, що найхарактернішою особливістю форм на *-но*, *-то*, якою вони відрізняються від пасивних дієприкметників, є вживання при них знахідного відмінка [362, 3, 359], наприклад: *Тепер покарано мене* (Р. Федорів); *У 1991 р. було укладено угоду про співробітництво в галузі туризму країн СНД* (С. Фокін).

Діапазон значень орудного суб’єктного поширений також на синтаксичні конструкції з предикатами емоційно-психічного стану: *Сум заволодів нею у тих сутінних сінях...* (В. О. Шевчук); *Григорієм оволоділи сумніви* (В. А. Шевчук); *Ханом тінав страх...* (Ю. Мушкетик). Такого типу речення корелюють зі структурами, у яких суб’єктну позицію заступають інші морфологічні засоби вираження, пор.: *...тяжкий гнів заволодів Сулейманом...* (П. Загребельний), *Сулейман гнівався*; *...Мержинським оволоділа зневіра* (М. Олійник), *Мержинський зневірився*; *...Марком заволоділа тривога* (Ю. Мушкетик), *Марко тривожився* і *Маркові тривожно*. Абсолютну периферію формує орудний суб’єктний із прийменниками *з*, *за*, *між*: *...все було добре і з батьком, і з матір’ю, і з сестрою, і з братом* (В. Врублевська); *Воістину правда була за доктором Тагабатом* (М. Хвильовий); *...дружба знову запанувала між ними* (М. Олійник); *...приятель <...> запанувала між Мустафою і Джихангіром* (П. Загребельний). Зазначені форми

з прийменниками *за, між* виступають функційними еквівалентами називного, про що свідчать різноманітні трансформації, пор.: *...правда за Вишенським...* (Р. Іваничук) і *Вишенський говорить правду*; *...вночі між батьком і сином відбулася неприємна розмова* (М. Олійник) і *Батько і син розмовляли*; *...між ученими має бути солідарність навіть у помилках* (П. Загребельний) і *Учені мають бути солідарні навіть у помилках*; *Отоді й закипали криваві бої між володарями турячого царства* (П. Загребельний) і *Отоді й билися володарі турячого царства*. Сполука „з + орудний відмінок” корелює з іншими засобами вираження суб’єкта стану, пор.: *З Ларисою Петрівною стало погано й Ларисі Петрівні стало погано* (М. Олійник).

У сукупність морфологічних варіантів семантичного суб’єкта входить знахідний відмінок. Указана грамема виконує роль суб’єкта стану, зрідка з нашаруванням локативної семантики: *Його то кидало в жар, то морозило, аж трясло* (О. Гончар); *І Євпраксію всю затрясло...* (П. Загребельний); *Місто лихоманило* (Р. Іваничук). Центральну ланку лексичного обсягу аналізованого відмінка становлять переважно назви людей або інших істот. „Знахідний суб’єкта стану наділений відмінковими семантико-синтаксичними диференційними ознаками субстанціальності, валентного зв’язку з предикатом стану, пасивності, спрямованістю стану на особу, а також формально-синтаксичною ознакою центральності, що вказує на тісний зв’язок (форма сильного керування) відмінка з дієсловом стану” [88, 117–118]. Як відомо, компоненти, поєднані зв’язком керування з опорним предикатом, зазвичай перебувають у правобічній валентній позиції. Проте тотожна з називним суб’єктна функція акузатива зумовлює його лівобічний вияв.

Функційний діапазон суб’єкта, вираженого грамемою знахідного, становлять переважно односкладні безособові конструкції, які структурують одновалентні предикати зі значенням фізичного стану, наприклад: *Султана злихоманило* (Ю. Мушкетик); *Євпраксію знудило* (П. Загребельний); *Його [Тараса. – Н. К.] злегка морозило* (В. А. Шевчук); *Його [Кончака. – Н. К.] трясло, поперек ломило* (В. Малик); *...[Дороша. – Н. К.] трясло <...>* (Г. Тютюнник). Односкладні реченнєві побудови становлять сферу функціонування вираженого акузативом семантичного суб’єкта, що залежить від безособово вжитих дієслів фізичної дії, впливу. Валентний

потенціал останніх передбачає наявність також правобічної інструментальної синтаксеми, яка часто внаслідок великої семантичної самодостатності предиката зазнає імпліцитного вираження. Наприклад: *Антоха зрушило з місця...* (Р. Іваничук); *...їх [хлопців – Н. К.] закрутило, завертіло, їх ухопило нестримними течіями...* (П. Загребельний); *Двох шевців немов видуло з корчми...* (Р. Іваничук); *Далі було те, що старий звично поставив ногу в стремено, обіперся всім своїм важким тілом так, що коня потягнуло в той бік...* (П. Загребельний); *Коня затягало глибше й глибше...* (П. Загребельний). За деяких контекстуальних умов лексичний вияв знахідного пов'язаний із назвами частин тіла людини. За такої умови „суб'єкт стану має розчленоване вираження: елемент загальносуб'єктного значення (давальний відмінок) і локально-суб'єктного, що позначає частину суб'єкта (знахідний відмінок)” [304, 104]: *...в обличчя йому вдарило духом гнилизни...* (П. Загребельний). Компонент у формі датива часто має імпліцитний вияв: *...спину сковувало крижаним холодом...* (Ю. Мушкетик).

Репрезентантом синкретичної семантики виступає грамема акузатива, функціонування якої зумовлене дієслівними формами на *-но*, *-то*. Субстантиви такого типу позначають суб'єкта результативного стану – об'єкта дії: *...захоплено їхнє велике місто...* (П. Загребельний); *...покриття покладено рівно...* (О. Гончар); *...цей ветхий міст буде знесено...* (О. Гончар). Знахідному відмінкові, що функціонує в структурах зазначеного типу, часто надають статусу суб'єкта стану – об'єкта дії [376, 2, 433; 24, 68].

Аналізований відмінок засвідчений також у двоскладних реченневих побудовах. За такої умови суб'єкт перебуває у валентному зв'язку з предикатами, що передають зацікавленість чимось, внутрішній стан, почуття людей і под., вимагаючи, крім того, об'єкта, вираженого називним відмінком переважно на позначення неживих предметів, абстрактних понять, наприклад: *Мене все тут дивує, коли не сказати більше!* (П. Загребельний); *Тому нас трохи дивує ваша нерішучість, гер Вассеркамф* (П. Загребельний); *...повстання Трясила <...> його давно цікавило і хвилювало...* (В. А. Шевчук); *Євгенію та Андрія завди цікавить сім'я замовника...* („Архітектурний вісник”, 2002); *Але офіційна традиційна наука не цікавила його [Шашкевича. – Н. М.]* (Р. Лубківський); *Тараса найдужче вразило оте „із заборонаю писати і малювати”* (В. А. Шевчук); *Мене приголомшила ця реплі-*

ка (Я. Майстренко); *Видно, кожного тривожила думка про недалеке майбутнє* (В. Малик).

У сучасній українській мові менш поширені конструкції із знахідним суб'єкта, що входить у валентну рамку предикатів емоційно-психічного, зрідка фізичного стану, виражених сполуками „дієслово + іменник”: *Тільки Ларису Петрівну охопила якась холодна байду-жість* (М. Олійник); *Її [дівчину. – Н. К.] охопив <...> жах...* (В. Врублевська); *Її [Роксолану. – Н. К.] охопила нестерпна туга* (П. Загребельний); *...кошмарний страх огорнув жінку...* (Р. Іваничук); *Лавріна проймає болем ще одна думка...* (Ю. Мушкетик); *Бентежна радість пройняла її [Марію. – Н. К.]* (Р. Іваничук); *...несамовита радість охопила султана...* (Ю. Мушкетик); *Мене осяяла раптом думка...* (Ю. Яновський); *Лавріна проймав холод...* (Ю. Мушкетик). Указана грамема корелює із суб'єктом у формі називного відмінка, що увиразнюють такі трансформації: *...охопила отамана зажура...* (Ю. Мушкетик) ← *Отаман зажурився*; *Його [Лавріна. – Н. К.] охопило хвилювання* (Ю. Мушкетик) ← *Він хвилювався*; *...діймало обурення Рогатинця...* (Р. Іваничук) ← *Рогатинець обурювався*; *А хлопців од переляку кинуло в новий подив* (П. Загребельний) ← *А хлопці од переляку подивувалися*.

На периферії репрезентації семантичного відмінка „суб'єкт” перебуває морфологічна грамема родового, що може мати безприйменниковий і прийменниковий вияви. Український генітив, засвідчений у цій сфері, виступає єдиним носієм суб'єкта кількісної ознаки, засоби вираження якого – назви осіб, інших істот та предметів. За переконливою аргументацією І. Р. Вихованця, „...родовий, займаючи панівне становище у вираженні семантико-синтаксичної функції суб'єкта кількісної ознаки, не являє собою продуктивного морфологічного засобу. Це пояснюється тим, що кількісні предикатні елементи тісно поєднуються з опорними іменниками та утворюють складені члени речення (здебільшого складений підмет)” [88, 118]. Предикати зі значенням кількості, які вимагають родового відмінка у функції суб'єкта, утворюють широку групу. З-поміж них вирізняємо числівники (*двоє, семеро, багато, мало* тощо), дієслова на позначення кількісних змін і виявів (*меншати, збільшитися, з'являтися, вистачати* й под.), кумулятивні дієслова (*набігти, наїхати, намножитися* тощо), прислівники (*обмаль, повно, більше, менше*), іменники (*жменька, море* та ін.), стійкі сполуки. Наприклад:

Гуннів було шестеро (В. Малик); *Наших* зовсім мало (В. Малик); *Доріг* багато, але шлях один! (М. Вінграновський); *Димків* побільшало... (М. Вінграновський); *Зараз циганів* з'явилося... (О. Гончар); *Зібралось людей!* (Б. Харчук); *Хліба у Києві* вистачає (М. Вінграновський); *Людей* недохват (Л. Костенко); ...*пороху* теж обмаль (Ю. Мушкетик); ...повно було *придворних, ключників, замочників, стільників, чайників, опальників*... (П. Загребельний); *Їх* [запорожців. – Н. К.] було зовсім трохи, всього душ триста-чотириста... (М. Вінграновський); *І так* чигає смерть вже звідусіль, і так *погрєбів* більше, ніж весіль (Л. Костенко); *Половці!* *Їх* значно більше, ніж русичів (В. Малик); ...*корів* лишилося іще менше, ніж було (М. Вінграновський); ...а захисту ні в кого шукати, пастирів нема, *братчиків* жменька... (Р. Іваничук); ...*оборонців* було як трави та листу, а *лісовчиків* супроти них – жменька... (Р. Іваничук); *Бурякових полів* тут – море... (М. Вінграновський); *Був місяць травень, квіту* без числа (Л. Костенко); ...*скіфських могил* тут, у південних полях, було як у небі хмар... (М. Вінграновський); ...а у Львові *русинів – як кіт* наплакав (Р. Іваничук). У деяких реченневих структурах родовий відмінок виступає репрезентантом ускладненої семантики, оскільки, крім основного суб'єктного значення, містить нашарування додаткової кількісної семантики. У конструкціях такого типу вказано на наявність великої неозначеної кількості предметів, пор.: *А на ранок води* несподівано прибуло... (М. Вінграновський) і *А на ранок вода* несподівано прибула; *Та звідкись* сипонуло *дітлашні* (П. Загребельний) і *Та звідкись* сипонула *дітлашня* (П. Загребельний); *Зібралось людей!* (Б. Харчук) і *Зібрались люди!* Подібне явище спостерігаємо й у реченневих побудовах із генітивом, семантичне ускладнення якого ґрунтується на синкретизмі суб'єкта та предиката. За такого функціонування відмінкове значення родового також доповнюють кількісні модифікації, а саме семантика великої чисельності й неозначеності: *А народу!*; *Людей!*; *Снігу!* Синтаксичним одиницям указанного типу О. О. Шахматов надав статусу іменних генітивних речень [460, 60–61].

Одним із морфологічних різновидів суб'єкта виступає безприйменниковий родовий відмінок, реалізований у зоні валентності предиката *нема*. Аналізований генітив позначає відсутню особу або предмет. Наприклад: ...*ляхів* немає – вони поїхали (Ю. Мушкетик); *Нема мене – якщо тебе нема!* (М. Вінграновський); *Нема сердець,*

які не брала рана... (М. Вінграновський); **Одежі** нема, **чобіт** нема... (Р. Горак); ...**хати** немає... (Ю. Мушкетик); **Тепер** таких **зим** немає (Ю. Мушкетик). Конструкції зазначеного типу перебувають у трансформаційному зв'язку з буттєвими двоскладними реченнями, пор.: ...нема нашого **Нептуна** (О. Гончар) ← **Є** наш **Нептун**; ...**вітрів** зараз нема... (О. Гончар) ← **Вітри** зараз **є**; ...**Ще не було ріднішого, як ти** (Л. Костенко) ← **Нікого не було ріднішого, як ти** ← **Хтось був рідніший, як ти**. У структурно-змістовому плані такі реченнєві побудови близькі до заперечних конструкцій із буттєвими предикатами типу *не було, не буде*, що корелюють із двоскладними стверджувальними реченнями, предикат яких має значення існування, наявності (*є, був, була, було, буде*), пор.: **Тато** не було на той час дома (Р. Горак) і **Тато** був на той час дома; **Батька** вже у Юзефи не було (Р. Горак) і **Батько** вже у Юзефи був; ...**Франка** в притулку не було (Р. Горак) і **Франко** в притулку був; **Грети** між ними не було (Р. Іваничук) і **Грета** між ними була; **Не буде обжників**... (О. Гончар) і **Будуть обжники**. Функційним еквівалентом синтаксичних одиниць із предикатами *нема, не було, не буде* та суб'єктом, вираженим генітивом, зрідка виступають їхні трансформи – конструкції, що, за переконанням О. Г. Межова, містять предикат *ні*: *А над морем, – там же ні ворони, лиш до хвили чайка припада* (Л. Костенко). „Заперечний предикат *ні* вимагає у суб'єктній позиції родового відмінка, який корелює з називним суб'єкта існування (наявності) за трансформації речень” [304, 108]. Деякі лінгвісти такі структури вважають *ні*-генітивними варіантами *нема*-генітивних модифікацій речень буття [389, 227]. Явище синтаксичної деривації увиразнюють такі приклади: ...*а в хаті ж так – ні хліба, ані дров* (Л. Костенко) ← *А в хаті ж так – немає хліба, немає дров* ← *А в хаті ж так – є хліб і дрова*; *За кілька днів ворожої облоги – ні жителя живого, ні залоги* (Л. Костенко) ← *За кілька днів ворожої облоги – не було жителя живого, не було залоги* ← *Був житель живий і була залога*.

Речення з предикатом *нема* можуть містити суб'єкт, морфологічно представлений прийменниковим родовим відмінком, а також об'єкт, що має значення відсутнього предмета володіння, належності. Такі структури також кваліфікуємо як модифікації речень зі значенням буття, пор.: **В мене** ниньки немає свічкаря (Ю. Мушкетик) ← **Я** ниньки маю свічкаря; **У боротьби** нема відпуст-

ки... (М. Вінграновський) ← **Боротьба** має відпустку; ...у нас ще й дитини немає (Р. Іваничук) ← **Ми** ще й дитину маємо. Близькими до них вважаємо посесивні конструкції, у яких об'єкт володіння морфологічно представлений не родовим відмінком, як у наведених вище прикладах, а називним: *Вдома у Ягничів є телевізор...* (О. Гончар) ← *Вдома Ягничі мають телевізор; У вас уже є „Жигулі”?* (О. Гончар) ← *Ви уже маєте „Жигулі”?*; *Чого ви, мамо, є в нас, слава Богу, хліб і до хліба, поле і воли* (Л. Костенко) ← *Чого ви, мамо, ми маємо, слава Богу, хліб і до хліба, поле і воли; Якісь були ж і подруги у мене...* (Л. Костенко) ← *Я мала ж якихось подруг; У нас – сильне військо...* (Р. Іваничук) ← *Ми маємо сильне військо; ...і були в нього [Лавріна. – Н. К.] батько та мати...* (Ю. Мушкетик) ← *І мав він батька та матір.*

Компоненти *нема, є, (не) було, (не) буде* засвідчені також як складники предиката, що, окрім цих одиниць, вимагає вторинних субстантивів з абстрактною семантикою. Відповідно до їхньої валентної перспективи вирізняємо семантичний суб'єкт, репрезентований родовим прийменниковим відмінком, який може мати такі різновиди: суб'єкт якісної ознаки, суб'єкт стану, суб'єкт процесу. Про наявність таких семантичних різновидів свідчать певні трансформації, пор.: *А в мене, отче, лише одна турбота – коли б не вмерти мені без розуму* (В. А. Шевчук) ← *А я, отче, лише одним турбуюся – коли б не вмерти мені без розуму; Скажу одверто, в мене на Куліша надія в одній важливій справі...* (В. А. Шевчук) ← *Скажу одверто, я на Куліша надіюся в одній важливій справі; Є загадковість у вежах її [фортеці. – Н. К.]* (О. Гончар) ← *Її вежі загадкові.* Подібне явище спостерігаємо в реченнях із суб'єктом, формально представленим сполуками „для + родовий відмінок” і „до + родовий відмінок”, та предикатом стану. Такі структури пов'язані з вихідними конструкціями, у яких роль предиката виконує прислівник або дієслово на позначення переважно емоційно-психічного стану, а в суб'єктній сфері перебувають відповідно датив чи номінатив: ...*для Зюзя настало полегшення...* (П. Загребельний) ← *Зюзеві стало легше; Злість підступала до Орлика...* (Б. Лепкий) ← *Орлик злився; ...гнів підступив до мене...* (Р. Іваничук) ← *Я гнівався.*

Отже, розгляд семантичного відмінка „суб'єкт”, репрезентований графемою родового, з опорою на семантичну природу предиката уможливорює вирізнення суб'єкта насамперед кількісної ознаки.

Крім того, український генітив засвідчений у заперечних структурах, а також як суб'єкт якісної ознаки, суб'єкт стану та суб'єкт процесу.

В українській мові стосунок до семантичної грамеми „суб'єкт” опосередковано має кличний ідентифікувальний полісемантичний. Для вокатива цього типу визначальна семантико-синтаксична роль тотожного з ним займенникового компонента другої особи. Зокрема, у реченнях типу – *Змінився й ти, Самійле, – сказав Григорій* (В. А. Шевчук); *Чого ви, мамо, незлюбили Гриця?* (Л. Костенко) кличний відмінок дублює займенникові іменники відповідно *ти* і *ви* та корелює із семантико-синтаксичною функцією суб'єкта, що засвідчує семантико-синтаксичну співвідносність граем кличного й називного.

З-поміж морфологічних відмінкових граем, розглянутих крізь призму суб'єктності, сферу абсолютної периферії формує місцевий відмінок. Як зауважує С. Д. Кацнельсон, у межах одного відмінка первинні та вторинні функції об'єднані дериваційними зв'язками, почасти замертвілими, а почасти й такими, які простежуємо й у сучасній мові [223, 43]. На дериваційних зв'язках такого типу ґрунтується природа вторинного суб'єктного значення місцевого, у якому під впливом контексту частково нейтралізовано основне значення й здійснено перехід до іншої семантико-граматичної групи. У такий спосіб аналізована граема подібно до граеми кличного виступає носієм складної функції. „Взаємодія семантики форми і семантики синтаксичної позиції спричиняється до утворення синкретичного компонента у формі місцевого відмінка із суб'єктним і просторовим значенням” [33, 85]. У лінгвістиці сформувалося два погляди на статус вказаної синкретичної одиниці. Одні дослідники кваліфікують її як суб'єктно-локативну [376, 2, 156; 155, 2–3; 33, 86]. В основу такого визначення покладено насамперед семантику синтаксичної позиції, оскільки необхідна умова набуття будь-якою відмінковою граемою з просторовим значенням суб'єктності – її розташування на початку речення й відсутність в останньому компонента із суб'єктним значенням [224, 119; 155, 8]. Прихильники другого погляду аналізований компонент у формі місцевого відмінка кваліфікують як локативно-суб'єктний, мотивуючи це тим, що суб'єктна функція для нього вторинна, набута [169, 10–11; 301, 13–14]. Цікаво, що деякі з учених, які відстоюють думку про локативно-суб'єктний характер такого місцевого, визнають навіть поліпредика-

тивність безособових речень із згаданою граємою. Вони вважають, що внаслідок інформативної неповнозначності предикат, який вказує на розташування суб'єкта, зазнає редукції, „відповідно згортається і синтаксична форма – репрезентатор суб'єкта, а локальна форма стає його субститутом” [169, 11].

В українській мові вирізняємо два типи односкладних реченнєвих конструкцій із суб'єктно-локативним компонентом – дієслівні та прислівникові. У межах перших доцільно виокремити структури з одновалентними дієсловами, що вказують на зміну стану просторових реалій за рівнем наповнення. Показник суб'єктності локативної форми – її регулярна співвіднесеність із називним суб'єктом у двоскладних реченнях, пор.: *На березі спорожніло і Берег спорожнів* (Ю. Яновський); *На сцені порожніє і Сцена порожніє* (Ю. Яновський); *У хаті попросторнішало й ...вся хата <...> попросторішала* (Г. Тютюнник); *У корчмі спорожніло й ...спорожніла корчма* (І. Пільгук); *На вулицях порожніє й ...порожніють вулиці...* (М. Олійник).

Зрідка односкладні речення із суб'єктно-локативною синтаксичною одиницею формують двовалентні дієслова зміни стану просторових реалій щодо рівня наповнення. Такі структури, крім зазначених синтаксем, містять компонент у формі орудного відмінка, наприклад: *...в крамницях кишіло людьми* (І. Пільгук); *...у них [кущах. – Н. К.] кишима кишить гаддям* (Ю. Мушкетик). Зазначений тип реченнєвих конструкцій перебуває в корелятивному зв'язку з двоскладними структурами, пор.: *Майдан кишів усяким людом* (В. А. Шевчук); *Київські вулиці кишили строкатими натовпами людей* (В. Малик); *Кишіла Галата купцями, волоцюгами й послами, що прибували з різних країн на прийом до нового султана* (Р. Іваничук).

Локативний суб'єкт може перебувати у валентному зв'язку з дієслівним предикатом емоційного стану, який іноді супроводжують компоненти *ніби, наче, мов, якось* тощо. Останні вказують на ймовірну реальність емоційного стану просторових одиниць. Характерно, що вживання зазначеної групи дієслів ґрунтується на їхньому переносному (метафоричному) уподібненні до стану істот: *В дворі між тим колобродило і сатаніло* (Г. Тютюнник); *...в хаті відразу повеселішало...* (Г. Тютюнник). Дієслова, що вказують на стан просторових реалій за рівнем освітлення (*посвітлішало, потемнішало, проясніло* тощо), утворюють

односкладні речення із суб'єктно-локативною синтаксевою, вираженою здебільшого назвами приміщень. Такі структури корелюють із двоскладними одиницями, що містять суб'єкт, репрезентований формою називного відмінка, пор.: [Іван. – Н. К.] *лежав якийсь час, спостерігаючи, як світлішає в кімнаті* (В. О. Шевчук) і *Іван лежав якийсь час, спостерігаючи, як світлішає кімната*; *В кімнаті стемніло, і Леся засвітила лампу* (М. Олійник) і *Кімната стемніла, і Леся засвітила лампу*. Відмінність між співвідносними двоскладними й односкладними дієслівними реченнями зазначеного типу полягає в тому, що двоскладні конструкції великою мірою ґрунтуються на персоніфікації просторових реалій, їх сприймають як образні утворення. Односкладні дієслівні речення із суб'єктно-локативним компонентом вказують на те, що стан просторових реалій не залежить безпосередньо від них, вони виступають абсолютно пасивними його носіями. Зрідка місцевий як репрезентант суб'єктної та локативної функцій трапляється в безособових структурах із предикатами, що мають значення запаху¹⁴: *Так гарно пахло в хаті...* (В. А. Шевчук); *...у хаті добре пахло* (В. О. Шевчук). Наведені речення трансформаційно пов'язані з двоскладними структурами, у яких суб'єкт має типову для нього форму вираження – називний відмінок іменника, наприклад: *Так гарно пахла хата в них*.

Обмежену групу становлять односкладні структури з прислівниковими предикати стану (у т. ч. ступеньованими), які передбачають поєднання із синтаксевою локативного суб'єкта в місцевому відмінку, що трансформаційно пов'язаний із називним, пор.: *В хаті буде затишно* (В. О. Шевчук) і *Хата буде затишна*; *Стало в хаті сонно й затишно* (В. О. Шевчук) і *Стала хата сонна й затишна*; *У дворі було пусто* (Г. Тютюнник) і *Двір був пустий*; *...в хаті відразу зробилося тісно й темно* (Г. Тютюнник) і *Хата відразу зробилася тісна й темна*; *В маленькій кімнаті, куди він зайшов, тепло і затишно* (Г. Тютюнник) і *Маленька кімната, куди він зайшов, тепла і затишна*; *...у хаті чисто...* (М. Олійник) і *Хата чиста*; *В кімнатах було порожньо* (М. Олійник) і *Кімнати були порожні*; *На підвір'ї порожньо...* (Ю. Мушкетик) і *Підвір'я порожне*; *У палаті стало веселіше* (Ю. Щербак) і *Палата стала веселіша*; *...в хатині відразу стало світліше* (В. Малик) і *Хатина відразу стала світліша*; *У хаті якось непомітно стало привітніше* і *Хата якось непомітно стала*

привітнішою... (В. Скуратівський). За умови функціонування в суб'єктній позиції такі елементи зберігають вихідну семантику локативності, набуваючи супровідного значення суб'єкта.

Зрідка семантичний суб'єкт, репрезентований грамемою місцевого відмінка, засвідчений у конструкціях з аналітичними предикатами, один із компонентів яких – абстрактний іменник: *У ній поєдналися лагідність звичаїв цивілізованих країн з гостинністю первісних народів* (П. Загребельний); *...в мені почав народжуватися дивовижний страх перед самим собою* (Р. Іванчук). Суб'єктну функцію місцевого увиразнює його трансформаційний зв'язок із суб'єктом, вираженим основним для цієї семантичної грами морфологічним варіантом – називним відмінком, пор: *Смиренність і гордість дивно поєднувалися в хлопцеві* (Ю. Мушкетик) ← *Смиренність і гордість дивно поєднував хлопець* ← *Хлопець був смиренний і гордий*.

Отже, **суб'єкт** – центральна семантична грама відмінкової системи, функційно-категорійний вияв якої пов'язаний зі значенням реальної предметності, зокрема активним виконавцем дії або пасивним носієм стану, на семантико-синтаксичному рівні співвідносна з лівобічною суб'єктною синтаксею, у морфологічному плані представлена називним відмінком як основним для цієї функції та всіма іншими відмінковими грамами – її вторинними варіантами. Семантичний відмінок „суб'єкт” спеціалізований на вираженні суб'єкта дії, стану, процесу, якісної та кількісної ознаки. Морфологічні відмінки, засвідчені у вторинній для них суб'єктній сфері, перебувають в ієрархічних стосунках. Зважаючи на частоту їхнього функціонування та специфіку суб'єктного траспозиційного спрямування, вважаємо датив напівпериферійним засобом репрезентації семантичного суб'єкта, оскільки він виступає спеціалізованим морфологічним варіантом суб'єкта стану, а орудний, знахідний, родовий, кличний і місцевий відмінки периферією синтаксичної парадигми грами суб'єкта.

Наступним складником семантичної відмінкової ієрархії виступає об'єкт. Зважаючи на всю сукупність його диференційних ознак та кваліфікаційних параметрів, подаємо дефініцію цього поняття. **Об'єкт** – центральна семантична грама відмінкової системи, функційно-категорійний вияв якої пов'язаний з ознакою пасивності, значенням реальної предметності, зокрема динамічної фінальності або фінальної спрямованості стану на предмет, у семантико-синтак-

сичному плані співвідносна з правобічною об'єктною синтаксевою, у морфологічному аспекті представлена знахідним відмінком як основним для цієї функції та грамами родового, давального, орудного, місцевого й називного відмінків – її вторинними варіантами.

У сучасній українській мові за семантичним відмінком „об'єкт” закріплений основний його морфологічний репрезентант – знахідний відмінок. Акцентуючи увагу на значеннєвій кваліфікації аналізованої грами, зазначимо, що ранжування її семантичних варіантів відбувається на межі валентного зв'язку з певним предикатом¹⁵. На таких параметрах акцентував увагу ще А. Мейє, який, здійснюючи семантичний опис знахідного відмінка, вказував на безпосередній стосунок акузатива до значення дієслова [305, 348–349]. Відповідно до природи предиката вирізняємо п'ять типів об'єктних компонентів, репрезентованих грамою знахідного: об'єкт дії, об'єкт процесу, об'єкт стану, об'єкт якості-відношення та об'єкт кількісної ознаки. Об'єкт дії тяжіє до сфери центральності, оскільки засвідчує широку варіативність семантичних відтінків. Зокрема, акузативний об'єкт дії охоплює: 1) об'єкт конкретної фізичної дії: [*Дівчата*. – Н. К.] ...*самі собі шили **плаття, блузки, спідниці*** (В. Врублевська); *Якось пошив Павло **чоботи**...* (Я. Майстренко); *Ловив Франко **рибу** вдосвіта* (С. Пушик); *Рука **конверти** розрива...* (В. Сосюра); *Грію вустами твої я **руки*** (В. Сосюра); ...*темно-багряну **ожину** ми рвали з тобою в гаю* (В. Сосюра); *У цій пекарні ясенівський чоловік Петро Дрислюк пече найсмачніший у Верховинському районі **хліб*** (С. Пушик); 2) об'єкт локативної дії: ...*я приносив **качку** чи **лиску**...* (А. Дімаров); *Я виніс **тебе** на берег* (Я. Майстренко); *Юрій-Георгій привозить **ключі** від весни...* (С. Пушик); *Михайло <...> привозив **зиму**, а Юрій – **весну*** (С. Пушик); *Гуцули вели за поводи **коней*** (С. Пушик). Компонентам такого типу, репрезентованим знахідним відмінком, І. Р. Вихованець надає просторово-об'єктного статусу, вказуючи на ознаки, що „споріднюють його як з об'єктними формами, так і з просторовими: тісний зв'язок з дієсловом руху, можливість трансформації активної конструкції в пасивну, а також дієслівної в субстантивну із залежним родовим відмінком, кореляція родового і знахідного об'єктних при заперечних перехідних дієсловах (об'єктні ознаки); локативна валентність дієслова руху, просторова семантика відмінкової форми, співвідносність із просторовими прийменниково-відмінко-

вими формами (просторові ознаки)” [84, 90]; 3) об’єкт володіння, позбавлення, передачі, присвоєння, отримання: *На той час я уже мав рукопис великої праці про міфологію наших предків...* (С. Пушик); [Софія. – Н. К.] *мала чисту білу шкіру, задумливі русалчині очі, темні брови й золотаве волосся* (В. Врублевська); *...давно <...> ти життя мені подарувала...* (В. Сосюра); *І саме тут дарували богам жертви...* (С. Пушик); [Бригадир. – Н. К.] *вручив Марійці та Олексі букети квітів...* (Я. Майстренко); *Заховав я глибше і печаль, і гнів...* (В. Сосюра); *...статую могли переховувати, коли впроваджували християнство...* (С. Пушик); *А знайдено кам’яну статую в серпні 1848 року, в річці Збручі, під горою Соколихою...* (С. Пушик); 4) об’єкт деліберативний (мовленнєвої діяльності): *Я сьогодні сказав про дружину і про сина дівчині сказав* (В. Сосюра); *А губи шепочуть в блаженнім пориві для мене єдине ім’я: Маріє!..* (В. Сосюра); *Не говорять про це...* (В. Сосюра); 5) об’єкт розумової діяльності: *Упродовж тривалого часу я досліджував цю скульптуру...* (С. Пушик); *І. Р. Вихованець обґрунтовує двографемний вияв категорії способу; Іменні та дієслівні граматичні категорії вивчають Й. Ф. Андерш, І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко, М. Я. Плющ та ін.*; 6) об’єкт сприйняття: *Ще й досі я чую гарячі закохані губи твої* (В. Сосюра); *...чуєш молота удари?..* (В. Сосюра); *По паузі Юрко <...> бачить порожню раму на стіні* (Я. Майстренко); *Глядач бачить ті самі декорації...* (Я. Майстренко); *...я бачу космоси в траві...* (В. Сосюра); *Він слухав Наталку...* (П. Загребельний); *Амбровий <...> слухає пісню* (Я. Майстренко). Близькими до вказаних двоскладних конструкцій виступають односкладні прості речення: *...чутно тільки дзвін молока в дійницях та густе, блаженне зітхання Лисухи чи Мані* (А. Дімаров); *...хлопцям чутно було тільки голос третього...* (П. Загребельний); *...стало видно гори за Дніпром...* (О. Довженко); *...уже правобіч видно червоні колони університету* (П. Загребельний); *...з Еклізі-буруну, певно, видно весь світ...* (Р. Іваничук); *Звідси було добре видно все половецьке кочовище* (В. Малик). Своєрідну периферію цієї групи об’єктних компонентів становить акузатив, що функціонує в імпліцитних імперативних структурах: *А їй знову: – Документи!* (А. Дімаров). Як бачимо, іноді те, що хотів сказати мовець, завдяки широкому контексту, мовленнєвій ситуації та жестам, стає настільки зрозумілим, що подальшого уточнення не потребує. У реченнєвих конструкціях зазначеного типу суб’єктно-предикатну основу елімі-

новано, унаслідок чого головна увага акцентована на об'єктно-волюнтативному компонентові: *А їй знову: – Документи!* (А. Дімаров) ← *Хтось наказав їй показати документи.*

Наступним за рангом є об'єкт процесу, конкретизуючи семантику якого, вирізняємо: 1) об'єкт фізичного процесу в природі: *Часом вода заливає й хати...* (А. Дімаров); *...густі сніги завалювали вцілілі на водах щонайміцніші будування...* (П. Загребельний); *...буря пошкодила будинок складу...* (В. Врублевська); *...морози заковували все недоруйноване...* (П. Загребельний); 2) емоційно-психічний об'єкт процесу: *Не сердься на мене...* (В. Врублевська); *Тільки не гнівайся на мене...* (В. Врублевська); *Чи вона й справді так одчайсно хвилюється за дівчину?* (М. Слабошпицький); *Хвилюється Палажка [за чоловіка. – Н. К.]* (Я. Майстренко). Аналізований тип семантичної грами „об'єкт” засвідчений в односкладних реченнях, структурованих двовалентним предикатом *жаль*, який, крім об'єкта, вимагає наявності суб'єктної синтаксеми в давальному відмінку. Зрідка остання може мати нульове вираження: *Руту їй жаль, безперечно* (В. Малик); *...жаль кожну хатину, кожну потолочену ниву, кожне зруйноване місто* (О. Довженко); 3) об'єкт інтелектуального процесу: *Августа все думала про дивні записи у щоденнику* (В. Врублевська); *По дорозі додому Євген думав про Ольгу...* (В. Врублевська); *Вони <...> згадували минулу екскурсію до Путьни...* (В. Врублевська).

Окрему групу формує виражений акузативом об'єкт стану, який переважно позначає: 1) об'єкт інтелектуального стану: *Та хіба тільки Київ досконало знав Петрицький?* (Я. Майстренко); *Дирекція і художнє керівництво вважають її однією з кращих мецо-сопрано...* (Я. Майстренко); *Таким пам'ятав Івана Франка Богдан Кобринський...* (С. Пушик); *Пам'ятаєш той жовтневий теплий ранок у Броварах?* (Я. Майстренко); 2) об'єкт стану-відношення при компаративних прислівниках¹⁶: *...з вашою славою і мені легше [за інших. – Н. К.]* (О. Гончар); *Всім нелегко, а їм важче [за інших. – Н. К.]* (О. Гончар). Варто зазначити, що така синтаксична позиція для компаративних прислівників стану первинна. Близькі до аналізованих конструкцій структури типу *Живий пес <...> ліпше за мертвого лева* (Є. Березняк). Для подібних речень характерна наявність подвійної мотивації, оскільки їхньою дериваційною базою слугують, з одного боку, речення з прикметниковими предикатами

якості-відношення, а з іншого боку, структури, що зазнають редукції опорного для прислівника предиката. Перетворення другого типу дещо складніше й довше. Пор.: *Зароблений сухар краще за краденого бублика* („Народ скаже, як зав’яже”) ← *Зароблений сухар кращий за краденого бублика* і *Зароблений сухар краще за краденого бублика* („Народ скаже, як зав’яже”) ← *Зароблений сухар виглядає краще за краденого бублика* ← *Зароблений сухар виглядає добре*. Указані речення становлять своєрідну периферію, оскільки в мовленні вони трапляються рідко. Сфера їхнього вживання – найчастіше усна народна творчість; 3) об’єкт внутрішнього стану, почуття: *Я люблю Орису...* (Р. Іваничук); *Вона поважала Софію...* (В. Врублевська); *І за що вона мене кохає...* (В. Сосюра); *...я тебе ревнував...* (В. Сосюра); *Як я ненавиджу ті очі і, ненавидячи, люблю!* (В. Сосюра); *Ми хвили любим...* (В. Сосюра); *Всім серцем любить Україну свою...* (В. Сосюра).

Семантичний відмінок „об’єкт”, морфологічний вияв якого пов’язаний із прийменниковим знахідним відмінком, може перебувати в правобічній валентній позиції неступеньованих та ступеньованих предикатів якості-відношення: *Але ж ти на єврея не схожий...* (Р. Іваничук); *У дитинстві я була схожа на тата* („День”, 2011); *Та за ілюзію кохання навіки вдячний я тобі* (В. Сосюра); *Пам’ять примхливіша за жінку* (П. Загребельний); [Луноход. – Н. К.] *старіший за самого Савочку* (П. Загребельний); *Данило був років на два старіший за неї* (Я. Майстренко); *Хлоп’ята виявилися свідоміші за матір* (Я. Майстренко); *Для них машина дорожча над усе на світі* (Я. Майстренко). Об’єкт порівняння позначає особу або предмет, що має однотипну із суб’єктом порівняння ознаку, яка виявлена в останньому більшою або меншою мірою. Знахідний відмінок як спеціалізований морфологічний засіб об’єктної синтаксеми функціонує разом із прийменником *за*, наприклад: *...тріски бували <...> цінніші за деревину* (Ю. Смолич); *...чин нижче за генерала* (О. Довженко). В обмежених стилістичних умовах використовують морфологічний варіант об’єктної синтаксеми – грамему знахідного відмінка з прийменником *над*, наприклад: *Краса твоя над вино солодша* (Ю. Мушкетик). Конструкції такого типу зорієнтовані на розмовно-побутовий стиль, а також закріплені в стилі художньої літератури й у фольклорі.

Найпериферійнішу групу формує об'єкт кількісної ознаки, у ролі якого засвідчений знахідний відмінок. За такої умови предикати кількості-відношення, виражені словами *більше*, *менше*, набувають дієслівного граматичного оформлення. Елементарні синтаксичні конструкції з такими предикатними компонентами подібно до попередніх також мають трикомпонентну будову: *Нас <...> більше за (добру європейську) державу* (О. Довженко). У реченневих структурах указанного типу прийменниковий акузатив виконує таку саму семантико-синтаксичну функцію, що й у структурах зі ступеньованими предикатами якості-відношення.

Для семантичного об'єкта, крім знахідного відмінка як основної форми, характерний великий діапазон його вторинних виявів, роль яких виконують родовий, давальний, орудний, місцевий і називний морфологічні відмінки. Як зазначає І. Р. Вихованець, у придієслівному та приприкметниковому функціонуванні український генітив має три об'єктні різновиди: родовий квантитативної об'єктної партитивності, родовий темпоральної об'єктної партитивності й родовий власне-об'єкта [108, 15]. Генітив, що виражає квантитативну партитивність, тобто неповне охоплення предмета дією, крім значення об'єкта набуває вторинної кількісної семантики, пор.: *Старенька жінка вносила соломки* (Л. Костенко) і *Старенька жінка вносила соломку*; – *Пошукайте меду!* (В. Малик) і *Пошукайте мед*; *Кожному дамо сукна на каптан* (Ю. Мушкетик) і *Кожному дамо сукно на каптан*. Субстантиви такого типу називають речовину чи групу предметів, які зазнають позначуваної дієсловом дії не в усьому обсязі, а лише в певній частині (*вода, гриби, цибуля, ягоди, горіхи, картопля, м'ясо, сало, хліб, яблука, морква, риба, молоко, цукерки* і под.). У позиції опорних функціонують дієслова *взяти, дати, купити, набовтати, набрати, нагребти, накопати, налити, напиляти, нарізати, насолити, натрусити, попросити, принести* та ін. Наприклад: *Йти всім без обозу, взяти з собою в саквах шиона, сухарів і солонини лише на десять днів* (В. Малик); *...і Леся з Квіткою напилися Довбушевої води* (С. Пушик); *Яблук натруси мені із саду та осіннє небо простели...* (А. Малишко); *Він <...> попросив свій традиційний обід і зовсім не традиційні для нього двісті грамів чогось міцного. Наприклад, горілки з перцем. І сала з часником до неї на закуску. А ще цибулі* (П. Загребельний); *Я принесу тобі хліба і*

м'яса (П. Загребельний); [Рудзинський. – Н. К.] ...*посоромиться просто позичити грошей*... (В. Дарда).

Об'єкт зі значенням квантитативної партитивності, що перебуває в придієслівній позиції, корелює з приіменниковим родовим цілого, частину якого називає опорний іменник. У сучасному мовознавстві дієслівні конструкції з родовим партитивним розглядають як трансформи різного типу синтаксичних структур. О. С. Мельничук вважає їх наслідком згортання іменникових словосполучень із родовим цілого [425, 78]: *Шматок хліба лежав у торбині* → *Ситник* <...> *пошпортався в торбині, дістав звідти шматок хліба*... (П. Загребельний) → *Ситник пошпортався в торбині, дістав звідти хліба*; *Шматок сала та кільце ковбаси лежали в саквах* → *Самуїл розв'язав сакви, дістав шматок сала та кільце ковбаси* (В. Малик) → *Самуїл розв'язав сакви, дістав сала та ковбаси*.

Грамема семантичного об'єкта із семантикою темпоральної партитивності, яка передає повне охоплення предмета дією, проте з обмеженням у часі її перебігу, функціонує при дієсловах типу *дістати, взяти, позичити, попросити*. „У таких випадках родовий можна кваліфікувати як родовий тимчасового охоплення об'єкта дією” [84, 152]. Лексичні різновиди об'єктної синтаксеми, репрезентованої генітивом, поширені на назви предметів, що не передбачають членованості й вираження частковості. Аналізований тип структур функціонує переважно в усному розмовному мовленні або в художній літературі. Указаний різновид семантичного об'єкта виступає функційним різновидом грамеми знахідного й перебуває з ним у трансформаційному зв'язку. Наприклад: *Сивоголовий дід піднявся зі свого місця, підступив до Чечеля і попросив тієї шаблі* (Б. Лепкий) ← *Сивоголовий дід піднявся зі свого місця, підступив до Чечеля і попросив ту шаблю*.

В об'єктну парадигму відмінків входить родовий власне-об'єкта, зумовлений валентністю дієслів *боятися, діждати, дочекатися, торкатися, уникати* та ін.: *Вона боялась осені холодної, а я боялась шуму й суєти* (Л. Костенко); *Коні полошилися, треба їх було відводити геть. Боялись огнища* (Б. Лепкий); *Ібрагім боявся постелі. Заснеш, то, може, й навіки* (П. Загребельний); *Хоча б діждатись літа й нового хліба*... (В. А. Шевчук); *То, може, варто діждатись ночі?* (Д. Міщенко); *Дочекаємось весни*... (Є. Гуцало); *Він [Ничипір. – Н. К.] торкнувся рукою шапки, вклонився отаману* (Ю. Мушкетик);

...той кобзар торкав свою **струну** (Л. Костенко); Торкнувся **шклянки** білими вустами (Л. Костенко); Його величність Олександр II дивом уникнув **смерті**, та, казали, з переляку аж захворів (М. Олійник). Придієслівний об'єкт, виражений генітивом, може функціонувати в заперечних конструкціях. Такі структури трансформаційно пов'язані з реченнями без заперечної частки *не*, а об'єкту синтаксему репрезентує знахідний відмінок, пор.: *А я ішла, не бачила **дороги**...* (Л. Костенко) ← *А я ішла, бачила **дорогу***; *Не знає вже **казок Шехерезада*** (Л. Костенко) ← *Знає вже **казки Шехерезада***; *Варко! Ти не зустрічала **Пилипової худоби**?* (Г. Тютюнник) ← *Варко! Ти зустрічала **Пилипову худобу**?*; *Дотепер цих **скель** не помічала **Марія*** (Р. Іванчук) ← *Ці **скелі** помічала **Марія***.

У сфері незначного поширення засвідчений безприйменниковий і прийменниковий родовий відмінок, який входить у валентну рамку двовалентних прикметників. З-поміж них вирізняють предикати типу *повний (повен), певний, свідомий, гідний, вартий, уважний, готовий, стійкий*, наприклад: *Там повен двір **любистку**...* (Л. Костенко); *Чи варта такої **плати**?* (Л. Костенко); *Він був уважний **до мене*** (В. Врублевська); – *Твій полк уже готовий **до походу**, княже?* (В. Малик); ***До горя** ми звичні...* (В. Сосюра).

Перебуваючи в правобічній валентності, прийменниковий родовий відмінок може залежати від компаративних прикметникових предикатів якості-відношення, прислівникових предикатів якості-відношення, предикатів кількості-відношення та стану-відношення. У такий спосіб він також виступає репрезентантом об'єктної позиції: *...Катря молодша **від мене**...* (В. Яворівський); *Хлопців було **більше від дівчат***; *Галині було **радісніше від інших***. У мовленні як морфологічний варіант об'єкта порівняння зрідка трапляється родовий безприйменниковий, позначений відтінком розмовності: *...вони [пани. – Н. К.] **гірші** <...> **вовків**...* (І. Кирій); *Тітки – **біліші наміток*** (Л. Костенко). Однак безприйменникові конструкції не вважають нормативними. Родовий із семантикою об'єкта порівняння перебуває також у зв'язку із суперлативним предикатом. Мовленнєва реалізація присуперлативного об'єкта порівняння найбільшою мірою пов'язана з родовим відмінком, який функціонує з прийменником *з (із)*. Після вказаного прийменника часто стоїть займенниковий прикметник *весь*, наприклад: ***З усіх Ольговичів** <...> ти ж мені **найближчий*** (В. Малик); – *Султан Сулейман буде **найбільший зі всіх султанів!***.. (О. Наза-

рук). Крім того, у сфері об'єктності засвідчений родовий відмінок із прийменником *серед*, наприклад: *Князь Юрій <...> серед людей – теж найдобріший* (П. Загребельний). В обмежених стилістичних умовах об'єктну синтаксему репрезентує родовий відмінок із прийменниками *між*, *проти*. Сфера вживання таких конструкцій – розмовний стиль, наприклад: *Ти – найвродливіша <...> між квітів...* (В. Слапчук); *Був він прогресивніший проти старого українського етнографічного театру* (Ю. Смолич). У реченневих структурах із суперлативним предикатом поряд з об'єктом порівняння часто може функціонувати власне-об'єкт з обмежувальним значенням, пов'язаний із предикатом неголовним, периферійним валентним зв'язком. Такому додатковому компонентові властивий найменший ступінь необхідності. Форма його вираження – родовий відмінок із прийменниками *в* (*у*), *для*, наприклад: *Ти в мене найкраща...* (М. Зарудний); *Найшкідливішим для людини вважався упир* („Бойківщина”).

Формальним репрезентантом семантичного відмінка „об'єкт” виступає грамема давального відмінка, яка реалізує переважно валентність предикатів дії, стану, рідше – прикметникових предикатів якості-відношення: *Уряд зробив усе, щоб допомогти сім'ям Чорнобиля* (Ю. Щербак); *Посполитий люд вірить своїм речникам* (Р. Іваничук); *Леся в думках позаздрила сестричці* (М. Олійник); [Хуррем. – Н. К.] *...була віддана Сулейманові* (П. Загребельний). Таке явище ґрунтується на внутрішній синтаксичній транспозиції датива у відмінкову зону акузатива. Необхідна умова переміщення датива в об'єктну сферу знахідного відмінка – насамперед нівеляція його адресатно-цільової семантики. Дієслова, що потребують грамеми давального об'єкта дії, становлять досить обмежену групу: *допомагати, дякувати, заважати, надокучати, прислуговувати, шкодити*: *Наш батько хоч і сміявся з Мусія, як з блазня, проте жалів і в лиху годину завжди допомагав йому...* (О. Довженко); *...люди хай дякують князеві* (П. Загребельний); [Захарко. – Н. К.] *...прислуговував літнім козакам* (Ю. Мушкетик); *...він [Тарас. – Н. К.] <...> розумів, що цим нашкодить Феодосії* (В. А. Шевчук). Варто зауважити, що за такого функціонування репрезентантами давального об'єктного можуть бути не тільки назви істот, а й назви неживих предметів, пор.: *...я ж більше не заважаю їм [членам братства. – Н. К.]...* (Р. Іваничук) і *...це не заважало перекопській рівнині пишно зацвітати щовесни і вигоряти на літо...* (Ю. Яновський). В українській мові засвідчені

випадки вживання давального як одного з лексико-комбінаторних варіантів об'єкта стану. У ролі опорних предикатних компонентів, які керують указаними формами, переважно назвами осіб, виступає замкнена група дієслів із семантикою стану: *вірити, довіряти, заздрити, симпатизувати*: *Посполитий люд вірить своїм речникам* (Р. Іваничук); *Але я розумію: ви мені довіряєте, і це мене тішить* (П. Загребельний); *...останній старцівський підсусідок не позаздрить козакові* (Ю. Мушкетик). Абсолютну периферію у сфері об'єктності становить датив, що входить у валентну рамку предикатів якості-відношення¹⁷ типу *вірний, відданий, покірний, корисний, радий*: *Одному тобі вірна* (Г. Тютюнник); *...він зрозумів: буде їй покірний* (В. О. Шевчук); *Не можу вам бути корисний* (П. Загребельний).

Синтаксичні транспозиційні зміни лежать в основі функціонування семантичного об'єкта, вираженого безприйменниковим та прийменниковим орудним відмінком. Підпорядковуючись предикатам дії та стану, аналізована граєма виступає носієм семантико-синтаксичних ознак субстанційності, пасивності, фінальної спрямованості й формально-синтаксичної ознаки центральності [108, 76]: *...щоранку Адальберт Шнурре милувався завойованим великим праслов'янським містом...* (П. Загребельний); *І обнявся сміх з журбою* (В. Симоненко); *Тимко уважно слідкував за дівчиною* (Г. Тютюнник). За обов'язкову умову такого функціонування орудного відмінка править його підпорядкування дієсловом зі значенням керівництва, володіння: *Погодою у нас на сінокосі щось, казали, років з півтора завідувала ворона* (О. Довженко); *Загоном добровольчої армії генерала Антона Денікіна командував Половець Андрій* (Ю. Яновський); стосунку до об'єкта: *При писанні дорожчи часом, надто ж – пергаменом, бо купований аж у Константинополі* (П. Загребельний); *Ах, ви захоплюєтеся своїм Хрещатиком?* (П. Загребельний); *Пасажирки цікавились Буддою...* (Ю. Яновський); моторності: *Митрополит Феопемпт <...> нечутно ворухив тонкими злими губами* (П. Загребельний); *...він, усміхаючись, докірливо хитав головою...* (О. Довженко); *...міністр <...> розводить гостинно руками...* (П. Загребельний); а також дієсловом типу *харчуватися, заїдати, захлинатися* й под. [108, 76]: [Сивоок. – Н. К.] *...харчувався випадково вловленим птахом або рибою...* (П. Загребельний); *Прадід Данило випивав добру чарку й заїдав цибулею* (Ю. Яновський). Об'єкт, що корелює з морфологічним прийменниковим і безприйменниковим

орудним відмінком, функціонує також при деяких відад'єктивних дериватах, де може набувати статусу як облігаторної, так і факультативної синтаксеми, наприклад: *Я з вами не згоден, Марі!* (М. Слабошпицький); *Він величний поставою...* (М. Слабошпицький); [Царевич. – Н. К.] *гарний лицем* (Ю. Мушкетик); [Павло. – Н. К.] *...дуже схожий обличчям на батька* (М. Слабошпицький). В обмежених стилістичних умовах перебуває грамема орудного відмінка з прийменниками *поряд з* та *порівняно з*, що виступає як морфологічний варіант об'єктної синтаксеми якості-відношення, наприклад: *...її східна дикувата краса здавалася яскравішою поряд зі спокійною слов'янською красою князя* (В. Малик); *...він худіший порівняно з іншими* (О. Гончар). Такі конструкції зорієнтовані на розмовно-побутовий та художній стилі.

Периферію грамеми об'єкта формує морфологічний місцевий відмінок, який повністю втрачає первинну для нього семантику локативності, позначаючи назви конкретних предметів, що не існують поза людською діяльністю, і ситуацій реального світу. Аналізовані компоненти входять у валентну рамку предикатів з аналітичними дієслівними постфіксами *на*, *в* (*у*), *по*, значення яких нейтралізовано, натомість посилена функційна роль флексії. І. Р. Вихованець слушно наголошує: „Прийменники втратили в постфіксній позиції, зрісшись з опорним дієсловом, семантичне навантаження, тоді як відмінкове закінчення стає функціонально навантаженим (відбувається „оживлення” відмінкової форми)” [79, 98]. Наприклад: *...султан <...> розумівся на людях...* (П. Загребельний); *Мойсей <...> зневірився в Єгови...* (Р. Іваничук); *Я лише затужила по них і чомусь тієї туги позбутися не можу...* (Р. Іваничук); *Чи не помиляюсь я в спогадах і почуттях?* (О. Довженко). Крім власне-дієслів, об'єктне функціонування місцевого може регулювати семантико-синтаксична валентність предикатів якості-відношення. Маємо на увазі насамперед ті неступеньовані прикметникові форми, які для реалізації свого лексичного значення вимагають двох облігаторних компонентів (суб'єктного та об'єктного) або одного облігаторного (суб'єкта) та одного факультативного (об'єкта із семантикою обмеження, уточнення), пор.: *І винен у цьому був передусім Святослав...* (В. Малик); *...я в усьому винен* (В. А. Шевчук) і *Той Іван був у науках вельми знаючий...* (Р. Іваничук); *...старший брат Йосип <...> широкий у плечах...* (Ю. Мушкетик); *...другий – молодший, тонкий у ста-*

ні... (Ю. Мушкетик). Периферійну сферу формують об'єктні компоненти в місцевому відмінку з прийменниками *у (в), на*, що залежать від суперлативних прикметників. За такої умови предикатний компонент у формі найвищого ступеня порівняння містить вказівку на абсолютну перевагу вияву ознаки. Експліцитно такий об'єкт якості-відношення найчастіше репрезентують сполуки типу *в (на) світі, на землі, у класі, у групі* переважно із займенниковим прикметником *весь*, наприклад: *...ти <...> найкращий у світі...* (В. Кава); *Я на світі найчорніша* (Д. Павличко); *Я найщасливіший <...> на всій землі* (С. Плачинда). Подібні об'єктні синтаксеми набувають статусу однослівних дериватів-конденсатів, що є формально-граматичним втіленням розчленовано-виражених сполуками слів семантико-синтаксичних функцій об'єкта порівняння, наприклад: *А озеро – чи не найбільше в районі* („Що залишимо у спадок?“) ← *А озеро – чи не найбільше з усіх озер району; Ти найкраща в світі* (М. Луків) ← *Ти найкраща з усіх людей світу; Дівчина здавалась йому <...> найвродливішою в світі* (С. Плачинда) ← *Дівчина здавалась йому найвродливішою серед усіх людей світу*. Але оскільки ознака, яку передає суперлатив, вказує на абсолютний її вияв, то об'єкт порівняння в таких структурах часто лексично не виражений, наприклад: *Ти найрідніша...* (В. Гей); *Ти для них будеш <...> найдорожчим...* (О. Гончар); *Що саме стало для неї <...> найвизначальнішим?* (О. Левада); *Не можна сказати, що Японія найнаселеніша...* (В. Карпенко). Найпериферійнішу групу становлять прийменникові форми місцевого відмінка, засвідчені у сфері компаративного об'єкта. Великою мірою це стосується конструкцій із вищим ступенем порівняння прикметників, які передають не стільки порівняльне значення, скільки видільне. За такої умови компаратив наближений за значенням до суперлатива, оскільки вказує на більшу міру вияву ознаки в зіставленні не з одним якимось предметом, а з певною їхньою сукупністю: *Ти ж тепер старший <...> в сім'ї* (В. Качкан). Указаний тип реченнєвих структур перебуває поза нормами літературної мови, оскільки прикомпаративний об'єкт у місцевому відмінку з прийменниками *в (у), на* закріплений під впливом російської мови.

Для семантичної грамеми „об'єкт” найпериферійніша морфологічна відмінкова грамема – називний відмінок. За такого функціонування номінатив корелює з облігаторною об'єктною синтаксемою

якісно-модальних відношень: *...стаціонар йому вже не потрібен* (Я. Майстренко); *Але столик чи й був потрібний* [ім. – Н. К.] (П. Загребельний); *...дітям необхідна прогулянка* (М. Олійник). До обов'язкових компонентів наведених реченнєвих побудов належить і суб'єктна синтаксема, виражена дативом. Конструкції з прикметниковими предикатами якісно-модального відношення *потрібний* (*потрібен*), *необхідний* трансформаційно пов'язані з реченнями, у яких суб'єкт має форму номінатива, а об'єкт – генітива, пор.: *...книги божі і світські <...> так потрібні нашому народові* (Р. Іваничук) ← *Наш народ потребує книг божих і світських*; *На дорогу Франкові потрібні були гроші* (Р. Горак) ← *На дорогу Франко потребував грошей*; *Гадаю, Святославі потрібен такий товариш...* (В. Малик) ← *Гадаю, Святослав потребує такого товариша*.

Отже, у сучасній українській мові на другому місці синтаксичної парадигми відмінків перебуває семантичний відмінок „об'єкт”, формальний вияв якого пов'язаний із знахідним відмінком як його основним морфологічним репрезентантом та родовим, давальним, орудним, місцевим і називним відмінками, що набувають статусу вторинних форм. Функціонування останніх у відмінковій зоні акузатива має стосунок до явища внутрішньої синтаксичної транспозиції граем категорії відмінка.

Порівняно із суб'єктом та об'єктом менша морфологічна й семантична розгалуженість властива граемі адресата. Зазвичай її характеризують як мовну одиницю, закріплену за предикатами дії й формально представлену давальним відмінком [91, 262]. Адресат – семантична граема відмінкової системи, функційно-категорійний вияв якої пов'язаний з ознакою пасивності, значенням реальної предметності, зокрема вказівкою на фінальну спрямованість дії в її цільовому різновиді, на семантико-синтаксичному рівні співвідносна з правобічною адресатною синтаксемою, у морфологічному плані представлена давальним відмінком як основним для цієї функції та відмінковими граемами родового й кличного – її вторинними варіантами. Наприклад: *...Січ послала Дорошенкові листа...* (Ю. Мушкетик); [Рогатинець. – Н. К.] *подарував мені сідло, а Маркові – сагайдак* (Р. Іваничук); *...вся Польща щороку сплачує султанові по двадцять дві тисячі золотих* (Ю. Мушкетик); *Козаки дякували отаманові та кухареві за хліб-сіль...* (Ю. Мушкетик). Лексичне на-

повнення семантичного відмінка „адресат” ґрунтується на вираженні ним істот, переважно осіб, в інтересах яких або на шкоду яких відбувається дія.

Датив як носій адресатності входить у валентну рамку невеликої кількості мовних одиниць типу *вручати, давати, дарувати, купувати, надсилати, нести, писати, присвячувати, продавати, пропонувати, слати* й под., наприклад: *Дав мені пан п'ятсот злотих...* (М. Малиновська); *...він, Павло, дає матері гроші* (В. Петльованій); *На прощання Рудзинський намагався неодмінно щось подарувати гостеві* (В. Дарда); *Ми даруємо тобі, і всім князям, і воєводам, і боярам, і твоїм дружинникам, і воям життя!* (В. Малик); *...за ті гроші мені купили волю* (В. А. Шевчук). Адресатні компоненти можуть перебувати у валентному оточенні таких дієслівних предикатів: 1) семивалентних, які вважають ієрархічно вершинними ознаковими словами [108, 270, 272; 192, 295], наприклад: *Вої <...> везли [кіньми. – Н. К.] з (сусідніх) селищ вино [ханові. – Н. К.] [через степи. – Н. К.] [до палацу. – Н. К.]* (Д. Міщенко); 2) шестивалентних, наприклад: *Харч лебедям [люди. – Н. К.] возили велосипедом [із села. – Н. К.] [до озера. – Н. К.]* (П. Загребельний); 3) п'ятивалентних: *Вона винесе йому води [з хати. – Н. К.] [на подвір'я. – Н. К.]* (В. О. Шевчук); 4) чотиривалентних, наприклад: *...я <...> написав [листа. – Н. К.] <...> жінці [ручкою. – Н. К.]* (О. Гончар); 5) тривалентних із семантикою „давання”, рідше розповіді, повідомлення, конкретної фізичної дії: *...дав він [крамар. – Н. К.] козакові (синьої) габи* (Ю. Мушкетик); *...(твоя) мати віддала мені (святковий батьків) одяг...* (Є. Гуцало); *Перехрест <...> розповів Маркові про Киляну* (Ю. Мушкетик); *...Марко виповідає Лаврінові все...* (Ю. Мушкетик); *...отаман <...> кинув козакові півкоти одчипного* (Ю. Мушкетик). Як засвідчують подані структури, адресатний компонент, крім облігаторного, може мати й факультативний вияв: *Марко фарбував камкові полотнища* (Ю. Мушкетик); 6) двовалентних, що передбачають наявність суб'єкта та адресата: *Гетьман <...> кивнув парубкові...* (Ю. Мушкетик); *Орлові ячали лебеді, (але він не полював їх уже навіть уві сні)* (Ю. Мушкетик). Зважаючи на специфіку та частоту функціонування, диференціюємо центр та периферію предикатів, у валентному оточенні яких перебуває адресатний компонент. Групу перших формують дво- та тривалентні ознакові слова, периферію становлять інші валентні класи дієслів.

У сучасній українській мові адресат, формально пов'язаний із морфологічною графемою датива, перебуває у валентному оточенні обмеженої групи тривалентних прикметникових предикатів якості-відношення *винний, винен, винуватий*. Функціонуючи зі значенням 'який має борг', указана семантична графема репрезентує лівобічну субстанційну синтаксему, якій варто надати статусу напівоблігаторного компонента. Такі кваліфікаційні параметри аналізованої одиниці увиразнюють її формально-синтаксичні ознаки – зв'язок напівсильного керування з опорним компонентом. Наприклад: *...він винен їм платню...* (П. Загребельний); – *А що тобі дунайські болгари, князю, винні?* (Б. Лепкий).

Вторинну сферу відмінкового функціонування адресата репрезентує прийменниковий родовий відмінок: *...для студбатівців привезли зброю найновішого зразка* (О. Гончар); *...він написав листа до О. Кониського (Перебенді)...* (Р. Горак); *Знову власноручно складав Аарон листа до Василя* (П. Загребельний). Зазначений тип транспозиційного генітива корелює з формою датива як центрального репрезентанта адресатності, пор.: *Молодиця <...> готувала для рубачів вечерю...* (Г. Тютюнник) і *Молодиця готувала рубачам вечерю*; [*Роксолана. – Н. К.*] *написала коротенького листа до султана...* (П. Загребельний) і *Роксолана написала коротенького листа султанові*. За спостереженнями І. Р. Вихованця, „прийменник для з родовим відмінком, крім вираження функції адресата дії, вносить у конструкцію додатковий значеннєвий відтінок призначення” [88, 126].

В ієрархічній організації семантичного відмінка „адресат” особливе місце посідає його морфологічний репрезентант – кличний відмінок. У лінгвістиці ця графема ще й досі залишається предметом пильної уваги особливо за умови визначення її семантико-синтаксичних параметрів, а саме виділення первинного (основного) значення та з'ясування природи вторинних значень, у яких під впливом контексту частково або повністю зазнає нейтралізації основне значення¹⁸. Варто зауважити, що аналізована графема перебуває в складних відношеннях із категорійним відмінковим значенням, оскільки „первинне індивідуальне значення кличного становить складне об'єднання первинних індивідуальних значень інших відмінків і супровідного невідмінкового значення” [84, 166]. Для кличного відмінка типовий синкретизм його семантико-синтаксичних функцій. Тому, перебуваючи навіть у центральній

позиції речення, він виступає репрезентантом неелементарної семантики, що ще раз засвідчує периферійність аналізованої грамеми. Актуальними в цьому плані вважаємо міркування А. Вежбицької: „Різноманітні значення відмінка не можна розглядати як прості конкретні варіанти одного значення, оскільки формула, що виражає таке загальне значення, буде надто абстрактною, аби мати якусь прогнозуючу силу; із цієї причини часто потрібно постулювати не одне, а кілька різних, хоч і пов'язаних значень. Відмінки, взяті ізольовано, не мають значень – їхні значення співвідносяться зі специфічними синтаксичними конструкціями...” [72, 309].

Стосунок до семантичної грамеми „адресат” має кличний відмінок, що виконує функцію адресата вольової дії – потенційного суб'єкта дії, яку І. Р. Вихованець вважає первинною для цієї морфологічної форми [84, 142–143]. Конструкції з вокативом такого типу утворюють семантично складну структуру, у якій кличний відмінок „виступає конденсатом згорнутого речення і, приєднуючись до базового речення, вихідну адресатну семантику доповнює семантикою потенційного суб'єкта при предикатах в імперативній формі” [84, 140]. Отже, іменник, який має морфологічні показники кличного відмінка, перебуває у відповідному зв'язку з двома предикатами, один із яких своєю семантико-синтаксичною валентністю визначає наявність об'єктно-адресатної синтаксеми (співбесідника), а другий вимагає компонента в ролі суб'єкта дії. Предикат першої реченнєвої структури переважно зі значенням мовлення, спілкування зазнає синтаксичної редукації. Репрезентантами предикатної синтаксеми другого речення виступають дієслова із семантикою дії, рідше – процесу, стану, якості. Транспозиційну природу кличного відмінка можна продемонструвати на основі таких прикладів: *Осьмомисл і сьогодні просив її по-давньому: – Заспівай мені, **мамо**...* (Р. Федорів) ← *Осьмомисл просив маму + Мама йому заспіває; Не вірте, **мамо!*** (Л. Костенко) ← *Дочка попрохала маму + Мама не віритиме людям.* У межах реченнєвих структур із первинною функцією вокатива можна виділити кілька типів. Зважаючи на морфологічний різновид імператива, аналізовані конструкції поділяємо на такі групи: 1) речення з імперативними предикатами дії: – *Пиши, голубе мій...* (В. Дарда); *Чоловіче мій, запрягай коня!* (Л. Костенко); 2) речення з імперативними предикатами процесу: *Тож веселітесь, людоньки, на людях* (Л. Костенко); 3) речення з імперативними предикатами стану: – *Запам'ятай його,*

сину! (А. Дімаров); 4) речення з імперативними предикатами якості та якості-відношення, які формують власне-прикметники або ступеньовані прикметникові компоненти разом з імперативною формою дієслівної зв'язки *бути*: *Люди, будьте пильні!* (Я. Майстренко); *Григорію, будь обережний...* (В. А. Шевчук); *Будь мужнім, Панасе...* (І. Пільгук); *Прошу тебе, дочко, будь увсьому обачна* (М. Олійник); *Будь вірним своєму слову, хане...* (Р. Іваничук); [*Дитино.* – Н. К.], *будь мудріша* (Т. Яковенко)¹⁹. Зазначені структури також пов'язані трансформаційними відношеннями з вихідними складними реченнями. Наприклад, речення типу [*Дитино.* – Н. К.], *будь мудріша* (Т. Яковенко) утворилося від складної синтаксичної конструкції *Хтось* (суб'єкт дії, мовець) *попросив, наказав* і под. (дія суб'єкта-мовця) *дитину* (об'єкт-адресат дії, співрозмовник), *щоб вона* (*дитина*) (суб'єкт потенційного стану, співрозмовник) *була мудріша* (потенційний і бажаний для мовця стан співрозмовника).

У сфері вторинного вияву адресатності зрідка перебуває кличний ідентифікувальний полісемантичний. Таке явище маємо за умови, якщо вокатив корелює з адресатною синтаксею, репрезентованою займенником другої особи однини чи множини зазвичай у формі датива: *Полковнику, вам лист від кошового* (Л. Костенко).

Дослідження синтаксичної специфіки кличного відмінка дає змогу вказати на його сильновиражену реченнєвотвірну функцію [84, 145]. Тому лінгвісти часто звертають увагу на функціонування вокатива як окремої синтаксичної одиниці²⁰, головним лексичним репрезентантом якої виступають назви осіб, тварин, рідше персоніфіковані назви неістот: – *Ладо мій... волостелине...* (Р. Федорів); *Лесю, Лесю!* (М. Олійник); *Добромире-е-е!!!* (Р. Федорів); *Ой коню, мій коню* (В. А. Шевчук); *О гіркото, о мріє розіп'ята...* (Р. Федорів). Розглядаючи автономно вжиті грами кличного відмінка, І. Р. Вихованець зазначає, що вони виконують „семантико-синтаксичну функцію адресата мовлення – потенційного суб'єкта дії” [108, 78]. Вокативні речення дослідник вважає утвореннями синтаксемного характеру, що „в семантико-синтаксичному плані членуються на дві конститутивні синтаксеми, одна з яких є лексично вираженою, складного семантико-синтаксичного змісту (суб'єктно-адресатна семантика), а друга – лексично не вираженою, нульовою (предикатна семантика)” [88, 61]. Отже, функціонування вокативних конструкцій великою мірою ґрунтується на редукції імперативних предикатів, а

тому кличний відмінок у позиції автономного синтаксичного утворення доцільно кваліфікувати як еквівалент речення, синкретичний компонент. На думку І. Р. Вихованця, „кличний відмінок, очевидно, варто визнати першим за рангом реченнєвотвірним відмінком, оскільки він майже в усіх випадках виступає конденсатом суб'єктно-предикативно-адресатної структури” [84, 143]. Зосереджуючи увагу на особливих умовах функціонування кличного відмінка, а також протиставленні планів апеляції та репрезентації, М. С. Скаб приходять до висновку, що „апелятивність вокатива можна трактувати як особливий вияв репрезентативності іменника” [381, 62].

Отже, кличний відмінок, виконуючи роль морфологічного репрезентанта семантичної грами „адресат”, формує периферію адресатної парадигми. Такого статусу вокатив набув, по-перше, у зв'язку зі складною функцією, що дає змогу кваліфікувати його як компонент з адресатно-суб'єктним значенням або конденсат адресатно-суб'єктно-предикатної структури, і по-друге, через обмежене коло іменникової лексики (лексичний вияв грами кличного – назви істот або персоніфікованих предметів).

У синтаксичній парадигмі відмінкових грам окреме місце належить семантичному відмінкові „локатив”, для якого характерний діапазон специфічного семантичного та морфологічного вияву. Варто наголосити, що в різних реченнєвих побудовах локатив має різну силу зв'язку з предикатом. Саме така ознака лежить в основі диференціації валентно зумовлених мовних одиниць та компонентів з обставинними функціями. Цікаву думку з цього приводу висловив І. Р. Вихованець: „Оскільки локативна семантика відмінків нерідко зумовлена валентністю дієслова-предиката, а в більшості випадків – не зумовлена валентністю предиката, то вона становить перехідний тип семантики між власне-відмінковими і прислівниковими значеннями. Тому одну частину просторової семантики відмінків варто розглядати у сфері відмінкового функціонування, а іншу – у сфері позаіменниковій” [84, 24]. Взявши за основу таке міркування, вважаємо, що синтаксичну парадигму відмінка „локатив” структурують лише мовні одиниці, передбачені валентністю предиката.

Аналізуючи мовні одиниці з просторовою семантикою, І. Р. Вихованець зазначає, що вони функціонують „при трьох розрядах локативних дієслів: дієсловах власне-локативних, локативних дієсловах процесу і локативних дієсловах дії. Характерну рису цих дієслів

становить наявність у їх структурі локативного постфікса, який диференціює лексичні значення дієслів і викликає семантичну і морфологічну варіантність локативних субстанціальних синтаксем” [88, 130]. Значеннєву основу аналізованої грамеми становить вказівка на статичну та динамічну локалізацію, у межах останньої виділяють компоненти на позначення напряму та шляху переміщення в просторі. Три семантичних типи варіантів локатива вирізняє І. Р. Вихованець: варіанти зі значенням статичної локалізації, варіанти зі значенням напряму руху й варіанти зі значенням шляху руху [91, 263]. Морфологічний вияв аналізованих мовних одиниць пов’язаний із місцевим відмінком як спеціалізованою локативною граменою категорії відмінка та орудним, знахідним, родовим і давальним відмінками. За спостереженнями І. Р. Вихованця, „місцевий і орудний закріпилися здебільшого для вираження просторових орієнтирів-предметів статичної локалізації, а знахідний і давальний – для вираження просторових орієнтирів-предметів динамічної локалізації” [88, 134].

Найтиповіший формальний засіб локативності – місцевий відмінок. Про аналогічну семантику цієї грамеми висловив думку ще Є. Тимченко: „В локативі первісно виступає просторінь, що в середині її відбувається чинність” [437, 1]. Логічним вважаємо тлумачення первинних значеннєвих ознак місцевого, запропоноване Ч. Філлмором. Дослідник визначає локатив як відмінок, що вказує на місцеперебування або на просторову орієнтацію дії чи стану [449, 405]. Однак кваліфікація місцевого відмінка як первинного репрезентанта локативної функції не вичерпує вказаної проблематики. Глибший аналіз семантичної грамеми „локатив” дозволяє вирізнити такі три типи лексем:

1) компоненти із семантикою статичної локативності, які входять у валентну рамку аналітичного комплексу „коренева дієслівна одиниця *бути, перебувати* тощо + аналітичні слова-морфеми *в (у), на, по, при* з просторовим значенням”. За такого функціонування грамема місцевого вказує на статичну локалізацію в межах або поза межами предмета-орієнтира: *Я був у Києві, княже* (В. Малик); [*Брат. – Н. К.*] *...перебував на той час у Женеві* (М. Олійник); *Був на виставці в Москві* (О. Довженко); *Ти, здається, не був на цьому острові?* (Ю. Яновський); *Але те все було при європейських дворах* (П. Загребельний);

2) локативи, визначені валентністю процесуально-локативних предикатів типу *висіти, лежати, сидіти, стояти* в поєднанні з прийменниками *в (у), на, по, при*: [Картина. – Н. К.] ...*висіла колись у церкві* (О. Довженко); ...*у погрібнику висіли попід бантинами пучечки сухих трав* (П. Загребельний); ...*глина тужавими брусками лежала на широкій липовій дошці і ждала доторку пальців* (П. Загребельний); ...*Панас уже сидів на тачанці...* (Ю. Яновський); *В окопах сиділи кизелевські гірники...* (Ю. Яновський); *Орач стояв у полі і ждав, коли протряхне нива...* (В. А. Шевчук); *По долинах води стоять...* (В. А. Шевчук); ...*стоять при дорозі* *женці, приклавши до очей долоні...* (Г. Тютюнник).

Диференціація мовних одиниць обох названих типів зумовлена також протиставленням ознаки контактність – дистантність, тобто наявністю та відсутністю контакту з предметом, вираженим іменником. Зважаючи на такі кваліфікаційні параметри, вирізняємо локативи з аналітичними компонентами *в, на* як репрезентанти контактності та локативи з прийменником *при*, що репрезентують дистантну семантику найбільшої близькості, пор.: *Всі, хто був у хаті, спантелічено поглядали одне на одного* (Ю. Мушкетик); *Погріб був у сінях...* (Ю. Мушкетик); *Ольга була в Нагуєвичах* (Р. Горак); ...*Іван Франко перебував сьогодні в Нагуєвичах...* (Р. Горак); ...*у Косові перебував польський художник Ройзнер...* (Р. Горак); *За мить Мотоніс був на коні* (В. А. Шевчук) і *Одноповерховий будинок Владислава Дзвонковського <...> стояв при дорозі, що через Бистрицю вела до Коломиї* (Р. Горак);

3) компоненти в місцевому відмінку із семантикою динамічної локативності, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю акціо-нально-локативних предикатів: *Я по стежці знайомій іду* (В. Сосяра); *По обіді відвідали Старицьких на Малій Володимирській, поблукали по місту...* (М. Олійник); *Йосип мовчки, ні на кого не дивлячись, тинявся по хаті* (М. Олійник).

3-поміж указаних значень перші два мають стосунок до статичної локативності, що найбільшою мірою ґрунтується на вираженні семантико-синтаксичної спеціалізації місцевого. Саме тому І. Р. Вихованець вбачає доцільним надати функції статичної локалізації статусу первинності, а прийменниково-відмінкові форми із семантикою динамічної локалізації він кваліфікує як вторинні [108, 80].

За семантичними параметрами найближче до місцевого як найтипівшого локативного засобу перебуває орудний відмінок. Він засвідчений у зоні статичної локалізації, де набуває таких ознак: 1) валентного зв'язку з предикатами локативного процесу; 2) функціонування переважно з прийменниками. Наприклад: *Козаки й наймити стояли за возами* (Ю. Мушкетик); *Він сидів за столом на чільному місці* (Р. Іваничук); *За овальним столом сиділи парткомівці* (В. Білкей); *...під вербою стояли запорожці...* (Ю. Мушкетик); *Над <...> озерами стоять баштові дуби* (Ю. Мушкетик); *...всі, хто був перед мостом, мерщій кинулися втікати* (П. Загребельний); *Ярослав тихо підійшов, став на коліна поряд з постаттю* (П. Загребельний). Крім просторових статичних відношень, грамема орудного може позначати динамічні ознаки локативності. За такої умови вона функціонує як компонент, що залежить від акціонально-локативних предикатів, виступаючи репрезентантом локативної синтаксеми із семантикою шляху руху. Роль її морфологічних репрезентантів виконують два типи одиниць – прийменниково-відмінкові сполуки та безприйменникові форми: *В залізній клітці возили султана Баязида услід за повстаними юртами* кульгавого кочовика (П. Загребельний); *Сини Селім, Баязид і німецький Джихангір їхали слідом за султаном* (П. Загребельний); *Він іде пустельним сільським шляхом* (Є. Гуцало); *І хтось до когось іде тим шляхом* золотим (Л. Костенко); *Поле широким бігли дороги* (Г. Чубач); *Сам я сонний ходив землею* (В. Симоненко); *...і пахучий димок слався степом* (Г. Тютюнник).

Варто зазначити, що локатив в орудному відмінку зазвичай репрезентує дистантну локалізацію, яка має стосунок і до статичності, і до динамічності. У поєднанні з аналітичними елементами *між, поміж, проміж* аналізована грамема вказує на локалізацію між просторовими орієнтирами, рідше разом із компонентом *за* – на локалізацію за ознакою близькості. Наприклад: *...між дзеркалами висіли килими* (Ю. Мушкетик); *Смагляві, бронзові, чорні люди вешталися на парусниках. Човни сновигали між ними* (Ю. Яновський); *Я став між капітаном і китайцем* (Ю. Яновський); *Хата стояла між лісом і садом* (Ю. Мушкетик); *Іван Якович справді сидів за своїм столом* (М. Олійник). Орудний відмінок у поєднанні з відповідними словами-морфемами позначає локалізацію щодо горизонтальної або вертикальної осі. Відповідно до першого значення вирізняємо вказану грамему з компонентом *перед* і семантикою місцеперебування

перед просторовим орієнтиром: *Кошовий отаман <...> стояв перед натовпом* (Ю. Мушкетик); прийменниками *за, поза, позад* і вказівкою на місце поза просторовим орієнтиром: *...кукурудза лежала поза колгоспними засіками...* (В. Дрозд); компонентами *поряд з, поруч з* і значенням місця поблизу просторового орієнтира: *Сивоок теж сидів у довгому незручному одязові поряд з Міщилом...* (П. Загребельний); *...валіде <...> стояла поряд з Хуррем* (П. Загребельний); *...він [Шимон Шимонович. – Н. К.] сидів поруч з архієпископом Соліковським* (Р. Іванчук); словами-морфемами *за, вслід за, слідом за* й семантикою місця позаду просторового орієнтира: *Попрощавшись із старим, Лариса Петрівна і Квітка пішли за Лукином* (М. Олійник); *Іван устав і вийшов вслід за джурою* (Л. Костенко); *Слідом за ними кволо йшов Костянтин Васильович* (М. Олійник). У межах мовних одиниць із семантикою вертикальної локалізації можна виділити такі різновиди зі значенням: а) місця над просторовим орієнтиром (із прийменниками *над, понад*): *А тим часом над Стамбулом висіла густа, мовби липуча, імла...* (П. Загребельний); *...султан <...> стояв <...> над Дністром* (П. Загребельний); б) місця під просторовим орієнтиром (зі словами-морфемами *під, попід*): *Михайлик уже під дубом стоїть...* (М. Олійник); *В глибині садків цілими купами сиділи попід деревами новоприбулі...* (О. Гончар).

Лексико-комбінаторним варіантом грамеми місцевого зі значенням локалізації виступає знахідний відмінок, який часто в поєднанні з прийменником позначає шлях руху або вказує на кінцевий пункт руху: *Ми на гору йдемо через гать* (В. Сосюра); *[Чоловік. – Н. К.] перейшов річку...* (Я. Майстренко); *...він навмання перескочив струмок* (Я. Майстренко); *...він [Дорошенк.о – Н. К.] покликав музик, вийшов перед полки...* (Ю. Мушкетик); *Сніжинки <...> лягали на землю...* (В. Врублевська); *На землю жовте і червоне з дерев летить і лине скрізь* (В. Сосюра); *Наїжджена дорога <...> тікала на південь* (О. Марченко); *...ти бігла радісно на гору...* (В. Сосюра); *На гору ідуть синьоокі браміни...* (В. Сосюра).

Зважаючи на диференційну ознаку контактність – дистантність, вирізняємо досить обмежену групу мовних одиниць із загальним значенням контактності та вказівкою на наскрізний рух у межах просторового орієнтира, стосунок до якої мають прийменники *через, крізь*, та невелику групу лексем із дистантними словами-морфемами *повз, попри, проз*, що підкреслюють семантику місця біля просто-

рового орієнтира. Наприклад: *Знов Твердохліб ішов **через** один **двір** і **через** **другий** слідом за хиткою і хисткою постаттю...* (П. Загребельний); *Спасибі, сонце, ти прийшло **крізь** **грати*** (Л. Костенко); *Якось ми йшли **повз** **оперний**...* (Я. Майстренко); *...Іслам з Сефером Газі поволі їхали **попри** **вапнякові скелі** Бакла* (Р. Іваничук).

Крім орудного та знахідного відмінків, у локативну сферу спрямована грамема родового, яка може вказувати на вихідну точку локалізації, наприклад: *Лаврін видобув **із сагайдака** стрілу* (Ю. Мушкетик); *Він видобув **із шухляди** коробочок...* (В. Підмогильний). Родовий локативний при акціоноально-локативних предикатах, позначаючи початковий пункт руху, здебільшого функціонує в поєднанні з прийменниками *від, з (із, зі), од*: *Ішли музики **із** **весілля*** (Л. Костенко); *Скульптура **з-над** **Збруча** помандрувала на підводі до Кракова* (С. Пушик); *Ішов дід **з містечка**, через гору, у свій присілок...* (Л. Костенко). Як репрезентант локативної синтаксеми із семантикою шляху руху генітив найчастіше вживаний із прийменником *вздовж*: *Марія тінню майнула **вздовж** **стіни** і зникла непомітно за муром* (Р. Іваничук). В українській мові родовий відмінок разом із прийменниковим компонентом *до* засвідчений також як морфологічна форма локатива зі значенням кінцевого пункту руху: *І хтось **до когось** іде тим шляхом золотим* (Л. Костенко); *Наблизився **до своїх дверей**, відімкнув їх* (Ю. Бедзик); ***До Буркута** вони приїхали 24 липня, в обід* (С. Пушик).

Семантико-функційні параметри родового відмінка як морфологічного репрезентанта грамеми „локатив” увиразнює його кваліфікація на тлі ознаки контактність – дистантність. Значення внутрішнього контакту або контакту поверхні предмета передають лексеми, виражені генітивом, та прийменники *всередині, зверху, поверх, посеред, серед*: *Ждан кинувся до нього, торкнувся руки, що лежала **поверх** **кошми*** (В. Малик); ***Посеред хати** стояв лісник...* (В. О. Шевчук); *...заспокоєні кози лежали **серед двору** і опускали втомлені голови* (В. О. Шевчук). Узагальнене значення дистантної локалізації структурують мовні одиниці зі словами-морфемами, що створюють панораму просторових відношень, вказуючи на: а) локалізацію за ознакою близькості (із прийменниками *біля, коло, побіля, близько, близько від, близько до, поблизу, неподалік, неподалік від (од), недалеко, недалеко від*): ***Біля Сірка** сидів ченець-заброда з далекого волинського монастиря...* (Ю. Мушкетик); *...**коло статуї** правосуддя*

на протилежному боці Ринку стояли готові до штурму руської фортеці переодягнені за списоносців, стрільців, рейтарів, драгунів і реєстрових козаків міщани (Р. Іваничук); А болгари важко човгали по білих мармурових плитах найрозкішнішої на землі вулиці, деякі з них сиділи **побіля** високих **будинків**, прикрашених портиками... (П. Загребельний); Будинки стояли так **близько від води**... (М. Олійник); **Гладун стоїть поблизу Степури** нахнюплений... (О. Гончар); ...інколи пізніми вечорами бачив сеймен Селім чорну тінь жінки, що тихо стояла **неподалік муру** (Р. Іваничук); Молодий, зарослий до самих очей чорною бородою парубійко сидів по-татарськи <...> **неподалік од води** (Ю. Мушкетик); Чечелеві сани стоять <...> **недалеко шляху**... (Б. Лепкий); ...гетьман побачив велику рибину. Вона була **недалеко від берега** (Ю. Мушкетик); Філон <...> стояв **недалеко від воріт**... (Ю. Мушкетик); б) локалізацію по колу (разом із компонентами *навколо, довкола, довкруг, навкруг, круг, кругом*): ...**навколо** великої білої **юрти** Кончака стояли колом бунчуки та корогви (В. Малик); Вони стояли **довкруг стола**, восьмеро чи й десятеро голів... (В. О. Шевчук); **Кругом Корона** стояли гетьманові полки на чолі з полковниками Апостолом і Горленком... (Б. Лепкий); в) локалізацію між просторовими орієнтирами (зі словом-морфемою *між*): **Між вас є професор Гордій Отава** (П. Загребельний); [Сироватка. – Н. К.] стояв <...> **між козаків**... (Ю. Мушкетик); г) місце з бічної сторони, перед просторовим орієнтиром або поблизу нього (із прийменниками *обіч, обіч, збоку, попереду, поряд, поруч*): Вони разом стояли **обіч розгаслої дороги**... (Ю. Мушкетик); **Збоку гурту** <...> стояв Гук... (Ю. Мушкетик); ...князь здавався спокійним, упевненим, іноді навіть усміхався і весь час стояв **попереду війська** (В. Малик); Повіз Кенігзена стояв **поряд саней**, на котрих лежить Чечель... (Б. Лепкий); **Поруч дружини міністра** сидів комісар... (Ю. Яновський); **Половчиха** <...> стояла **поруч Мусія** (Ю. Яновський); г) місце з обох боків просторового орієнтира (із компонентами *обабіч, пообабіч*): ...Павло <...> довго стояв **обабіч дороги**... (Г. Тютюнник); ...**обабіч шосе** стояли величезні чорні ящики... (Г. Тютюнник); ...Іван стояв <...> **пообабіч** одноповерхових **хат** (В. О. Шевчук); д) місце на близькій відстані від кінцевої частини чи краю предмета (з аналітичними одиницями *край, кінець*): **Стоїть він** [Білгород. – Н. К.] **край битого шляху**, що веде на Волинь та в Галицьке

князівство... (В. Малик); *Усі погляди звернені на Мурашка, котрий сидів **край столу*** (Ю. Мушкетик); *...ігумен, що сидить **кінець столу**, може щомиті задзвонити в підручний дзвінок...* (П. Загребельний); е) локалізацію щодо довжини й ширини просторового орієнтира (із компонентами *вдовж, вздовж, вповдовж, впродовж, повздовж, подовж, поздовж*): *Марія тінню майнула **вздовж стіни** і зникла непомітно за муром* (Р. Іванчук); ***Вповдовж** усього острова стояли прип'яті до вкопаних у землю колод човни...* (Ю. Мушкетик); *Орда і яничари розташовувалися **вповдовж балки*** (Ю. Мушкетик); є) лінійну динамічну локалізацію близько просторового орієнтира (зі словом-морфемою *мимо*): *...Ягнич проходив **мимо** кураївської **пекарні**...* (О. Гончар); *Потім **мимо** Уласа пройшло два хлопці...* (Г. Тютюнник); *...круторогі воли, помахуючи муругими головами, протюпали **мимо корівника*** (Г. Тютюнник). Усі вказані різновиди локативної грами структуриують семантику просторовості щодо горизонтальної осі; ж) локалізацію над просторовим орієнтиром (з аналітичним компонентом *вище*): *Прийшов у двір, коли вже сонце було **вище лісу*** (В. А. Шевчук); з) локалізацію під просторовим орієнтиром (із прийменником *нижче*): *Трошки **нижче будинку** був сад, старий і запущений* (Р. Горак). Два останніх значення виражають різні параметри вертикальної локалізації.

Абсолютну периферію формального вияву семантичної грами „локатив” становить прийменниковий давальний відмінок зі значенням спрямованості руху до предмета: ***Назустріч** Лаврінові й Киліяні йшли лавою парубки* (Ю. Мушкетик); *З правого боку скакав **навперейми ханові** Богдан Хмельницький...* (Р. Іванчук). Зважаючи на значеннєві параметри аналітичних слів-морфем, диференціюємо такі різновиди цієї грами: а) із семантикою динамічної локалізації щодо предмета, рух якого протилежний щодо просторового орієнтира (із компонентами *назустріч, навстріч*): *...велетень плив **назустріч** людині в морі* (Ю. Яновський); *Отава <...> пішов **назустріч** мотоциклістам* (П. Загребельний); *Міюський пішов **навстріч** кошовому, заступив йому шлях* (Ю. Мушкетик); *Імператор виїхав **навстріч** жоні* (П. Загребельний); в) на позначення динамічної локалізації предмета, що рухається в напрямку перетину з просторовим орієнтиром (*навперейми*): *З правого боку скакав **навперейми ханові** Богдан Хмельницький...* (Р. Іванчук); *...**навперейми** їм вибігло троє вершників у жовтих шкіряних плащах* (Ю. Мушкетик).

Отже, у кінці подамо дефініцію семантичної грамеми „локатив”. **Локатив** – семантична грамема відмінкової системи, функційно-категорійний вияв якої пов’язаний з ознакою пасивності, значенням реальної предметності, зокрема вказівкою на статичну та динамічну локалізацію, на семантико-синтаксичному рівні співвідносна з право-бічною локативною синтаксемою, у морфологічному плані представлена місцевим відмінком як основним для цієї функції та відмінковими грамемами орудного, знахідного, родового й давального – її вторинними варіантами.

На останньому місці у відмінковій семантичній ієрархії перебуває інструменталь, який не належить до обов’язкових компонентів речення, оскільки не входить в основну предикатно-суб’єктно-об’єктну рамку і його елімінація не призводить до семантичної або граматичної ущербності синтаксичної одиниці. І. Р. Вихованець, розв’язуючи проблему класифікації субстанційних синтаксем, підкреслює, що інструментальна синтаксема „використовується в периферійній позиції речення і виражає нецентральні семантико-синтаксичні функції” [88, 127]. Формальна редукція інструментального компонента деякою мірою спричиняє семантико-комунікативні зміщення – перенесення акценту на саму дію. У такому разі увагу сфокусовано на значенні предиката та його суб’єктно-об’єктного оточення, пор.: *Дячок витер рукавом піт на лобі...* (М. Хвильовий) і *Дячок витер піт на лобі; ...чорний таранкуватий чоловік років сорока бив молотком розпечену залізяку...* (Г. Тютюнник) і *Чорний таранкуватий чоловік років сорока бив розпечену залізяку*. Як зауважує У. Чейф, одна з головних умов функціонування інструменталю – залежність його від дієслова-предиката, що позначає дію-процес [455, 176].

У сучасній українській мові для інструменталю характерне деяке лексичне обмеження, оскільки цю семантичну грамему звичайно репрезентують іменники на позначення істот і спеціалізованих конкретних предметів, які слугують для реалізації дії. На думку І. Р. Вихованця, „інструментальність орудного становить периферію предметності, замикаючи її і межуючи з адвербіальністю” [88, 128]. Теоретичне осмислення значеннєвої парадигми інструменталю та встановлення закономірностей його формального вияву мотивує наявність у мовознавстві різних концепцій. Сучасне розуміння засобів вираження інструментальності має сталу традицію, пов’язану з цілком аргументованим потрактуванням орудного відмінка як її

основного морфологічного варіанта. Водночас не менш цікаве питання про семантичні різновиди цієї грамеми, що неодноразово поставало в центрі уваги дослідників. Зокрема, у російській лінгвістиці думку про значеннєву функцію знаряддя в найширшому значенні цього слова обстоював О. М. Пешковський [349, 282]. За спостереженнями деяких мовознавців, орудному інструментальному властива триєдина семантика, пов'язана зі значенням знаряддя, засобу й допоміжного матеріалу [439, 33–51; 430, 77; 386, 150–163]. Питання семантичної диференціації орудного відмінка всебічно опрацювала А. Вежбицька, яка до сфери головних зарахувала функцію знаряддя дії аналізованої грамеми й вирізняла також функцію засобів пересування [72, 310, 312–313, 317, 333, 336]. Цінний матеріал для значеннєвої диференціації інструменталю в україністиці дають дослідження О. С. Мельничука, І. Р. Вихованця, М. Я. Плющ. У їхній граматичній концепції семантичну парадигму аналізованого відмінка структурують мовні одиниці, що вказують на знаряддя або засіб дії [425, 84; 84, 129; 88, 127; 108, 75–76; 354, 17–28; 355, 66–77]. Досить аргументоване й оригінальне, на нашу думку, витлумачення І. Р. Вихованцем орудного відмінка на позначення допоміжного матеріалу: „Так зване значення допоміжного матеріалу не включаємо як окреме значення в більш загальне інструментальне нарівні зі значеннями знаряддя і засобу, оскільки воно не становить самостійної одиниці, а є перехідним явищем між інструментальністю й об'єктністю” [88, 128].

Зважаючи на семантичну специфіку предиката дії та лексичні параметри підпорядкованих йому іменникових компонентів, вважаємо, що змістовий діапазон відмінкової грамеми „інструменталь” варто диференціювати на одиниці, що позначають знаряддя та засіб дії. Інструменталь з значенням знаряддя вказує на конкретний предмет, який використовує суб'єкт для завершення дії. Крім нього, необхідним компонентом такого типу реченнєвих структур виступає об'єкт переважно в знахідному відмінку, рідше – у родовому, наприклад: *...щире, високе небо не підмалюєш **квачем*** (В. Симоненко); *...кухар важким, на довжелезному держалні **черпаком*** <...> *налле нізчимної баланди кожному в те, що він має...* (П. Загребельний); *...Микола Хащуватий наливає їй **черпаком** кандьору з казана* (Є. Гуцало). Інструменталь засобу дії позначає допоміжний предмет, за допомогою якого суб'єкт або об'єкт переміщуються в просторі²¹, наприклад:

Погрузили на віз сундук – і поїхав Улас підводою... (Г. Тютюнник); *Дотепер із Черкас до Харкова вони [студенти. – Н. К.] могли доїхати потягом за пільговою для студентів ціною – 30 гривень* („Голос України”, 2011).

Крім підпорядкування предикатам дії, наявності двох семантичних варіантів – знаряддя та засобу дії, диференційною ознакою вказаної грамеми варто вважати її здатність структурувати реченнєві побудови з тривалентними – семивалентними ознаковими словами. Варто зазначити, що центральну сферу функціонування мовних одиниць із семою знаряддя дії формують насамперед чотирикомпонентні конструкції, на ієрархічній вершині яких перебувають тривалентні дієслова зі значенням творення, видів діяльності: *...дервіші-трясуни здирали одяг, кололи себе ножами, пекли тіло розпеченим у багаттях залізним бруссям* (Р. Іваничук); [Сироватка. – Н. К.] *...малював по стіні знайденим у кутку уламком розм'яклої червоної цегли коня* (Ю. Мушкетик); *...троє голих запорожців мішали тичинами в казані смолу* (Ю. Мушкетик); *Нечепан помовчав і помішав патичком жар* (Ю. Мушкетик); *...слуги черпаками відмірювали питво...* (В. О. Шевчук); *...блиснув широченний меч у руці нападника, хоч мечем тим він нікого й не рубав* (П. Загребельний); *Вони [яничари. – Н. К.] рубали м'ясо величезними ножаклами* (П. Загребельний); *Один з дружинників мечем перерубав віршовку...* (П. Загребельний). Хоча лексико-граматичне наповнення інструменталія передбачає передусім назви з предметною семантикою, іменники з абстрактним значенням також можуть виступати в цій функції, пор.: *...людську душу можна виміряти й стиглим колоссям, і ласкою, і лагідним усміхом* (Ю. Мушкетик). Абстрактні мовні одиниці вважаємо периферійним виявом аналізованої грамеми, оскільки в такому разі часто спостерігаємо синкретизм семантики знаряддя дії та обставинного значення способу дії, наприклад: *Марко стинав молодицю поглядом* (Ю. Мушкетик); *Соліковський проймав нас ненависним поглядом* (Р. Іваничук).

Місце для інструменталія здатні відкривати чотиривалентні предикати дії зазвичай із семантикою „писання” та вилучення, відокремлення або від'єднання одного об'єкта від іншого певним знаряддям, унаслідок чого предмет зазнає якісних чи кількісних змін: *...а я писала мало не осколком великі букви, щойно з букваря...* (Л. Костенко); *Світліший шаблею відрубав голову хлопчині* (Б. Леп-

кий); *Розбійники відрізали від туші [ножем. – Н. К.] кавалки печені* (В. О. Шевчук); *Янь <...> [мечем. – Н. К.] відрізав від пояса ханську шаблю* (В. Малик).

Окрім указаних різновидів семантичного відмінка „інструменталь”, варто вказати на компоненти, лексичне наповнення яких пов’язане з назвами речовин, матеріалів, що слугують для виготовлення чогось, наприклад: [*Козаки. – Н. К.*] ...плели тури з лози та набивали їх глиною (Ю. Мушкетик); *Чоботи зелені. Чи з жаб’ячої шкіри їх пошили тобі лакизи?* (П. Загребельний). Такі мовні одиниці мають ускладнену семантику, зумовлену поєднанням значення засобу дії та об’єктності. Наявність у них синкретичних ознак, на нашу думку, вказує на периферійність інструментальної семантики.

Репрезентантами інструментально-об’єктного значення також виступають синтаксеми, виражені орудним відмінком, що передбачають лексичне заповнення назвами частин тіла, органів чуття, за допомогою яких відбувається дія: *Митрофан ударив кулаком по днищу, аж воно загуло* (Ю. Мушкетик); *Обличчя пана Казимира поблідло, він схопився з стільця й вдарив кулаком по мармуровому столику* (Ю. Мушкетик); *Один пахолок мовчки показав рукою на вікно* (Р. Іванчук); *Півень потупцяв пазуристими лапами по долівці – й знову прислухався* (Є. Гуцало); *У хлівці загуркотів кабанчик, кидав рилом пусте корито* (Г. Тютюнник). На думку Н. Д. Станишевої, відмінки можуть набувати синкретичності, унаслідок чого виникають сектори функційної взаємодії, встановлення яких має першочергове значення для вияву диференційних ознак кожної з відмінкових граем [408, 46].

Окремої уваги заслуговують реченнєві побудови з інструменталем на позначення засобу дії. Зазвичай вони залежать від дієслів руху та переміщення, у валентному оточенні яких перебувають також локативні синтаксеми. Аналізований тип предикатів має п’ятивалентний – семивалентний вияви. Ознаковим словам, сполучувальний семантико-синтаксичний потенціал яких передбачає наявність п’яти іменникових компонентів, підпорядковані такі мовні одиниці: суб’єкт, інструменталь на позначення засобу переміщення та три динамічних локативи, що окреслюють кінцевий і вихідний пункти руху та шлях руху. Варто зазначити, що в мовленні не всі локативи потребують експліцитного вираження. Наприклад: *До Чунахівки їхали*

возами (Г. Тютюнник); *Капітан заявляє цим, що він сьогодні відпливає [кораблем. – Н. К.] з нашого Міста до своєї країни за море* (Ю. Яновський).

Інструменталь може перебувати у валентному оточенні шести- та семивалентних предикатів, які поєднують семантику переміщення й конкретної фізичної дії. За такого функціонування він позначає засіб руху – найчастіше певний вид транспорту. Диференційну ознаку реченнєвих конструкцій указанного типу становить менша обов'язковість залежних локативів і нерідке їхнє імпліцитне вираження: *Тому пан звеліли возити його нашими кіньми* (І. Пільгук); *Їх машинами возять на роботу й з роботи* (О. Гончар).

Сферу семантичних різновидів відмінкової грами „інструменталь” поповнюють компоненти на позначення засобів передачі та зв'язку типу *телебачення, телеграма, телефон, радіо*, наприклад: *Про це інформує телефоном наш власкор Алла Антіпова* („Голос України”, 2011).

У сучасній українській мові продуктивним вважаємо розгляд семантичного відмінка „інструменталь”, побудований на морфологічних засобах його вираження. Орієнтація на такі кваліфікаційні параметри уможливує вирізнення центральної грами (відмінкової домінанти) та її морфологічних варіантів, що дає змогу повно й усебічно проаналізувати специфіку синтаксичної парадигми інструменталю. Його основний морфологічний репрезентант – орудний відмінок: *...селяни б'ють ломами кригу...* (Г. Тютюнник); *Тоді він [Отава. – Н. К.] поїхав ліфтом на сьомий поверх...* (П. Загребельний). За спостереженнями І. Р. Вихованця, „орудний відмінок створює ядро відмінкової периферійності. Він є периферійним з погляду формально-синтаксичної позиції в реченні, семантико-синтаксичного функціонування і лексичного наповнення відмінкової форми” [88, 127].

Роль морфологічних варіантів, крім орудного відмінка, виконують прийменниково-відмінкові сполуки. Як слушно наголошує А. П. Загнітко: „Вторинні функції відмінкових форм, кількість яких <...> зумовлюється їх участю в творенні речення, взаємодією з дієсловом-предикатом, умовами транспозиції, часто ускладнюють семантичну структуру речення, засвідчуючи факти синтаксичної похідності одного відмінка від іншого” [191, 338]. Внутрішньою транспозиційною спрямованістю в інструментальну сферу позначені прийменникові місцевий, родовий і знахідний відмінки: *...по них*

[ріках. – Н. К.] *і їдь в усі кінці, куди хочеш! Влітку – по воді на човнах, взимку – по льоду на санях чи верхи...* (В. Малик); *Оскільки я та моя колега вперше літали на повітряній кулі, то, згідно з давнім звичаєм, нас навіть прийняли у повітроплавці, про що видали документ („День”, 2011); Юному лицареві, що виріс у сідлі, вмів стріляти з рушниці з-під черева коня, а з лука – правою і лівою рукою, вузькою була караїмська фортеця...* (Р. Іваничук); *А над берегом моря походжає старий Половець, дивиться в бінокль на море* (Ю. Яновський). Виступаючи морфологічним еквівалентом орудного відмінка як домінуючого в інструментальній сфері, грамема місцевого найчастіше функціонує з прийменниками *на, по, рідше – в: ...Ібрагім грав на віолі* (П. Загребельний); *Сам Муса-паша вилетів із воріт на коні і щодуху помчав до казарм* (Р. Іваничук); *...до академіка Писаренка заскочив на машині з фронту його син майор...* (П. Загребельний); *Там же, біля Ташані, стояла кухня, і кухар в білому ковпаку різав на машинці свіжу телятину* (Г. Тютюнник); *Хто міг подумати, що, поїхавши у відрядження в Кам'янець-Подільський, я... політаю на повітряній кулі!* („День”, 2011); *...по радіо цього не повідомляють...* (Г. Тютюнник); *Я говорив сьогодні з Борисом Миколайовичем по телефону* („День”, 2011); *За бричкою у простому кованому возі їхав панський кухар* (І. Пільгук). У такому разі семантику локативності в ній нівельовано, натомість активізовано значення знаряддя або засобу дії. Про транс позиційний потенціал місцевого в зону орудного засвідчують відповідні дериваційні процеси: *...за ними на санях везли небагаті пожитки* (М. Олійник) ← *За ними саньми везли небагаті пожитки; До Іслам-Гірея під'їхав на коні ширінський мурза* (Р. Іваничук) ← *До Іслам-Гірея під'їхав конем ширінський мурза.*

Явище внутрішньої відмінкової транспозиції спостерігаємо й за умови функціонування в інструментальній сфері родового відмінка з прийменником *з*. Аналізовані компоненти реалізують валентну перспективу дієслів типу *їсти, пити, стріляти*: [Люди. – Н. К.] *...їли з золотого й срібного посуду* (П. Загребельний); *...життя ж було просте й невибагливе, їли з дерев'яного посуду* (П. Загребельний); *...Степура приніс дніпрової, просто в каску набравши. Гукнув Богдана, Духновича, і вони, зібравшись біля його окопу, пили з тієї каски уволю* (О. Гончар); *...воли пили з відер, які стояли біля криниці* (Ю. Мушкетик); *І стріляв тоді Родим з свого лука так далеко, як*

ніхто б не зміг (П. Загребельний); ...всі дуже влучно стріляли з лука (П. Загребельний); Єдине, чого міг навчати, – <...> стріляти з мушкетів, які звано тут пищачами (П. Загребельний); Перша сотня прибічного сердюцького полку стріляє з мушкетів угору... (Б. Лепкий); І не всі вміють з самопалів стріляти. Але зате в кожній стрісі заховані списи, а з луків у нас і хлопчики стріляють... (Б. Лепкий). Зрідка інструментальну семантику увиразнює похідний прийменник за допомогою: Серед січовиків є чимало таких, які <...> шукають скарби за допомогою цвіту папороті, розрив-трави або чарівної палички (Ю. Мушкетик); За допомогою сієї машини ми перетворимо Землю (О. Довженко); Від стола до дверей тяглася віршовка, і Микита зрозумів, що то за допомогою неї Карпо відчиняв двері (Г. Тютюнник).

Іноді морфологічним еквівалентом семантичного відмінка „інструменталь” може бути грамема знахідного переважно з прийменником в: Дев’ять тисяч яничарів <...> стріляли з мушкетів, били в барабани (П. Загребельний). Рідше натрапляємо на прийменниково-відмінкову сполуку „через + знахідний відмінок”, що „вживається на означення посередництва особи, за допомогою якої суб’єкт уможлиблює виконання дії” [88, 129]: Брат – на Січі. Передавав якомсь уклін через запорожців... (Ю. Мушкетик); Тоді написав Рогатинець гнівного листа старому другові і через паломників передав (Р. Іваничук).

Проаналізувавши диференційні параметри семантичного відмінка „інструменталь”, подаємо його дефініцію. **Інструменталь** – семантична грамема відмінкової системи, функційно-категорійний вияв якої пов’язаний з ознакою пасивності, значенням реальної предметності, зокрема вказівкою на знаряддя або засіб дії, на семантико-синтаксичному рівні співвідносна з правобічною інструментальною синтаксемою, у морфологічному плані представлена орудним відмінком як основним для цієї функції та прийменниково-відмінковими грамемами місцевого, родового й знахідного – її вторинними варіантами.

Отже, у сучасній українській мові продуктивний цілісний аналіз категорії відмінка, що передбачає вирізнення не лише його морфологічних граем, а семантичних. До сфери останніх належать суб’єкт, об’єкт, адресат, локатив й інструменталь, які перебувають у відповідних ієрархічних стосунках і, маючи відповідні засоби реалізації

(морфологічні відмінки), формують специфічну синтаксичну парадигму категорії відмінка іменника, абсолютно відмінну від морфологічної.

2.4. Формально-синтаксичні ознаки категорії відмінка

У сучасних синтаксичних працях основу опису формальної організації речення становить вчення про його формально-синтаксичну структуру, яку визначають синтаксичні зв'язки й виділювані на їхній основі головні та другорядні члени речення. Один із найважливіших теоретичних принципів внутрішнього розмежування простого речення – уведення поняття синтаксичної елементарності. У зв'язку з різними підходами до статусу синтаксичних одиниць виокремлюють різні її ступені. Зокрема, вирізняють власне-формально-синтаксичний і розширений формально-синтаксичний різновиди простих елементарних речень. Формально-синтаксичну структуру перших формують лише конститутивні з формально-синтаксичного погляду члени речення, тобто його предикативний мінімум. Тому елементарні прості речення власне-формально-синтаксичного різновиду кваліфікують як мінімальні елементарні конструкції. Формально-синтаксична структура розширених елементарних простих речень корелює з їхньою елементарною семантико-синтаксичною структурою. Такого типу речення, крім предикативного мінімуму, містять усі іменникові компоненти, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката [88, 34–35]. Формально-синтаксичну кваліфікацію всіх складників розширених елементарних простих речень здійснюють на основі відповідних синтаксичних зв'язків, зважаючи на які виділяють головні та другорядні члени речення. Зазначимо, що елементарним формально-синтаксичним конструкціям властивий предикативний (двобічний) зв'язок із його формою координації між підметом та присудком і підрядний (однобічний) зв'язок із його формою керування. Відповідно до цього проаналізуємо типові синтаксичні позиції всіх морфологічних відмінків у розширених елементарних простих реченнях. Кожна з граем має власний інвентар диференційних ознак, які визначають її місце в загальній специфіці граматичного ладу мови. Водночас їм притаманні спільні інтегральні ознаки.

У сучасній українській літературній мові центральною граемою

міжрівневої категорії відмінка вважають називний відмінок іменника. Аналізуючи цей компонент, доцільно вказати на його формально-синтаксичну підметову спеціалізацію. У тричленній системі опозицій за напрямом залежності (двобічна залежність (предикативний зв'язок), одnobічна залежність (підрядний зв'язок), відсутність залежності (сурядний зв'язок)) називний відмінок функціонує як член речення, для якого характерний двобічний зв'язок із присудком. У простому двоскладному реченні підмет поєднаний із присудком предикативним зв'язком, останній формує структурну основу речення. Специфіка предикативного зв'язку полягає в тому, що він реалізований у формі координації, яка об'єднує в собі форми керування й узгодження. Властивості компонента, що керує, має присудок, вимоги узгодження зосереджені в підметові, що й дає підстави вказувати на наявність двобічного зв'язку між двома головними членами речення [88, 67]. Одна зі специфічних рис називного відмінка як підмета – закріплене за ним лівобічне щодо присудка розташування, наприклад: *Августа спалахнула і вийшла з кімнати* (В. Врублевська); *Струнка вродлива дівчина з блискучими брунатними очима прожогом влетіла в кімнату бригадира...* (Я. Майстренко); *Сьогодні птиці зраджують землі...* (Г. Чубач); *...вікна автобуса із кожним кілометром сивіють...* (П. Мах). У двоскладних реченнях підмет найчастіше виражений синтетично, а отже, за будовою простий. У ролі основного формального засобу простого підмета звичайно виступають власне-іменники, які можуть функціонувати в поєднанні з різними типами присудкових компонентів: простим дієслівним, складеним дієслівним, складеним іменним, складним (подвійним): *...батько теж любив музику* (Я. Майстренко); *Солодко плачуть в садах солов'ї...* (В. Сосюра); *...не міг уже Самійло втекти від діда* (О. Довженко); *Панас Якович почав похапцем гортати сторінки книги* (І. Пільгук); *Хутір В. Забіли звався Кукуріківщиною* (В. А. Шевчук); *В Чернігівській гімназії його учителем словесності був Леонід Іванович Глібов...* (М. Олійник); *Кароліна була великодушною* (В. Врублевська); *Найстарший з Ольговичів Михайло Чернігівський...* (П. Загребельний); [Антін Яременко. – Н. К.] *...стоїть худий, спрацьований...* (В. А. Шевчук); *Володимир <...> повернувся до Києва лихий на всіх близьких і далеких* (П. Загребельний). У реченневих структурах останнього типу функціонування називного відмінка варто кваліфікувати як вторинне. Позицію

підмета тут визначають одночасно два повнозначних компоненти подвійного присудка: дієслова переважно зі значенням руху, діяльності або стану та власне-прикметники (у т. ч. ступеньовані) чи віддієслівні прикметники, наприклад: *Голими ходили на току ціни...* (В. Лазарук) ← *Ціни ходили на току* + *Ціни були голими*; *Отава йшов похмурий* (П. Загребельний) ← *Отава йшов* + *Отава був похмурий*; *(На холоді) деревина росте міцніша...* (П. Загребельний) ← *Деревина росте* + *Деревина буде міцніша*; *Марія повернулася з бахчисарайського базару стомлена журою, поникла* (Р. Іванчук) ← *Марія повернулася з бахчисарайського базару* + *Марія була стомлена журою, поникла*. До сфери вторинності тяжіє грамема називного, що перебуває в симетричному стосунку з ускладненою моделлю іменного складеного присудка. За такої умови підметномінатив вступає в синтаксичні зв'язки з елементами дієслівного складеного (допоміжними модальними дієсловами та прикметниками, зрідка також фазовими дієсловами) та іменного складеного (іменною частиною з властивими їй дієсловами-зв'язками) присудків, наприклад: *Душа митця не може бути скована рабством!* (І. Пільгук); *Тільки раб душею може бути тираном над рабами!* (І. Пільгук); *...він може бути вільним* (Г. Тютюнник); *Вона повинна бути гордою!* (М. Олійник). Крім власне-іменників, морфологічними репрезентантами підмета в називному відмінку можуть бути займенникові іменники, а також вторинні субстантиви (віддієслівні, відприкметникові іменники, субстантивовані власне-прикметники, займенникові прикметники, віддієслівні прикметники, числівники): *Я біжу до батька по росі* (В. Лазарук); *Було столів велике застеляння* (Л. Костенко); *Та найтишніше там цвітіння* (М. Рильський); *...тремтіла ніжна шовкова блакить* (В. О. Шевчук); *Не сотворив нікому зла Знайомий мій ніколи* (М. Луків); *Старий співав без гриму і гримас* (Л. Костенко); *Кожен буває великим бодай раз за життя* (П. Загребельний); *Атакуючі прорвались до самого Перекопського валу* (О. Гончар); *Одна дивилась радістю живою, А друга – Синім болем на стеблі, А третя, Третя – сивою журбою...* (О. Богачук); *А один був живий* (Л. Костенко). На нашу думку, не позбавлені категорійної відмінкової ознаки частки, вигуки, інфінітиви, які перебувають у формально-синтаксичній позиції підмета. Із морфологічного боку відмінкову форму таких вторинних іменників можемо визначити тільки в конкретному реченні й кваліфікуємо її як

називний відмінок, наприклад: *Мабуть, це „ні” було таке рішуче, що не лишило надій на іншу відповідь* (В. А. Шевчук); *А понад обрадою <...> полинуло густе „бомм!”* (П. Загребельний); *Для неї сповненим глибокого прихованого значення лишалося тільки її „ісса!”* (П. Загребельний); *Найвище уміння – почати спочатку життя, розуміння, дорогу, себе* (Л. Костенко).

У сучасній українській мові грамема називного в поєднанні з іншими відмінками може формувати складений за будовою підмет. За такого функціонування його морфологічними репрезентантами виступають числівники та іменники: *Там, за перелазами, три верби схилилися...* (Т. Яковенко); *Три доленьки – три квітки на столі* (О. Богачук); *Два чорні лебеді календарного білого моря впливають із ночі і знову кудись у ніч...* (Л. Костенко); *Чоловіки вносили ліжка, Ольга Петрівна з Лесею почали розкладати на них перини* (М. Олійник); *Ольга Петрівна з гостею допомогли Лесі лягти* (М. Олійник). Еквівалентами іменників у називному відмінку зрідка є сполуки – назви творів чи інших об'єктів: *„Україна в огні” – це правда* (О. Довженко); *„Повість полум'яних літ” не повинна бути звичайним оповіданням на екрані з боку побутового, натуралістичного, манерою тлумачення реалізму* (О. Довженко). На думку І. Р. Вихованця, „в усіх випадках використання прості і складені підмети, вжиті не в формі називного відмінка, формуються за зразком називного відмінка й займають його позицію” [91, 75].

У сучасному мовознавстві досить часто вирізнять підмет як основний формально-синтаксичний варіант суб'єктної синтаксеми [301, 14]. Уточнюючи цю думку, варто додати, що не завжди суб'єкт на семантико-синтаксичному рівні корелює з підметом на формально-синтаксичному рівні. Важливими в цьому плані вважаємо міркування І. Р. Вихованця. Дослідник зауважує, що згідно з розумінням синтаксичних диференційних ознак підмета, серед яких виділяють ядерність, взаємозалежний зв'язок із присудком, детермінацію присудком із боку синтаксичного часу й синтаксичного способу, знято вузьке його розуміння як елемента із семантико-синтаксичним значенням суб'єкта. „Семантико-синтаксична функція суб'єкта, що визначається на основі семантико-синтаксичних відношень, відображає явища позамовної дійсності і не має нічого спільного з формально-синтаксичною функцією підмета, зумовленою синтаксичним зв'язком, а отже, спрямованою у внутрішню структуру

мови. Інша річ, коли спостерігаємо певну співвідносність між функціями обох рівнів. Це виявляється в тому, що в позиції підмета у типових випадках перебуває суб'єктна синтаксема. Подібні взаємозв'язки синтаксеми і члена речення не є абсолютною закономірністю, оскільки в позиції підмета можуть виступати синтаксеми первинної несуб'єктної природи" [88, 66], пор: *Дикі гуси летять* (Л. Костенко); *Сізіф куриє свою гіркущу люльку...* (Л. Костенко) і *Ліну <...> брала цікавість* (О. Гончар); *Яворові сниться Яворина* (Д. Павличко); *Пригадалася мені служба і в Гадячі, і в Прилуці, і тут* (І. Пільгук). Речення другого типу засвідчують асиметричність формальної та змістової структур.

Формально-синтаксичною вторинністю позначений називний відмінок, що формує односкладні речення. За такого функціонування аналізована грамема позначена синкретизмом, оскільки нерозчленовано виражає суб'єктно-предикатне значення. Сфера поширення називного відмінка як головного компонента односкладних номінативних структур ґрунтується на його реченнєвотвірній функції: *Українське бароко* (І. Пільгук); – *Нога, – сказала стара пошепки* (В. О. Шевчук); *А голос!* (В. А. Шевчук).

Отже, називний відмінок іменника як центральна (найвищого рангу) грамема морфолого-синтаксичної категорії відмінка спеціалізована на вираженні формально-синтаксичної функції підмета. Крім того, вона засвідчена й у вторинних формально-синтаксичних сферах, до яких належить функціонування номінатива як головного члена односкладних речень.

Наступна центральна грамема міжрівневої категорії відмінка іменника – знахідний відмінок. Специфіка аналізованої грамеми виявлена в тому, що вона хоча й формує формально-синтаксичну структуру речення, але на відміну від номінатива перебуває не в предикативному зв'язку, а в підрядному. Особливістю підрядного зв'язку виступає його однобічна спрямованість, яка зумовлює виділення на базі цього зв'язку тільки функції залежного члена – другорядного (неголовного) члена речення. В елементарних конструкціях підрядний зв'язок передає підпорядкування другорядного члена речення присудкові за допомогою керування, що І. Р. Вихованець кваліфікує як форму (спосіб) підрядного зв'язку, за якого опорне слово зі значенням дії, процесу, стану, якості тощо вимагає залежного слова (переважно іменника) у певній відмінковій

або прийменниково-відмінковій формі [95, 10]. Керовані члени речення в знахідному відмінку визначені семантико-синтаксичною валентністю предиката й перебувають переважно в правобічній позиції. Типовий випадок сильного керування – поєднання опорного слова із залежним компонентом у формі знахідного відмінка, який у семантико-синтаксичній структурі речення кваліфікують як об'єкт. Таке тлумачення становить основу міркувань І. Р. Вихованця. Дослідник зазначає, що грамема знахідного спеціалізована „на вираженні формально-синтаксичної функції придієслівного сильнокерованого другорядного члена речення” [108, 67], наприклад: *...він обкосив би всю земну **кулю**, аби тільки була добра трава та хліб і каша* (О. Довженко); *Охрім чіпляє **гаківницю** за спину...* (Г. Тютюнник); *Леся обережно, щоб не пом'ялися, складає **квіти*** (М. Олійник); *Це місто любило **легенди**...* (П. Загребельний); *...син чорноробів і ливарників <...> колекціонує **платівки** з джазовими мелодіями, читає **Кафку** в перекладі і Фолкнера в оригіналі, знає всі **марки** японських, американських, голландських і західнонімецьких транзисторів...* (П. Загребельний). Еквівалентами керованих іменників у знахідному відмінку зрідка виступають похідні компоненти, наприклад: *Не казали: „**іди**”, „**сідай**”, „**працюй**”, „**почекай**”, а – „**іти**”, „**сідати**”, „**працювати**”, „**почекати**”* (П. Загребельний); *[Професор Отава. – Н. К.] не казав „**прошу**”, взагалі нічого не просив – вимагав...* (П. Загребельний); *...бодай раз прокричати „**моє**” над тим, що тобі не належить або належить з примхи долі чи випадку* (П. Загребельний); *Він вимовляв це „**але**”, підносячи багатозначно палець догори* (П. Загребельний); *Коли я сказав „**так**” і назвався, вона, не дивлячись на мене, спитала, що мені треба* (О. Довженко); *Хіба ж він зможе сказати „**ні**” людині, що прагне знань!* (В. А. Шевчук); *...вистіпував своє „**гей-гон**” Какора* (П. Загребельний); *Бузина й не ворухнувся. Розсівся ще вигідніше, посміхався безжурно й нахабно, надув щоки, зробив „**наф! наф!**”* (П. Загребельний); *Потрібно було їй вигукнути оте завчене „**ой**”* (В. О. Шевчук).

У лівобічній формально-синтаксичній сфері перебуває знахідний за умови, якщо він корелює із семантико-синтаксичною функцією суб'єкта стану, наприклад: ***Його** знудило, відчув, як усередині все палиться...* (В. О. Шевчук); ***Його** починало трусити...* (В. О. Шевчук); *...**віз** затрясло, закидало з боку в бік* (В. А. Шевчук); ***Його** трясло, поперек ломило* (В. Малик).

Диференціюючи власне-відмінкове (безпосереднє) та прийменниково-відмінкове (опосередковане) керування, варто зазначити, що в сучасній українській мові засвідчені обидва різновиди правобічного керування, морфологічним репрезентантом якого виступає грамема знахідного відмінка, наприклад: *Рагуїл опустив очі...* (В. Малик); *...люди збирали картоплю...* (Г. Тютюнник); *Ніхто в сім'ї більше не говорив про Київ* (М. Олійник); *Думай неухильно тільки про велике* (О. Довженко); *Отава <...> байдуже пройшов повз стіни, обвішані іконами* (П. Загребельний). Сильне прийменникове керування маємо в конструкціях із компаративними предикатами. Залежний від ступеньованих прикметникових предикатів компонент репрезентують форми знахідного відмінка з прийменником *за*: – *Та цей <...> вірш довший за <...> життя* (В. Дарда); *...східні українці набагато вищі за галичан...* (Г. Лозко).

Особливим статусом наділена грамема знахідного, що перебуває в подвійному синтаксичному зв'язку. Такий акузатив функціонує у формально-синтаксичній позиції сильнокерованого другорядного члена речення щодо опорного дієслова та позиції взаємопов'язаного з інфінітивним вторинним присудком вторинного підмета. Компоненти зазначеного типу найчастіше називають дуплексивами. Вони становлять своєрідну ланку напівморфологізованої внутрішньої транспозиції відмінкових граем. Наприклад: *Нещодавно, за Холодовою порадою, редактор їхньої газети попросив Джмеля написати допис* (О. Гончар). Подана реченнєва структура репрезентує трансформацію називного відмінка в знахідний і злиття похідного знахідного зі знахідним об'єктом у базовому реченні, унаслідок чого утворений компонент з ускладненою суб'єктно-об'єктною семантикою²² [108, 83]: *Нещодавно, за Холодовою порадою, редактор їхньої газети попросив Джмеля написати допис* (О. Гончар) ← *Нещодавно, за Холодовою порадою, редактор їхньої газети попросив Джмеля + Джміль напише донос*.

У сучасній українській мові специфічні формально-граматичні параметри характерні для грамеми родового відмінка. Поряд із семантико-синтаксичними ознаками формально-синтаксичні функції напівцентрального генітива ще більшою мірою увиразнюють його своєрідність на тлі центральних і периферійних відмінкових компонентів, на відміну від яких родовий у своєму первинному функціонуванні перебуває не в придієслівній сфері, а присубстантив-

ній, оскільки підпорядкований віддієслівним та відприкметниковим дериватам. Це ще раз підкреслює його похідний характер. Переміщення родового в атрибутивну позицію – наслідок трансформації присудка в підметовий віддієслівний іменник, наприклад: *...прихід начальника на службу його підлеглі зустрічали стоячи* (І. Пільгук) ← *Начальник приходив на службу; Розмов чоловіка з астрономом було замало...* (В. А. Шевчук) ← *Чоловік розмовляв з астрономом; ...спів батька завжди згадуватиметься Олександрі...* (В. А. Шевчук) ← *У глибині дому так само співав батько* (В. А. Шевчук); *Тривало безперервне і напружене листування Святослава з братом Ярославом* (В. Малик) ← *Святослав листувався з братом Ярославом*. Аналогічні перетворення маємо й за умови, коли генітив підпорядкований відприкметниковому компонентові. У такому разі вихідною виступає реченнева структура з предикатом якості, наприклад: *Дивився ...зелень верб, трави його вражали цього разу ще більше...* (В. О. Шевчук) ← *Верби зелені; ...ніч <...> моргала до нього зорями, свіжість лук і лугів допомагала дихати на повні груди* (Г. Тютюнник) ← *Луки і луги свіжі; Туман, волога, свіжість літньої ночі студили гарячу голову* (Г. Тютюнник) ← *Ніч свіжа*. Транспозиція генітива в ад'єктивну сферу ґрунтується на синтаксичних процесах конденсації реченневих структур, унаслідок чого останні трансформовано в іменникові словосполучення з опорними віддієслівними та відприкметниковими субстантивами. Варто зазначити, що за перетворення вихідних речень на субстантивні словосполучення предикатний компонент стає вторинним іменником, а називний відмінок – приіменниковим родовим відмінком, і тоді предикативний зв'язок між присудком і підметом у формі називного відмінка трансформовано в підрядний зв'язок родового відмінка щодо вторинного іменника.

Виражаючи атрибутивні відношення й синтаксично підпорядковуючись опорному вторинному іменникові, родовий водночас містить вказівку на семантику вихідної відмінкової форми – граему називного, що є носієм суб'єктності. Словосполученням з атрибутивним суб'єктом властива синтаксична валентність, репрезентантами якої виступають відпредикатні іменники. Віддієслівні та відад'єктивні субстантиви називають переважно процеси та властивості. Наприклад: *...надто урочистим і незвичайним було все, що творилося високо вгорі: тихе похитування ярої міді, голубий спокій*

неба, темне калатання несамовитих язиків і солодкі голоси самодзвонних дзвонів (П. Загребельний); *...Бог з'єднує королів святими узами родинності для того, щоб <...> запанував бажаний спокій народів* (П. Загребельний); *Смуток нащадків – як танець бджоли, Танець бджоли до безсмертного поля* (Л. Костенко). Поза межами власне-іменникового функціонування перебуває грамема родового відмінка, яка корелює із семантико-синтаксичною об'єктно-атрибутивною синтаксевою. Такий генітив ґрунтується на називному об'єкта, а останній – на вихідному знахідному відмінкові також зі значенням об'єкта, пор.: *Та от один полтавський міщанин написав скаргу на школу* (І. Пільгук) → *Одним полтавським міщанином була написана скарга на школу* → *Написання одним полтавським міщанином скарги на школу*. У структурах зазначеного типу родовий атрибутивного об'єкта перебуває у формально-синтаксичній позиції приіменникового правобічного (щодо віддієслівного іменника) компонента. Отже, грамема родового відмінка спеціалізована на вираженні формально-синтаксичних функцій приіменникового атрибутивного другорядного члена речення.

У сучасній українській літературній мові генітив засвідчений не тільки в атрибутивній зоні як первинній для нього функції. Сферу формально-синтаксичної вторинності грамеми родового доповнює його функціонування в ролі сильнокерованого другорядного члена речення, що перебуває в правобічній придієслівній або приприметниковій позиції й на семантико-синтаксичному рівні корелює з квантитативно-партитивним об'єктом, темпорально-партитивним об'єктом та власне-об'єктом: *Він підійшов до столу, налив з графіна склянку води і враз випив її до дна* (М. Олійник); *Явдоха подала йому гарячого молока із смальцем* (Г. Тютюнник); *А тебе хоть у самісінський рай, то й там хліба проситимеш* (М. Олійник); *Від того роду дочекалися гіркового плоду* (І. Пільгук); *Він був свідомий того, що цим завдасть образи й горя дівчині на кілька років* (В. А. Шевчук); *Великий був світ. Повний таємниць. І повний краси* (О. Довженко); *Хто з нас у дитинстві не боявся гадюки* (О. Довженко). У сфері керування широко представлене прийменникове вираження залежного слова, підпорядкованого прикметниковим формам вищого ступеня порівняння, що на семантико-синтаксичному рівні корелює з об'єктом порівняння. Опорний компаративний компонент вимагає керуваного другорядного члена речення в родовому відмінку з прий-

менником від: ...слова (Гомерового твору) дружніші <...> **від** <...> **слів** (Демодокової пісні) (Є. Шморгун); ...**ти старший від мене**... (В. Коваль). Безприйменникове правобічне керування в реченневих структурах із прикметниковим компаративним присудком не нормативне й засвідчене дуже рідко: *І вона біліша **тро-янд**...* (І. Драч); ...**він** <...> *Страшніший чорної **чуми!**...* (О. Богачук); ...**потік машин тісніший череди** (Л. Костенко). Менш поширені конструкції з опосередкованим керованим членом речення в лівобічній позиції, форма вираження якого – родовий відмінок. Указаний тип керованих компонентів функціонує в реченнях із прикметниковими, прислівниковими предикатами якості і якості-відношення та предикатами стану й стану-відношення. У межах цих реченневих структур лівобічний керований член речення корелює із семантико-синтаксичною позицією суб'єкта якості або суб'єкта порівняння й має форму родового відмінка з прийменниками *для, у*, наприклад: ...**для Тараса** цей тиждень був справді довгий... (В. А. Шевчук); ...**для мене** <...> *легше було схопити (суть якоїсь історичної події), ніж запам'ятати, (коли саме вона відбулася)* (Є. Березняк); ...**у Тараса** пробіг мороз по спині (В. А. Шевчук); ...**в Тимка** зазоріла надія... (Г. Тютюнник).

Зрідка грамема родового відмінка репрезентує слабке керування. За такої умови вона функціонує з прийменником *для*, наприклад: ...**це для вас** краще (М. Олійник). Ознаками слабого керування позначений генітив у реченневих конструкціях, які на семантико-синтаксичному рівні відповідають локативним синтаксемам. Як слабкокеруваному другорядному членові речення йому властива менша обов'язковість щодо опорного слова: *Назустріч йому **від колодязя** з двома відрами в руках ішла огрядна присадкувата дівчина...* (Г. Тютюнник); ...**далі треба їхати вздовж річки** крутим берегом... (О. Довженко).

На особливу увагу заслуговують прийменникові форми родового, які на семантико-синтаксичному рівні виступають носіями адресатної семантики. На нашу думку, вид підрядного зв'язку між ними та опорним дієсловом має дещо слабший вияв, ніж за умови сильного керування, проте він тісніший порівняно зі слабким керуванням. Тому вважаємо за потрібне надати йому статусу напівсильного керування: ...**для студбатівців** привезли зброю найновішого зразка (О. Гончар). Проаналізовані вище реченневі структури засвідчують, що характер керування (сильного, напівсильного, слабого) як виду

підрядного зв'язку ґрунтується на лексико-ґраматичному значенні предиката й має стосунок до семантично передбаченої сполучуваності залежного слова з опорним компонентом.

Сферу вторинності українського ґенітива репрезентує його підметова позиція в простому двоскладному реченні. Подібно до називного відмінка родовий також поєднаний із присудком предикативним зв'язком, реалізованим у формі координації. Ґенітиви такого типу входять у валентну рамку предикатів кількості, кількості-відношення, екзистенційних і кумулятивних дієслів, наприклад: *Та й біди, здається, немало* (М. Олійник); *...більше мін, ніж томиків поезій!* (Д. Павличко); *Рюрикової раті <...> більше, ніж Святославової!* (В. Малик); *І хоч з роками в його душі світлої барви ставало все менше й менше, а темної більше й більше, не складав рук* (Ю. Мушкетик); *...міліції понаїхало* (Ґ. Тютюнник); – *Отже, нашого полку – прибуло, – посміхнувся з-за столу капітан* (Ґ. Тютюнник). За будовою такі підмети прості. Проте зрідка компоненти в родовому відмінку разом з елементами числівникового типу або ступеньованими словами *більше, менше, найбільше, найменше* можуть формувати складений підмет. Такі сполуки дають змогу акцентувати увагу на важливості кількісних показників у предметі й засвідчують їхнє своєрідне злиття з предметом, наприклад: *...по піску ганяло двоє голих золотистих, як і пісок, дітей* (В. О. Шевчук); *Тут юрмилося чимало людей...* (В. О. Шевчук); *Багато люду вийшло з вагонів...* (І. Пільгук); *Цього разу в село набилося ще більше поліції* (А. Дімаров); *Значно менше німецьких слів увійшло в західноукраїнські говори через чеську, словацьку, угорську та румунську мови* („Мовознавство”, 2011); *Біля воріт, на невисокім пагорку, де юрмилося найбільше людей, розмахував рукою робітник* (М. Олійник).

У сучасній українській мові до спеціалізованих морфологічних засобів вираження керованих компонентів належить ґрамема давального відмінка. У своєму первинному формально-синтаксичному функціонуванні вона виконує роль „придієслівного напівслабко-керованого другорядного члена речення” [108, 73]. Такий різновид зв'язку між дативом і головним компонентом із семантикою дії ще більшою мірою увиразнює його напівпериферійний статус. На думку І. Р. Вихованця, давальний відмінок відрізняється від центральних і периферійних відмінкових форм. „Щодо центральних відмінків

у нього менша сила підрядного зв'язку, а щодо периферійних – дещо тісніший підрядний зв'язок” [108, 73]. Формально-синтаксична позиція керованого другорядного члена речення у формі датива зумовлена семантико-синтаксичною валентністю незначної кількості предикатив дії, наприклад: – *Добридень вам, добрі люди! – з усмішкою привітався і простягнув цигарки невідомим. – Запалюймо!* (І. Пільгук); *Панас Якович подарував йому збірку своїх творів...* (І. Пільгук); *В той день він і приніс Марії невеличкого букетика диких гвоздик...* (В. О. Шевчук); *Він присвятив поему якраз Шафарикові* (В. А. Шевчук).

Диференціація ряду вторинних формально-синтаксичних функцій давального відмінка ґрунтується на його внутрішній похідності, передумова якої – функціонування його в ролі інших відмінкових граем. Корелюючи з правобічним семантико-синтаксичним компонентом об'єкта дії, давальний відмінок прямує в позицію сильно-керованого члена речення. Як відомо, специфічна форма вираження останнього – знахідний відмінок. У формально-граматичній структурі речень із предикатами дії датив виступає вторинним засобом позначення об'єкта дії й ґрунтується на спеціалізованій формі знахідного відмінка, контекстуально набуваючи властивостей останнього, наприклад: *Років з п'ятнадцять тому козаки допомагали татарам воювати проти турків* (Р. Іванчук); *Спи собі і мені не заважай спати!* (В. Малик). У простому двоскладному реченні граема давального синтаксично набуває ознак акузатива за умови, якщо в ролі присудка функціонують дієслова зі значенням стану та прикметники, наприклад: *Як же мені довіряти йому?* (В. Малик); *Сірко ніколи не довіряв ханові* (Ю. Мушкетик); *...останній старцівський підсусідок не позаздрить козакові* (Ю. Мушкетик); *У неї буде багато гарного вбрання, і їм, молодим, заздритимуть сусіди* (Ю. Мушкетик); *Клянусь, хане, я буду вірний тобі, як пес!* (В. Малик); [Лариса. – Н. К.] *була на диво спокійна, покірنا його вимогам* (М. Олійник). Якщо ж предикативну позицію репрезентують компаративні прикметники, граема давального відмінка пов'язана з таким присудком зв'язком слабкого керування. Диференційну ознаку останнього становить менша обов'язковість залежного слова для опорного й нерідке його імпліцитне вираження: *...вони, речі, йому дорожчі за всі скарби...* (Р. Федорів).

Ознакою сильного керування позначений давальний відмінок, що перебуває в лівобічній позиції й на семантико-синтаксичному рівні

відповідає суб'єктній синтаксемі. Варто зазначити, що за такого переміщення у сферу називного відмінка датив позбавлений властивого предикативному зв'язкові та номінативу форми координації. Остання, як відомо, містить у собі ознаки узгодження й керування. Пересуваючись із правобічної валентної позиції в лівобічну внаслідок трансформації речення, компоненти в давальному відмінкові поєднані тісним зв'язком із головним членом речення, але не двобічним, а односпрямованим. Опорне слово (дієслово, синтаксично вербалізований прикметник, предикативний прислівник) керує суб'єктною синтаксемою у формі датива, проте не узгоджується з нею в числі, роді й особі, пор.: ...**їй** так радісно й весело стало (В. О. Шевчук); ...**їм** стало так само радісно (В. О. Шевчук); *І сумно, й весело стає Григорієві, коли згадає цю зустріч з братом* (В. А. Шевчук); *Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява...* (О. Довженко); *Мені весело з тобою* (І. Пільгук); *Весело **нам** буде?* (Г. Тютюнник). На думку О. Г. Межова, „в результаті транспозиції непрямих суб'єктних відмінків у зону називного суб'єкта форма узгодження нейтралізується, зберігається лише форма сильного керування” [303, 152]. Реченнєві структури з керованим давальним відмінком можуть бути як односкладними, так і двоскладними. Серед односкладних синтаксичних конструкцій із дативом вирізняємо речення, формально-граматична вершина яких – не диференційований на підмет або присудок головний член речення. В українській мові такі структури становлять периферію простого речення, оскільки головний член утворює без допомоги інших членів структурну основу речення. Зрідка синтаксичні конструкції з давальним суб'єктним двоскладні. Обидва різновиди речень у позиції прислівного керованого другорядного члена речення містять суб'єктні синтаксеми в семантико-синтаксичних функціях: 1) суб'єкта стану (фізичного, емоційно-психічного, розумового, емоційно-оцінного ставлення до об'єкта, достатності/недостатності тощо), стану-відношення в односкладних структурах, а також у двоскладних конструкціях із прислівниковим предикатом якості та якості-відношення: *Як жаль **мені** себе, що так мій день повечорів і сонце моє зайшло, не встиг і оглянутись* (О. Довженко); *...крізь біль **йому** вперше подумалося, який же він нещасний* (Ю. Мушкетик); *Мені іноді стає страшно вві сні...* (Ю. Яновський); *Уперше **йому** не вистачало власного розуму, власного розмислу* (Ю. Мушкетик);

...**тобі** легше буде на серці (В. Малик); ...**старому** легше не стало (О. Гончар); **Таж мамі** не легше на долі було... (Г. Чубач); ...**тобі** <...> ще важче... (В. Коваль); **А чого йому** важко дихати – хлопець молодий, дужий... (Ю. Мушкетик); **Найважче [йому.** – Н. К.] **заперечити наклеп** (Ю. Мушкетик); 2) суб'єкта якісної ознаки або якості-відношення: ...**думки одразу видадуть, що він розумний, а кому** такий потрібний?! (Ю. Мушкетик); **А такі люди, як Комаров, нам** конче потрібні (М. Олійник); **Обличчя знайоме [мені.** – Н. К.], **а де** стрічав – не пригадую (М. Олійник); ...**вони, речі, йому** дорожчі за всі скарби... (Р. Федорів); 3) суб'єкта потенційної дії в інфінітивних конструкціях: **Не втримати тобі** її... (Р. Іванчук); **Мені** треба тарілки мити (В. Винниченко); 4) суб'єкта кількісно-вікової ознаки: **Марії** ж у цей час було тільки десять років (М. Слабошпицький).

За деяких контекстуальних умов компонент у формі давального відмінка трапляється в позиції дуплексива, який перебуває в подвійних синтаксичних зв'язках з іншими членами речення. На думку І. Р. Вихованця, такі дуплексиви стоять у формально-синтаксичній позиції прислівного сильнокерovanого другорядного члена речення щодо опорного дієслова-присудка й позиції взаємопов'язаного з вторинним присудком вторинного підмета²³ [91, 242]. Давальний відмінок, виражаючи значення адресатного об'єкта дії – потенційного суб'єкта дії, утворений унаслідок об'єднання двох вихідних простих речень у похідне ускладнене. У новоутвореній структурі датив виступає репрезентантом одночасно двох функцій: придієслівного другорядного члена речення та вторинного підмета, наприклад: **Офіцер наказав усім сидіти на місці** (М. Олійник) ← **Офіцер наказав усім + Усі сидітимуть на місці**; **Пильчиков порадив Панасу Яковичу захопити з собою гітару** (І. Пільгук) ← **Пильчиков порадив Панасу Яковичу + Панас Якович захопить з собою гітару**.

Отже, у сучасній українській мові грамема давального відмінка спеціалізована на вираженні напівсильнокерованого другорядного члена речення, що корелює із семантико-синтаксичною функцією адресата дії. Вторинні значення форм датива, спрямовані у власне-відмінкову площину, пов'язані з уживанням його як сильнокерovanого члена речення й дуплексива.

Подаючи дефініцію відмінкової периферії й розглядаючи її на тлі формально-синтаксичних ознак, варто зазначити, що орудний, місцевий і кличний відмінки подібно до інших граем також спрямовані

у внутрішню сферу мови й характеризуються наявністю первинних та вторинних ознак. У сучасній українській мові ядро відмінкової периферії формує орудний відмінок. Указуючи на його формально-синтаксичну специфіку, І. Р. Вихованець зауважує: „З формально-синтаксичного боку орудний інструментальний поєднаний з опорним дієсловом слабким підрядним зв'язком (форма слабого керування), займаючи в реченні периферійну формально-синтаксичну позицію і виконуючи функцію придієслівного слабкокерованого другорядного члена речення” [108, 75]. Центральність орудного у відмінковій периферії підтверджує те, що його первинна формально-синтаксична функція непохідна, автономна й не ґрунтується на позиції інших відмінкових граем. Вона корелює із семантико-синтаксичними компонентами засобу та знаряддя дії, наприклад: *До Чупахівки їхали возами* (Г. Тютюнник); *Чому ви їздите машиною?* (О. Довженко); *Коні збивали копитами куряву...* (І. Пільгук); *Вишневецький крякнув. Розбив носком ботфорта піраміду рудих мурах* (В. А. Шевчук); *Святослав рукою відкинув назад сиву чуприну...* (В. Малик).

Крім первинного функціонування, орудний відмінок засвідчений як компонент граемної транспозиції. Зважаючи на синтетичні й аналітичні засоби її вираження, розрізняють відповідно синтетичну й аналітичну транспозиції. Зокрема, переміщення в об'єктну, суб'єктну й локативну сфери орудного відмінка (синтаксичний ступінь) реалізоване синтетичним та аналітичним способами, пор.: *Капіталісти володіють школами і університетами на правах приватної власності, подібно до того, як володіють вони банками, валютою, пресою* (О. Довженко) і *Тимко уважно слідкував за дівчиною* (Г. Тютюнник); *...великі вогненні пласти соломи <...> розносило вітром в темну пустоту неба* (О. Довженко) і *...між начальством та молоддю тривали переговори...* (М. Олійник); *Дорогою йдуть люди...* (Є. Гуцало) і *Довгими зимовими вечорами сидів за столом не чиновник Панас Рудченко, а письменник Панас Мирний* (І. Пільгук).

Варто зазначити, що орудний відмінок має незначні можливості вторинного функціонування в іменниковій зоні. У граемному різновиді транспозиції орудного відбуваються його синтаксичні переміщення в первинні позиції інших відмінків, до того ж із семантичними модифікаціями похідного елемента. Дослідження граемного транспозиційного потенціалу орудного відмінка дає змогу вирізнити внутрішню (внутрішньовідмінкову, граемно-

відмінкову) спрямованість транспозицій у їхніх зв'язках із знахідним, називним та місцевим відмінками. Найбільшою мірою представлене явище переходу орудного об'єктного в позицію знахідного об'єктного. За такої умови аналізована грамема виступає переважно придієслівним залежним членом речення, поєднаним із присудком зв'язком сильного керування. Сильнокерованому другорядному членові речення в орудному відмінку притаманна формально-синтаксична ознака центральності. Дієслова, що потребують указанного компонента, позначають дію або стан: *Тепер швець, нормальний зростом, сидів на Бароновому місці, цідив з кухля пиво <...> і заїдав вудженою рибою* (Р. Іваничук); *...такі собі малі хлопці на маленьких конях керують страшним **табуном** кобил з лошатами* (Ю. Яновський); *...лише у Стародубському полку гетьман володів 12 вільними військовими **селами*** (Ю. Мушкетик); *Одні пишуться **походженням, інші становищем, ще інші багатством, красою, силою...*** (П. Загребельний); [Сковорода. – Н. К.] *не шкодував за полем, за нескінченним **шляхом, жаркими днями і прохолодними, немов вода джерельна, сумними ночами*** (В. А. Шевчук). Рідше в ролі опорних компонентів виступають прикметникові форми, абсолютну периферію формують компаративні прикметники, наприклад: *Ви всі **зі мною** не згодні...* (М. Слабошпицький); *...а насправді яке ж це все **благородніше порівняно з тим, що було у нього в душі!*** (П. Загребельний). Варто зазначити, що за умови приприкметникового функціонування орудний може бути не тільки сильнокерованим другорядним членом речення. За деяких контекстуальних умов він поєднаний з опорним словом формою підрядного зв'язку – слабким керуванням, наприклад: [Павло. – Н. К.] *...дуже схожий **обличчям на батька*** (М. Слабошпицький); [Він. – Н. К.]... *був <...> **вищий талантом** за тих, що сиділи в залі...* (В. Дарда). Думку про зумовленість орудного предикативним прикметником висловлював О. М. Пешковський, вважаючи орудний обмеження керованою формою, „спеціально приад'єктивною за своїм значенням” [349, 326]. Близькі в цьому плані міркування М. Я. Плющ: „Словоформа орудного, як правило, не зумовлюється прикметником, тобто тут немає обов'язкової значеннєвої зумовленості залежної форми, однак уведення її змінює зміст предикативної ознаки, – доповнює відтінком обмеження носія ознаки” [355, 143].

Поза типовими іменниковими характеристиками перебувають

вторинні субстантиви, які функціонують у ролі керованого другорядного члена речення. Їхнє переміщення у сферу орудного об'єктного ґрунтується на синтаксичному ступені частиномовної транспозиції, за якого аналізовані компоненти не набули морфологічних змін: *А як же бути, батюшко, з „не пожелай”?* – спитав Григорій (В. А. Шевчук). Структури зазначеного типу відображають явище віддієслівної субстантивації, тобто утворення вторинного синтаксичного іменника. На підставі того, що будь-яка іменникова форма виконує в реченні обов'язкову відповідну функцію, на нашу думку, потрібно визнати, що й похідні синтаксичні субстантиви не позбавлені визначальної для них категорійної відмінкової ознаки. Відповідно до цього в реченні *А як же бути, батюшко, з „не пожелай”?* – спитав Григорій (В. А. Шевчук) виділений керований другорядний компонент має форму орудного відмінка. Проте таке явище для сучасної української літературної мови не характерне, воно має виразно оказіональний, мовленнєвий характер.

У сучасній українській мові орудний відмінок може перебувати в трансформаційному зв'язку із суб'єктною сферою називного, де він виконує роль другорядного керованого члена. За характером формально-синтаксичного зв'язку з присудковим компонентом орудний суб'єкта відрізняється не тільки від називного відмінка, а й від інших відмінкових форм, засвідчених у суб'єктній функції. На відміну від називного, якому властива наявність двобічного (предикативного) зв'язку, орудний виступає в ролі керованого члена речення, поєданого з опорним словом односпрямованим підрядним зв'язком. Специфіка грами орудного визначена й тим, що він є слабкокерованим членом речення, тоді як суб'єктні знахідний і давальний – сильнокерованими компонентами. Функціонування орудного суб'єктного великою мірою ґрунтується на трансформації реченнєвих конструкцій, унаслідок чого тричленні активні структури перетворюються на пасивні двочленні. За такої умови аналізована грама здебільшого входить у валентну рамку предикатів результативного стану. У пасивних синтаксичних одиницях „орудному суб'єкта належить побічна роль. У реченні з предикатом результативного стану є вже позиція називного суб'єкта стану, зумовлена лівобічною валентністю предиката, тому для називного суб'єкта дії у пасивній конструкції валентного місця немає. Тут „на допомогу” називному „приходить” орудний відмінок, який хоч і

бере на себе його функцію суб'єкта, але зберігає формально-синтаксичну ознаку периферійності” [303, 152]. Наприклад, ...*гілля вкрите вересневою позолотою* (І. Пільгук) ← *Вереснева позолота вкриває гілля*; *Людина знівельована юрбою* (Л. Костенко) ← *Юрба знівельовувала людину*. У такій позиції засвідчені компоненти, які, крім дієприкметників, залежать від дієслів, рідше від іменників і формують односкладні та двоскладні речення, наприклад: *В обличчя війнуло теплим вітром і сонцем* (В. Малик); *В ніздрі вдарило запахом кислого хліба...* (Р. Федорів); *...пахло свіжим хлібом* (Р. Федорів); *Сказано Зевсом про жон: „Зло подарую я їм замість вогню...”* (П. Загребельний); *Просиновська гора зовсім розмилася водою* (В. О. Шевчук); *...приязнь <...> запанувала між Мустафою і Джихангіром* (П. Загребельний); *...правда за Вишенським...* (Р. Іваничук).

Деякою мірою віддалений від указаних форм орудний, що функціонує в позиції лівобічного керованого другорядного члена речення. Непрямі суб'єктні відмінки, як відомо, поєднані з опорним словом здебільшого сильним підрядним зв'язком (його формою – сильним керуванням). Проте між відмінковою (рідше прийменниково-відмінковою) формою орудного та опорним словом простежуємо дещо слабший зв'язок, який, на нашу думку, варто кваліфікувати як напівсильне керування, наприклад: *Мацьком аж струсило...* (Р. Іваничук); *А Сивооком заволоділа дивна зятість* (П. Загребельний); *Лавріном і Марком заволоділа тривога* (Ю. Мушкетик); *З батьком було погано*.

Абсолютну периферію функціонування орудного відмінка у вторинній іменниковій зоні становлять керовані члени речення, визначені семантико-синтаксичною валентністю локативних предикатів й засвідчені в правобічній позиції. Такі другорядні компоненти залежать переважно від дієслів руху, переміщення тощо й поєднані з останніми слабким підрядним зв'язком (формою слабого керування), наприклад: *Здавалося, що йшов знайомою доріжкою до дуба над дніпровною кручею* (І. Пільгук); *Старша дочка Олександри Панасівни взяла на своє утле клубеня миску з білизною і пішла росяною стежкою до річки* (В. О. Шевчук); *...Григорій витер очі й пішов шляхом на Ржавель, туди, де сходило важке велике сонце* (В. А. Шевчук). Подані реченнєві структури засвідчують, що грамема орудного не тільки виступає комбінаторним варіантом місцевого відмінка, а й, крім того, має відповідні специфічні ознаки.

На думку І. Р. Вихованця, інструменталь із просторовою функцією „усоблює поєднання двох частин мови – іменника і прислівника. Із прислівником його споріднюють периферійність, просторова функція, охоплення відмінковими формами вузьких шарів лексики, з іменником – тяжіння до семантичної предметності, валентний зв'язок із предикатом дії, пасивність, динамічна фінальність” [84, 133–134]. Варто зазначити, що в орудному як компонентіві з предметно-обставинним значенням виразніше виявлена обставинна семантика.

Зважаючи на морфологічні особливості залежного слова, вираженого орудним просторовим, вирізняємо власне-відмінкове (безпосереднє) і прийменниково-відмінкове (опосередковане) керування. Вибір однієї з цих двох форм зумовлений семантикою інструменталія: відмінкове керування має стосунок переважно до динамічної локалізації, прийменниково-відмінкове – статичної локалізації, пор.: *Довго тиша гнітюча **полями** повзла* (В. Симоненко); *Осташко вертався Бродівською **дорогою** до Олеська* (Р. Іваничук) і *Голоколінчики, запаливши морову губку, всі сиділи **за столом*** (Ю. Мушкетик); *Ігумен прокинувся і звелів глянути, хто стоїть **за монастирською брамою*** (П. Загребельний).

Отже, в українській мові орудний відмінок перебуває в первинній сфері лівобічного керованого другорядного члена речення, що на семантико-синтаксичному рівні корелює з інструментальною синтаксемою; вторинністю позначене його функціонування як керованого компонента, пов'язаного з переміщенням в об'єктну, суб'єктну й локативну сфери.

Для виокремлення граматичної специфіки місцевого відмінка як периферійного компонента відмінкової системи досить показовими виступають його первинні та вторинні формально-синтаксичні функції. Л. В. Щерба зауважував, що „існування будь-якої граматичної категорії зумовлює тісний, нерозривний зв'язок її змісту і всіх її формальних ознак. Не бачачи змісту, не можна встановлювати формальних ознак, оскільки невідомо, чи означають вони щось, а відповідно, чи існують вони як такі й чи існує сама граматична категорія” [469, 65]. На ґрунті такої взаємодії форми та змісту проаналізуємо графему місцевого відмінка. Як відомо, у своєму первинному семантико-синтаксичному функціонуванні згаданий компонент відмінкової системи виступає носієм значення статичної локалізації й

перебуває в правобічній позиції. Із цими ознаками місцевого відмінка корелює його формально-синтаксична специфіка. У реченнєвих структурах український локатив засвідчений як другорядний член речення, поєднаний із опорним присудковим словом підрядним зв'язком та його формою слабкого керування, наприклад: **В Кам'яниці** перебуває наш друг Сергій Волконський (І. Пільгук); **А на білій стіні** під богами, аж до мисника, висіло багато гарних картин... (О. Довженко). У позиції придієслівного слабкочерованого другорядного члена речення перебуває місцевий, симетричний із вторинною семантико-синтаксичною функцією динамічної локалізації: **Залишившись на самоті**, Панас Якович довго ще ходив **по кімнаті**... (І. Пільгук); **По знайомій вулиці** я іду назад (В. Сосюра). У такій самій формально-синтаксичній сфері виявляємо місцевий, що має значення інструментальності: **...барабанички надто голосно грали на барабанах** (Ю. Яновський); **Гетьман гроші на машинці** друкував... (Ю. Яновський); **...вої узяли зброю, яку до цього везли на санях** (В. Малик). У поданих структурах грамема місцевого спрямована в первинну зону орудного відмінка, підтвердження чого – такі трансформаційні зміни: **На машині** вештаються машиніст і кочегар (І. Пільгук) ← **Машиною** вештаються машиніст і кочегар; **...за ними на санях** везли небагаті пожитки (М. Олійник) ← **За ними саньми** везли небагаті пожитки.

Вторинну формально-синтаксичну функцію придієслівного другорядного члена речення репрезентує місцевий відмінок, який у семантично елементарному простому реченні зумовлений правобічною валентністю дієслівних предикатів типу *грунтуватися, знатися, зневірятися, кохатися, наполягати, переконуватися, помилятися, розумітися, сумніватися, упевнюватися* тощо. При них грамема місцевого перебуває в залежній позиції, поєднуючись з опорним предикатом сильним підрядним зв'язком і його формою сильного керування, наприклад: **Господи, не допусти зневіритися в твоїй премудрості та милосерді**... (В. А. Шевчук); **...султан <...> розумівся на людях**... (П. Загребельний). У сфері керування представлений також прийменниково-відмінковий місцевий відмінок, валентно зумовлений незначною кількістю прикметникових предикатів якості-відношення. У структурі елементарних реченнєвих конструкцій грамема місцевого характеризує як сильний підрядний зв'язок з опорним прикметником, який перебуває у формально-

граматичній позиції присудка, так і слабкий. Тип підрядного зв'язку залежить від ступеня необхідності керованого члена речення в місцевому відмінку, пор.: *...невже він винен був у всьому докрузь?..* (П. Загребельний) і *...старший брат Йосип <...> широкий у плечах, мовчакуватий і понурий...* (Ю. Мушкетик). У першій реченнєвій структурі виділений компонента має високий ступінь необхідності і його вилучення призведе до ущербності речення. У другій синтаксичній конструкції елемент *у плечах* хоча й виступає валентно зумовленим, проте для нього характерний менший ступінь необхідності і його можна вилучити без істотних змін у змісті речення. Тому він має статус слабкокерованого другорядного компонента.

Периферійну сферу слабкокерованих членів речення в місцевому відмінку з прийменниками *у (в), на* формують правобічні компоненти, що входять у структурну схему елементарних синтаксичних одиниць із суперлативними прикметниковими предикатами. Часто вказані прийменниково-відмінкові конструкції супроводжує займенниковий компонент *весь*, наприклад: *...ти найкраща <...> в усьому світі* (М. Зарудний); *Урожаї – найкращі в районі* (М. Зарудний); *Я найменший у сім'ї...* (Л. Дениско); *Очерети в нас найбільші на планеті...* (О. Гончар); *[Я. – Н. К.] найщасливіший на будові...* (С. Плачинда). У поданих реченнях другорядні керовані компоненти великою мірою прилягають до просторових детермінантних членів речення, оскільки, крім об'єктної семантики, вони вказують на локативне значення. Така семантична специфіка аналізованих форм дає змогу кваліфікувати їх як елементи, що займають проміжне місце між валентно зумовленими одиницями й детермінантними членами речення. У граматичній системі мови вони репрезентують категорійний синкретизм, про що свідчать такі перетворення: *Ти найкрасивіший у світі* (В. Коваль) ← *Ти найкрасивіший з усіх людей світу*; *Він був наймолодший у нашій групі* („Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина”) ← *Він був наймолодший серед усіх студентів групи*; *...хата була найкраща в селі* (А. Дімаров) ← *Хата була найкраща з усіх хат села*. Унаслідок семантичної самодостатності предиката слабкокерований другорядний член речення може зазнавати імпліцитного вираження, наприклад: *...(моя) хата мені найкраща* (М. Зарудний); *Найякіснішою вважалася вурда...* („Гуцульщина”); *Для нас це найважливіше* (Ю. Щербак).

Зрідка керовані компоненти у формі місцевого відмінка корелюють із прикомпаративним об'єктом порівняння. За такого функціонування семантичні контури вищого ступеня порівняння прикметника зміщуються й стають ємнішими, оскільки він передає зіставлення не з одним предметом, а з їхньою сукупністю. У подібних конструкціях компаратив набуває видільного значення й семантично наближається до суперлатива, наприклад: *Ти ж тепер старший <...> в сім'ї* (В. Качкан). Однак такі реченнєві структури не поширені в сучасній українській літературній мові.

У граматичній системі мови місцевий відмінок, крім правобічної, може перебувати в позиції лівобічного керованого другорядного члена речення відповідно до лівобічної суб'єктної семантико-синтаксичної валентності предикатів. Як зазначає І. Р. Вихованець, „для української мови типовою є правобічна позиція керованого компонента, тоді як лівобічна звичайно стосується явищ координації, регульованої предикативним зв'язком підмета і присудка як головних членів двоскладного речення” [91, 232]. Узявши за основу таке трактування, можемо стверджувати, що лівобічна позиція керованого компонента в місцевому відмінку периферійна. Вона виникає внаслідок відповідних трансформацій вихідних речень, наприклад: *На вулицях* зовсім порожніє ← ...*зовсім порожніють вулиці* (Ю. Яновський); *У вагоні* тим часом спорожніло ← *Вагон* тим часом спорожнів... (М. Олійник). У ролі опорних слів, які керують суб'єктною синтаксемою у формі місцевого відмінка, виступають дієслова та слова категорії стану (предикативні прислівники, аналітичні дієслова стану): *Та в голові* потуманіло від болю... (І. Пільгук); *...у голові* зашуміло (І. Пільгук); *В юрті* ставало душно (В. Малик). Лівобічний опосередкований керований елемент, виражений грамемою місцевого, трапляється також у синтаксичних конструкціях із компаративними предикатами стану-відношення, наприклад: *У хаті* стало поночіше... (Гр. Тютюнник); *У лісі* стало холодніше. Усі проаналізовані вище структури односкладні. Проте сферою поширення прийменниково-відмінкових форм місцевого відмінка, що виступають функційними еквівалентами називного суб'єктного, є й двоскладні реченнєві конструкції, наприклад: *...і в ньому* раптово прокинулося почуття батьківської опіки (Г. Тютюнник); *В ній* вогнем горіла радість переможця, радість мандрівниці в невідомий світ... (І. Пільгук); *...тривога в ній* не згасала, а побільшувалася й

гострішала (П. Загребельний). Синтаксичним одиницям такого типу притаманне асиметричне співвідношення між формально-синтаксичною та семантико-синтаксичною структурами, оскільки в підметовій позиції засвідчені синтаксеми несуб'єктної природи. Керовані прийменниково-відмінкові компоненти у двоскладних реченнях, подібно до односкладних конструкцій, також перебувають у трансформаційних зв'язках із номінативом: *Й буйна радість захурделила* <...> *в ньому* (Ю. Мушкетик) ← *Він* *зрадив*; *...раптом* <...> *у ньому* <...> *зринула впевненість* (Ю. Мушкетик) ← *Раптом він став упевненим*.

Останнє місце у відмінковій системі української мови належить грамеми кличного відмінка. У ряді граматичних описів мовної системи лінгвісти не раз звертали увагу на його специфічне функційне призначення. Зокрема, Є. Курилович наголошував на апелятивній функції вокатива, відмінній від суто репрезентативної (символічної) функції інших відмінків. Тому, на думку дослідника, розглядати вокатив у тій самій площині, що й інші відмінкові грамеми, означає допустити методологічних помилок [465, 198]. Зважаючи на типові формально-синтаксичні ознаки кличного відмінка, можемо стверджувати, що вказаний компонент виступає своєрідним доповненням до основних засобів вираження підметової позиції. За такої умови він є носієм адресатно-суб'єктного значення і сферою його поширення виступають спонукальні речення з імперативними предикатами. Особливу позицію в цьому питанні займає М. С. Скаб: „Вокатив та імператив, репрезентуючи на формально-граматичному рівні мови сферу апеляції, мусять сприйматися як функціональна єдність, проте водночас можуть бути потрактовані як специфічні грамеми категорій відмінка іменника та способу дієслова” [379, 31]. Аналізуючи реченнєві структури з вокативом і розглядаючи їх на тлі модально-синтаксичної категорії спонукальності, С. В. Харченко зазначає: „Вербальні дії мовця спрямовані на те, щоб вплинути на слухача (слухачів) і цим самим досягнути певної мети, певного результату: сформувати, змінити адресата (адресатів) або його (їх) поведінку, змінити існуючу або створити нову дійсність. Тому мовлення адресанта позначене високим ступенем цілеспрямованості, орієнтованості” [452, 143]. Конструкції з кличним відмінком та імперативними одиницями засвідчують, що в них наявні типові для предикативного зв'язку елементи форми

координації. „Тут дієслівні присудки у формі другої особи наказового способу вимагають другоособового з функціонального погляду кличного відмінка іменників, а підмет (кличний відмінок) підпорядковує присудок формою числа” [318, 195], пор.: *Заходь, заходь, Григорію!* (В. А. Шевчук); *Заспівай мені, друже боярине, пісню про місяця-князя* (В. Малик) і – *Заходьте, люди добрі! – запросив Григорій* (В. А. Шевчук); *Заграй, музику, заспівайте, ангели в небі, пташки в лісі, жабоньки попід берегами, дівчаточка під вербами* (О. Довженко). Лексичні різновиди вокативного підмета поширені переважно на назви осіб, їхню сукупність, рідше – назви або клички тварин, персоніфіковані предмети, наприклад: – *Смійся, колезький реєстраторе Панасе Яковичу Рудченко!* – тихо шепотіли уста (І. Пільгук); *Славуто, заспівай!* (В. Малик); *Народе, встань!* (Ю. Яновський); *Стій, коню, конику...* (В. А. Шевчук); *Ну, конику, ну, Ворончику, виручай!* (В. Малик); *Спасибі, земле, за твої щедроти! За білий цвіт, за те, що довші дні* (Л. Костенко); *Розвій, вітре, мою тугу, що на серці ношу!* (Л. Костенко). Як відомо, формально-синтаксичну предикативність в українській мові репрезентують експліцитно виражені головні члени речення – підмет і присудок, поєднані найголовнішим у структурі речення предикативним зв'язком. Тому, на нашу думку, доцільно зосередити увагу на специфіці функціонування присудкового компонента, узгодженого з підметом у кличному відмінку. У реченнях зазначеного типу категорію присудка найбільшою мірою репрезентує грамема простого присудка, функції якого виконує особова дієслівна форма: – *Встань, жано, – мовив похмуро* (Р. Іваничук); *Прочитай, князю* (П. Загребельний); *Заграй і заспівай, отроче!* (В. Малик). Дещо рідше до структурної схеми простого двоскладного речення з вокативним підметом входить грамема складеного дієслівного присудка, яка становить аналітичну сполуку: переважно фазові (*починати, братися, припиняти, перестати, продовжувати, закінчувати*), зрідка модальні (*сміти*) модифікатори + власне-присудкове слово-інфінітив. Допоміжні компоненти виступають виразниками граматичного значення, а інфінітив – носієм лексичної семантики: – *Слухай, Антоху, – Рогатинець поклав Блазієві руку на плече, – я ще раз кажу тобі: перестань пити* (Р. Іваничук); *Продовжуйте грати, Миколо Віталійовичу!* (І. Пільгук). Абсолютну периферію формує грамема складеного іменного присудка, синтагматична функція якого

„спрямована на переведення недієслівних і придієслівних компонентів до сфери засобів вираження предикативних функцій за умови втрати дієсловом власне предикативної функції та перетворення його на невласне і власне зв'язку. Цей процес відбувається на лінійній осі речення, про що свідчать конструкції, в яких присудкові ознаки реалізують іменні форми” [318, 234]. Останні перебувають у присудковій позиції, поєднуючись із морфемою-зв'язкою *бути* або іншими дієслівними невласне-зв'язками (*ставати, стати, лишатися, лишитися* тощо), що виражають категорії способу, особи, числа, а невласне-зв'язки ще й вид. Така морфологічна та синтаксична специфіка аналізованих конструкцій зумовлює їхній перехід у дієслівну позицію. Іменну частину найчастіше репрезентують прикметникові форми, менш поширені іменники. Наприклад: [*Михайле. – Н. К.*], *будь мужнім!* (В. А. Шевчук); *Лавріночку, любий, станьмо турками. Хіба то не однаково, ким жити на землі!* (Ю. Мушкетик). У функційному плані прикметниковий чи іменниковий присудок визначають як „структурний еквівалент дієслова” [432, 170], оскільки в реченні він вступає в такі ж синтаксичні зв'язки, як і дієслівні форми, увіходячи в структурну схему елементарного з формально-синтаксичного боку простого двоскладного речення й перебуваючи з підметом у предикативному зв'язку.

Ознака взаємозалежності головних компонентів наявна й у структурах із підметом-вокативом та присудком у відповідній часовій формі. За такої умови формально-синтаксичну предикативність репрезентує не грамема власне координації, а транспозиційна координація. Граматичний вияв останньої ґрунтується на тому, що підметовий компонент двоскладного простого речення виражений синтаксично транспонованою формою – вокативом як функційним еквівалентом номінатива. Такий підмет підпорядковує присудок, переважно вимагаючи середнього роду, однини, а в теперішньому й майбутньому часі – третьої особи, наприклад: *Чарівне, ніжне „Грицю”, яке вона йому сказала вперше, лунало в серці музикою* (В. А. Шевчук).

У руслі формального підходу розглянемо інші вторинні формально-синтаксичні функції кличного відмінка, до яких належить позиція опосередкованого другорядного члена речення. Вокативи такої ланки сполучуваності засвідчені в структурі неелементарних

простих конструкцій. Зазначені другорядні члени речення перебувають з опорним словом у підрядному опосередкованому зв'язку, безпосередньо залежать від семантично спорідненого з ними компонента й через його посередництво пов'язані з іншим членом речення. Опосередковані вокативи переважно уточнюють підмети або керовані другорядні члени речення, виражені займенниковими іменниками у формі другої особи, наприклад: *Що ти можеш відати про ханів, Мальво?* (Р. Іваничук); *Молодий ти й досі, батьку* (Ю. Яновський); – *Що болить тобі, Мальво? – хан притулився до лонею до її чола* (Р. Іваничук).

У сучасній українській мові за своїм особливим статусом варто вирізнити кличний відмінок, що виступає самодостатнім елементом для створення реченнєвої моделі. Указана грамема структурує односкладні вокативні конструкції, формально-синтаксична специфіка яких – безприсудковість. Подаючи дефініцію односкладних структур, А. П. Загнітко зазначає, що вони включають один головний компонент, „формально не вимагають другого головного члена і не можуть доповнюватись ним без зміни характеру вираженої думки” [192, 197]. У сучасних граматичних описах натрапляємо на різні тлумачення вокативних речень, проте найбільш аргументованими вважаємо концепції, у яких аналізовані структури називають членованими односкладними реченнями. Головний компонент останніх не диференційований на підмет і присудок член речення, який можуть поширювати атрибутивні одиниці [88, 62]. Наприклад: – *Мальво! Тільки луна материнська, тільки луна...* (Р. Іваничук); – *Михайле! – розпачливо гукнула. – Ні, це неправда!..* (М. Олійник); – *Мамо! Мамо! – кинулися до матері діти* (І. Пільгук); *Дорогий Панасе Яковичу! Ти добув, уже славу визнаного письменника* (І. Пільгук).

Проаналізувавши формально-синтаксичну специфіку кличного відмінка та визначивши його первинність і вторинність, можемо стверджувати, що, яку б синтаксичну функцію не виконував вокатив, у ньому завжди наявний синкретизм лексико-граматичних властивостей, які й визначають його поліфункційність.

2.5. Комунікативні ознаки категорії відмінка

У реченні як головній синтаксичній одиниці, крім формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної структури, втілена власне-комунікативна структура, яку пов'язують із певною ситуацією мовлення, тобто з актуальним членуванням речення²⁴. З-поміж категорій, пов'язаних із комунікативним аспектом речення, особливого статусу надають темо-ремним відношенням. Із сучасних мовознавчих позицій реченнєві структури здебільшого становлять бінарну модель „тема – рема”. Спираючись на фундаментальні праці українських та зарубіжних лінгвістів, виявлено деяку спільність щодо тлумачення цих термінів. Найчастіше вчені послуговуються такими дефініціями граем теми й реми. Тема – вихідна частина висловлення, дане, відоме, зумовлене попереднім контекстом. Рема – головний зміст повідомлення, комунікативний центр висловлення, нове, тобто те, що повідомляють про тему [91, 148]. В основі поданих обґрунтувань теми й реми лежить концепція актуального членування речення В. Матезіуса, який оперує поняттями „основа повідомлення” та „ядро повідомлення” [300]. Останнім часом, зосереджуючи увагу на комунікативній будові речення, дослідники зважають не лише на функціонування суто синтаксичних одиниць. У сучасних граматичних студіях комунікативний аспект виступає панівним також за умови розгляду й категорій інших мовних рівнів. У зв'язку з цим А. П. Загнітко постулює: „Остаточне вирішення проблеми актуального членування вимагає врахування між'ярусної взаємодії мовних одиниць і визначення статусу морфологічних категорій у формуванні загальної комунікативної перспективи речення” [192, 313]. Беручи за основу таке трактування, вважаємо за доцільне з'ясувати комунікативні ознаки міжрівневої категорії відмінка іменників. Слід визнати, що дослідження відмінкових граем на тлі комунікативного рівня мови – одне з важливих завдань сучасної лінгвістики й потребує значного доопрацювання.

Відмінковою граменою найвищого рангу вважають називний відмінок іменників, який спеціалізований „на вираженні формально-синтаксичної функції підмета, семантико-синтаксичної функції суб'єкта і в типових виявах позиції теми за актуального (темо-ремного) членування речення” [108, 63–64]. У сучасному мовознавстві лінгвісти висловлюють різні думки з приводу співвідношення кому-

нікативного членування речення з формально-синтаксичним та семантико-синтаксичним. Зокрема, А. П. Загнітко зазначає: „Комунікативна будова речення характеризується незалежністю від формально-граматичної. Вона визначається мовним контекстом, комунікативним завданням, що виникає в цьому контексті і щодо якого речення зорганізовує порядок своїх компонентів і відбувається наголошення певного елемента”²⁵ [192, 311]. Важливими та близькими в цьому плані вважаємо міркування І. Р. Вихованця: „...актуальне членування являє собою автономний аспект речення, спрямований у мовлення. Воно не збігається з формально-синтаксичним членуванням за багатьма ознаками. Передусім актуальне членування передбачає поділ речення на дві частини – тему й рему, тоді як формально-синтаксичне членування орієнтоване на будь-яку кількість членів речення (від одного до надто великої кількості)” [91, 150]. Однак таке тлумачення не суперечить наявності відповідної симетричності формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної та комунікативної організації речення. Із цього приводу дослідниця граматичної системи Г. О. Золотова стверджує: „Коли говорять, що актуальне членування протиставлене його граматичному членуванню, насамперед слід мати на увазі, що воно не стільки протиставлене граматичному (за нейтрального порядку компонентів вони збігаються), скільки обіперте на граматичне, бо тільки за наявності цієї основи можна оцінити зміну порядку слів. Крім того, порівнюючи роль обох аспектів – граматичного й актуального в процесі мовлення, можна сказати, що граматичний передовсім синтезує, інтегрує єдність речення, а актуальний – розчленовує, ніби поділяє на кроки рух думки” [199, 338]. На подібне твердження натрапляємо в І. І. Ковтунової: „Актуальне членування стикається з ієрархічно організованою синтаксичною структурою речення, з якою воно може взаємодіяти двояко. В одних випадках актуальне членування відповідає синтаксичному, не порушуючи його ієрархії. В інших воно суперечить синтаксичному членуванню, порушуючи його ієрархію” [239, 73–73]. Вирізняючи типові вияви грами називного відмінка, варто наголосити, що вона репрезентує позицію суб’єкта, підмета та теми. У зв’язку з цим особливої ваги набули концепції тих лінгвістів, які наголошують на ремотворчому потенціалі дієслова й темозакріпленій позиції іменника [153; 177; 192, 313]. Наприклад: *Ніч* / проминула (Л. Костенко); *А сніг* / іде (В. Густі); *Мати* / тримає на собі ха-

ту... (Л. Костенко); ...**батько** / тримає на собі світ (Л. Костенко)*. У семантично неелементарних конструкціях номінатив може входити до складу комплексної теми: **Чиє то серце** / в скрипці б'ється? (О. Богачук); **Мисливці молоді** / втомилась під обід (І. Драч); **Весь травень** / був сухий і спекотний (Г. Булашев); **Осінній сад** / ще яблучка глядить... (Л. Костенко). Комплексну тему можуть формувати не тільки субстантиви та залежні від них атрибути. У цій сфері засвідчені також підмет і присудок як головні компоненти речення (зазвичай разом із залежними від них словами). За такої умови репрезентантом реми часто виступають відокремлені звороти: **І грек стоїть**, / зіпершись на весло (Л. Костенко); **Настане день**, / обтяжений плодами (Л. Костенко); ...**сіяє в вересні діброва**, / Пригадавши березня крило (В. Густі); ...**він читав цареве послання**, / написане словами грізними (Ю. Мушкетик); **Навернулися на думку слова**, / прочитані у сіренькій книжечці (І. Пільгук); **Самі на себе дивляться ліси**, / розгублені од власної краси (Л. Костенко). В українській мові за розрізнення теми й реми у висловленні, крім порядку розташування слів та відокремлення, зважають також і на інші засоби вираження цих компонентів. Зокрема, у непитальних реченнях позицію теми увиразнює частка *ж* (*же*), яка перебуває після грамеми називного, наприклад: **Земці ж** / протестували проти такого втручання (І. Пільгук); **Мати ж** / і оком на нього не кинула... (В. О. Шевчук); ...**син же** / не оглянувся ні разу... (Р. Іваничук). Один із поширених синтаксичних засобів підкреслення теми – функціонування номінатива як головного члена односкладних структур за умови наявності парцельованих конструкцій. Останні засвідчені в позиції реми. Наприклад: **Мати.** / Каріатида з божої глини (Л. Костенко); **Батько.** / Старий Атлант (Л. Костенко). Варто зазначити, що називний відмінок виступає репрезентантом теми в нейтральному, не деформованому особливими факторами висловленні. У структурах зазначеного типу порядок слів організований у такий спосіб: тема передуює ремі, і він, за визначенням В. Матезіуса, об'єктивний. Подібні міркування знаходимо у В. А. Белошапкової, А. П. Загнітка, М. В. Мірченка [398, 503; 192, 315; 318, 335]. У стилістично нейтральному мовленні грамема називного відмінка може перебувати в позиції реми або бути складником комплексної реми,

* У поданих реченнях і далі тема відокремлена від реми скісною рисою.

яка на формально-синтаксичному рівні відповідає складеному іменному присудкові. За такої умови не порушено узвичаєний порядок розташування теми й реми: *...я / тільки хазяїн трамбака й нічого більше!* (Ю. Яновський); *...бог Папай / був скіфам праотець...* (Л. Костенко). У реченневих конструкціях таку рему часто увиразнюють різні інтонаційні засоби в усному мовленні (паузи, темп вимови), яким на письмі відповідає тире: *Я / – трактористка* (І. Драч); *Печаль моя – ріка без переправи...* (Л. Костенко); *Криниця без джерел / – це не криниця...* (О. Богачук); *А дим / – як океан!* (В. Густі); *Життя / – це справа без гарантії* (Л. Костенко).

У сучасній українській мові порядок слів, зумовлений семантико-синтаксичною та формально-синтаксичною структурами, не завжди збігається з порядком слів, передбаченим комунікативним планом висловлення. Переважно ця асиметрія викликана тим, що виділення теми й реми залежить від завдань висловлення, від конкретної комунікативної мети повідомлення. Для речень, у яких тема не корелює з грамею називного відмінка, характерна підвищена експресія, зумовлена емоційним станом мовця. Нові варіанти висловлення кваліфікують по-різному. Зокрема, автори „Русской грамматики” називають їх комунікативними [376, 2, 203], В. А. Белошапкова, А. П. Загнітко, М. В. Мірченко услід за В. Матезіусом – суб’єктивним порядком слів [398, 503; 192, 315; 318, 335]. Таке явище простежуємо в конструкціях із логічно наголошеною номінативною ремою, що перебуває в кінці речення: *Гасло у Карпатах / літо смерекове* (В. Густі); *Особливою повнотою відзначається в „індексі” / відділ єретичних творів* (Г. Булашев). Додатковим засобом увиразнення постпозитивної реми у формі називного відмінка виступають частки *тільки, лише (лиш), навіть саме, і (й)*, наприклад: *О цій порі панували в степу / тільки вони [типчак і ковила. – Н. К.]* (Ю. Мушкетик); *Знав його добре / лише Лисий Мацько* (Р. Іванчук); *...нею ж [мудрістю. – Н. К.] міг володіти / лиш він, Ярослав* (П. Загребельний); *Захаркового запаху боялась / навіть риба* (О. Довженко); *...туди тяглася / саме ця дорога* (В. О. Шевчук); *Не дешевше віддає на викуп / і пан Галаган* (І. Пільгук). Комунікативне завдання висловлень зазначеного типу можна вважати виявом відповідей на питання, які Ш. Баллі назвав частково диктальним²⁶, а саме: *Хто є виконавцем дії? Хто (що) є носієм процесу? Хто (що) є носієм стану?* тощо.

Не відповідає типовому функціонуванню грамема називного

відмінка, засвідчена в позиції препозитивної реми. Вважаємо за доцільне навести міркування В. В. Виноградова: „Якщо – унаслідок специфічного мотивування (зумовленого схвильованістю, внутрішнім зацікавленням мовця, його бажанням підкреслити що-небудь і т. д.) – виникає необхідність граматично виразити емоції, ставлення мовця до предмета повідомлення, тоді утворюється суб’єктивний порядок слів, що набуває вигляду „рема – тема” [75, 278]. У комунікативних варіантах указанного різновиду називний перебуває у властивій для нього початковій позиції, але завдяки логічному наголосові, часткам, повторам тощо виступає комунікативним ядром повідомлення – ремою або складником комплексної реми, наприклад: *Тільки музика / може так оволодівати людиною...* (І. Пільгук); *...лише Твардовський та його слуга / непорушно стовбичили верхи* (В. А. Шевчук); *Лиш брязкіт зброї та глухе гудіння землі / провіщали криваву січу* (В. Малик); *Навіть Йонька / ретельно вимив милом руки і зодяг чисту сорочку* (Г. Тютюнник); *...саме ваш син / був учасником негідного вчинку щодо особи самого ректора* (М. Олійник); *То білий кінь, то білий-білий кінь / шукає літо у сухому листі* (Л. Костенко).

В українській мові маємо також висловлення, яким бінарність „тема – рема” не властива. Варто зазначити, що вони хоча й формально членовані на підмет і присудок, проте з комунікативного погляду становлять семантико-граматичну єдність, яку формують дієслова зі значенням буття, існування, наявності, констатації факту й мають незначну інформативну місію та іменники у формі номінатива. Разом вони утворюють один компонент актуального членування – комплексну рему: *Минулась ніч* (В. Густі); *Настає ранок* (І. Пільгук); *Настало літо* (В. А. Шевчук); *Накрав дощик* (В. Малик); *Йшов дощ* (Г. Тютюнник); *Випав сніг* (Г. Тютюнник); *Почало світити сонце* (Ю. Мушкетик). Темо-ремна опозиція відсутня також в односкладних називних реченнях. У такому разі номінатив репрезентує тільки грамему реми: *Лиш вітер, гул та дзвони* (В. А. Шевчук); *Ріка. Палатка. Озеро. Курінь. Аборигени Острова Надії* (Л. Костенко). І. Р. Вихованець такі висловлення називає нерозчленованими [91, 149]. Вони виступають основними виявами відповідей на типові питання: *Що відбувається? Що наявне?*

Отже, за актуального членування речення називний відмінок – типовий репрезентант теми або компонент комплексної теми. За такої

умови простежуємо симетричність комунікативної та формально-синтаксичної структур речення. Сферу вторинності формує номінатив як морфологічний еквівалент реми чи її складник. Відповідно до свого комунікативного завдання він може виступати компонентом бінарної або нерозчленованої структури.

Комунікативні ознаки грамеми знахідного відмінка найчастіше пов'язують із його приремною позицією. Функціонуючи в ролі правобічного сильнокерованого другорядного члена речення, акузатив залежить від перехідних дієслів. Останні, як відомо, визначають основу інформативної структури речення, а отже, є його комунікативним центром. Разом із дієсловом-присудком грамема знахідного входить до складу реми: *...професор Берлінського університету Ернст Бергман / оперував їй праву ногу* (С. Пушик); *Князь / скинув соболину шапку...* (Р. Федорів); *Сидір / згадав ксьонза Анджея...* (М. Малиновська). М. В. Мірченко, аналізуючи рему, зазначає, що її характеризують: „а) ознака теми, повідомлення про неї; б) комунікативна перевага над темою, стосовно комунікативного центру – основна величина; в) у типових моделях є носієм „нового”; г) у реалізації ситуативно-прагматичних комунікативних завдань може займати препозицію щодо теми; г) у реченнєвій структурі йде після теми за умови збігу її з формально-синтаксичним членуванням речення у діапазоні: підмет (І позиція) = тема: присудок (II позиція) = рема” [318, 343–344]. Перебуваючи в позиції реми, грамема знахідного відмінка корелює найчастіше з об'єктом дії, процесу, стану, якості (у т. ч. якості-відношення), а також із локативом, наприклад: *...він / малював її портрет* (С. Пушик); *Ми / садили ці тополі* (В. Густі); *...весняні води / зносили на ріках усі мости і кладки...* (П. Загребельний); *Марія / спочатку розгнівалася [на слугу. – Н. К.]...* (М. Слабошпицький); *Півень / насторожено витягнув шию* (В. Дрозд); *Він / добре пам'ятав Марійку...* (Я. Майстренко); *...вона / любила воєнкома...* (В. Сосюра); *Хан же / був схожий на бика з виверненим животом...* (Р. Іваничук); – *Я <...> / молодший за всіх офіцерів...* (Ю. Дольд-Михайлик); *Білий голуб / сів на голову* (О. Богачук); *Малий / мостився на коліна* (О. Богачук). У деяких ускладнених реченнєвих структурах стає можливою кількаступеневість актуального членування. У реченні *Центральні банки поставили рекорд з купівлі золота* („Експрес”, 2011) маємо два рівні членування: на першому рівні виокремлюємо тему *Центральні банки*

й рему – поставили рекорд з купівлі золота, а на другому рівні комплексну рему членуємо додатково, акцентуючи увагу на актуальній значущості завершальної частини речення: *поставили рекорд / з купівлі золота*. Подібне членування маємо й в інших конструкціях: *Ми / будуємо приміщення // для дитячого садочка...* (Я. Майстренко).

За реалізації певних комунікативно-ситуативних завдань рема у формі акузатива може передувати темі. Таке явище спостерігаємо за умови, якщо виникає потреба логічно вичленувати інформацію, помістивши її на початку висловлення: *Ці тополі / ми садили* (В. Густі); *Блакитні вії / хата підніма* (Л. Костенко); *Лиш вісь земну / з орбіти не згвинтити* (Л. Костенко); *...тільки Ягнича / ніхто не зустрине* (О. Гончар). Функція виразника препозитивної реми типова для питальних займенникових іменників у формі знахідного відмінка особливо за наявності підсилювальної частки *ж* (*же*), наприклад: *Що ж / ти скажеш їй?* (В. Дрозд); *Що ж / годна заповідати одна мала дитина другій?* (В. Дрозд). Вторинною комунікативною функцією знахідного відмінка є позиція теми (частіше складника теми), актуально значущою виступає рема, що містить компонент у формі називного, наприклад: *А німця ж отого / хтось порішив на вашому кутку* (В. Дрозд); *Вість про смерть Гульфем / принесла Кіната* (П. Загребельний); *Трагічну вість / привезла голуба грецька шхуна під білими вітрилами* (Ю. Мушкетик). Для висловлень такого типу характерний суб'єктивний порядок слів. Грамема знахідного засвідчена також в інших розчленованих висловленнях. Зокрема, вона може перебувати в позиції постпозитивної теми. Позицію реми увиразнюють різні аналітичні засоби: *Саме він / приніс звістку про наміри Кончака* (В. Малик); *Одначе не лише браконьєри / знають сюди дорогу* (О. Гончар).

У сучасній українській мові актуальне членування, незважаючи на свою автономність, має тісні зв'язки із семантико-синтаксичною організацією речення. Зокрема, для суб'єктної синтаксеми у формі акузатива типовою виступає комунікативна позиція теми, наприклад: *...його / вкінець приголомшила страшна вість про батькову смерть* (П. Загребельний). Визначаючи тему, дослідники актуального членування речення вирізняють три її ознаки: 1) „це вихідний пункт висловлення” [239, 6]; 2) вона актуально менш значуща, ніж рема; 3) тема – частина речення, яка звичайно відома й зумовлена попереднім контекстом, виступаючи носієм „даного” [192, 313]. На думку

І. І. Ковтунової, „правильна логічна будова стилістично нейтрального літературного мовлення потребує, щоб тема, як вихідний пункт висловлення, часто відомий слухачеві або читачеві, перебувала на початку речення, а рема, яка повідомляє дещо про тему й містить переважно нове, невідоме читачеві, – у кінці речення, після теми. Порухення цього правила <...> веде до порушення логічної послідовності викладу (або до появи експресивного забарвлення)” [239, 13]. В українській мові натрапляємо на структури обох різновидів, тобто із звичайним порядком розташування слів, коли знахідний суб’єкта перебуває в позиції препозитивної теми, або з порушеним порядком слів, коли акузатив як репрезентант суб’єктної синтаксеми спрямований в іншу сферу. Наприклад, у реченні *Дивна радість, легкість, веселість, навіть шал / охопили хлопця* (В. О. Шевчук) компонент *хлопця* разом із предикатом *охопили* формує постпозитивну тему. Рему *дивна радість, легкість, веселість, навіть шал*, що перебуває на початку речення, увиразнює додатковий засіб – частка *навіть* при останньому елементі. Одним із засобів правильного визначення складу компонентів актуального членування слугує також питання, поставлене до даного (теми) висловлення. Та частина інформації, яку містить це питання, належить до теми, а інформація, що є відповіддю, має стосунок до реми. Наприклад, структура *...неземне здивування / охопило її* (В. О. Шевчук) відповідає на питання *Що охопило її?* Останнє містить частину висловлення, яке формує тему. На питання відповідає рема *неземне здивування*. Аналогічне явище простежуємо в реченні *Відмова Юзефи / вразила його* (Р. Горак). Оскільки воно відповідає на питання *Що вразило його?*, то суб’єктний компонент у знахідному відмінку перебуває у сфері постпозитивної теми.

Для логічно побудованого мовлення характерні відносно тісні синтагматичні зв’язки й односпрямованість синтагматичної залежності – від попереднього висловлення до наступного. Це означає, що комунікативне членування структури залежить великою мірою від попереднього або ряду попередніх висловлень і не підпорядковане наступним. Односпрямованість синтагматичної залежності визначає характер мовлення, що становить послідовне розгортання в часі відповідних подій. Саме ця ознака часто виступає визначальною за здійснення темо-ремного членування. Зокрема, у реченні *Ратний дух охопив не лише ратних мужів, а й общинних старійшин* (Д. Міщенко) функціонування виділених слів покликане,

щоб виділити актуально нове, тобто рему. Цьому сприяють також додаткові засоби увиразнення – *не лише..., а й*.

За реалізації певних комунікативно-ситуативних завдань компоненти в знахідному відмінку можуть входити до складу нерозчленованих висловлень. Останні повідомляють про події, не виділяючи вихідного пункту повідомлення, тобто тема має нульове вираження, наприклад: *Підкидало його далі* (Б. Лепкий). Проте такі структури легко можна перетворити на розчленовані, перемістивши грамему акузатива на початок речення, а предикат як репрезентант реми – у постпозицію, пор.: *Підкидало його далі* (Б. Лепкий) і *Його / підкидало далі*. Не членовані в актуальному плані й неповні конструкції, які, на думку Г. О. Золотової, „містять „актуальний кістяк”, дане й нове, опускаючи раніше відомі елементи” [199, 344]. Наприклад: – *Підполковника Євецького!* (М. Олійник); – *Коня!* (Р. Іваничук); *Генерального писаря Виговського до мене!* (Р. Іваничук); *Гвинтівки на приціл!* (М. Олійник); – *На Ворсклу!* (І. Пільгук); *На іподром! На іподром!* (Д. Міщенко); *На коліна перед султаном великої Порти Магометом Четвертим!* (Р. Іваничук).

У граматичній структурі сучасної української мови кожен відмінок охоплює низку комунікативних функцій, ієрархія яких ґрунтується на первинності та вторинності. Як відомо, первинне значення відмінкової грамеми вказує на її спеціалізацію у відмінковій системі, інші ж значення перебувають на різній віддалі від первинного. Таке теоретичне положення має стосунок до всіх без винятку відмінкових компонентів. Тому вважаємо за доцільне застосувати його за визначення комунікативної специфіки родового відмінка. Показова ознака вказаної грамеми – визначення її граматичного статусу як відмінка абсолютних транспозиційних можливостей. Забезпечуючи синтаксичний перехід субстантива в площину прикметника, грамема родового відмінка виступає типовим представником зовнішньої транспозиції. У вживанні родового відмінка при віддієслівних і відприкметникових іменниках сформувалося його транспозиційне ядро й основна модель функціонування. Завдяки взаємодії вихідної семантики називного та знахідного відмінків й атрибутивній (приіменниковій) позиції витворилися два значеннєві різновиди родового, які стали морфологічними варіантами суб'єктно-атрибутивної й об'єктно-атрибутивної синтаксем. Своєрідним увиразненням указаних семантико-синтаксичних функцій генітива є його

комунікативна функція актуалізатора теми, наприклад: *...повернення доньок живими й здоровими / розчулили антського князя...* (Д. Міщенко); *...той шлях страшний, те крякання ворон / мені у пам'ять врізались назавше* (Л. Костенко); *...вогке дихання кінських ніздрів / досі лоскоче щоки* (Є. Гуцало); *Щедрість падишаха / не має меж...* (Ю. Мушкетик); *Почуття гумору / – невід'ємна риса пожилеців цього дому...* (В. О. Шевчук); *Викладач філософії / – кандидат філософських наук* (В. Дрозд). Н. А. Слюсарева, аналізуючи тему й рему, зауважує, що „тема виступає носієм тотожного, реалізованого через відоме, достовірне, визначене, дане, вихідне, тобто через „стару” інформацію, а рема – носієм відмінного, реалізованого через невідоме, недостовірне, невизначене, тобто через „нову” інформацію. Унаслідок того, що тема – носій тотожного, вона не може не нести інформації, проте інформація реми суттєвіша, важливіша, тому рема виступає у вигляді інформативного центру висловлення” [394, 8]. Послугуючись таким трактуванням, зазначимо, що грамема родового переважно формує відоме, вихідне: *Повернення з лікарні Олександри Михайлівни / приносило оновлене щастя чулому, турботливому батькові й мужньому громадянину* (І. Пільгук); *Та врешті гарчання моторів / заглушило биття серця* (Є. Гуцало). Аналогічну функцію виконує генітив із локативно-атрибутивним або власне-атрибутивним значенням, наприклад: *...повернення до Константинополя / можливе* (Д. Міщенко); *Права рука Оксена / була витягнута вперед...* (Г. Тютюнник). У поданих структурах грамема родового як поширювач теми передує ремі. Проте таке явище не обов'язкове. На думку Н. А. Слюсарєвої, „для вияву одиниць актуального синтаксису важлива не їхня відповідність суб'єктові та предикатові судження або підметові й присудкові, а своєрідний розподіл мовних елементів темо-ремного відношення, підпорядкований їхній інформативній значущості” [394, 9]. Доказом такого твердження вважаємо структури, у яких генітив перебуває в ролі логічно наголошеного складника реми, наприклад: *...скоро долинуло / гарчання мотора* (Є. Гуцало); *Сумним було / повернення аварських турм із Фракії* (Д. Міщенко); *Не таким уже й невдалим було / перше Богданкове подолання Дністра* (Д. Міщенко). Функціонування родового відмінка в актуально членованих реченнях не становить загальної закономірності. Відсутність темо-ремної опозиції маємо в односкладних називних реченнях²⁷. У такому разі наявна

тільки грамема реми: *Лекція з філософії* (В. Дрозд); *Нормальна реакція живого організму* (В. Дрозд).

Обмежено вживаний родовий у вторинній відмінковій комунікативній функції поширювача реми. За такої умови він корелює з об'єктом порівняння чи квантитативно-партитивним об'єктом і виступає відповідно прикомпаративним або придієслівним та приприкметниковим валентно залежним компонентом, наприклад: *Абдулаєв / на голову вищий від усіх...* (Г. Тютюнник); *...а вона / лінується або ж шкодує для мене води* (Д. Міщенко); *...Вам / не доведеться коштувати бакалярського хліба...* (Р. Горак); *Демобілізований тракторист / ...Незворушно води напився...* (І. Дарч); *А вона / повна відчаю і болю...* (Р. Горак). Проте натрапляємо на випадки, коли грамема родового з квантитативно-партитивним значенням, потрапляючи в сильну комунікативну позицію, перебуває на початку речення. У такому разі вона сама репрезентант реми або її складник: *А води / з собою багато не візьмеш...* (Д. Міщенко); *Якого тільки хліба / не скуштував Павло Павлович на своїм довгим віку...* (В. Дрозд). Аналогічне явище спостерігаємо й тоді, коли генітив як головний компонент формує односкладну реченнєву структуру, наприклад: – *Води!* – *попросила і, не почувши відповіді, знову повторила: – Води!* (Д. Міщенко). Не відповідають типовому комунікативному членуванню питальні структури, де рема – питальне слово передує темі, складником якої виступає родовий відмінок, наприклад: *...де / можна взяти води?* (Д. Міщенко).

Тісні зв'язки актуального членування речення з його семантико-синтаксичною організацією спостерігаємо за умови функціонування генітива в ролі суб'єктної синтаксеми. У нейтральному, не деформованому особливими факторами висловленні родовий відмінок, подібно до інших відмінкових граем, перебуває в комунікативній позиції теми, наприклад: *У мене ж / і яблука квашені є* (В. Дрозд); *Для дівчини / це, певне, має значення...* (О. Гончар); *Для неї / було ясно одне: якісь люди хочуть перешкодити концерту...* (М. Олійник); *Для Лариси Петрівни / ця звістка не була несподіваною* (М. Олійник). У семантично неелементарному реченні родовий суб'єктний може входити до складу комплексної теми, наприклад: *Багато людей / присягалися мені...* (В. Дрозд); *Багато води / сплигло відтоді у Дністрі...* (Д. Міщенко). За відповідного комунікативного завдання суб'єкт у формі генітива пересунутий у позицію реми, яку увиразнюють частки *тільки, лише (лиш), навіть, саме*: *Адже серед*

цього багатотисячного натовпу / – лише жменька лихих людей (Р. Іваничук). Крім того, зрідка можемо говорити про взаємоприспосовування не тільки семантико-синтаксичного та актуального членувань, а й формально-синтаксичного. Насамперед таке явище характерне для структур, у яких грамема родового перебуває в позиції підмета, суб'єкта та теми, наприклад: *Але істин / виявилось занадто багато* (В. Дрозд); *Хлопців / у селі мало, дівчат / багато* (В. Дрозд).

У сучасній українській мові родовий із локативною семантикою, функціонуючи в розчленованих структурах, переважно входить до складу реми: *Олена / перейшла від ліжка до столу...* (Є. Гуцало). Переміщуючись на початок речення, прислівні компоненти у формі родового відмінка вказують на дане, а отже, формують тему, репрезентантом реми виступає нерозчленована предикативна група: *Від бузинової хмари / рухалася широка чорна тінь* (Г. Тютюнник).

Для виокремлення граматичної специфіки давального відмінка як напівпериферійного компонента відмінкової системи досить показовими виступають його комунікативні функції. За актуального членування речення ця грамема в типових виявах виступає компонентом комплексної реми й на семантико-синтаксичному рівні корелює переважно із синтаксею адресата дії (первинна позиція), рідше – об'єктом дії чи стану (вторинна позиція) [108, 73]: *Франко / безпосередньо присвятив Ользі небагато творів* (Р. Горак); *Христя / віддала Тоцьким батьківський статок* (Ю. Мушкетик); *Гетьман / полки цареві запродав* (Б. Лепкий); *...сонце / слало їм під ноги яскраві килими* (В. О. Шевчук); *Оксен / мовчки подав йому листа* (Г. Тютюнник); *Я / писав тобі листи, мамо...* (В. О. Шевчук); *Терехівські міщани / допомогли мені віднайти самого себе* (В. Дрозд); *...вона / допомогла мені відшукати тебе* (В. Кашин); *...граф де Брежі / набридав Сіркові розпитуваннями та повчаннями* (Ю. Мушкетик); *...гетьман / не перешкодив йому переправитися через Стир* (Ю. Мушкетик); *Він / заздрив своєму єдиноземцю...* (П. Загребельний). У структурах зазначеного типу тема переважно відповідає суб'єктній синтаксемі, проте така закономірність може бути порушена, коли репрезентантом теми виступає суб'єктно-предикатна основа: *Війна зашкодила / не тільки мені* (П. Загребельний). В українській мові датив засвідчений і в конструкціях нерозчленованого типу. Усі компоненти таких структур стосуються реми,

наприклад: *Написати йому листа?* (В. О. Шевчук); *Треба йому допомогти* (В. Підмогильний); *Хіба може зашкодити кому-небудь надмір розуму?* (П. Загребельний). Варто зазначити, що порядок розташування компонентів „тема – рема” переважає в стилістично нейтральному мовленні. Проте, як відомо, реченню притаманне переміщення членів речення, тем і рем залежно від завдань висловлення, від конкретної комунікативної мети повідомлення. Унаслідок таких переміщень, а також за умови функціонування в експресивно та стилістично забарвлених висловленнях грамема давального відмінка може перебувати в не властивій їй початковій позиції, позначаючи дане, тобто тему, наприклад: *Тетяні / передайте таке...* (Є. Гуцало); *...соціалістові Івану Франкові / сьогодні я видав б-ти місячний паспорт* (Р. Горак). Зрідка в деяких комунікативних варіантах давальний відмінок перебуває в характерній для нього кінцевій позиції речення, але завдяки додатковим засобам вираження актуального членування висловлень виступає не комунікативним ядром повідомлення, ремою, а темою, наприклад: *...тільки він / не шкодить династії Османів* (Р. Іваничук). За наявності відповідних часток датив, перебуваючи на початку речення, засвідчений також як комунікативне ядро повідомлення – рема або складник комплексної реми, наприклад: *Навіть летючим птахам / передається чар отого рожевого саява...* (Є. Гуцало).

В українській мові окреме місце посідають структури, у яких грамема давального відмінка виконує роль суб'єктної синтаксеми. Як зазначає Г. О. Золотова, „для багатьох типів речень з об'єктивно-нейтральною семантикою характерна препозиція не підмета, а компонента, що виступає суб'єктом (дії, стану, відношення тощо), незалежно від його відмінкової форми та кваліфікації щодо членів речення” [199, 340]. За актуального членування речення такий компонент переважно співвідносний із темою: *Мені / стало чомусь досадно* (Ю. Яновський); *...йому / не подобається така непропорційність* (Ю. Яновський); *Султанові Сулейману / пощастило від народження* (П. Загребельний); *Хворому / було порівняно легше* (М. Олійник); *Мені / весело з тобою* (І. Пільгук); *...їй / не буде куди тікати* (В. О. Шевчук); *...хлопцеві / стало любо на неї дивитися* (В. О. Шевчук); *Григорієві / стало шкода хлопця* (В. А. Шевчук); *Довженкові / було за тридцять...* (В. Дрозд). У семантично неелементарних реченнях давальний відмінок може входити

до комплексної теми. Першою темою виступають детермінантні компоненти, до сфери другої входить датив, наприклад: *Після виходу з тюрми в 1878 році / Франкові // було дуже важко* (Р. Горак); *На дорогу / Франкові // потрібні були гроші* (Р. Горак). У питальних реченнях займенникового різновиду грамема давального відмінка разом із суб'єктно-предикатною основою формує постпозитивну тему, репрезентант реми – питальне займенникове слово часто разом із часткою *же* (*ж*): *...чому / мені ніхто не подобається?..* (Ю. Яновський); *Куди ж / мені вас, ластівочко, вести* (В. О. Шевчук). Аналогічне членування маємо й у деяких розповідних структурах, наприклад: *...тільки одного / було шкода Катеринці* (Є. Гуцало). Варто зазначити, що позиція теми для давального суб'єктного не виступає єдиною. Пересунення аналізованої грамеми в абсолютний кінець речення часто є передумовою переміщення її в позицію реми, у такому разі на неї падає логічний наголос, наприклад: *...від цього не стало б легше / ні їм, ні Долі, ні їхньому народові* (В. А. Шевчук); *...секрет був відомий / тільки самому Ягничеві..* (О. Гончар).

Зв'язок актуального членування речення з його формально-синтаксичною та семантико-синтаксичною організацією простежуємо в ускладнених структурах, де грамема давального відмінка виражає функцію адресата дії – потенційного суб'єкта дії і є одним із компонентів комплексної реми: *...Долинський / наказав слугам позачиняти всі хвіртки й ворота* (В. О. Шевчук); *Князь Києва / не радив би такому племені виходити із братньої єдності* (Д. Міщенко); *...її величність / дозволила нам додаткові класи...* (В. А. Шевчук); *Ніхто / не може заборонити думати людям...* (Р. Іванчук). За спостереженнями О. О. Лаптевої, актуальне членування насамперед як функційна категорія виникає за умови реалізації мовної структури в мовленні, воно „відображає структуру категорії мислення й визначене комунікативним завданням мовця. При цьому можемо спостерігати невідповідність плану мовної системи та плану її мовленнєвої реалізації, плану логічного й плану мовленнєвого” [270, 38]. Ця теоретична концепція дослідниці має безпосередній стосунок і до структур із давальним відмінком, який перебуває в подвійному синтаксичному зв'язку з іншими членами речення. Свідченням того, що актуальне членування не має постійних схем, виступають конструкції, у яких датив, виражаючи ускладнену семантико-синтаксичну функцію, разом з іншими компонентами

перебуває в другій частині висловлення й формує тему; рему, засвідчену в початковій позиції, увиразнюють різні додаткові засоби: *...аж ось коли / дозволили зустрітись їй із сином!..* (В. А. Шевчук).

В українській мові натрапляємо на структури, у яких давальний відмінок виконує комунікативну функцію актуалізатора теми: *Рух допомоги балканським **слов'янам** / всіляко будемо підтримува-ти* (І. Пільгук); *Але тут на допомогу **Жданові** / прибіг Самуїл* (В. Малик). У поданих реченнях грамема давального як поширювач теми передує ремі. Проте таке явище не обов'язкове. У деяких висловленнях датив перебуває в ролі складника реми, наприклад: *Видавці / складають глибоку подяку **пані Філомелі Чучман-Дужинській*** (Б. Лепкий); *...він / виступав організатором допомоги **Драгоманову*** (М. Олійник). Варто зазначити, що давальний відмінок засвідчений не тільки в актуально членованих реченнях. Відсутність темо-ремної опозиції маємо в односкладних називних реченнях. У такому випадку наявна тільки грамема реми: *Слава **генію!*** (В. Дрозд); *Слава **Герцикові!** Слава нашим **полтавцям!*** (Б. Лепкий); *Розкаяння і допомога **слідству...*** (В. А. Шевчук); *Хвала **князю Тивері!*** (Д. Міщенко).

У комунікативному плані близькою до напівпериферійного давального відмінка виступає одна з граем відмінкової периферії – орудний відмінок іменників. Останній у типових виявах виконує „комунікативну функцію компонента комплексної реми за актуального членування речення” [108, 75]. У такому разі спостерігаємо симетричність формальної та змістової структур, наприклад: *...поселяни / обрубали **сокирами** линви й пустили дараби за течією...* (Д. Міщенко); *Сивоок / дістав дерев'яним **відром** води* (П. Загребельний); *...пикатий кухар / важким, на довжелезному держалні **черпаком** (щоб зручніше було бити неслухняних по голові, стоячи на своєму кухарському троні) налле нізчимної баланди кожному в те, що він має...* (П. Загребельний); *Хтось / наче оббризкав **фарбами** Володимирську гірку* (М. Олійник); *Якісь недопалені книги / заблуканий місяць знадвору холодним **пальцем** гортав* (Л. Костенко); *Андрій / затуливі лампочку **аркушем** паперу* (В. Дрозд); *Татари / вже летіли **кіньми** далі...* (Ю. Мушкетик); *Він / учора **волами** в криницю в'їхав* (Ю. Мушкетик); *Пан / звеліли возити його нашими **кіньми*** (І. Пільгук); *...староста Засядьвовк із поліцаями та німцями / поїхали **машиною*** (Є. Гуцало). До поданих реченневих конструкцій

прилягають парцельовані синтаксичні одиниці, компонент яких – орудний відмінок із семантикою інструментальності: *Ми пишем плугом, шаблею, мечем, піснями і невільницьким плачем. Могилами у полі без імен, дорогою до Києва з Лубен!* (Л. Костенко); *До нього тепер ідуть чоловіки з цілої Європи. Літаками, поїздами, машинами* (П. Загребельний). Парцеляція, як відомо, виступає одним із поширених синтаксичних засобів підкреслення значеннєвої ваги складників висловлення.

У мовленні зрідка натрапляємо на конструкції, у яких унаслідок специфічного мотивування виникає необхідність наголосити на комунікативній значущості підмета-суб'єкта, що з цих причин набуває функцій комунікативного ядра повідомлення. У такому разі предикат та залежні від нього компоненти, у т. ч. акузатив, незважаючи на постпозицію, виконують роль теми. Указаний тип експресивних комунікативних варіантів репрезентують переважно питальні структури, наприклад: *То це ви / усі куполи золотом покрили?* (П. Загребельний). Орудний як морфологічний варіант теми може перебувати й на початку речення: *Човном / аж он куди плавали* (М. Олійник). Варто зазначити, що не всі речення з орудним інструментальним можна поділити на тему й рему. Є конструкції, які нерозчленовано виражають суб'єктно-предикатне значення, усі їхні компоненти мають стосунок тільки до реми. Завдання таких речень – повідомити про існування, наявність певних явищ, наприклад: *...дарунки везли від столу возами...* (П. Загребельний).

Часто репрезентантом первинної комунікативної функції компонента комплексної реми виступає орудний відмінок, який на семантико-синтаксичному рівні позначає об'єкт дії чи стану, наприклад: *...син чорноробів і ливарників / керує цехом або й цілим заводом...* (П. Загребельний); *...Адальберт Шнурре / милувався завойованим великим праслов'янським містом...* (П. Загребельний); *Він / величний поставою...* (М. Слабошпицький). Аналогічну роль згадана грамема виконує в нечленованих із комунікативного погляду висловленнях: *Жаліла за дощами, за цвітом яблуневим, за хрущами, за сонцем і за квітами в траві...* (Л. Костенко). Проте компонент комплексної реми – не єдина функція орудного об'єкта. Як зазначає Н. О. Слюсарєва, „темо-ремний аналіз дозволяє моделювати особливі змістові відношення, що визначаються комунікативним наміром мовця й чітко виступають в синтаксичних конструкціях, не обтяжених морфологіч-

ними показниками” [394, 7]. Таку думку підтверджують структури, у яких орудний відмінок стоїть у початковій позиції й репрезентує тему, наприклад: *Авторством / ніхто ніколи не цікавиться* (П. Загребельний).

У сучасному мовознавстві дослідники часто наголошують на тому, що актуальне членування тісно пов’язане із семантико-синтаксичною організацією речення. Відповідно до цього для суб’єктної синтаксеми типова позиція теми, для предикатної – позиція реми. Таку симетричність комунікативної та семантико-синтаксичної структур речення простежуємо, коли грамема орудного виступає морфологічним варіантом суб’єктної синтаксеми, наприклад: *Сивооком / заволоділа дивна зятість* (П. Загребельний); *З вашим сином / нещастя* (П. Загребельний); *Ним / трясло* (Б. Лепкий); *Бурею / пригнало їх знов до Катратого* (О. Гончар). У мовленні натрапляємо також на конструкції, у яких орудний виконує роль теми не самостійно, а разом із залежними компонентами, тобто є складником комплексної теми, наприклад: *Мати з бабою Килиною / йдуть стежкою попереду* (Є. Гуцало); *А ще ми з Грицем / внадилися змалку у дідову Галерникову балку* (Л. Костенко); *І перший конфлікт між Гуляйвітром та Іваном Кириловичем / стався на творчій основі* (В. Дрозд). Зрідка семантико-синтаксична та комунікативна структури з грамемою орудного асиметричні. Це явище простежуємо за умови переміщення орудного суб’єкта в позицію комплексної реми: *...воду / зривало вітром...* (О. Гончар). Компонентом комплексної реми виступає орудний відмінок і в деяких висловленнях нерозчленованого типу, наприклад: *Війнуло домашнім димом* (П. Загребельний); *Запахло дощем...* (Є. Гуцало).

Комунікативну специфіку орудного доповнюють компоненти з просторовою семантикою. У такому разі згадана грамема перебуває найчастіше в постпозиції щодо теми і є складником реми, наприклад: *Сивоок / поклався під возом* (П. Загребельний). Аналізовані компоненти зрідка засвідчені й на початку висловлень, „руйнуючи у такий спосіб формально-синтаксичне членування, стаючи першою темою” [318, 345]: *...ринковим майданом / у бік Корняківського палацу / йшов високий смаглявий красень...* (Р. Іваничук).

Одним із компонентів відмінкової периферії виступає місцевий

відмінок, комунікативна сфера якого увиразнює вказаний його статус. Подаючи дефініцію грамеми місцевого, І. Р. Вихованець наголошує, що аналізована прийменниково-відмінкова форма виражає „в типових виявах комунікативну функцію реми або складника комплексної реми за актуального членування речення” [108, 82]. Таке явище спостерігаємо в структурах із місцевим відмінком, який на семантико-синтаксичному рівні входить у валентну рамку дієслова й пов’язаний із категорією субстанційності в її варіаціях статичної та динамічної локативності, інструментальності та об’єктності. Наприклад: *Володимир / сидів на постелі...* (В. О. Шевчук); *...пальці / лежали на клавішах друкарської машинки* (В. Дрозд); *Марта / мовчки стояла на порозі* (В. Дрозд); *...прочани / вешталися по монастирю...* (В. А. Шевчук); *...батюшка / ходив по церкві...* (В. А. Шевчук); *Григорій / збіг по вогких сходах танку...* (В. А. Шевчук); *Сторожка / ходить по міському валу...* (Л. Костенко); *...Ібрагім / грав на віолі* (П. Загребельний); *Я / тоді ще не знався на сімейнім житті* (В. Дрозд); *Щось рідне / пізнається в тій постаті* (І. Пільгук); *Чурай Маруся / винна у одному...* (Л. Костенко); *Сад аги Сулейман Кегая / – найкращий у всьому Карачаї* (Ю. Мушкетик). Функціонування місцевого відмінка в позиції складника реми або самостійної реми посилюють деякі додаткові засоби вираження актуального членування речення. Зокрема до них належить пауза (у писемному мовленні їй часто відповідає тире), яка визначає основу інформативної структури висловлення, наприклад: *...молода / – в шумовинні весільної фати, у биндах, у квітках...* (Є. Гуцало); *...молодий / – у палахких рум’янях на щоках...* (Є. Гуцало); *Танк / – у баговинні, в мулі...* (Є. Гуцало); *Досі Іван знав у своєму житті три жорстокі поразки. Одна з них / – на шахівниці* (В. Дрозд). Особливо чітко вирізняємо рему в неповних конструкціях, де „усуваються компоненти, зі смислового погляду менш навантажені” [91, 153]. Наприклад: *Загатного у Терехівці бачили таким уперше. Грав на гітарі* (В. Дрозд). Висловлення *Грав на гітарі* репрезентує рему. Подібної думки дотримується Г. О. Золотова [199, 344].

Як відомо, одним із основних засобів вираження актуального членування речення виступає порядок слів. Беручи за основу таку ознаку, можемо стверджувати, що в кодифікованій літературній мові компоненти в місцевому відмінку, які перебувають на початку

речення, реалізують тему або виступають у ролі її компонента, наприклад: *На скелі / стояв високий худий хлопчак...* (В. О. Шевчук); *На подвір'ї / стояло двоє чоловіків* (В. О. Шевчук); *У кабіні / сидять зосереджені солдати в зелених, як молода трава, сорочках...* (Є. Гуцало); *На столику / стояла тарілка манної каші...* (В. Дрозд); *По Бурсацькому узвозу / чимчикував угору Порфирій Крайський* (В. А. Шевчук); *На гітарах бренькають / лише міщани та стилиаги* (В. Дрозд). Проте не завжди порядок розташування слів визначає специфіку членування висловлення на тему й рему. Зокрема в ряді питальних конструкцій грамема місцевого, перебуваючи на початку повідомлення, виступає не темою, а ремою, наприклад: *По чому / ми тепер навчатимемо премудроцям віршоскладання?* (В. А. Шевчук). І навпаки, функціонування аналізованих компонентів у кінцевій частині речень (часто питальних) може становити не ядро повідомлення, а його основу, тобто тему: *Про що / ви вели розмову в Києві з нашими друзями?* (І. Пільгук); *Кому / він у лісі показуватиме час?* (Є. Гуцало); *Що б / ми робили на Робінзонів острові?* (В. Дрозд). Аналогічне членування наявне в деяких висловленнях розповідного характеру. Зокрема, у реченні *І тільки груша / листя ще зелене чомусь хитнула раптом при стіні* (Л. Костенко) рема *І тільки груша*, виділенню якої сприяє частка *тільки*, передує темі *листя ще зелене чомусь хитнула раптом при стіні*. У мовленні зрідка натрапляємо на структури, увесь склад яких (у т. ч. компоненти в місцевому відмінку) утворює рему, наприклад: *Ви були в Києві?* (І. Пільгук).

Окрему групу становлять елементи, виражені морфологічною грамемою місцевого, які на семантико-синтаксичному рівні корелюють із семантичним відмінком „суб'єкт”. Подібно до інших відмінкових форм, засвідчених у цій сфері, не можемо відкидати його деяку зорієнтованість на відповідний компонент актуального членування, а саме тему, наприклад: *В жінці / завжди живе сором'язливість, страх і нерішучість* (П. Загребельний); *В мені / почав народжуватися дивовижний страх перед самим собою* (Р. Іванчук); *В ньому / вміщалися разом і любов, і ніжність, і страх за їхнє майбутнє* (В. Малик); *На майдані / було дуже людно...* (В. Дрозд); *У шинку / <...> було ще майже порожньо* (В. А. Шевчук). Проте таку координованість простежуємо як загальну тенденцію, вона не має характеру непохитної закономірності. Зокрема в мовленні натрапляємо на нерозчленовані висловлення, де місцевий суб'єктний

відмінок виступає компонентом реми: *Мій біль в мені* (Л. Костенко); *...як просторо в сінях!* (Л. Костенко); *...жив у ній страх і радість* (В. О. Шевчук).

Останнім компонентом відмінкової периферії виступає кличний відмінок. У сучасних граматичних описах, зосереджуючи увагу на функційному призначенні аналізованої грамеми, деякі дослідники вирізняють певні сфери співвідносності її з називним відмінком. Зокрема, І. Р. Вихованець стверджує, що „кличний і називний відмінки виявляють семантико-, формально-синтаксичну і морфологічну співвідносність. У кожному виді співвідносності їм притаманний різний ступінь зближення і розходження” [84, 143]. У зв’язку з розвитком теорії актуального членування можемо доповнити подане вище тлумачення вченого, вказавши на те, що зближення вокатива й номінатива наявне також у комунікативному плані – подібно до називного кличний у типових виявах виконує комунікативну функцію теми, наприклад: *Бобо, бабуню, / давай тікати!* (О. Коломієць); *Дядьку, / проснітьсья* (О. Коломієць); *Ой ніченько, / туманом розстелись...* (О. Богачук). Структури з препозицією підмета або групи підмета й постпозицією присудка чи групи присудка, на думку І. І. Ковтунової, спеціально призначені для вираження теми й реми. За термінологією дослідниці, синтаксичні одиниці зазначеного типу „можна назвати контекстуально незалежними або синтагматично незалежними. У контексті такі висловлення займають синтагматично незалежну позицію” [239, 37]. Проте контекст може змінювати це співвідношення внаслідок пристосування, модифікації висловлення в інтонаційному та змістовому плані до своєї мети, до свого комунікативного завдання. Таке явища властиве конструкціям, у яких грамема кличного перебуває в постпозиції щодо предиката. Зокрема структура *Заспокойся, Клавочко...* (Я. Майстренко), функціонуючи в різних текстах із нерівнорядним комунікативним завданням, створює кілька комунікативних одиниць, відмінних актуальною інформацією. Класифікувати висловлення часто допомагають запитання, які з’ясовують спрямування комунікативного завдання. У висловленні *Заспокойся, Клавочко...* (Я. Майстренко), даючи відповідь на питання *Що наказали Клавоцці?*, вирізняємо рему *заспокойся* і тему *Клавочко*. Якщо ж висловлення відповідає на питання *Кому наказали заспокоїтися?*, тоді ознакове слово (*заспокойся*) стає темою, а компонент із предметним

значенням (*Клавочко*) – ремою. Конструкції з препозицією присудка (групою присудка), що функціонує в ролі теми, і постпозицією підмета (групою підмета) як репрезентанта реми І. І. Ковтунова називає „контекстуально залежними або синтагматично залежними” [239, 38]. Відповідно до комунікативного завдання містять різні висловлення такі речення, пор.: *Не вірте, / мамо!* (Л. Костенко) і *Не вірте, / мамо!* (Л. Костенко); *Спочивай, / моя мамо...* (Л. Костенко) і *Спочивай, / моя мамо...* (Л. Костенко).

Чіткішим вважаємо актуальне членування питальних структур із кличним відмінком, що перебуває після присудка й виступає темою або її компонентом: *Чуєш, / Олексю?* (Я. Майстренко); *Втомився, Мокію?* (Ю. Мушкетик). Відповідну закономірність спостерігаємо в однослівних висловленнях нерозчленованого характеру з вокативом, який виконує роль реми, наприклад: – *Мальво! Мальво! Соломієчко!* – кликала на своєму подвір'ї, але ніхто чомусь не одізвався (Р. Іваничук); – *Любаво!* – гукнув Ждан з порога (В. Малик); – *Мамо! Мамо!* – кинулися до матері діти (І. Пільгук); *Я кричав, надриваючись: „Ма-мо!”* (В. Симоненко).

Актуальне членування значної частини структур із граменою кличного відмінка у вторинних семантико-синтаксичних (акцентованого адресата й відповідно нейтралізованого суб'єкта та ідентифікації) і формально-синтаксичних (у ролі опосередкованого другорядного члена речення) великою мірою зорієнтоване як на порядок розташування компонентів, так і на їхню комунікативну значущість. Зокрема у висловленнях *Я вами гордю, / панове...* (В. Симоненко); *Я для тебе горів, / український народে...* (В. Симоненко) грамема кличного виступає актуалізованим компонентом, тобто ремою. Проте здебільшого кличний у вторинних семантико-синтаксичних та формально-синтаксичних функціях реалізує тему, наприклад: *Андрію Петровичу, / ви ж так йому допомагали!* (Я. Майстренко); *Сади Абхазії, / ви знов переді мною!* (В. Сосюра); *Ти, Ольго, / приїдеш з Іванківки додому та засядеш вечорами писати ескізи та повістки* (Р. Горак). Репрезентантом теми або її компонентом виступає вокатив не тільки в препозиції, а й у постпозиції: *Щасливі будьте, / люди, на землі!* (В. Сосюра); *Ви, / товаришко Скляр?* (В. Дрозд).

Отже, проаналізувавши всі відмінкові грамеми на тлі комунікативного рівня мови, зауважимо, що за ними стабільно не закріплені певні функції в актуальному членуванні. Проте частотність і

типовість реалізації теми чи реми в них різна. Для називного відмінка типова функція теми, звичайно він або сам виступає темою, або входить до її складу; для знахідного – приречна позиція; родовий переважно виступає актуалізатором теми; компоненти комплексної реми – давальний, орудний та місцевий відмінки, грамема місцевого, крім того, може самотійно репрезентувати рему; кличний відмінок, засвідчуючи певну співвідносність із називним, у типових виявах виконує функцію теми. Варто зазначити, що таку координованість усіх відмінкових граем і комунікативних функцій простежуємо тільки як загальну тенденцію, яка не має характеру непохитної зумовленості.

Висновки до розділу 2

Відмінок іменника – самотійна міжрівнева категорія іменника, функційний вияв якої зумовлений морфолого-синтаксичною спеціалізацією слів із субстанційною (конкретно-предметною) семантикою, об'єднаних сукупністю однорідних взаємопротиставлених граматичних значень і специфічних парадигматичних ознак. Розгляд її в напрямі від семантики до форми дає змогу здійснити акцент не тільки на морфологічних параметрах цієї мовної величини, а передусім на виразній синтаксичній спеціалізації відмінкових граем. До визначальних параметрів міжрівневої категорії відмінка належить її двобічна зумовленість, що, з одного боку, полягає в залежності від сполучувальних можливостей дієслова, підпорядкуванні йому як центральному компонентові речення, а з іншого боку, у самотійному характерові аналізованої категорії та її впливові на формально-граматичний зміст залежних слів (прикметників, дієслів). Послідовне застосування зазначених диференційних ознак веде до виокремлення сімох різнорангових, але однорідних за значенням граем з опозитивними відношеннями між ними. Відмінок іменника належить до послідовно корелятивних категорійних одиниць із лексично незумовленою парадигмою. Його грамеми перебувають у відношенні абсолютної альтернації, що відображає регулярність й однозначність зв'язків між ними, рівноправність відмінкових словоформ і заперечує похідність одних граем від інших. Абсолютно альтернаційний характер компонентів указаної категорії не суперечить вирізненню називного відмінка як центрального складника відмінкової системи, що

зумовлене його здатністю виступати носієм основної субстанційної функції – суб'єктної. Формальний вияв відмінкових графем пов'язаний із відповідними показниками, до яких належить кінцевий словозмінний афікс – флексія як центральний репрезентант, що одночасно виступає носієм граматичного й реляційного значення, а також флексія-суфікс як периферійний показник. Відмінок іменника належить до абсолютно словозмінних категорій і має здатність утворювати окремі парадигматичні типи. Специфіку останніх визначають слова, безпосередньо пов'язані з предметністю, та субстантивовані мовні одиниці, які потрапили до сфери іменника внаслідок транспозиційних процесів. Відповідно до цього виділяємо два парадигматичних типи – власне-іменниковий, що охоплює п'ять підтипів, та невласне-іменниковий, який об'єднує два підтипи (прикметниковий і займенниковий). За розгалуженістю формальних показників та кількістю охоплюваних лексем центральну сферу структурують перша та друга відміни власне-іменників.

Порівняно з морфологічною специфікою категорійну сутність міжрівневої категорії відмінка більшою мірою репрезентує синтаксичний ярус мови. Чітке окреслення її диференційних ознак можливе за розгляду синтаксичного критерію в триярусній інтерпретації – семантико-синтаксичній, формально-синтаксичній і комунікативній. Застосування першого аспекту зумовлює вирізнення п'яти семантичних відмінків – суб'єкта, об'єкта, адресата, локатива й інструменталія, значеннєві функції яких виразно окреслює предикат як головний компонент семантико-синтаксичної організації речення. Усі вони утворюють своєрідну синтаксичну парадигму, абсолютно відмінну від морфологічної. Указані відмінкові графеми частково формують привативну опозицію, за якої кожен компонент, крім свого специфічного значення, виступає носієм семантики, первинної для іншої відмінкової графеми. Виходячи певною мірою за межі привативної опозиції, відмінки перебувають також у відношенні неопозитивних відмінностей. Специфіка останніх полягає в тому, що її члени відрізняються один від одного наявністю як співвідносних, так і неспіввідносних ознак. Усе це ще раз засвідчує складність структури категорії відмінка іменника.

У сучасній українській мові центральну сферу семантичних відмінків структурують суб'єкт та об'єкт. Функційний діапазон першого поширений на суб'єкт дії, що репрезентує активного її вико-

навця, та суб'єкти процесу, стану, якісної та кількісно-вікової ознаки, які, позначаючи їхніх пасивних носіїв, корелюють із послабленою динамічністю або із статичністю й відповідно належать до периферії. Синтаксичну парадигму семантичного суб'єкта формує номінатив як основна морфологічна грамема та давальний, орудний, знахідний, родовий, кличний і місцевий морфологічні відмінки – його вторинні вияви. Друге місце в семантичній відмінковій ієрархії посідає об'єкт, за яким закріплений передусім знахідний відмінок. Акцентуючи увагу на значеннєвій кваліфікації аналізованої грамеми, зазначимо, що ранжування її семантичних варіантів відбувається на межі валентного зв'язку з певним предикатом, відповідно до природи якого вирізняємо п'ять типів об'єктних компонентів, репрезентованих грамемою знахідного: об'єкт дії, що тяжіє до сфери центральності, оскільки засвідчує широку варіативність семантичних відтінків, та об'єкти процесу, стану, якості-відношення та кількісної ознаки. Об'єктну парадигму структурує великий діапазон його вторинних виявів – родовий, давальний, орудний, місцевий і називний морфологічні відмінки. Функціонування останніх у відмінковій зоні акузатива має стосунок до явища внутрішньої синтаксичної транспозиції грамам категорії відмінка.

Порівняно із суб'єктом та об'єктом менша морфологічна й семантична розгалуженість властива грамеми адресата, вияв якої зумовлений валентною перспективою предикатів дії, рідше – обмеженої групи тривалентних прикметникових предикатів якості-відношення. У сучасній українській мові адресатну парадигму репрезентує морфологічний давальний відмінок, а також прийменниковий родовий і кличний відмінки як її периферійні формальні засоби вираження. Наступний у семантико-синтаксичній ієрархії відмінків – локатив, функційно-категорійне значення якого пов'язане з вказівкою на статичну та динамічну локалізацію. Виокремлення таких змістових ознак ґрунтується на валентних субстантивно-предикатних відношеннях у межах речення. Глибший аналіз семантичної грамеми „локатив” дає змогу диференціювати мовні одиниці на основі протиставлення ознак контактність – дистантність. Морфологічний вияв локатива пов'язаний із місцевим відмінком як його спеціалізованим формальним репрезентантом. У ролі лексико-комбінаторних варіантів значення локалізації засвідчено орудний, знахідний, родовий і давальний відмінки. На останньому місці

у відмінковій семантичній ієрархії перебуває інструменталь, для якого в сучасній українській мові характерне деяке лексичне обмеження, оскільки цю семантичну граему звичайно репрезентують іменники на позначення спеціалізованих конкретних предметів, що слугують для реалізації дії, рідше – назви істот. Значеннєвий діапазон відмінкової граеми „інструменталь” пов’язаний із вказівкою на знаряддя або засіб дії. Диференційною ознакою цієї граеми варто вважати її здатність структурувати реченнєві побудови з тривалентними – семивалентними предикатами дії. Сучасне розуміння засобів вираження інструментальності пов’язане з потрактуванням орудного відмінка як її основного морфологічного варіанта. У сферу інструменталія спрямовані також місцевий, родовий і знахідний морфологічні відмінки.

Важливу роль у синтаксичному ранжуванні відмінків відіграє їхня формально-синтаксична спеціалізація. Зокрема в українській мові зазначена ознака увиразнює центральність називного відмінка іменника, для якого характерна підметова позиція та двобічний предикативний зв’язок із присудком. Крім того, номінатив засвідчений у вторинних формально-синтаксичних сферах, до яких зараховуємо функціонування його як головного члена односкладних речень. Специфіка наступної центральної граеми – акузатива виявлена в тому, що вона, структуруючи формально-синтаксичну конструкції, перебуває в підрядному зв’язку й спеціалізована на вираженні придієслівного сильнокерowanego другорядного члена речення.

У сучасній українській мові специфічні формально-граматичні параметри характерні для граеми родового відмінка. На відміну від інших відмінкових компонентів генітив у своєму первинному функціонуванні перебуває не в придієслівній позиції, а присубстантивній, оскільки підпорядкований віддієслівним та відприкметниковим дериватам. Це ще раз підкреслює його похідний характер. Сферу формально-синтаксичної вторинності граеми родового доповнює його роль сильнокерowanego другорядного члена речення, що перебуває в правобічній придієслівній або приприкметниковій позиції й на семантико-синтаксичному рівні корелює з квантитативно-партитивним і темпорально-партитивним об’єктами та власне-об’єктом, а також його позиції слабкокерованого члена речення й підмета в простому двоскладному реченні.

У сучасній українській мові до спеціалізованих морфологічних засобів вираження керованих компонентів належить давальний відмінок, що виконує роль придієслівного напівсильнокерованого другорядного члена речення. Диференціація ряду вторинних формально-синтаксичних функцій датива ґрунтується на його внутрішній похідності, передумовою якої є транспозиція цієї грамеми у формально-синтаксичні сфери інших відмінків. Корелюючи з об'єктом дії та суб'єктом, датив прямує в позицію сильнокерованого члена речення. До вторинних значень давального відмінка належить уживання його в ролі дуплексива.

Подаючи дефініцію відмінкової периферії й розглядаючи її на тлі формально-синтаксичних ознак, варто зазначити, що орудному, місцевому та кличному відмінкам також властива наявність первинних та вторинних ознак. У сучасній українській мові ядро відмінкової периферії формує орудний відмінок, який виконує роль придієслівного слабкокерованого другорядного члена речення й поєднаний з опорним дієсловом слабким підрядним зв'язком (формою слабого керування). В українській мові орудний відмінок засвідчений як компонент грамемної транспозиції, що зумовлює переміщення його у сфери знахідного, називного та місцевого відмінків, де аналізована грамема виступає переважно придієслівним сильнокерованим членом речення або компонентом, для якого характерний зв'язок слабого керування. Формально-граматичну специфіку місцевого відмінка становить роль другорядного члена речення, поєднаного з опорним присудковим словом підрядним зв'язком, його формою слабого керування. За вторинного функціонування грамема місцевого перебуває в позиції сильнокерованого члена речення. Останнє місце у відмінковій системі української мови належить грамеми кличного відмінка. Зважаючи на його типові формально-синтаксичні ознаки, можемо стверджувати, що вказаний компонент виступає своєрідним доповненням до основних засобів вираження підметової позиції. За такої умови він є носієм адресатно-суб'єктного значення, сфера поширення якого – спонукальні речення з імперативними предикатами. Конструкції з кличним відмінком та імперативними одиницями засвідчують, що в них наявні типові для предикативного зв'язку елементи координації. До вторинних формально-синтаксичних функцій кличного відмінка належить позиція опосередкованого другорядного члена речення. Вокатив також може структурувати односкладні кон-

струкції, формально-синтаксичну специфіку яких визначає безприсудковість.

У реченні як головній синтаксичній одиниці, крім формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної, втілена власне-комунікативна структура, яку пов'язують із певною ситуацією мовлення, тобто з актуальним членуванням речення. З-поміж категорій, пов'язаних із комунікативним аспектом речення, особливого статусу надають темо-ремним відношенням. Тема як дане, відоме має розгалужену систему формальних засобів. Відмінковою грамемою, спеціалізованою на вираженні позиції теми, вважають називний відмінок іменників, що підкреслює достовірність концепції про ремотворчий потенціал дієслова й темозакріплену позицію номінатива іменника. У деяких семантично ускладнених конструкціях грамема називного може структурувати комплексну тему. До сфери центральних репрезентантів теми тяжіє й кличний відмінок. У нейтральному, не деформованому особливими факторами висловленні комунікативну позицію теми або її складника позначають периферійні морфологічні засоби – давальний, знахідний, родовий, орудний відмінки, які на семантико-синтаксичному рівні корелюють із суб'єктною синтаксемою. За такого функціонування простежуємо симетричність комунікативної та семантико-синтаксичної структур речення. Роль актуалізатора теми виконує родовий відмінок, що перебуває у своїй центральній семантико-синтаксичній функції (суб'єктно-атрибутивній та об'єктно-атрибутивній). У сучасній українській мові порядок слів, зумовлений семантико-синтаксичною та формально-синтаксичною структурами, не завжди збігається з порядком слів, викликаним комунікативним планом висловлення. Переважно ця асиметрія викликана тим, що виділення теми й реми залежить від завдань висловлення, від конкретної комунікативної мети повідомлення. Відповідно до цього в деяких комунікативних варіантах відмінкові форми перебувають у кінцевій позиції висловлення, але завдяки додатковим засобам вираження актуального членування виступають не комунікативним ядром повідомлення, ремою, а темою.

У частині висловлень грамеми категорії відмінка засвідчені в позиції реми або її складника. У типових виявах роль компонентів комплексної реми виконують знахідний, давальний, орудний і місцевий відмінки. Актуальне членування значної частини структур із генітивом, вокативом і номінативом, які, перебуваючи

в постпозиції, виступають актуалізованим компонентом, тобто ремою, великою мірою зорієнтоване як на порядок розташування компонентів, так і на їхню комунікативну значущість. Роль додаткового засобу увиразнення постпозитивної реми у формі родового, кличного й називного відмінків виконує переважно частка *тільки*. Не характерна ознака типовості для незначної кількості структур, у яких відмінкові грамеми засвідчені в ролі препозитивної реми. У комунікативних варіантах указанного різновиду може функціонувати номінатив, що, перебуваючи у властивій йому початковій позиції, завдяки логічному наголосові, часткам тощо виступає комунікативним ядром повідомлення – ремою або складником комплексної реми. За реалізації певних комунікативно-ситуативних завдань передувати темі може рема й у формах знахідного, орудного та місцевого відмінків. Таке явище спостерігаємо, коли виникає потреба логічно вичленувати інформацію, помістивши її на початку висловлення.

В українській мові натрапляємо на конструкції, що з комунікативного погляду становлять семантико-граматичну єдність, тобто бінарність „тема – рема” їм не властива. У таких висловленнях наявна комплексна рема, а тема має нульовий вияв. Відсутністю темо-ремної опозиції позначені односкладні називні й вокативні речення, у яких суб'єктно-предикатне значення виражене нерозчленовано.

Отже, відмінок іменника – визначальна міжрівнева синтаксично спрямована граматична одиниця, у визначенні категорійної спеціалізації якої важливу роль відіграють морфологічний і синтаксичний (семантико-синтаксичний, формально-синтаксичний і комунікативний) критерії.

РОЗДІЛ 3 НЕПОХІДНА Й ПОХІДНА ВАЛЕНТНІСТЬ

3.1. Валентність як міжрівнева категорія

Протягом тривалого часу в лінгвістиці зберігають свою актуальність ті теоретичні концепції, які пропонують нові розв'язання важливих граматичних проблем на тлі системних взаємозв'язків трьох мовних рівнів – морфології, синтаксису та словотвору. Такий підхід побудовано на засадах багатоярусності та опосередкованості мовної структури. Поглиблене вивчення граматичних категорій української мови ініціювало появу нових теоретико-граматичних студій, у яких послідовно застосовано функційний морфолого-синтаксичний, або функційно-категорійний, напрям [84; 85; 91; 108; 190; 191]. Саме такі спроби тлумачення граматичного ладу мови допомагають рельєфніше показати характер його складної структурно-граматичної організації. Як неодновимірну категорійну одиницю, що перебуває в центрі зацікавлень теоретиків-лінгвістів й отримує неоднозначне трактування, розглядають категорію валентності. Дослідження валентного потенціалу важливе ще й тому, що ця категорія дотепер становить показову мовну величину для випробу лінгвістичних концепцій і пошуку продуктивних теоретичних ідей.

Дієслівна міжрівнева категорія валентності перебуває в безпосередньому зв'язку з категорією відмінка іменника. Спільність обох категорійних одиниць полягає в їхній багаторівневій організації, однак структура валентності має складніший характер, оскільки її функціонування пов'язане з трьома мовними рівнями – лексико-семантичним, синтаксичним і морфологічним. Розгляд валентності дієслова саме в такому вимірі уможливорює кваліфікацію її як категорії ієрархічно вищого рангу. Сучасне розуміння категорійної суті валентності предиката пов'язують із здатністю його сполучатися з іншими (здебільшого неознаковими) словами, мати певну кількість відкритих позицій, які можуть або повинні заповнювати одиниці відповідної семантичної природи [416, 157]. Крім того, варто згадати цікаву спробу Й. Ф. Андерша розмежувати валентність, яка має стосунок до формально-синтаксичного рівня, та інтенцію, визначену на тлі семантико-синтаксичних ознак. „Властивість дієслова відкривати певну кількість функціонально-семантичних позицій для заповнення їх учасниками дії на формально-синтаксичному рівні

будемо називати його валентністю, а здатність дієслова задавати певну кількість функціонально-семантичних позицій для заповнення їх учасниками дії на семантико-синтаксичному рівні – його інтенцією” [19, 17]. Спираючись на валентно-інтенційну концепцію Й. Ф. Андерша, слід визнати, що вона різнопланово відтворює специфіку предикатних знаків і здатна стати основою для подальшого дослідження. Але в нашому дослідженні ми все ж схильні віддати перевагу термінові „валентність”, вказуючи на міжрівневий характер аналізованої категорійної одиниці²⁸.

До поширених у сучасній лінгвістиці належить трактування валентності як уміщеної в лексичному значенні слова синтаксичної потенції, тобто здатності приєднувати до себе інше категорійно цілком визначене повнозначне слово [225, 20]. Взявши за основу таку дефініцію, в лінгвоукраїністиці зазвичай послуговуються термінами „семантико-синтаксична валентність” [84; 85; 108] або „міжрівнева опосередковано морфологічна семантико-синтаксична валентність” [191, 58–59], які відображають різноаспектний підхід до вказаного мовного явища.

Неусталеність підходів до визначення поняття валентності, що відображені у вітчизняних лінгвістичних дослідженнях, а також пов’язані із здобутками лінгвістів інших країн, зумовлює різноаспектний аналіз зазначеної категорійної одиниці. Ідеї багаторівневої організації валентності, які висували вчені різних напрямів, ставали в певні періоди центральними, відбиваючи сильні й слабкі вияви відповідних граматичних концепцій. У мовознавстві висловлено чимало аргументованих думок на користь вирізнення цієї найскладнішої граматичної категорії, проте за з’ясування її природи йдеться насамперед про дієслово та семантичну залежність інших слів від нього. Наголошуючи на актуальності такого підходу до кваліфікації валентності, вкажемо на недостатнє вивчення питань, пов’язаних із визначенням її статусу. Тому маємо на меті зосередити увагу передовсім на проблемі визначення валентності як багатовимірної категорійної одиниці. Цікавою та перспективною в цьому плані видається нам концепція А. П. Загнітка, побудована на білатеральному розумінні проміжної міжрівневої опосередковано морфологічної категорії валентності й спрямована на різні рівні лінгвістичної науки – синтаксичний, морфологічний, семантичний та словотвірний [191, 58–59]. Подібне твердження висловив І. Р. Вихо-

ванець про валентність дієслова як категорію міжрівневого характеру, „тому що вона пов’язана з трьома рівнями мови – лексичним, синтаксичним та морфологічним, її складники стосуються цих рівнів” [108, 269]. Запропоновані теорії привабливі не лише своєю послідовністю, а й тим, що уникають цілої низки спірних питань, властивих іншим підходам. Крім того, вони ґрунтуються на відображенні різноаспектного підходу до вказаного мовного явища, а отже, засвідчують складність досліджуваної проблематики.

Адекватне пізнання сутності категорії валентності пов’язане з визначенням її диференційних ознак. Virіznivши три мовних яруси, у яких знаходить свій вияв валентність, вважаємо за доцільне наголосити на їхній ієрархії. Визначальним у цій тріаді виступає семантичний компонент структури аналізованої категорії, що вказує на глибинні семантичні чинники й відображає категорійне значення частини мови, а також індивідуальне лексичне значення дієслова, репрезентуючи в такий спосіб різні ступені узагальнення семантики. У сучасному мовознавстві певні аспекти семантичної концепції валентності, зокрема принци валентної стратифікації дієслівної лексики, проблеми вияву співвідношення валентності та значення дієслова, виділення семантичних типів субстанційних синтаксем (за термінологією деяких лінгвістів, актантів) знайшли відображення у працях Л. Теньєра, С. Д. Кацнельсона, С. М. Кібардіної, М. Д. Степанової, Г. Гельбіга, В. Г. Адмоні та ін. В україністиці розгляд валентності в семантичній площині відображено в дослідженнях І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, К. Г. Городенської, М. В. Мірченка, Т. Є. Масицької, О. Г. Межова. Г. Гельбіг, розмежовуючи логічну, семантичну й синтаксичну валентність, які перебувають у тісному зв’язку та діалектичній взаємодії, зазначає, що семантична валентність передбачає заповнення відкритих позицій залежними компонентами, які відібрані за певними семантичними ознаками. Такий відбір здійснено на основі сумісності або несумісності семантичних ознак обох поєднаних (семантично опорного та семантично залежного) елементів, які водночас мотивовані явищами дійсності [416, 155–156]. Подане тлумачення семантичної валентності дає змогу зробити висновок про те, що залежні контекстні партнери (субстанційні синтаксеми) з ознаковими словами (предикатами) поєднані не довільно, оскільки саме лексичне значення предиката задає найсуттєвіші умови сполучуваності його з іншими словами

в синтаксичних одиницях-конструкціях – реченні та словосполученні. На думку І. Р. Вихованця, таке поєднання відбувається на основі сумісності та сполучуваності сем (мінімальних семантичних одиниць, елементарних диференційних семантичних ознак) [84, 42]. „Семантична валентність, – на думку І. Р. Вихованця, – відображає той факт, що ознакові слова (як єдині носії валентності) вимагають певних контекстних партнерів із відповідними семантичними ознаками і виключають інших контекстних партнерів з іншими семантичними ознаками” [84, 41]. Отже, функціонування залежних іменникових компонентів (субстанційних синтаксем) чітко регламентоване семантикою предиката.

Наступним після семантичного виступає синтаксичний компонент валентності, міркування про який знаходимо в студіях С. Д. Кацнельсона. На думку вченого, кожне повнозначне слово має конкретний синтаксичний потенціал, що зумовлює застосування його за чітко визначеними правилами, передбаченими системою граматичних відношень у мові. Властивість слова бути реалізованим в реченні та вступати в певні комбінації з іншими словами дослідник називає синтаксичною валентністю [222, 132]. Сучасне трактування синтаксичного складника категорії валентності пов’язане з його двобічною інтерпретацією – семантико-синтаксичною та формально-синтаксичною. Виділювані на основі першої ознаки компоненти формують глибинну структуру реченневих побудов, а на основі другої – поверхневу. Кваліфікація валентності як семантико-синтаксичної властивості дієслова відбиває її статус на реченневому рівні. Семантико-синтаксичний аспект категорії валентності відображає той факт, що предикат, найпошлідовніше репрезентований дієсловом, завжди суворо регламентований і регульований семантичною сумісністю/несумісністю ознакового слова та відповідної залежної синтаксеми/синтаксем. Наприклад, у реченні *Дівчина троянди поливала...* (В. Сосюра) предикат *поливала* передбачає наявність суб’єкта вказаної дії та прямого об’єкта. Конструкція *Дівки собі стоять біля криниці...* (Л. Костенко) має теж трикомпонентну будову, проте від попередньої відрізняється тим, що ознакове слово *стоять*, крім суб’єктної синтаксеми *дівки*, вимагає функціонування локатива *біля криниці*. Аналіз наведених структур засвідчує, що першорядне значення для конституювання семантичної структури речення має предикат. Він впливає на вибір тих чи тих субстанційних синтаксем,

„тобто імплікує їх появу своїм значенням” [19, 28]. Таке розуміння семантико-синтаксичної валентності предиката дає змогу вилучити із семантичної структури речення ті компоненти позамовної ситуації, які не передбачені семантикою ознакового слова і, відповідно, не функціонують в елементарному простому реченні для необхідної чи потенційної реалізації залежних позицій. На думку І. Р. Вихованця, валентно-зв’язані й валентно-незв’язані одиниці становлять дві полярних зони сполучуваності [85, 109]. Диференційна ознака валентно-незв’язаних членів речення полягає в їхній відносній автономності. Реченнєві побудови з указаними компонентами завжди семантично неелементарні, вони утворені від складного речення внаслідок згортання однієї з його частин.

Отже, валентність предиката дає змогу виділити валентно-пов’язані субстанційні синтаксеми (суб’єктні, об’єктні, адресатні, інструментальні й локативні) в неускладнених структурах та валентно-непов’язані вторинні предикатні синтаксеми (адвербіальні, атрибутивні й модальні) в ускладнених простих конструкціях, пор.: *...калина віти похилила...* (І. Чернецький); *До столу сідає племінник...* (Г. Чубач); *Батько виводить коня на моріг* (Н. Горик); *Сусіди дрова матері рубали...* (І. Чернецький); *Славути ножицями <...> розрізав <...> пов’язку* (В. Малик) і *Піснею марить відтята струна* (М. Мартинюк); *Вечірнє сонце скоро догорить* (Л. Костенко); *Можливо, я колись прощу...* (Г. Чубач).

Розглядаючи валентність як семантико-синтаксичне явище в структурі мови, дослідники вказують на її лівобічний та правобічний характер. Лівобічна валентність предиката відкриває позицію суб’єкта, тоді як правобічну позицію заповнюють об’єктна, адресатна, інструментальна (знаряддя дії або засіб пересування) і локативна (початковий пункт руху, шлях руху і кінцевий пункт руху) синтаксеми [108, 270–272; 191, 285–296], наприклад: *Ти мечем стрічала супостата...* (М. Луків); *Жінка <...> слухала солов’їв* (В. О. Шевчук); *...ви мені <...> подарували перстень...* (В. А. Шевчук); *Багато слів написано пером* (Л. Костенко); *Зорина Веррова стояла вже біля вікна...* (Д. Міщенко). Усі названі субстанційні компоненти можуть виступати в різноманітному оточенні й виражати конкретні елементарні значення, що залежить від валентного потенціалу та семантичного типу предиката. Наприклад, в елементарному простому реченні *Йонька <...> січе хмиз сокирою* (Г. Тютюнник) маємо

предикат дії *січе* та три субстанційні синтаксеми: синтаксему *Йонька* у функції суб'єкта дії, об'єкт дії – *хмиз* та субстанційну синтаксему в ролі знаряддя дії, виражену іменником *сокирою*. В елементарному простому реченні *Чорнобривці спіють...* (І. Драч) предикат процесу *спіють* відкриває тільки одну валентну позицію – позицію суб'єкта фізичного процесу в природі. Варто зауважити, що з-поміж усієї сукупності субстанційних синтаксем тільки суб'єкт у семантично елементарному простому реченні вживається із предикатами різної валентності.

Однією з диференційних ознак семантико-синтаксичної валентності вважають її стосунок до понять активність/пасивність. Під активною валентністю розуміють здатність підпорядкованого слова мати при собі певні відкриті позиції, заповнені (повинні або можуть бути заповненими) іншими залежними від нього словами. Пасивна валентність властива залежним словам, або валентним партнерам, які заповнюють відкриті предикатом семантико-синтаксичні позиції. За теоретичною концепцією М. Д. Степанової та Г. Гельбіга, носіями активної валентності виступають дієслова як компоненти, що відкривають певну кількість позицій для заповнення їх відповідними іменниками з конкретно-предметним значенням, визначаючи кількість, семантику, спосіб і форму вираження останніх. Репрезентанти пасивної валентності – залежні іменники, через які реалізують своє значення дієслівні предикати [416, 170]. Завдяки взаємодії активної валентності опорного ознакового слова та пасивної валентності залежних слів здійснено валентну сполучуваність компонентів речення.

У сучасній українській мові залежні контекстні партнери предикатів, „певним чином представлені морфолого-синтаксичними засобами (певними формально-синтаксичними членами і частинами мови в певній формі), репрезентують формально-синтаксичну валентність” [84, 42]. Зазвичай, взявши за основу такі параметри, розрізняють облігаторний та факультативний різновиди валентності й розглядають проблему обов'язковості/факультативності субстанційних синтаксем. Статусу облігаторних надають компонентам, які мають обов'язковий формальний вияв у структурній схемі речення і їх не можна усунути. У синтаксичних побудовах носієм такої ознаки виступає суб'єкт і переважно об'єкт. Факультативними вважають мовні одиниці, які входять у валентну рамку дієслова, але за певних

умов мають нульове вираження, що не призводить до зміни значення дієслова та контексту загалом, не зумовлює порушення граматичності речення. Тобто вони також належать до суттєвих компонентів об'єктивного змісту речення, але в певному контексті можуть бути нереалізовані [190, 52]. Міркування про обов'язковість і необов'язковість певних компонентів у реченнєвих конструкціях знаходимо в теоретичній концепції В. Г. Адмоні: „Важливим засобом організації розгорнутих синтаксичних одиниць є обов'язкова сполучуваність розрядів і форм слів. Словоформа, яку вводять у речення чи словосполучення, іноді сама ще не може надати достатньої завершеності всій конструкції в цілому без додавання до неї іншої форми або кількох форм. <...> Необхідність увести в речення ті чи ті компоненти <...> стає важливим засобом його цементування. Проте в деяких випадках контекст і ситуація можуть „розвантажити” речення, дозволяючи обійтися без відповідної форми, оскільки обов'язкова проекція на неї саме як на певний компонент вже міститься в тій чи тій із уведених в речення форм, а своє реальне змістове наповнення ця проєктована одиниця отримує із ситуації чи контексту” [5, 25–26]. Порівняймо також міркування С. М. Кібардіної про наявність трьох типів актантів, вирізнених за ознакою обов'язковість/факультативність: семантично та структурно обов'язкових; семантично обов'язкових, але структурно факультативних; семантично факультативних, які модифікують основну валентну структуру дієслова [231].

У семантико-синтаксичній структурі простого речення облігаторну синтаксему реалізує певний формальний репрезентант і її не можна елімінувати. Факультативна синтаксема також перебуває у зв'язку з предикатом і закріплена в його позиційному плані (тобто валентно-зв'язана й необхідна), але на відміну від облігаторної синтаксеми може мати експліцитну або імпліцитну реалізацію. За умови імпліцитного вираження залежний компонент функціонує синкретично – разом з експліцитним присудковим компонентом і виражений через його семантику [71, 99]. Наприклад, у реченні *...вітер грає на віолончелі...* (В. Симоненко) обидві субстанційні синтаксеми виступають як семантично передбачувані дієслівним предикатом залежні компоненти, що мають обов'язковий вияв у мовленні. У конструкціях *Сергій рубав біля хлівця хмиз* (Г. Тютюнник); *Антоній написав Святославі Всеволодовичу листа...* (В. Малик) інстру-

ментальна синтаксема функціонує як факультативна. Вона також прогнозована семантикою предиката, проте у вказаному контексті її опущено й при цьому не порушено граматичності й комунікативності речення. Отже, факультативні компоненти хоча й „імплікуються дієслівною дією, однак у мовленні можуть реалізуватися або не реалізуватися” [19, 31].

Варто зауважити, що формально-синтаксичний різновид валентності дає змогу аналізувати не тільки субстанційні синтаксеми, представлені відповідними лексико-граматичними класами слів у певній формі, але й зосередити увагу на специфіці ознакових слів. У сучасній українській мові спостерігаємо певну закономірність між валентними класами дієслів та рівнем обов'язковості субстанційних синтаксем. Предикати, які для реалізації свого змісту вимагають трьох і більше іменникових партнерів, зазвичай не реалізують повністю свою валентну структуру. С. М. Кібардіна, розглядаючи такого типу явища на матеріалі російської мови, наголошує, що наявність або відсутність актантів дієслова в реченні – результат взаємодії валентних властивостей дієслова, зумовлених його семантикою, зі структурними факторами організації речення: його комунікативною настановою, тенденцією до вживання найчастотніших моделей пропозиції [231].

На периферії структури валентності перебуває її морфологічний компонент. Морфологічна валентність передбачає заповнення відкритих предикатом позицій спеціалізованими відмінками власне-іменників, тобто слів зі значенням конкретної предметності. Крім того, морфологічний аспект дає змогу зацентувати увагу на частиномовній належності ознакових слів. Як відомо, у лінгвістиці дослідники здебільшого дотримуються думки про вербоцентричність структури речення, тобто саме дієслово вони вважають головним носієм валентності в реченні [416, 170; 519, 290–293; 85, 108; 191, 269]. Але виразниками валентності можуть бути й інші лексико-граматичні класи слів (прикметники, предикативні прислівники, числівники, віддієслівні й відприкметникові іменники), які набувають валентних властивостей у зв'язку з дієсловом. У такому разі можна говорити про похідний характер валентності, оскільки дієслово транспонує її в інші частини мови внаслідок виконання останніми неспеціалізованих синтаксичних функцій. Отже, генетично первинним носієм валентності виступає дієслово, у якому аналізована категорійна одиниця має непохідний характер, а інші лексико-

граматичні класи слів унаслідок переміщення їх у предикативну позицію набувають похідних від дієслова валентних ознак.

Отже, *валентність* – міжрівнева категорійна одиниця опосередковано морфологічного типу, що має трикомпонентну структуру (її функціонування пов'язане із лексико-семантичним, синтаксичним та морфологічним ярусами), прогнозує кількість та семантико-граматичну спеціалізацію залежних субстанційних синтаксем, представлених відповідними відмінками. Взаємодія категорій відмінка й валентності зумовлена характером семантико-синтаксичних відношень і формально-синтаксичних зв'язків між двома центральними частинами мови. Багатоярусність відмінка й валентності ще раз засвідчує наявність діалектичного взаємозв'язку між усіма мовними рівнями.

3.2. Дієслівна валентність як непохідна міжрівнева категорія

Протягом тривалого часу в мовознавстві дослідники порушують питання про частиномовну належність ознакового слова як носія валентності. Сучасні теорії переважно об'єднані положеннями вербоцентричності структури речення й релятивності структури предиката. Специфіка вербоцентричної концепції полягає в тому, що саме дієслово виступає реченнєвотвірною одиницею. А. П. Загнітко з цього приводу переконливо зауважує: „Основою речення у переважній більшості випадків виступає семантичний або логіко-граматичний предикат, що у типових випадках виражається дієсловом” [191, 296]. Одну з найважливіших ознак предиката передає міжрівнева опосередковано морфологічна категорія валентності. Розглядаючи валентність на тлі похідності/непохідності, варто наголосити, що в дієслові вона має непохідний характер, оскільки „за вербоцентричною теорією речення саме дієслово у функції предиката конституює речення, як носій валентності воно передбачає наявність навколо себе певних відкритих позицій, кількість та характер яких чітко детерміновані і які можуть або повинні заповнюватися актантами” [416, 172]. Наприклад, дієслово *натягнути* прогнозує функціонування двох іменників: *Горицвіт* *натягнув тятиву* (В. Малик). У реченні позначено особу, що виконує дію (*Горицвіт*), та об'єкт, на який спрямовано цю дію (*тятива*). Дієслово *розрізати* здатне вступити в змістовий

зв'язок із трьома класами іменників: *Славу́та ножи́цями* <...> *розрі́зав* <...> *пов'язку* (В. Малик). Воно вимагає субстантивів на позначення діяча, знаряддя й об'єкта.

Надання дієслову статусу найпоказовішого частиномовного класу предикатів пов'язане й із тим, що воно має найскладніші та найрізноманітніші сполучувальні можливості. Сполучувальні потенції предикатів із відповідними партнерами в певному оточенні не випадкові й не довільні. Вони підпорядковані особливим закономірностям, які передбачають сумісність або несумісність семантичних ознак опорного та залежного поєднуваних компонентів. Американський дослідник У. Чейф із цього приводу зауважує: „Природа дієслова визначає, що буде становити інша частина речення, зокрема, які іменники будуть дієслово супроводжувати, який стосунок до нього будуть мати ці іменники і як ці іменники будуть характеризуватися в семантичному плані” [455, 114]. Однак слова в реченні пов'язані не тільки за змістом, а й за формою. Тому керування дієслова певними іменниками розглядають у двох планах. По-перше, дієслово здатне сполучатися лише з іменниковими компонентами, об'єднаними спільністю змісту. По-друге, воно вимагає відповідних відмінкових або прийменниково-відмінкових форм. У реченні *...вона троянди кидала йому* (Л. Костенко) дієслово *кидати* передбачає наявність суб'єкта, об'єкта й адресата. Мовленнєву реалізацію суб'єктної синтаксеми здійснено за допомогою називного відмінка. Морфологічним репрезентантом об'єкта виступає знахідний відмінок. Адресатна синтаксема представлена дативом.

Специфіка дієслова як основного носія валентності полягає в його здатності формувати один із найпоширеніших семантичних класів предикатів – предикати дії. Із ними пов'язують вираження власне-динамічних характеристик і сполучуваність із найбільшою кількістю непередикатних слів (іменників). Предикати дії поєднуються насамперед з іменниковою синтаксемою у функції суб'єкта дії, яка на формально-синтаксичному рівні зазвичай корелює з позицією підмета: *Дорош* <...> *співав* (Г. Тютюнник); *Щебечуть птахи...* (Б. Лепкий); *Відкурликали в синьому небі журавлі, відгелготіли гуси* (М. Олійник). У правобічній валентності може виступати об'єкт дії, що позначає предмет, на який цю дію спрямовано: *Ситник привозив Родимові меду* (П. Загребельний); *...дядько витяг* <...> *буханця* (В. Скуратівський). З-поміж субстанційних синтаксем, що

функціонують тільки при предикатах дії, виокремлюють інструменталь. У межах останнього виділяють два семантичних різновиди: варіант знаряддя дії та варіант засобу дії: *Слізьми ніхто ще муру не розколов* (В. А. Шевчук); *...промайне моторним човником тільки пара – дівчина і юнак* (О. Гончар). У сфері субстанційних синтаксем, які залежать від предикатів дії, трапляються також адресат і локатив: *Подарував їм для жінок прикраси* (Л. Костенко); *Поволі йдемо до хати* (В. Скуратівський). Локативний компонент може позначати початковий пункт руху, шлях руху або кінцевий пункт руху: *Ішов дід з містечка, через гору, у свій присілок...* (Л. Костенко). В українській мові предикати дії формують майже всі валентні класи дієслів.

У лінгвістиці усталена думка про те, що дієслово-предикат не тільки прогнозує функції залежних субстанційних компонентів, а й чітко визначає їхню кількість. Проблема класифікації центрального компонента реченнєвої структури, зорієнтованої на його валентний потенціал, актуальна й дотепер. Мовознавці пропонують неоднакове витлумачення цього питання. Зокрема, класифікації Л. Теньєра й С. Д. Кацнельсона, будучи в деяких пунктах близькими, побудовані на вирізненні дієслів, що в максимальному вияві тримісні. Зумовлені семантичною природою дієслова залежні компоненти Л. Теньєр називає актантами, кожен із яких має свій номер і свою специфіку. „Перший актант” позначає того, хто виконує дію; „другий актант” дослідник інтерпретує як той, що відчуває на собі дію; „третім актантом” названо учасника, на користь або на шкоду якого відбувається певна дія. Перший компонент відповідає суб’єктові, а другий і третій – об’єктам. За кількістю актантів французький дослідник виділив авалентні, моновалентні, дівалентні та тривалентні дієслова [432, 265].

Спроби лінгвістів вирізнити типи дієслів з опорою на кількість залежних від них іменників тривають. Велику пояснювальну силу має трактування граматичної категорії валентності як шестиграмемної. На думку І. Р. Вихованця, „дієслово може керувати шістьма іменниками” [85, 112], що становить межу, абсолютний кордон синтаксичної сили, які воно здатне переступити. А. П. Загнітко, Т. Є. Масицька, К. Г. Городенська ієрархічно вершинними вважають семивалентні дієслівні предикати [191, 295; 296, 76; 108, 270, 272]. Це дієслова із семантикою переміщення об’єкта за допомогою транспорту. Вони вимагають заповнення таких позицій лівобічної та правобічної

валентності: суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталія, локатива зі значенням вихідного пункту руху, шляху руху й кінцевого пункту руху, наприклад: *Тарас віз вику* [худобі. – Н. К.] *з поля* [до двору. – Н. К.] [підводою. – Н. К.] [повз церкву. – Н. К.] (В. А. Шевчук); [Люди. – Н. К.] ...*везли* [майстрам. – Н. К.] [з-за кордону. – Н. К.] [човнами. – Н. К.] *через Адріатику до Венеції далматинські дуби* (П. Загребельний); *Безцінні подарунки* [людям. – Н. К.] *везли* [возами. – Н. К.] *братчики* [з Москви. – Н. К.] [через села. – Н. К.] [у Київ. – Н. К.] (Р. Іваничук).

Шестивалентні дієслова передбачають реалізацію суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталія та двох локативних синтаксем, наприклад: ...*він теж* [робітникам. – Н. К.] *возив* <...> *грузовиком тол у потерну з аеродрому* (О. Гончар); *Харч лебедям довелося возити* [жінці. – Н. К.] *велосипедом* [від будинку. – Н. К.] [до озера. – Н. К.] (П. Загребельний).

Наявність п'яти залежних компонентів характерна для дієслів на позначення руху, переміщення. 3-поміж субстанційних синтаксем вирізняють суб'єкт, інструменталь і локативи, які вказують на початковий, кінцевий пункти руху та шлях руху: *З вокзалу він поїхав на таксі до лікарні* [через місто. – Н. К.] (П. Колесник); ...*з далекого студеного краю через поля поверталися віце-сеньйор Іван Красовський і скарбник Хома Бабиц на критих шкіряною будою санях* <...> *до братського будинку* (Р. Іваничук). Клас п'ятивалентних дієслівних предикатів структурують компоненти, семантика яких передбачає суб'єкта, об'єкта, адресата й двох локативів (на позначення початкового та кінцевого пунктів переміщення), наприклад: ...*шинкарі викотили* [козакам. – Н. К.] *з підвалів* [на вулицю. – Н. К.] *бочки з оковитою* (Ю. Мушкетик).

Групу чотиривалентних формують дієслова, що вимагають: 1) суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталія: *Я вже й листа матері написала* [ручкою. – Н. К.] (П. Колесник); ...*написав* *Рогатинець* <...> *листа* <...> *другові* [пером. – Н. К.]... (Р. Іваничук); 2) суб'єкта, об'єкта на позначення цілого предмета, об'єкта із семантикою частини предмета, адресата: *Мені й самому Татарин уже відламає шматок від щільника* (О. Гончар); 3) суб'єкта, інструменталія, двох об'єктів (часто об'єкта на позначення цілого предмета та об'єкта із семантикою частини предмета): *Уляна* <...> *відрізала* [ножем. – Н. К.] *окрасць від хлібини* (Г. Тютюнник); *Янь* <...> [мечем. – Н. К.]

відрізав від пояса ханську шаблю (В. Малик); 4) суб'єкта та трьох локативів: *І Прокіп <...> біжить у хату [з двору. – Н. К.] [через подвір'я – Н. К.]* (Г. Тютюнник); *Ішов дід з містечка, через гору, у свій присілок...* (Л. Костенко). В ієрархічній структурі семантико-синтаксичної валентності зазначені вище класи дієслів становлять своєрідну периферію, оскільки вони маловживані.

Порівняно з проаналізованими типами предикатів поширенішими виступають ознакові слова, що прогнозують три, дві та одну субстанційні синтаксеми, для яких характерне різноманітне семантичне наповнення, а також специфічний облігаторний чи факультативний вияв. Зважаючи на значеннєві параметри, тривалентні дієслівні предикати можна об'єднати в кілька груп, кожна з яких визначає певний набір залежних партнерів. У валентну рамку аналізованих компонентів входять: 1) суб'єкт, об'єкт, інструменталь (на позначення знаряддя чи засобу дії): *...селяни б'ють ломами кригу...* (Г. Тютюнник); *А він <...> шкарубкою рукою гладив її заплутані посивілі коси...* (В. Малик); 2) суб'єкт та два об'єкти, один із яких може мати супровідне адресатне значення, а інший – обмежувальне, уточнювальне: *Заможніші хазяї <...> його <...> частували обідом і чаркою* (В. О. Шевчук). У деяких реченнєвих побудовах формальним репрезентантом об'єкта виступає вторинна синтаксема в певному відмінкові або реченнєва структура: *Світозар <...> запевняв маму: коли вживатиме те, що готує для неї, ще стане на ноги і буде дужою* (Д. Міщенко); 3) суб'єкт, об'єкт, адресат: *Ну, я їм цього не подарую!* (Г. Тютюнник); *У 1893 році Іван Франко дарує Ользі друге видання „З вершин і низин”* (Р. Горак). Варто наголосити, що з-поміж непередикатних знаків експліцитний вияв насамперед властивий суб'єктові та власне-об'єктові, тому ці компоненти облігаторні. Статусу факультативності надаємо імпліцитно вираженим одиницям, такий характер мають інструменталь, адресат та об'єкт з уточнювальною й обмежувальною семантикою.

Значна частина дієслів сучасної української мови має дво-валентний вияв. Такі предикати дії зазвичай вимагають лівобічної суб'єктної та правобічної об'єктної синтаксем, наприклад: *А ти <...> Затим глаголиш про людську недолю...* (П. Мах); *...Грета мовить правду...* (Р. Іваничук); *...ще б я міг розказувати анекдот-ти...* (В. Слапчук); [*Хлопці. – Н. К.*] *пожадливо їли житній чорний ніздрюватий хліб...* (Г. Тютюнник); *Ви їли хліб, гостинно крайний*

господарями (Ю. Мушкетик); *Ну <...> сала вони не їдять* (Ю. Мушкетик); *Татари побудували на розпочатій церкві мінарет...* (Р. Іваничук); *Нестор відчинив вікно* (Р. Іваничук).

У сучасній українській мові обмежену групу становлять одновалентні предикати дії, у валентній рамці яких перебуває лише одна суб'єктна синтаксема, наприклад: *Лиш Рекс <...> гавчить...* (П. Мах); *Тривожно кигикали чайки* (Р. Іваничук); *В небі прокурликали журавлі, прокричали гуси* (Р. Іваничук); *В густих кущах калин витьохкували солов'ї* (Р. Іваничук). Указані типи ознакових слів потрактовують як „самодостатні для формування ними окремої синтаксичної структури” [191, 190] та автосемантичні, тобто такі, що „своїм внутрішнім потенціалом не відкривають обов'язкових правобічних позицій для заповнення їх словами-конкретизаторами з об'єктним або обставинним значенням” [209, 42]. Семантична специфіка одновалентних предикатів дії впливає на лексичне заповнення суб'єктної позиції: „при одновалентних дієслівних предикатах, що позначають діяльність, поведінку, мовлення осіб, функціонують власні назви й загальні назви осіб, займенникові іменники; одновалентні дієслівні предикати звучання, властивого тваринам, птахам, комахам, відповідно сполучаються з їх назвами; одновалентні дієслівні предикати, що вказують на дії, супроводжувані звуками предметів, вживаються з назвами носіїв (джерел) таких дій (рослин, рідин, механізмів, приладів); суб'єктами одновалентних дієслівних предикатів руху можуть бути істоти й неістоти, здатні рухатися” [218, 50]: [*Богданко*. – Н. К.] *десь козакує в баби* (В. А. Шевчук); *Хай Ігор воює сам!* (В. Малик); *А найстарший, Володимир, <...> князює в Путивлі...* (В. Малик); *...розпарубкувався Тимко* (Г. Тютюнник); *Кат метушиться...* (Л. Костенко); *...кричав Лесько і тряс його за груди* (Л. Костенко); *Тут говорили свідки й очевидці* (Л. Костенко); *Він говорив, і відбувалось диво* (Л. Костенко); *Собака скавучала...* (М. Олійник); *Кує зозуля* (В. А. Шевчук); *В покритих цвітом липах гудуть могутнім хором бджоли* (В. А. Шевчук); *...вистукує цін...* (В. О. Шевчук); *Похлюпує вода в криниці, й рипить над нею журавель...* (В. А. Шевчук); *Тимко топтався попереду...* (Г. Тютюнник); *...напевно, кочує яка-небудь орда* (В. Малик). Група одновалентних дієслів чітко не регламентована, її можуть поповнювати компоненти, що структурують інші валентні класи предикатів. За такої умови відбувається модифікація

лексичного значення, дієслово передає не конкретну дію особи, а узагальнену. Указане явище Н. Б. Іваницька вважає „абсолютивацією дієслівної лексики” [208, 60]. Динамічну ознаку в такому разі представлено як уміння, хист, професійну особливість когось, пор.: *Вже вкотре читала Леся ту „Катерину”...* (М. Олійник) і *...хоч лікарі категорично забороняли працювати, все ж [Леся. – Н. К.] писала, читала, листувалася* (М. Олійник); *...Леся <...> зранку <...> писала, а по обіді читала* (М. Олійник); *Дівочий хор у барвистих стрічках <...> співає гімн урожаєві...* (О. Гончар) і *Ці люди <...> співали, як Орфеї, як давні твої боги, ні, краще за богів...* (О. Гончар); *А як твоя Оксана співала!..* (О. Гончар); *Тато варить з ним меду* (П. Загребельний) і *В той вечір Санька <...> пекла, варила і смажила* (Г. Тютюнник); *Бо ніхто ж так не вміє варити, як ви* (О. Гончар); *Вишиває Лукина червоною і зеленою заповоччю рушника* (Ю. Мушкетик) і *...вона <...> вишивала цілими днями* (В. Малик).

Крім предикатів дії, основними функційними компонентами реченневої структури виступають предикати стану, які позначають певний стан, що тимчасово існує незалежно від його носія. На думку І. Р. Вихованця, „стан не є абсолютною, характерною ознакою предмета, яка відбиває його внутрішню сутність, а чимось плинним, непостійним. Він охоплює відповідний відрізок на часовій осі” [91, 253]. У лінгвістиці натрапляємо на різні думки щодо валентного потенціалу таких ознакових слів. Частіше їх вважають двовалентними [108, 271]. Тривалентного статусу їм надає О. М. Галаган, наголошуючи, що вказаний тип предикатів вимагає двох облігаторних синтаксем (суб’єкта й власне-об’єкта) та однієї факультативної (об’єкта із семантикою уточнення) [117, 8], наприклад: *Роксолана вразила його такою ласкавою неприступністю, що він остовпів...* (П. Загребельний); *Проте вразив він мене якраз своєю делікатністю...* (О. Гончар).

Предикати стану виражають:

1) чуттєве сприйняття: *Ні, не радість відчувала вона під ту пору!* (В. О. Шевчук); *Вона начебто відчувала той погляд...* (В. О. Шевчук); *...він не чув Гнатового канчука* (Г. Тютюнник); *...він бачив згори усе людське стовписько* (В. Дрозд);

2) емоційно-оцінний стан: *Оця зловорожа тьма <...> бентежить його* (О. Гончар); *Весна мене бентежить...* (В. А. Шевчук); *Найдужче Марків зір вабила соколина башта...* (Ю. Мушкетик); *...її вабили коштовні речі...* (Ю. Мушкетик); *Целіні подобалися ті*

листи... (Р. Горак); **Не подобається мені Каховка** (О. Довженко); **Якусь часину чоловіки** <...> **милювалися** цим карооким **вихором** (В. А. Шевчук); **Софія кохала чоловіка**... (Ю. Мушкетик); **А нині Ібрагіма покохала жінка** (Р. Іваничук); **Твоє вікно кохає Захід** (В. Слапчук); **...літописець** <...> **не любив патриціїв** (Р. Іваничук); **Він любить шахи** (В. Дрозд); **Зіновій** <...> **ненавидів будинок**... (Р. Іваничук); **...чи, може, – він ненавидить мене?** (Л. Костенко);

3) інтелектуальний стан: **Ти знаєш мою матір** (Л. Костенко); **...сама вона лиш і знає, мабуть, таємниці** (Є. Гуцало); **Я не забуду, тату, вас ніколи** (Л. Костенко); **...не зовсім розумів князь хана** (Д. Міщенко); **Атель не зовсім розуміє свого повелителя**... (Д. Міщенко); **Сироватка на характерництві не знався**... (Ю. Мушкетик); **...вона й досі пам'ятає ту щиру розмову**... (М. Олійник); **Я вірив йому**... (М. Олійник); **Я пам'ятаю Олексія Максимовича**... (М. Олійник);

4) ставлення до когось/чогось: **...та й січовики чи не найдужче поважають таких людей** (Ю. Мушкетик); **Вона поважала Софію**... (В. Врублевська); **...зневажили вони мене** (Р. Іваничук); **Ібрагім зневажив коран!** (Р. Іваничук); **Людина іноді може позаздрити цим мулам** (П. Загребельний);

5) володіння/неволодіння чимось: **Належав Ігор до тієї парості руських князів, яку називали Ольговичами і яка протягом століття володіла Сіверською землею** (В. Малик); **...цей хутір тепер належав** <...> **козаку** (В. А. Шевчук); **...ми самі належимо панові!**.. (В. А. Шевчук); **...Дрогобич має свою друкарню**... (Р. Горак); **Він же ж має свою частку ґрунту по батькові** (Р. Горак); **Він** <...> **вже давно не має ні корови, ні пса** (В. О. Шевчук);

б) локативний стан. Предикати на позначення власне-локативного стану „поєднуються з іменником із семантикою носія цього стану та прийменниково-іменниковою сполукою, що вказує на місце вияву стану” [108, 271], наприклад: **Отже, між 10 і 26 вереснем 1883 року Франко був у Станіславі** (Р. Горак); **І от на висоті Ай-Петрі Ми опинились – вище хмар** (М. Рильський); **...Іван Франко перебував сьогодні в Нагуєвичах**... (Р. Горак); **...дівчата і парубки розташувалися кількома гуртиками просто на траві**... (Ю. Мушкетик).

Групу предикатів стану структурують одновалентні ознакові слова, для яких характерна широка семантична розгалуженість. Вони вказують на:

1) фізичний стан істот, наприклад: *Султана злих оманило* (Ю. Мушкетик); *Мацьком аж струсило* (Р. Іваничук); *І Євпраксію всю затрясло...* (П. Загребельний); *Воно [серце. – Н. К.] обпікалося болем тільки тоді, коли думав про Киліяну* (Ю. Мушкетик); *Спартака обсипало жаром* (О. Гончар);

2) стан навколишнього середовища. Позначаючи відповідні атмосферні явища, такі предикати не вимагають експліцитного вияву суб'єктної синтаксеми: *Вже світало...* (П. Загребельний); *Стало смеркати...* (О. Довженко); *Розвиднілось...* (О. Гончар);

3) емоційно-психічний стан: *Бентежна радість пройняла її...* (Р. Іваничук); *Святослав спалахнув радістю* (В. Малик); *...знов прокинулася в його душі образа...* (П. Загребельний); *...тоді в ньому прокинулася фахова гордість...* (П. Загребельний);

4) існування, наявність або відсутність, місцеперебування когось/чого (семантика екзистенційності): *І є десь Персія – скорена, але не вбита, і є Крим, готовий завжди вжалити гадючим жалом у найвразливіше місце – Кафу...* (Р. Іваничук); *Є ж лицарі у нашому краю!* (Л. Костенко); *Достаток? Був* (Л. Костенко); *Я живу!* (В. О. Шевчук); *Воно таки існує, це Товариство!* (В. А. Шевчук);

5) результативний стан: *Універсал прочитано публічно...* (Л. Костенко); *...у Білій Церкві складено угоду* (Л. Костенко). Як зазначає О. Г. Межов, „суб'єктна синтаксема у функції суб'єкта результативного стану ускладнена об'єктною семантикою, тому що предмет чи істота перебувають у певному стані, зазнавши дії (впливу) іншої істоти (предмета, явища)” [304, 59].

Групу дієслівних предикатів структурують також компоненти на позначення процесу. За переконанням О. Г. Межова, „характерною ознакою процесуальної семантики є здатність відображати динамічні ситуації, що не передбачають активного діяча. Отже, предикати процесу перебувають на межі предикатів дії і предикатів стану” [304, 47]. Розглядаючи валентний потенціал указаних одиниць, зазначимо, що максимальний вияв їхньої валентності пов'язаний із двома субстанційними синтаксемами, мінімальний – з однією. Двовалентні предикати процесу вимагають заповнення лівобічної суб'єктної та правобічної об'єктної чи локативної позицій. Відповідно до цього вирізняємо власне-процесуальні та процесуально-локативні предикати. Специфіка перших полягає в тому, що вони структурують синтаксичні одиниці з облігаторним лівобічним суб'єктним та факультативним

тивним правобічним об'єктним компонентами. Зазвичай предикати такого типу позначають емоційно-психічний процес, пор.: *Ждан чомусь розсердився на Кайдана* (Ю. Мушкетик) і *Ну чого ти сердишся?* (Ю. Мушкетик), *Однаке тоді ніхто не сердився...* (Ю. Мушкетик); *Андрій Сидорович навіть образився трохи на свого божка...* (В. Дрозд), *І ніхто на нього не ображався* (О. Гончар) і *Але інженер не образився* (П. Загребельний), *...однак Хундертхемде не образився* (П. Загребельний). Подані конструкції засвідчують, що об'єкт власне-процесу не виступає обов'язковим компонентом реченнєвої побудови, оскільки його відсутність не руйнує граматичної та синтаксичної структури речення.

Лише облігаторні компоненти (суб'єкт та локатив) увіходять у валентну рамку процесуально-локативних предикатів, наприклад: *Маруся Он сидить на лаві* (Л. Костенко); *...Шимонович уже сидів у кріслі* (Р. Іваничук); *...дівчинка <...> за хвилину вже сидить на товстій гілляці* (М. Олійник); *На шляху стояла машина...* (Г. Тютюнник); *Він лежав на канапі в дідовій бібліотеці...* (В. О. Шевчук).

Порівняно з двовалентними, одновалентні предикати процесу становлять більшу за кількістю групу, для якої характерний ширший значеннєвий діапазон. Семантичне наповнення аналізованого типу предикатів пов'язане з вказівкою на:

1) процесуальні явища флори, наприклад: *...буяли луки...* (В. А. Шевчук); *...цвіли гречки...* (В. А. Шевчук); *...достигли ранні солодкі сливи в Кошицевому саду...* (В. А. Шевчук); *...наливався хліб...* (В. А. Шевчук); *Оте небесне зерно розбухало й проростало...* (В. О. Шевчук); *...а довкола цвіли, наче срібні, вишні* (В. О. Шевчук); *Доцвітали конвалії в травах...* (В. Симоненко); *...трави на полях сохли...* (В. Малик);

2) перетворення, процес переходу в інший стан, певні зміни, наприклад: *Сніги почали швидко танути...* (В. Малик); *...тануть сніги...* (М. Олійник); *...на кілька верст нижче вода на Дніпрі не замерзала* (Ю. Мушкетик); *Однаке червоне вино замерзло в бурдюзі...* (Ю. Мушкетик); *...степи й дороги розкисали...* (Ю. Мушкетик); *Таж кажу, замок з дощок горів...* (Р. Іваничук); *...кипить метал...* (О. Гончар); *...іржавіє зброя звитяжців...* (О. Гончар);

3) процесуальні зміни кольорової гами: *...в Антоха чорніє вже другий зуб* (Р. Іваничук); *Зеленіють лозами лише окремі острови* (Ю. Мушкетик); *Трави сивіють...* (Ю. Мушкетик); *...молочай рудіє...* (О. Гончар); *Ясніє небо...* (О. Гончар). Такі предикати коре-

люють із предикатами якості та якості-відношення, які виступають репрезентантами синтаксичного ступеня відприкметникової вербалізації, пор.: ...**темніє** на дні вибалка рогоза (О. Гончар) і **Стає темною** на дні вибалка рогоза; ...лице його стає червоним (Г. Тютюнник) і Лице його червоніє;

4) процеси, пов'язані з набуттям певної якісної ознаки, у т. ч. такої, яка має здатність виражатися більшою мірою. Подібно до попереднього типу ознакових слів тут теж маємо вияв явища транспозиції, наприклад: *А на Великодні усі христосаються і стають добрими* (Д. Міщенко) → *А на Великодні усі христосаються і добріють*; *Як тобі відомо, **старіє** навіть метал* (О. Гончар) ← *Як тобі відомо, **стає старим** навіть метал*; *В супокої і наймудріші стають мудрішими* (Д. Міщенко) → *В супокої і наймудріші мудрішають*;

5) фізіологічні процеси істот або персоніфікованих предметів: *Лаврін почав одужувати...* (Ю. Мушкетик); *Нафіса хворіє...* (Р. Іваничук); *Хворіють діти...* (Р. Горак); *Отаман старів* (Ю. Мушкетик); *Коні виморилися і похудли* (Ю. Мушкетик); *Люд знемагає в нестатках!* (Д. Міщенко); *Микита спить* (В. А. Шевчук); *Я спав...* (П. Мах); *Вже Чак заснув* (П. Мах); *Під їх тиху музику Оксеніві стало дрігатися* (Г. Тютюнник);

б) емоційно-психічні процеси істот: *Кончак лютував* (В. Малик); *Сам Микола Ващук непокоївся також* (В. О. Шевчук); *...князь сердиться* (В. Малик); *Так бувало щоночі, і весь час вона хвилювалася...* (В. О. Шевчук); *...народ радів* (В. Малик); *...натовп звіріє* (Р. Іваничук);

7) процеси, які сприймають органами слуху: *...[дзвін. – Н. К.] бевкає й гуде...* (Ю. Яновський); *А пароплав гуде* (Ю. Яновський); *...дзвеніла сталь, бахкали постріли...* (Ю. Мушкетик); *...гримлять громи...* (Ю. Яновський); *...свищуть вітри над заюженим степом* (Р. Іваничук); *...дзвеніло залізо, й тріщало дерево* (Ю. Мушкетик); *...дзюрчить холодний потічок* (Р. Іваничук); *...шуміла й клекотіла вода* (П. Загребельний); *...заревів паровоз...* (М. Олійник).

Отже, у сучасній українській мові механізм дії будь-якої категорії зумовлює розмежування двох граматичних зон: центральної та периферійної, що ґрунтується відповідно на первинній (власне-частинімовній, непохідній) та вторинній (невласне-частинімовній, похідній) функційній спеціалізації категорійної одиниці. Орієнтація

на вказані кваліфікаційні ознаки дає змогу категорію валентності дієслова вважати непохідною, оскільки саме дієслово, репрезентуючи позицію предиката як центрального компонента реченнєвої конструкції та визначаючи кількісний та якісний склад необхідних для речення компонентів, виступає основним, первинним носієм валентності. Відповідно до своєї семантичної специфіки дієслівні предикати об'єднують у три групи – предикати дії, предикати стану, предикати процесу. Кожен з указаних типів предикатних синтаксем має певний валентний потенціал, що підтверджує неоднаковий характер змістової та морфолого-синтаксичної специфіки дієслів.

3.3. Валентність транспонованих прикметників

В українській мові поряд із вербоцентричним розумінням валентності наявне невербоцентричне, побудоване на суб'єктно-предикатній структурі речення. Відповідно до цього вияв валентних властивостей пов'язують не тільки з дієсловом. Статусу носія валентності в реченні надають насамперед прикметникам, які набувають валентних ознак у зв'язку з дієсловом, тобто внаслідок переміщення їх у предикативну позицію [85, 108]: *Дулїб був стомлюний* (П. Загребельний); *Усіх небес ця мати вартя* (І. Драч). Варто наголосити, що з-поміж усіх вторинних предикатів (транспонованих прикметників, прислівників, числівників та віддієслівних і відприкметникових іменників) саме прикметник перебуває найближче до дієслова, оскільки „дієслово найбільше поповнюється за рахунок прикметників” [108, 293], а також синтаксично вербалізовані прикметники порівняно з іншими синтаксично уподібненими до дієслів компонентами відкривають найбільшу кількість валентних позицій. Аналізуючи прикметникові форми загалом, передовсім слід зазначити, що центральну прикметникову зону становлять слова, які виражають статичну (непроцесуальну й атемпоральну) ознаку предмета, виконують роль присубстантивного другорядного члена речення, узгоджуються з опорним іменником у роді, числі й відмінку та виражають атрибутивне відношення, наприклад: *Осінній вітер одгуляв, затих* (Л. Костенко); *Красива осінь вишиває клени...* (Л. Костенко); *Спалахнула душа моя синім вогнем* (В. Симоненко). Поряд із первинним функціонуванням прикметник тяжіє до вторинного

синтаксичного використання. Статусу периферійності переважно надають прикметникам у дієслівній зоні: *Зими були довгі...* (П. Загребельний); *...а понад тими гречками небо синє* (Г. Тютюнник); *Надто вони були красиві, й надто самовпевні...* (Ю. Мушкетик). Подані приклади засвідчують наявність синтаксичного ступеня транспозиції прикметника в дієслово як своєрідного вияву явища асиметрії в мові²⁹. У зв'язку з цим постає питання про характер такого типу дериваційних процесів у сфері категорійної морфології. Зважаючи на це, варто розмежувати зовнішні та внутрішні дериваційні процеси. Зовнішні характеризують безпосередню похідність однієї частини мови від іншої за допомогою певних словотвірних афіксів, а внутрішні – безпосередню похідність у межах тієї самої частини мови. На нашу думку, більшу пояснювальну силу має кваліфікація подібних словотвірних процесів як таких, що ґрунтуються на ознаках міжчастиномовного, не морфологічного, а синтаксичного переходу. Зважаючи на наявність синтаксичних чинників, які виступають важливими показниками частиномовної належності слів, зазначимо, що присудкова позиція прикметникових форм свідчить про їхнє неприкметникове функціонування й синтаксичне зближення з дієсловами, наприклад: *Доля моя куца...* (В. Симоненко); *Світ безмежний...* (М. Мартинюк); *Моє ж кохання дотепер Так само чисте, як і перше* (М. Мартинюк); *Я був малий* (Д. Павличко); *Лише в дитинстві Стефаник був по-справжньому щасливим* (С. Процюк); *Ми з тобою, жінко, однаково горді* (Г. Чубач); *...ім'я Котляревського було відоме на Полтавщині* (М. Шумило); *Отава вже й зовсім став сердитий* (П. Загребельний); *Міщило буде старший над артілю* (П. Загребельний). За спостереженнями М. Я. Плющ, „предикативна функція прикметника <...> зумовлює категорійну трансформацію та зміщення функціонального діапазону його відмінкових форм і засвідчує синтаксичний перехід (транспозицію) до дієслів” [358, 86]. Синтаксично переходячи в дієслівну сферу, аналізовані компоненти частково одержують властиві дієслову парадигматичні характеристики, а також модифікують вихідні прикметникові категорії, тобто відбувається лише функційна нейтралізація категорійних ознак прикметника, що не передбачає їхнього формального усунення. Таке граматичне оформлення можливе лише за участі дієслівних зв'язок. Важливими в цьому плані вважаємо міркування І. Р. Вихованця: „Для першого ступеня переходу типове використання аналітичних

морфем-зв'язок, які дієслівними морфологічними категоріями способу, часу й особи нейтралізують граматичні категорії вихідної частини мови” [88, 88], наприклад: *Він був старий* (Л. Костенко); *День на день не був схожий...* (П. Загребельний); *...Львів став для них тісним...* (Р. Горак); *Лист до Ольги Хоружинської холодний і розсудливий* (Р. Горак); *В такому разі будемо відверті* (Л. Костенко); *Щасливий будь нею, Іване* (Л. Костенко); *Не був би ти самотній на віку, якби хоч раз в судьбі своїй бродячій зустрів колись ти дівчину таку!* (Л. Костенко). Варто зазначити, що визначальні для прикметника словозмінні та залежні від опорного іменника категорії відмінка, числа й роду видозмінені в транспонованих формах. Граматичні прикметникові категорії роду й числа в прикметникових предикатах послаблені через те, що їх виражає також морфема-зв'язка *бути* або інші зв'язки, тобто відбувається функційна редукція цих категорій у відприкметникових синтаксичних дериватах і зосередження та морфологічне закріплення їх в аналітичному компоненті. Щодо визначальної для прикметника категорії відмінка, то її великою мірою нейтралізують аналітична морфема-зв'язка й передавані нею дієслівні граматичні категорії. У цій позиції предикативні прикметники функціонують лише в двох відмінкових формах – у формі називного та у формі орудного відмінків, чим відрізняються від інших типів предикатних синтаксем, зокрема іменникових, наприклад: *...погляд його був злий і пекучий* (Г. Тютюнник); *Тепер він буде вільний від самого себе* (В. Дрозд); *[Степ. – Н. К.] був безлюдним, нині вже не є таким* (Д. Міщенко); *...вона стала мені <...> нестерпною* (О. Коломієць). Дві названі форми можуть бути взаємозамінними, що засвідчує про значний вияв інертності прикметників у виборі відповідної відмінкової грами та переважна незалежність останньої від лексичного вираження зв'язкового елемента. Морфема-зв'язка передає також деякі власне-дієслівні категорії, зокрема власне-дієслівну категорію часу, яка відбиває стосунок якісного стану до моменту мовлення, а також граматичну категорію способу, що спрямована на відображення ірреальних відношень, наприклад: *Красива ти!* (О. Коломієць); *Я дуже вдячний вам за милостиву пораду* (О. Довженко); *Заставщина була велика...* (Ю. Мушкетик); *Час був безжалисним до неї* (Р. Горак); *...вся ця історія пізніше стала відома Денису Лукіяновичу* (Р. Горак); *Злі ми... А станемо добрими, коли відвоюємо собі давні права...* (Р. Іваничук);

Греблі на основних великих наших ріках, очевидно, будуть невеликі... (О. Довженко); *Тільки тут відчув, яким убогим був би без неї* (О. Гончар); *Їм філософія зрівнялівки була б зрозуміла...* (О. Гончар); *...народе мій ласкавий, добрий! Будь сильний, терпеливий* (О. Довженко).

У відприкметникових синтаксичних дієсловах простежуємо дві протилежні тенденції. З одного боку, не спостерігаємо очевидної взаємодії між ними й граматичною категорією виду за умови, коли роль зв'язки виконує аналітична морфема *бути*. Із другого – засвідчено збереження видових ознак іншими дієслівними зв'язками. У предикативних прикметникових формах із напівморфемами-словами типу *видаватися/видатися, виявлятися/виявитися, здаватися/здатися, робитися/зробитися, ставати/стати* вид функціонує не в нейтралізованому вигляді, отже, видова диференціація в цих формах наявна³⁰, наприклад: *Внутрішні райони країни <...> ще вчора видавались недосяжно далекими для ворога...* (О. Гончар); *Рейс видався важкий* (О. Гончар); *...а потім та нитка виявлялася подібною до старої...* (Ю. Мушкетик); *Спроба вблагати батьків узяти її з собою виявилася марною* (М. Олійник); *Тепер місячне сяйво, одбите кулями, чомусь здавалося йому гарячим* (Ю. Мушкетик); *...тиша здалася смертельно холодною* (Ю. Мушкетик); *А небо <...> з рожево-голубого робилося незвично багряним* (Д. Міщенко); *...хода її відразу зробилася легкою...* (П. Загребельний); *...дитинно чистий січневий сніг <...> під копитами ставав брудним, аж чорним...* (В. А. Шевчук); *...очі божевільними стали...* (Г. Тютюнник). Варто зазначити, що дієслівні морфемизв'язки та напівморфемизв'язки виконують не тільки суто граматичну роль, для них характерна чітка семантична диференціація. Зокрема, за допомогою аналітичної морфемизв'язки *бути* стверджуємо реальність існування, наявність у предмета ознаки, вираженої синтаксично вербалізованим прикметником, наприклад: *[Галя. – Н. К.] була така гарна й молода під тим сонцем!* (В. О. Шевчук); *Тепер він не був таким запобігливим, як раніше* (І. Пільгук). Аналітичні синтаксичні напівморфемизв'язки *ставати, робитися* вказують на становлення в предмета ознаки, а напівморфемизв'язки *стати, зробитися* сигналізують про набуття предметом певного якісного стану, наприклад: *І супротивники ставали проти нього дужі та меткі* (Є. Гуцало); *...ставали її очі із темних голубими* (В. О. Шевчук); *...його блакитні очі стали сірі* (В. А. Шевчук); *Хмара <...> стала*

внизу *чорною*, вгорі *жовтогарячою*, як глина на призьбі (Г. Тютюнник). Інші елементи, які теж розрізняємо за відповідними семантичними відтінками, меншою мірою засвідчені в ролі зв'язкового компонента. З-поміж них *лишатися/лишитися*, *залишатися/залишитися*, *зоставатися/зостатися* вказують на те, що ознака продовжує бути характерною для її носія; *здаватися/здатися*, *вважатися* дають змогу репрезентувати ознаку як таку, якою вона видається комусь; за допомогою компонентів *виявлятися/виявитися* сприймаємо якісну ознаку предмета, що є в дійсності.

Однією з найважливіших граматичних особливостей та виразником невластне-прикметникової природи предикативних прикметників виступає міжрівнева категорія валентності. Функційна рухливість прикметникових форм, унаслідок якої відбувається зовнішня частиномовна транспозиція, засвідчує про транспозиційний характер і категорії валентності. Як специфічно дієслівна категорійна одиниця вона у відповідних мовленнєвих контекстах стає визначальною для прикметників, яким у типовому (атрибутивному) функціонуванні не властива. Транспозиційний потенціал у різних валентних класах прикметникових форм не тотожний, про що йтиметься далі. Отже, у предикативних прикметниках відбувається цілісна похідність, яка охоплює синтаксичні та морфологічні параметри.

Функціонуючи як синтаксичний дієслівний еквівалент, прикметникове слово виступає в ролі предиката якості, статус якого „полягає в оцінці статичних властивостей (ознак) предметів дійсності” [358, 86]. У сучасному мовознавстві частина дослідників дотримується думки, що такі синтаксеми не становлять окремого семантичного типу предикатних знаків, а входять до складу предикатів стану. У класифікаційній сітці предикатних компонентів предикати якості вперше з'явилися завдяки граматичній теорії Л. В. Щерби. На думку лінгвіста, носієм значення якості виступає зв'язка разом із повною формою прикметника [470, 90]. Осібно розглянув предикати якості також Ю. С. Степанов. Теоретичним підґрунтям свого вчення дослідник вважає концепцію Арістотеля про десять логічних категорій. Відповідно до цього Ю. С. Степанов вирізняє десять предикатних компонентів, серед яких окреме місце посідає „якість” [412, 121]. Одна зі спроб побудови семантичних угруповань предикатів належить О. Н. Селівестровій. Здійснюючи

диференціацію предикатних слів, дослідниця виділяє предикати якості в окрему групу, але характеризує їх лише на тлі часової ознаки [377, 210].

У сучасному українському мовознавстві імпонує нам шести-компонентна семантична класифікація предикатів, запропонована І. Р. Вихованцем. Теоретична концепція вченого ґрунтується на системі диференційних ознак, зважаючи на які осібно розглянуто предикатні компоненти із семантикою якості. Останні „позначають постійну, внутрішню, у певному розумінні невід’ємну щодо предмета ознаку. Тому якість <...> не виявляє фазовості існування, характеризується цілісністю переміщення на часовій осі. Вона не переходить безпосередньо з однієї фази в іншу в кожен момент існування, а постає такою властивістю, з якою пов’язується типова своєрідність предмета, його відмінність від інших предметів. На противагу предикатам дії, процесу та стану предикати якості стосуються параметрів відносної незмінності, стабільності, постійності, внутрішньої належності предмета” [88, 101–102]. В україністиці вслід за І. Р. Вихованцем предикати якості як окремий семантичний різновид розглядають К. Г. Городенська [135], Н. М. Костусяк [247; 248], О. Г. Межов [304, 32], І. А. Пасічник [347; 348], В. А. Тимкова [434].

Зосереджуючи увагу на семантичній природі предикатів якості, вважаємо за доцільне здійснити докладнішу класифікацію цих компонентів. Зокрема, комплексний аналіз усіх предикативних прикметників дає змогу вирізнити три типи прикметникових форм: 1) предикати власне-якісної ознаки; 2) предикати якості-відношення; 3) предикати якісно-модального відношення. Функціонуючи в структурі речення в ролі опорних компонентів, слова кожної з поданих груп мають різний ступінь предикативної закріпленості та обсяг семантико-синтаксичної валентності. Зокрема прикметники як носії власне-якісної ознаки найчастіше виступають одновалентними предикатами, для яких присудкова позиція вторинна, не типова. На відміну від них предикати якості-відношення та якісно-модального відношення переважно двовалентні, і присудкова сфера цих форм становить ядро їхнього функціонування³¹.

У сучасній українській мові предикати власне-якісної ознаки формують найбільшу групу прикметників, семантична природа яких відкриває одну валентну позицію – лівобічну семантико-синтаксичну позицію суб’єкта власне-якісної ознаки, наприклад: *Горленко Василь Петрович – невисокого зросту, рухливий, говіркий...* (І. Пільгук); *...а*

Лавро веселий (Є. Гуцало); *...він сам був сумний...* (В. О. Шевчук); *Кінь під тобою не вороний, не сірий, а золотий...* (В. А. Шевчук); *Дорога була порожня* (В. Дрозд); *...обличчя стало серйозним* (О. Гончар). Одномісність їхньої валентної рамки залежить насамперед від семантичної своєрідності аналізованих компонентів³². Оскільки предикати власне-якості виступають носіями статичної ознаки предмета, що перебуває у відносній незалежності від часових параметрів, то вони вимагають тільки носія якісної ознаки. Зазначений тип одновалентних предикатних синтаксем здатний „формувати мінімальні й однотипні, але достатні у граматичному й комунікативному плані реченнєві одиниці” [434, 5]. У формально-синтаксичній структурі речення предикатна синтаксема зі значенням якісної ознаки перебуває у вторинній позиції присудка, а суб’єкт корелює з підметовим компонентом простого двоскладного речення. Це означає, що семантично елементарному реченню, утвореному одновалентним предикатом якості, відповідає власне-формально-синтаксичний різновид елементарних простих речень, до формально-синтаксичної структури яких увіходять тільки конститутивні з формально-синтаксичного погляду компоненти, тобто предикативний мінімум – головні члени [88, 34]. У простих семантично елементарних реченнях прикметники найчастіше виражають звичайний ступінь вияву ознаки, наприклад: *Святослав уже старий...* (В. Малик); *...А степ уже сивий...* (Л. Костенко); *...а я була сумною* (Л. Костенко). Крім звичайної міри якості, у сучасній українській літературній мові одновалентні прикметники мають здатність утворювати похідні форми, що виражають безвідносний ступінь вияву ознаки. Разом із категорією суб’єктивної оцінки він формує периферію морфолого-словотвірних категорійних одиниць³³. Категорія безвідносного ступеня вияву ознаки поєднує два типи значень – недостатній ступінь і надмірний ступінь. Недостатній ступінь вияву ознаки вказує на невелику порівняно зі звичайною мірою якості, тобто на ознаку, що виявлена в предметі не повністю. В українській мові його звичайно передають суфікси *-уват-* (*-юват-*), *-ав-* (*-яв-*), наприклад: *вузький – вузькуватий; білий – білуватий, білявий*. Надмірний ступінь інтенсивності ознаки вказує на високий ступінь ознаки в предмета безвідносно до її вияву в іншому предметові. Його виражають суфікси *-езн-*, *-елезн-*, *-енн-*, префікси *пре-*, *пра-*, *над-*: *глибокий – глибочезний, глибоченний; товстий –*

товстелезний; мудрий – премудрий; давній – прадавній; потужний – надпотужний. У сучасній українській мові наявні також аналітичні форми вираження ступеня вияву ознаки, що містять у своєму складі аналітичні морфеми типу *трохи, дуже, надто, зовсім*, наприклад: *рідкий – трохи рідкий; дорогий – дуже дорогий; швидкий – надто швидкий.* Наприклад: *Тема була ковзкувата...* (О. Гончар); *...темрява теж була червонувата* (В. О. Шевчук); *Повітря навколо було синювате...* (В. О. Шевчук); *Озеро широчезне...* (О. Гончар); *Оце корабель! Коридор довжелезний...* (О. Гончар); *Вона [мати. – Н. К.] <...> була предивна* (Л. Костенко); *Він [Михайло. – Н. К.] трохи схудлий...* (М. Олійник); *...хвиля була не дуже велика* (П. Загребельний); *Хільбудій був надто веселий...* (Д. Міщенко); *Молода господиня була чомусь аж надто засмучена* (Д. Міщенко); *Любава була зовсім молода...* (В. Малик). Одновалентні прикметники в українській мові мають також форми для вираження суб'єктивної оцінки якості, яка вказує на вияв ставлення людини до предмета та його ознаки. Здебільшого цю категорію формують суфікси *-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -усіньк-*, кожному з яких найчастіше властива додаткова супровідна семантика, наприклад: *маленький, легенький* (суто емоційне значення); *височенький, далеченький* (супровідний відтінок зменшеної міри якості); *голісінький, білісінький* (емоційне підкреслення повноти вияву якості). Наприклад: *Я був ще маленьким...* (І. Пільгук); *А ти <...> був ще зовсім малесенький* (Г. Тютюнник); *...однаково комора порожнісінька* (Є. Гуцало); *...Коростильов здавався зовсім дрібнюсіньким...* (Г. Тютюнник).

Особливість усіх синтаксичних структур з одновалентними прикметниковими предикатами полягає в наявності обов'язкової (облігаторної) валентності, що вимагає однієї необхідної семантико-синтаксичної позиції суб'єкта якісної ознаки. Одновалентні предикати якості правобічної валентності не мають. Тому лівобічний суб'єктний компонент виступає єдиною залежною від предикатів такого типу субстанційною синтаксевою. Усі можливі інші позиції в синтаксичних конструкціях з одновалентними предикативними прикметниками варто вважати валентно-незв'язаними, оскільки вони становлять опосередковані перетворення відповідного вихідного речення на компонент синтаксемної природи. Тому їх слід розглядати в аспекті невалентної сполучуваності й кваліфікувати як синтаксеми з нейтралізованою семантико-синтаксичною валентністю, пор.: *...со-*

рочка була вузька... (П. Загребельний) і *Стежка в цьому місці була вузька...* (Ю. Мушкетик); *Ряба була корова...* (Ю. Мушкетик) і *...Федора від народження була ряба...* (П. Загребельний).

У граматичній структурі української мови за змістовою наповненістю на функцію суб'єкта припадає найбільше навантаження. У синтаксичних структурах із прикметниковими предикатами вона вказує на предмет чи особу, що виступає пасивним носієм змінної ознаки, і реалізується в зоні валентності предиката. Варто зазначити, що одновалентні прикметникові предикати якості вступають у змістовий зв'язок із різними лексичними класами іменників. Семантико-синтаксичну функцію суб'єкта можуть виражати як назви істот, так і назви неістот, наприклад: *Володька виявився не геть-то вередливим* (О. Гончар); *Дорош був похмурий і мовчазний* (Г. Тютюнник); *Платон Микитович хворий?* (О. Коломієць); *...а гарна ж була Шамрайка...* (Є. Гуцало); *Мати була засмучена* (В. О. Шевчук); *Та княжич був гордий* (В. Малик); *...ніп виявився товстий...* (О. Гончар); *Гарна була ластівка* (В. О. Шевчук); *Ніч була зоряна...* (І. Пільгук); *...земля вже була м'яка* (Є. Гуцало); *Дорога була безпечна* (Б. Лепкий); *Великдень був пізній...* (Б. Лепкий). З аналізу семантичної відповідності іменникових компонентів предикатній синтаксемі впливає, що характер субстантивного елемента – учасника ситуації, який супроводжує прикметниковий предикат, також треба вважати передумовою елементарності речення. Синтаксема як складник елементарного простого речення має бути семантично неускладненою. Це означає, що в семантично передбачуваний валентністю предиката суб'єктній позиції повинні перебувати іменникові компоненти непередикатного значення, оскільки лише непередикатні іменники входять у семантичну структуру елементарного речення, наприклад: *Вода була ще каламутна* (Ю. Мушкетик); *...дідок був <...> веселим...* (Г. Тютюнник); *Вітер був сильний* (Л. Костенко); *...і серце не мізерне* (Л. Костенко). Наявність іменників предикатного значення в синтаксичних позиціях речення, типових для предметних компонентів, засвідчує, що таке речення становить складну семантичну конструкцію. Предикатні іменники виникають унаслідок згортання іншого елементарного речення й перетворення останнього на відпредикатний дериват – репрезентант цього речення в складній із семантичного погляду конструкції: *Запах млива був особливий...* (Ю. Мушкетик); *...погляд його був злий...* (Г. Тютюнник);

...здогадка таки була правильна (М. Олійник); *Спочинок* буде *недовгий* (О. Гончар).

Суб'єктна синтаксема як абстрактна субстанційна семантико-синтаксична мінімальна одиниця має в сучасній українській літературній мові спеціалізовані морфологічні засоби свого вираження. Саме особливості заповнення цієї позиції одиницями мови становлять специфіку синтаксису предикативних прикметників. Як відомо, за наявності декількох морфологічних форм вираження суб'єктної позиції виділяють з-поміж них центральні й периферійні. Широкі семантичні можливості в суб'єктній зоні семантико-синтаксичної валентності прикметникових предикатів власне-якісної ознаки має називний відмінок як центральний у відмінковій системі сучасної української мови, наприклад: *Кафе-їдальня* була майже пуста (М. Олійник); *Автобус* був майже порожній (О. Гончар); *Мати* <...> *здавалася трохи несамовитою* (О. Довженко); *Меблі* старі... (О. Коломієць). Усі інші морфологічні варіанти суб'єктної синтаксеми варто кваліфікувати як вторинні. Вони пов'язані з називним відмінком трансформаційними відношеннями й мають ускладнену семантику. Вторинними морфологічними варіантами суб'єкта прикметникової власне-якості виступають давальний, родовий та кличний відмінки. Давальний суб'єкта перебуває в синонімічних відношеннях із називним відмінком, указуючи на семантичний відтінок підпорядкування особи відповідному якісному станові. Конструкції такого типу – трансформи вихідних двоскладних речень, наприклад: *Твердохлібові* хотілося бути балакучим (П. Загребельний) ← *Твердохліб* хотів бути балакучим. У сучасній українській мові датив реалізує також суб'єктну валентність тих предикатів якості, які структурує сполука напівзв'язок *властивий, притаманний* та субстантива з абстрактною семантикою, наприклад: *...Бегадирханові властива ще й жорстокість* (Р. Іванчук); *...людській натурі притаманний потяг до ідеальних гармоній* (О. Гончар). Такі речення виступають трансформами конструкцій із суб'єктом у називному відмінку, пор.: *Тільки, мабуть, коханню властива така щедрість...* (О. Гончар) і *Кохання щедре*. Зауважимо, що давальний відмінок – периферійний репрезентант суб'єкта прикметникової власне-якості. Центральну сферу його вживання становлять суб'єктні синтаксеми стану та стану-відношення, а також близькі до них

суб'єкти прислівникової власне-якості та якісного модального відношення, на аналізі яких зупинимося далі.

Комбінаторним варіантом суб'єктної синтаксеми якості може виступати також прийменникова форма родового відмінка, пов'язана з предикатами на позначення наявності чи відсутності в предмета невід'ємної якісної ознаки: *Такі відхилення-підкреслення теж характерні для дум* (В. Черкаський). На думку О. Г. Межова, предикат у таких конструкціях виражений „поєднанням абстрактних іменників з напівзв'язками *характерний, типовий*” [304, 110]. Реченнєві побудови з генітивним суб'єктом корелюють зі структурами, що містять суб'єктну синтаксему у формі датива, пор.: *...високі пристрасті нетипові для периферійних містечок* (В. Дрозд) і *...високі пристрасті невластиві периферійним містечкам*. У деяких випадках родовий відмінок пов'язаний трансформаційними відношеннями з називним, пор.: *Для Франка характерні замкнутість і жорстокість* (Р. Горак) і *Франко замкнутий і жорстокий*.

Незначні вкраплення у сфері суб'єктної синтаксеми прикметникової власне-якості має кличний відмінок. Конструкції із зазначеними компонентами становлять семантично складну структуру, у якій кличний відмінок, поєднуючи семантику адресата та потенційного суб'єкта якісної ознаки, функціонує як еквівалент згорнутої реченнєвої побудови. Наприклад, речення типу *Будь мужнім, Панасе...* (І. Пільгук) утворилося від складної синтаксичної конструкції *Хтось* (суб'єкт дії, мовець) *попросив, наказав* і под. (дія суб'єкта-мовця) *Панаса* (об'єкт-адресат дії, співрозмовник), *щоб він (Панас)* (суб'єкт потенційного стану, співрозмовник) *був мужнім* (потенційний і бажаний для мовця якісний стан співрозмовника).

У синтаксичних конструкціях із прикметниковими предикатами власне-якості в позиції суб'єкта може перебувати синтаксема предикатного типу, яка виступає репрезентантом окремого елементарного речення, що внаслідок згортання перетворюється на віддієслівний іменник. За переміщення в суб'єктну позицію речення предикатні синтаксеми набувають функції суб'єкта й зберігають вихідні семантико-синтаксичні відношення між елементарними простими реченнями. Наприклад, речення *Рухи в неї були неквапні...* (В. О. Шевчук) утворилося від двох синтаксичних структур *Жінка рухалася* + *Вона була неквапна*. Перше речення заступає суб'єктну позицію. На семантичне ускладнення конструкцій натрапляємо також тоді,

коли, крім компонента в називному відмінку, функціонує синтаксема, репрезентована прийменниково-відмінковою формою родового. У такому разі, перебуваючи в лівобічній позиції, вони виконують різну роль – генітив позначає суб'єкта сприйняття якісної ознаки, а номінативу властиве ускладнення суб'єктної семантики об'єктним значенням: *У пана обличчя клинцювате, худорляве...* (Ю. Мушкетик); *...очі в неї такі сині й густі, що синіших і густіших не буває* (Є. Гуцало).

У деяких суміжних реченневих конструкціях суб'єкт зазнає імпліцитного вираження, хоча семантичну наявність його легко визначаємо в контексті, наприклад: *Гартована **молодиця**. Пряма, кріпкуюча і довга, наче від воза дишель* (Т. Яковенко).

Отже, з-поміж усіх наведених варіантів суб'єктної синтаксеми прикметникової власне-якісної ознаки основним виступає називний відмінок власне-іменників. У суб'єктній парадигмі він виконує роль домінанти, усі інші варіанти суб'єктної синтаксеми становлять її лексико-комбінаторні еквіваленти.

У граматичній структурі української мови особливе місце належить тим прикметниковим предикатам, що, за визначенням М. І. Степаненка, „характеризуються семантичною недостатністю, самі собою вони не є інформативно повними, тому вимагають обов'язкового поширювача (найчастіше іменника в непрямому відмінку з прийменником чи без прийменника” [409, 55]. Сучасні лінгвісти-теоретики зазвичай кваліфікують предикатні компоненти такого типу як двовалентні або тривалентні одиниці, що залежить від кількісного складу підпорядкованих іменникових елементів. Зважаючи на такі кваліфікаційні параметри, ми вважатимемо їх предикатами якості-відношення. Такий статус ці предикатні синтаксеми одержали через їхню підвищену валентну спроможність, оскільки свій валентний потенціал вони реалізують не тільки за допомогою суб'єкта, а й вимагають інших контекстних партнерів із відповідною семантикою.

Центральну групу двовалентних предикатів якості-відношення формують прикметникові форми, які для реалізації свого змісту потребують двох облігаторних субстанційних синтаксем – суб'єктної й об'єктної. Отже, порівняно з одновалентними для них характерне збільшення валентних позицій. Акцентуючи увагу на двовалентних предикатних компонентах, дослідники часто вказують на первинність і вторинність цих транспонованих у дієслівну сферу форм. На нашу

думку, ядро предикатів якості-відношення утворюють прикметникові компоненти, що „виражають постійну, внутрішню ознаку предмета у зв'язку з ознакою іншого предмета” [434, 27] та компаративні ознакові слова. На відміну від одновалентних, предикативна позиція для них типова. Перебуваючи в такій сфері, аналізовані прикметники визначають кількісний склад залежних субстанційних синтаксем і їхню семантичну природу.

Враховуючи семантичну сутність класу двовалентних неступеньованих прикметникових предикатів, варто зазначити, що вони становлять значеннєво неоднорідну групу. Такі предикативні одиниці здебільшого вказують на:

1) ознаку предметів одного класу за ступенем їхньої схожості: *адекватний, альтернативний, відмінний, відповідний, еквівалентний, ідентичний, однаковий, неадекватний, невідповідний, неоднаковий, несхожий, нетотожний, подібний, різний, симетричний, споріднений, схожий, тотожний* тощо, наприклад: *Картина <...> далеко відмінна від тої, що змальовувала в своїх листах Леся* (М. Олійник); *Навіть пахощі були відповідні до одягу* (П. Загребельний); [Люди. – Н. К.] *чимось однакові, чимось ні* (Д. Міщенко); *А я ж однаковісінька з тобою, з Дорою, Михайлом* (М. Олійник); *Дід робився подібним до огненного стовпа* (Б. Лепкий); *...сільський люд із косами та з граблями в руках також схожий на журавлів* (Є. Гуцало);

2) позитивну або негативну оцінку взаємин, стосунків із кимось, емоційний стан людини, її ставлення до чогось: *байдужий, близький, дорогий, любий, милий, ненависний, нелюбий, немилий, остогидлий, осоружний, повний* та ін., наприклад: [Котляревський. – Н. К.] *байдужий був і до друзів...* (І. Пільгук); *Нечена особливо близький Сіркові* (Ю. Мушкетик); *...була я для тебе хоч трохи дорогою...* (П. Загребельний); *І земля ця йому не чужа, а рідна, дорога* (П. Загребельний); *Кайданові <...> ненависним здавався козак...* (Ю. Мушкетик); *А вона повна відчаю і болю* (Р. Горак);

3) якісну ознаку, яка позначає активну діяльність людей: *готовий, здатний, охочий, певний, спроможний, схильний* і под., наприклад: *...жінки готові були на самопожертви* (Р. Іванчук); *...я здатна на велике* (П. Загребельний); *А Віра Костянтинівна чомусь не дуже й охоча сьогодні до розповідей* (О. Гончар); *...ви схильні до велемовності* (О. Коломієць);

4) вияв залежності, підпорядкування, покірності: *відданий, вірний,*

залежний, невідданий, невірний, покірний тощо, наприклад: ...я до кінця віку лишуся відданою жіночій темі (М. Олійник); Ромеї <...> вірні були імператорові... (Д. Міщенко); ...Дорош від нього залежний (Г. Тютюнник); Лариса була <...> покірна йому... (М. Олійник);

5) ознаку, що виражає корисність або шкідливість предмета для дії, здатність його бути застосованим із певною метою: вдалий, вигідний, доцільний, зайвий, корисний, невдалий, не вигідний, недоцільний, необхідний, непотрібний, непридатний, обов'язковий, потрібний, придатний, шкідливий та ін., наприклад: ...такий моціон корисний для нашого здоров'я (Б. Лепкий); Початок битви був для нас невдалий (В. Малик); Люді необхідна була ця остання зустріч (В. Дрозд); Вдався Улас до сільського господарства зовсім непридатним (Г. Тютюнник); ...нам свої люди також потрібні (Г. Тютюнник); Воля таким шкідлива! (В. А. Шевчук);

б) повагу або неповагу, пошану, ступінь похвали істоти: вартий, гідний, достойний, не вартий, негідний, недостойний і под.: Чи ж варта булава крові свого народу?! (Ю. Мушкетик); Ви охорона імперії. Будьте гідними звання йені-чері... (Р. Іваничук); Вона достойна царської корони... (П. Загребельний); ...Богдан такої честі не вартий... (О. Гончар); Не гідна я тебе... (О. Гончар); Чи ж такий отрок не достойний поваги? (Д. Міщенко);

7) рівень сприйняття, розуміння чогось, наявність певної інформації: відомий, доступний, дохідливий, знайомий, зрозумілий, легкий, невідомий, недоступний, недосяжний, незнайомий, незрозумілий, необізнаний, нескладний, обізнаний, складний тощо: ...тільки очі звідкись були Алімові знайомі (Р. Іваничук); Я виклав просто, аби було все зрозуміле кожному (В. А. Шевчук); ...йому не відомі всі складності тутешнього життя (Ю. Мушкетик); Це поважна гільдія людей, які борються проти невірних і обізнані з багатьма науками (П. Загребельний); [Гук. – Н. К.] легкий на перо й обізнаний на латині... (Ю. Мушкетик); Проте Лобода нічим не виявив, що він у цій справі необізнаний (О. Гончар);

8) ознаку, яка позначає загальне визнання, популярність істоти серед інших: величний, визначний, відомий, впливовий, знайомий, знаменитий, популярний, поширений та ін.: Донька безталанного Кочубея була відома всякому й люблена усіма (Б. Лепкий); Вельми знайомим видався йому цей козак... (Ю. Мушкетик); Лариса Косач вельми популярна серед студентської молоді (М. Олійник);

9) фізичні та функційні особливості істот і предметів: *витривалий, здатний, стійкий, тривкий* та ін.: ...[*Ти. – Н. К.*] *будь зичливим, милим, доступним, витривалим у виконанні обов'язків* (П. Загребельний); ...*не вірилося щоб хтось з нині живущих був здатний на таке будування й прикрашання* (П. Загребельний); ...*тільки Іван Кирилович був здатний на такий ексцентричний вчинок* (В. Дрозд);

10) міру вияву ознаки в предмета: *багатий, бідний, насичений, повний* і под., наприклад: *А воно пишило тією неповторною красою, якою так багата природа восени* (Г. Тютюнник); ...*зрізи біля куренів були повні води* (Ю. Мушкетик).

Виокремлені семантичні групи найуживаніших двовалентних прикметників уміщують елементи з близьким у певному плані значенням. Зазначимо, що подана класифікація побудована зазвичай на основному значенні багатозначних слів, оскільки вторинні значення відповідних прикметників перетинаються з основним значенням інших прикметників. Це дає уявлення про всю палітру прикметникових значень.

У сучасній українській мові семантично елементарні речення з предикатами якості-відношення вказаного типу мають трикомпонентну будову й визначають чітко регламентовані позиції субстанційних синтаксем. У субстанційній сфері засвідчено наявність двох компонентів – лівобічного суб'єктного та правобічного об'єктного, для кожного з яких характерне специфічне семантичне наповнення та морфологічні засоби вираження. Лексичний діапазон субстанційних синтаксем дуже широкий, оскільки охоплює як назви істот, так й одиниці на позначення неістот. У семантично елементарному реченні обидві субстанційні синтаксеми передають значення реальної предметності й переважно виконують роль облігаторних компонентів. За деяких контекстуальних умов маємо ускладнення суб'єкта та об'єкта якості-відношення, що увиразнює неелементарність реченневої структури.

Суб'єктний компонент, який перебуває у валентній рамці двовалентних прикметникових предикатів, у морфологічному плані великою мірою співвідносний із суб'єктом, підпорядкованим одновалентним прикметникам, оскільки центральну зону його формальної репрезентації становить грамема номінатива, наприклад: *Ми <...> подібні на жебраків* (І. Пільгук); ...*як дивно схожий цей дід на його*

батька! (В. О. Шевчук); *Та й батько теж удатний був на вроду* (Л. Костенко). У суб'єктній парадигмі одиниць, залежних від неступеньованих ознакових слів, засвідчений також давальний відмінок, наприклад: *А військо мені потрібне для війни з половцями* (В. Малик); *Люді необхідна була ця остання зустріч* (В. Дрозд). Синтаксеми, підпорядковані предикатам *потрібний, необхідний*, каліфікуємо як суб'єкти якісно-модального відношення. Наявність суб'єкта у формі датива простежуємо також у реченнях типу *Царевичеві, мабуть, цілий світ байдужий* (Б. Лепкий); *Незвична була Лаврінові та ласка кошового* (Ю. Мушкетик). Близькими до цих синтаксичних одиниць виступають конструкції, у яких функціонує прийменниково-відмінкова форма родового, що перебуває в синонімічних відношення з граменою давального відмінка, наприклад: *Байдужим був для неї цей суд...* (Б. Лепкий). Синтаксеми такого типу позначають суб'єкта сприйняття якісної ознаки предмета.

Отже, двовалентні прикметникові предикати в лівобічній позиції передбачають наявність суб'єктної синтаксеми, репрезентантами якої виступають називний відмінок як основний морфологічний варіант та давальний і прийменниковий родовий відмінки як вторинні в цій сфері.

Значно ширший морфологічний діапазон властивий правобічній об'єктній синтаксемі. Двовалентні предикати якості-відношення валентно пов'язані із знахідним, родовим, давальним, орудним, місцевим та називним відмінками. У позиції непередикатного аргумента із семантичною функцією об'єкта перебуває насамперед прийменниковий знахідний відмінок як центральний репрезентант об'єктної функції. Центральну групу структурує грамема акузатива з прийменником *на*, наприклад: *...цей вибалок схожий на відкриту жилу в грудях землі* (Є. Гуцало); *...ліва її брова стала схожа на перекинуту галочку* (В. О. Шевчук); *Ми всі зараз подібні на жебраків* (І. Пільгук); *Хіба наш батько ласий був на гроші?* (Л. Костенко); *Чуйкевич не дуже був щедрий на слова* (Б. Лепкий); *...людський танок дуже схожий на журавлиний* (Є. Гуцало). Крім власне-іменників, в об'єктній сфері функціонують вторинні субстантиви на позначення абстрактних понять, наприклад: *...не вірилося, щоб хтось з нині живущих був здатний на таке будування й прикрашання* (П. Загребельний); *...тільки Іван Кирилович був здатний на такий ексцентричний вчинок* (В. Дрозд).

У деяких реченнєвих побудовах об'єкт може вказувати на обмеження, уточнення, наприклад: *...вони з Сивооком були майже однакові на зріст* (П. Загребельний); *...жінка ця була негарна на обличчя* (В. О. Шевчук). Це факультативний вияв аналізованої синтаксеми, тому що її вилучення не призводить до змістової та граматичної ущербності речення, пор.: *Жінка ця була негарна*. За спостереженнями М. Я. Плющ, поєднання компонентів з обмежувальною семантикою зумовлене певними закономірностями, зокрема, значенням опорного прикметника. Якщо прикметниковий предикат, характеризуючи особу, вимагає суб'єкта – назву істоти, то об'єктна синтаксема зазвичай функціонує в знахідному відмінку множини: *багатий на гроші, на друзів, ворогів*. Якщо ж йдеться про ознаку неособи, то об'єктний компонент репрезентовано грамемою прийменникового знахідного, але в однині: *край багатий на воду, на землю, на ліс* [357, 50].

За деяких контекстуальних умов натрапляємо на семантичне ускладнення акумулятивного об'єктного компонента, оскільки на значення власне-об'єкта накладено локативний зміст. Правобічна об'єктно-локативна синтаксема засвідчена в структурах типу *...могила ця знаменита на весь край* (Ю. Мушкетик). Специфіка аналізованих синтаксичних одиниць полягає в тому, що сполука *на весь край* спрямована в просторову детермінантну сферу. З одного боку, вона зумовлена валентністю прикметникового предиката, а з іншого – корелює із синтаксичними одиницями детермінантного типу. Семантична специфіка аналізованих форм дає змогу кваліфікувати їх як деривати, що конденсують розчленовано-виражені сполуки на позначення об'єкта, наприклад: *...могила ця знаменита на весь край* (Ю. Мушкетик) ← *Могили цю знають люди всього краю*. Наявність правобічного непередикатного аргумента, репрезентованого грамемою прийменникового знахідного відмінка, простежуємо в ускладнених конструкціях, предикат яких становить ускладнену модель іменного складеного присудка, наприклад: *...за Чередниченка можна бути спокійним* (О. Гончар); *...князеві самому захотілося <...> бути таким же щирим на ласку, на добро, на щастя, втіху* (Д. Міщенко).

Діапазон формального вияву об'єкта пов'язаний із грамемою генітива як безприйменникового, так і прийменникового, останній найчастіше функціонує з прийменником *для*. Наприклад: *Вона [Ольга. –*

Н. К.] *повна **планів** на майбутнє* (Р. Горак); *...я <...> був доступний для всіх...* (Д. Міщенко); *...Дунай має бути недоступний для варварів* (Д. Міщенко). В об'єктній парадигмі відмінків родовий репрезентований разом із прийменниками *до, з*, наприклад: *...історичні шляхи французького народу не подібні до наших...* (І. Пільгук); *...він готовий був до цього* (Р. Іванчук); *Він <...> був прихильний до Мазени...* (Б. Лепкий); *Він був дуже добрий до людей, твоїй прадід...* (В. О. Шевчук); *Я був добрий до вас* (В. О. Шевчук); *Вона [наречена. – Н. К.] була струнка, висока, зграбна; з лиця не дуже гарна...* (В. А. Шевчук). У деяких випадках в об'єктній сфері перебувають вторинні субстантиви або неморфологізовані іменникові форми, що також структурують правобічну модель валентності: *А Віра Костянтинівна чомусь не дуже й охоча сьогодні до розповідей* (О. Гончар); *Всі були готові до бою* (В. Малик); *Дружини Святослава і Рюрика, а також чорні клобуки <...> були готові грудьми зустріти Кончака...* (В. Малик); *Я <...> готовий служити тобі вірою і правдою* (В. Малик). Зрідка позицію об'єкта заступає лексема у формі генітива з прийменником *від*: *Характер у Мехмеда так само був далекий від досконалості...* (П. Загребельний); *...морський бій децю відмінний від Абукірського, Трафальгарського, Цусімського та Ютландського боїв...* (Ю. Яновський). Синтаксичні побудови останнього типу корелюють із семантично ускладненими конструкціями *Ми з тобою різні* (В. О. Шевчук); *Ми з тобою аж геть неоднакові* (В. О. Шевчук), що увиразнюють відповідні трансформації: *Ми з тобою різні* (В. О. Шевчук) ← *Я відмінний від тебе*; *Ми з тобою аж геть неоднакові* (В. О. Шевчук) ← *Я геть відмінний від тебе*.

Зрідка об'єктна синтаксема, що залежить від неступеньованого предиката якості-відношення, формально представлена грамемою датива. Вторинна для давального відмінка функція об'єкта виникла внаслідок нейтралізації первинної для нього адресатної семантики й переміщення в позицію сильнокерованого знахідного відмінка. Лексико-комбінаторними варіантами датива можуть виступати компоненти, ускладнені предикатними значеннями, а також елементи неіменникового характеру – окремі предикативні частини. Наприклад: *Донька безталанного Кочубея була відома всякому...* (Б. Лепкий); *Я дуже рада вашому приїзду, Михайле* (М. Олійник); *...він покірний найменшому її порухові...* (О. Гончар); *Гетьман*

був рад, що вигляди на новий союз України зі Швецією прибирали конкретні і корисні форми (Б. Лепкий). Семантичним ускладненням позначені конструкції з об'єктно-суб'єктною синтаксею в називному відмінку та суб'єктом із відтінком адресатного значення: *...будь-яке кровопролиття повинно бути бридке людині* (І. Пільгук); *Гидкі мені ваші слова голосні* (О. Олесь).

Морфологічний вияв об'єкта якості-відношення має стосунок до орудного відмінка. Таку роль виконують безприйменникові та відмінково-прийменникові форми з компонентом *з*, наприклад: *...Кругле, Головате, Лопухове, Савку, і Василеве, і Коровчине, і Рачне – <...> кожне інше чимось вабливе й чимось знамените* (Ю. Мушкетик); *...люди <...> тверезі розумом* (Ю. Мушкетик); *З усіма був підкреслено уважний та добрий...* (Д. Міщенко); *...ти перед ними справді ніби в чомусь винуватий* (О. Гончар); *...я <...> був <...> щедрий з усіма* (Д. Міщенко). В обмежених стилістичних умовах у ролі об'єкта якості-відношення функціонує інструменталь із прийменником *перед*: [*Оксен. – Н. К.*] *і перед районною владою хоче бути хороший* (Г. Тютюнник). У частині синтаксичних одиниць із прикметниковими предикатами орудний має факультативний вияв, про що свідчить його елімінація, пор.: *Та вона ж молода і красна собою* (Д. Міщенко) і *Яка ж вона [Україна. – Н. К.] велика та красна!* (М. Олійник); *Тепер ми однакові – і тілом, і духом, панове* (Р. Іванчук) і *А що ж! Фінн і німець, вони однакові* (Г. Тютюнник). Варто наголосити, що функціонування орудного відмінка, що виражає обмежувальні відношення, великою мірою зумовлене семантикою опорного слова. Значно ширші сполучувальні можливості виявляють прикметники, які вказують на властивості назв неістот. Якщо ж йдеться про ознаки назв істот, то в такому разі об'єктний компонент, виражений грамемою орудного, зазвичай позначає частини тіла людини (істоти), предмети чи узагальнені поняття, за якими її характеризують. Наприклад: *...січень багатий святами* („Високий замок”, 2011); *Літературний музей Прикарпаття багатий новими експозиціями...* („Літературна Україна”, 2011); *...Гете відомий великою бібліотекою власних книжок...* („Літературна Україна”, 2011); *Ось чим вона сподобалася одразу! А може, й тим, що молода і гарна лицем...* (В. А. Шевчук); *Поет повинен бути вільним хоча б душею, духом!..* (В. А. Шевчук).

Корпус дослідницького матеріалу засвідчує, що в об'єктну сферу

транспозиційно спрямований місцевий відмінок, лексичний вияв якого пов'язаний із непохідними та вторинними формами: *Я була певна в цьому* (О. Гончар); *...люди неквапливі в балачці...* (Ю. Мушкетик); *А ще він [Сергій Жадан. – Н. К.] популярний не лише в Україні, а й за її межами* („Літературна Україна”, 2011); *Ім'я Миколи Неврлого добре відоме в колах українських літераторів і зацікавлених читачів* („Літературна Україна”, 2011). Із локативом такого типу зрідка корелює окрема предикативна частина, що входить у валентну рамку неступеньованих прикметникових предикатів: *Вона була певна, що йому повернеться втрачений дар і він заговорить* (О. Гончар); *...він певний: удома на нього чекає спокій* (О. Коломієць).

Абсолютну периферію морфологічних варіантів об'єктної синтаксеми формує й називний відмінок, який на формально-синтаксичному рівні корелює з підметом. Семантико-синтаксична специфіка аналізованих одиниць полягає в тому, що для них характерне змістове ускладнення, оскільки граєма номінатива поєднує вихідне суб'єктне значення та нашарований на нього зміст об'єктності: *Байдужим був для неї <...> князь Меншиков і ціла тая трагікомедія* (Б. Лепкий); *Для них може бути нескромним таке відвідування* (І. Пільгук); *Крім вигоди, людській душі властиве і дещо інше, вище* (В. А. Шевчук); *Море, море! І в негоду любе сміливому ти* (О. Олесь). Крім указанного компонента, у реченневих конструкціях аналізованого типу функціонує інша валентно пов'язана синтаксема, якій властивий семантико-синтаксичний синкретизм, зумовлений наявністю ускладненої суб'єктно-адресатної семантики. Про це свідчать відповідні трансформації: *А тому дорога вона [держжава. – Н. К.] не тільки родині Османів...* (Р. Іваничук) ← *Родина Османів дорожить державою.*

Крім проаналізованих, двовалентний потенціал мають також прикметникові ступеньовані одиниці. На відміну від вихідних елементів, що в типовому синтаксичному функціонуванні перебувають у присубстантивній (атрибутивній) позиції в ускладненому реченні, компаративи й суперлативи спеціалізовані на вираженні предиката якості-відношення. Варто зазначити, що це первинна функція вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників. Пор.: *[Маркіяне. – Н. К.], ти сильніший за мене...* (Р. Іваничук); *...найближчим для неї лишався Тарас Григорович...* (В. Дарда) і *...то*

були красиві люди! (С. Плачинда) ← *То були люди* + *Вони були красиві*. Далі вважаємо за доцільне докладніше зупинитися на граматичній специфіці ступеньованих форм.

У сучасній українській мові категорія ступенів порівняння позначає змінну ознаку, яка за зіставлення переважає в якомусь предметові або досягає в ньому найбільшого вияву. Відповідно до цього вона має двоградемний вияв – форму компаратива та форму суперлатива. Аналізуючи вказану категорійну одиницю, лінгвісти дуже часто спираються на суто формальні морфологічні її параметри й нехтують функційні виміри. На цій основі вищий та найвищий ступені порівняння без достатнього обґрунтування зараховують до сфери власне-прикметника. Проте маємо більші підстави категорію ступенів порівняння трактувати як таку, що пов'язана з різними рівнями мови, тому в її дефініції варто зважати на лексико-семантичний зміст, синтаксичні та морфологічні ознаки, а також словотвірну спеціалізацію. Семантична специфіка ступенів порівняння виявлена в тому, що вони порівняно з вихідними формами змінюють лексичне значення – містять вказівку на вищий чи найвищий ступінь якісного стану. Це означає, що за ступенювання утворюється нова лексична одиниця, яка вказує на кількісну зміну якісної ознаки. Аналізовані компоненти мають потенції до вираження модифікації звичайного ступеня ознаки в бік її інтенсивності або послаблення [247, 7–8], наприклад: *досвідчений – досвідченіший, більш досвідчений, менш досвідчений – найдосвідченіший, щонайдосвідченіший, найбільш досвідчений, найменш досвідчений; досконалий – досконалиший, більш досконалий, менш досконалий – найдосконалиший, якнайдосконалиший, найбільш досконалий, найменш досконалий*. Із цього приводу М. Д. Степанова й Г. Гельбіг зазначають, що „ступені порівняння, які традиційно зараховують до граматичних категорій прикметника, близькі до лексичних (словотвірних) категорій і перебувають ніби на периферії граматики” [416, 100]. Спрямованість категорії ступенів порівняння в синтаксис засвідчує переважне її функціонування в позиції дієслова. Із формально-синтаксичного боку ступеньовані форми перебувають у невластивому прикметниковій – присудковій функції. За семантико-синтаксичними властивостями в семантично елементарному простому реченні вказані компоненти репрезентують позицію предиката як центрального компонента реченнєвої конструкції, набуваючи двовалентного (суб'єктно-об'єктного) потенціалу. Здат-

ність компаратива й суперлатива функціонувати в невластивих прикметникові синтаксичних позиціях становить вихідну умову їхньої транспозиції, зокрема відприкметникової вербалізації. „Збільшення кількості актантів у похідних предикатних одиницях стосується явищ „актантної деривації”, її різновиду – „підвищувальної” деривації, тобто збільшення кількості обов’язкових актантів” [108, 142]. Це ще раз засвідчує важливість синтаксичних чинників як визначальних показників частиномовної належності слів. За синтаксичної вербалізації ступеньовані форми зберігають морфологічні показники (проте модифіковані) прикметника, хоча й набувають істотних зрушень у напрямі функційного наближення до дієслова. Подібні синтаксичні зрушення зумовили послаблення у вищому й найвищому ступенях порівняння визначальних прикметникових категорій відмінка, числа та роду й набуття граматичних категорій дієслова – часу, способу, виду, виражених аналітично (за допомогою аналітичних компонентів *бути, ставати/стати, здаватися/здатися, лишатися/лишитися, робитися/зробитися* тощо). Позиційні параметри граем компаратива й суперлатива схематично можна зобразити так: прикметник → дієслово [247, 54].

Категорія ступенів порівняння, подібно до інших морфолого-словотвірних категорій, використовує для свого вираження мінімальні морфологічні одиниці – морфеми, які функціонують за цієї інтерпретації як словотворчі афікси. Для синтетичної форми характерні суфікси та префікси, а для аналітичної – аналітичні слова-морфеми, що модифікують кількісний вияв ознаки, репрезентованої прикметниковим коренем. Наявність відповідних афіксів дає змогу компаратив кваліфікувати як перший семантичний компонент категорії ступенів порівняння, оскільки в цій граемі наявний лише один такт семантичної й формальної ускладненості. Граема суперлатива – другий семантичний компонент категорії ступенів порівняння, у якому словотвірний префікс приєднаний до основи, що, крім кореневої морфеми, уже містить іншу афіксальну морфему зі значенням градації якісної ознаки, пор.: *веселий – веселіший і веселіший – найвеселіший; цікавий – цікавіший і цікавіший – найцікавіший*. Такий словотвірний потенціал категорії ступенів порівняння дозволяє кваліфікувати її як транспозиційно-модифікаційне утворення, особливість якого полягає в транспонуванні граем компара-

тива та суперлатива в синтаксичну сферу дієслова й появі модифікаційних ознак, що забезпечують відповідні словотворчі засоби. Указана специфіка категорії ступенів порівняння дає змогу розглянути її в аспекті міжрівневої взаємодії й надати статусу найпоказовішої морфолого-синтаксико-словотвірної категорії прикметника [247, 25–31. З-поміж інших морфолого-словотвірних категорій (категорії безвідносної міри якості й категорії суб'єктивної оцінки) тільки вона безпосередньо пов'язана із семантико-синтаксичною валентністю, оскільки ступеньовані слова виступають головним семантичним компонентом елементарного речення й вимагають заповнення відкритих позицій двома відповідними контекстними партнерами. Як зауважує І. Р. Вихованець, „показники вищого і найвищого ступенів порівняння пов'язані з тим фактом, що ситуація з одним актантом перетворюється на ситуацію з двома актантами. Другий актант виконує функцію об'єкта порівняння” [108, 142].

Отже, морфолого-синтаксико-словотвірна категорія ступенів порівняння в семантичному плані містить вказівку на вищу або вичерпну міру якості, засвідчує наявність транспозиційних ознак, які зумовлюють функціонування граєм компаратива й суперлатива у формально-синтаксичній позиції присудка (дієслова) та семантико-синтаксичній позиції предиката, набуваючи водночас категорії семантико-синтаксичної валентності, а також дієслівних категорій часу, способу, виду.

У семантично елементарному простому реченні граєми прикметникового компаратива та суперлатива спеціалізовані на вираженні предиката якості-відношення. Як синтаксичне ядро реченнєвої структури він має здатність приєднувати до себе інші категорійно визначені повнозначні слова, зумовлені його валентністю та ступенем семантичної наповненості. Категорія семантико-синтаксичної валентності предиката якості-відношення реалізує його сполучувальні спроможності й семантичні потенції в побудові елементарного речення. Предикатна синтаксема, виражена вищим і найвищим ступенями порівняння прикметника, функціонує як двовалентний предикат якості-відношення, що вимагає двох іменникових синтаксем – суб'єктної та об'єктної. Тобто валентний потенціал суперлатива збігається з валентністю вихідної компаративної форми. Наприклад: *Нур'ялі <...> кращий за інших* (З. Тулуб); *Вона була трохи старша за Луку Лихобора* (В. Собко); *...Катунь була <...> ширша за Дес-*

ну... (М. Руденко); *Петро старший від неї...* (М. Руденко); *Галка менша від грака...* („Біологія”); *...кіно – найкраще з усіх мистецтв...* (М. Зарудний); *Він <...> найкращий серед нас* (М. Рильський). Отже, ступеньованому прикметниковому предикатові якості-відношення властиве збільшення валентних позицій порівняно з вихідними одновалентними прикметниками. Зростання їхньої актантної „потужності” є свідченням семантичних зрушень в аналізованих одиницях. У подібних конструкціях указаний тип предикатів зберігає вихідну семантику якості, яку передають неступеньовані прикметники, додаючи до неї похідне значення зіставлення, порівняння.

Дослідження сполучувальних властивостей компаративних та суперлативних предикатів дає змогу диференціювати лівобічний і правобічний різновиди валентності. Позиція лівого прикомпаративного члена – позиція суб’єкта порівняння. Позицію правобічного прикомпаративного члена займає іменникова синтаксема у функції об’єкта порівняння. Як відомо, крім семантико-синтаксичного рівня, валентність розглядають й у формально-синтаксичному вимірі. Відповідно до цього розрізняють облігаторний і факультативний її вияви, що зумовлює функціонування облігаторної та факультативної синтаксем. Зокрема, прикметникові предикати якості-відношення, виражені суперлативом, варто кваліфікувати як такі, що вимагають однієї облігаторної й однієї факультативної синтаксем, оскільки предикат у формі найвищого ступеня порівняння за певних умов може потребувати заповнення не всіх можливих, а тільки однієї – суб’єктної позиції, при цьому не порушуючи граматичності й комуникативності речення, наприклад: *...ти <...> найпотрібніший...* (С. Плачинда); *Вони [рядки. – Н. К.] є найбільш промовистими...* (І. Дузь). Будь-які інші компоненти виступають показниками семантичної неелементарності простого речення. Специфіку ускладнених конструкцій визначає наявність основного (немодифікованого) елементарного речення, до якого додано перетворене на компонент синтаксемної природи інше вихідне елементарне речення. Особливість таких синтаксичних структур становить семантико-синтаксична спеціалізація ускладнювальних елементів, функціонування яких вторинне щодо основних носіїв валентності, пор.: *Я <...> був <...> старшим за них [учнів. – Н. К.]* (О. Довженко) і *...деякі гірські породи старіші від маститого*

океану! (О. Ємченко).

У межах елементарних реченневих конструкцій із прикметниковими компаративними та суперлативними предикатами вирізняємо лексеми з активною та пасивною валентністю. Грамеми вищого й найвищого ступенів порівняння якісних прикметників у структурі мови мають лише активну валентність і тому можуть бути її носіями. Пасивна валентність їм не властива. Носії пасивної валентності в конструкціях із компаративними та суперлативними прикметниковими предикатами якості-відношення – суб'єктні й об'єктні синтаксеми.

Семантико-синтаксична валентність прикметникових предикатів якості-відношення ґрунтується на субстанційних (предметних) відношеннях іменника до ступеньованого синтаксично вербалізованого прикметника й зумовлює виділення субстанційних синтаксем, функційне значення яких диференціюємо на суб'єктне й об'єктне. За змістовою наповненістю на роль суб'єкта припадає найбільше навантаження. У синтаксичних структурах із компаративними та суперлативними предикатами він вказує на предмет чи особу як пасивних носіїв змінної ознаки й реалізується в зоні валентності предиката. Лексичні різновиди суб'єктної синтаксеми поширені на назви живих і неживих предметів.

У граматичній системі української мови суб'єктові прикметникової якості-відношення властиві спеціалізовані відмінкові засоби вираження, між якими закріплені ієрархічні відношення. Суб'єктним відмінком першого рангу виступає грамема називного, наприклад: *Правий берег трохи нижчий, пологіший...* (М. Олійник); *Федот <...> зробився зграбніший і статечніший* (Г. Тютюнник); *Глас вопіючого в пустині, напевно, був чутніший, як у нас* (Л. Костенко); *Баян не набагато старший за Завергана* (Д. Міщенко); *...а стан гнучкіший від лози...* (Р. Іванчук); *Бо такі оці роки були чи не найсправжнішими в його житті* (Ю. Мушкетик); *Ото хто в неї найближчий та найрідніший?* (Є. Гуцало); *Ви, Івасю, найбільший з відомих мені людей* (Р. Горак); *...а я <...> буду найпослухніша і найуважніша з учениць...* (Р. Горак).

У позицію суб'єкта прикметникової якості-відношення спрямовані й деякі непрямі відмінки, для яких указана семантико-синтаксична функція вторинна. Вони перебувають у трансформаційних зв'язках із номінативом і мають ускладнену семантику. Близьким

до ядра суб'єктної парадигми виступає кличний відмінок, що передає складне адресатно-суб'єктне значення в поєднанні з відприкметниковими компаративними дериватами в імперативній формі (останню репрезентують аналітичні компоненти *будь, будьмо, будьте, хай (нехай) буде, хай (нехай) будуть*), наприклад: [*Дитино.* – Н. К.], *будь мудріша* (Т. Яковенко). Дослідження текстів різних мовних стилів показали, що з-поміж інших відмінкових форм грамема кличного у сфері суб'єктності найменш уживана. Периферійна роль у семантико-синтаксичній організації речення з компаративними та суперлативними прикметниковими предикатами якості-відношення належить давальному відмінкові, функціонування якого ґрунтується на різноманітних перетвореннях вихідних синтаксичних конструкцій, наприклад: *І стати б вже [мені .– Н. К.] мудрішою пора...* (В. Штинько) ← *Я мала б стати вже мудрішою; ...їй судилося стати жалюгіднішою за дикого звіра* (П. Загребельний) ← *Вона стала жалюгіднішою за дикого звіра; Ти найсправедливіший із найсправедливіших...* (Р. Іванчук) → *Тобі треба бути найсправедливішим із найсправедливіших.* У межах такого типу конструкцій наявна модальна модифікація предиката, що виражає вказівку на можливість, імовірність, необхідність певного стану (у широкому розумінні). Базова одиниця для утворення односкладних речень-дериватів із суб'єктом у формі давального відмінка та прикметниковим предикатом якості-відношення – двоскладні елементарні синтаксичні структури, наприклад: *Годилось би, правда, кучерявішим бути женихові* (О. Гончар) ← *Жених мав би бути кучерявішим; [Богдан. – Н. К.] найдобріший...* (В. Слапчук) → *Богданові необхідно бути найдобрішим.*

Зрідка в мовленні натрапляємо на структури, у яких засвідчено синкретизм суб'єкта та предиката. Синтаксичні одиниці такого типу виступають заперечними варіантами двоскладних речень буття. Вони утворені внаслідок переміщення називного відмінка й появи елементів *не, нема (немає)* тощо, наприклад: *Нагнувся, підняв якусь хворостину, почав її в кільце скручувати, ніби важливішого зараз не було* (Є. Гуцало) ← *Нічого важливішого зараз не було* ← *Щось було важливіше за скручування хворостини.* Морфологічним репрезентантом суб'єктної синтаксеми прикметникової якості-відношення може виступати компонент предикатного типу (віддієслівний іменник), наявність якого сигналізує про складність семантичної

конструкції. Предикатні іменники такого типу корелюють з окремими елементарними реченнями. Наприклад, *...страждання* <...> *видаються* <...> *важчими* (В. Собко); *...любов* була <...> *глибша...* (В. Врублевська); *Рухи* ставали млявішими... (Б. Харчук); *Життя* багатше за <...> уявлення... (Л. Большаков); *Найвище – перебування на небесі...* (І. Драч); *Найміцніші були зв'язки Виговського з татарами...* („Гетьмани України”).

У суб'єктній позиції суперлативних предикатів перебувають також окремі предикативні частини, які разом із головною частиною формують периферію складних речень [97, 16]. У семантико-синтаксичному плані (за вербоцентричною теорією речення) предикативна частина підпорядкована предикатові іншої предикативної частини, а отже, входить у його валентну рамку, заступаючи суб'єктну синтаксему в семантичній структурі простого речення, наприклад: *І найголовніше, щоб ці уроки не минули даремно для нашої країни* (Ю. Щербак); *І найдивніше, що минуло два роки, а ми ні в чому не зрушили з місця* (Ю. Щербак); *...найстрашніше, що не від Бога смерть настала* (Т. Яков'юк). Подібне трактування такого явища простежуємо в синтаксичних студіях М. Д. Степанової та Г. Гельбіга. Лінгвісти зазначають, що реченнєві групи – якщо вони валентнопов'язані з головним членом – повинні входити до адекватної моделі валентності [416, 146].

Отже, морфологічне функціонування суб'єктної синтаксеми якості-відношення ґрунтується найчастіше на формі називного відмінка, рідше – на формах кличного, давального та родового відмінків, а також окремих предикативних частинах. У суб'єктній позиції трапляється також семантичне ускладнення синтаксем. Щоправда, кожна неспеціалізована форма вносить додаткові змістові відтінки, не властиві спеціалізованому засобові.

Правобічна валентність прикметникових предикатів якості-відношення відкриває об'єктну позицію субстанційної синтаксеми, що має свій набір семантичних і морфологічних варіантів. Прикомпаративний об'єкт порівняння позначає особу або предмет, для яких характерна наявність однотипної із суб'єктом порівняння ознаки, виявленої в останньому більшою або меншою мірою. Морфологічна варіантність такої об'єктної синтаксеми найчастіше згрупована навколо прийменникових знахідного й родового відмінків. Рідше об'єкт порівняння виражений підрядною частиною. Спеціалізованим

морфологічним засобом об'єктної синтаксеми виступає знахідний відмінок із прийменником *за* та родовий відмінок із прийменником *від* (зрідка *од*), наприклад: – *Я <...> молодший за всіх офіцерів...* (Ю. Дольд-Михайлик); *Весь світ тоді стає людині не більший від паляниці* (В. А. Шевчук); *...слово <...> дужче од ста гармат* (В. А. Шевчук). Прийменники *від* (з родовим відмінком) та *за* (із знахідним відмінком) тотожні й приблизно однаково поширені. У мовленні як морфологічний варіант об'єкта порівняння зрідка трапляється родовий безприйменниковий. Стилiстична специфіка таких форм становить виразний відтінок розмовності: *Хіба холопство їхнє солодше <...> нашого?* (В. А. Шевчук); *І вона біліша троянд...* (І. Драч); *Одні царівен не гірш...* (Л. Костенко). Цікаво, що за безприйменникового функціонування об'єктної синтаксеми, вираженої займенниковим іменником, в останнього наявний приставний *н*, появу якого, як відомо, зумовлюють прийменники.

В обмежених стилістичних умовах використовують морфологічні варіанти об'єктної синтаксеми – грамеми знахідного відмінка з прийменником *над*, родового відмінка з прийменником *проти*, орудного відмінка з прийменниками *поряд з* та *порівняно з*, наприклад: *І тоді приходить демон, він лютіший над усі мої недуги, і наказує писати...* (М. Олійник); *Був він прогресивніший проти старого українського етнографічного театру* (Ю. Смолич); *...її східна дикувата краса здавалася яскравішою поряд зі спокійною слов'янською красою князя* (В. Малик); *...він худіший порівняно з іншими* (О. Гончар).

Репрезентантом об'єктної синтаксеми, передбаченої валентністю компаративного предиката якості-відношення, зрідка виступають підрядні частини порівняльно-об'єктних складнопідрядних речень. Загалом вони корелюють із трикомпонентними простими реченнями, а об'єкт порівняння – з підрядною частиною, поєднаною з опорним компаративом за допомогою сполучника *ніж* (*аніж*), рідше – сполучника *як*: *А металеві труби легші, ніж цегла* (Т. Грунська); *...вечорниці були значно цікавішими <...>, ніж ми уявляємо* (В. Скуратівський); *...став він нервовіший, як був раніше...* (Є. Плужник). Об'єктна позиція підрядної порівняльної частини функціонує як реченнєвий еквівалент прийменникових знахідного й родового відмінків, що мають статус основних засобів вираження об'єктної функції при компаративних предикатах.

Найпериферійнішу групу у сфері компаративного об'єкта становлять форми родового відмінка з прийменниками *з (із), серед* та форми місцевого відмінка з прийменниками *в (у), на*. Найбільшою мірою це має стосунок до конструкцій із вищим ступенем порівняння прикметників, у яких ієрархічно вершинною є видільна семантика, а значення порівняння великою мірою нівельоване. Змістова зона компаратива (вказівка на сукупність предметів) корелює із семантикою суперлатива: ...[Святослав Всеволодович. – Н. К.] *був <...> старшим серед Ольговичів* (В. Малик); *Що є рідніше в світі?* (О. Гончар); ...*сон був милиший на світі* (В. Малик). Указаний тип реченневих структур перебуває поза нормами літературної мови, оскільки прикомпаративний об'єкт у родовому відмінку з прийменниками *з (із), серед* та в місцевому відмінку з прийменниками *в (у), на* закріплений під впливом російської мови.

Отже, дослідження об'єктної синтаксеми, що перебуває у валентній рамці предиката, вираженого вищим ступенем порівняння прикметників, дає змогу вирізнити її первинні та вторинні морфологічні репрезентанти. Центральну зону формують знахідний відмінок із прийменником *за* та родовий відмінок із прийменником *від* (зрідка *од*). Периферійними слід вважати грами родового безприйменникового відмінка, знахідного відмінка з прийменником *над*, родового відмінка з прийменником *проти*, орудного відмінка з прийменниками *поряд з* та *порівняно з*, а також підрядні частини порівняльно-об'єктних складнопідрядних речень. Як найпериферійнішу групу у сфері компаративного об'єкта вирізняємо форми родового відмінка з прийменниками *з (із), серед* та форми місцевого відмінка з прийменниками *в (у), на*.

Виразна семантична й морфологічна розгалуженість властива також присуперлативному об'єктові. У плані змісту він виражає вказівку на сукупність предметів, серед яких за найбільшою або найменшою мірою якості виділяють певний однотипний із ним предмет, і має однакові потенції щодо функціонування назв істот та неістот. Морфологічна варіантність об'єктної синтаксеми групується навколо прийменникового родового відмінка, зрідка – місцевого та орудного відмінків. Репрезентантом присуперлативного об'єкта порівняння зазвичай виступає грама родового, який разом із прийменником *з (із)* формує прийменниково-відмінкову сполуку. Між прийменником та субстантивом може перебувати компонент

весь, наприклад: *Може, справді вони – найнижчі з найнижчих* (Р. Іванчук); *Сокиро, теши й теши. Ти найталановитіша з усього струменту* (Ю. Яновський); *Найсолодшою з усіх земних страв була м'ялиця з сухарів* (Ю. Мушкетик); ...*воно [життя. – Н. К.] є найбільшим і найвеличнішим з усіх мислимих благ* (О. Довженко); ...*з усіх вестибюльних картин ця була б, мабуть, найсумніша...* (О. Гончар); *Була вона найтемніша з усіх ночей* (О. Гончар); *З усіх почуттів це [кохання. – Н. К.] – найсонячніше* (О. Гончар). У сфері об'єктності перебуває й родовий відмінок із прийменником *серед*, наприклад: *Серед присутніх поет був наймолодший* (Р. Іванчук); ...*[Ягор. – Н. К.] найрудіший був серед пастушків* (О. Гончар); ...*князь Волот найстарший серед усіх князів* (Д. Міщенко). Не становить продуктивного морфологічного засобу вираження об'єктної синтаксеми місцевий відмінок із прийменниками *у* (*в*), *на*: *Комарі тут найбільші в світі* (О. Гончар); ...*був колись цей собор найбільший, найвищий в єпархії* (О. Гончар); ...*вона була наймолодша в сім'ї...* (О. Гончар); *Сад аги Сулейман Кегая – найкращий у всьому Карачаї* (Ю. Мушкетик); *Це місце найсвятіше на всій Україні* (Ю. Мушкетик); ...*ростом він чи не найменший на факультеті* (О. Гончар). Указані форми об'єкта порівняння деякою мірою тяжіють до детермінантної сфери, виступаючи носіями ускладненого об'єктно-локативного значення. В обмежених стилістичних умовах об'єкту синтаксему репрезентує орудний відмінок із прийменником *між*. Сфера вживання таких конструкцій – розмовний стиль, наприклад: *Ти – між нами найгарніша, Ти – між нами найчорніша* (Д. Павличко); *Чотирнадцятилітки – найстарші між дітьми* (Ю. Яновський).

В українській мові лексичне вираження об'єктної синтаксеми найчастіше пов'язане з тими конструкціями, у яких предикатний компонент у формі найвищого ступеня порівняння містить вказівку на найбільшу міру вияву ознаки серед певної, чітко окресленої сукупності, наприклад: *Я була з дітей найстаршою...* (М. Томчаний); *З усіх <...> перлин філіппінська була найбільша* (А. Давидов); *Серед поетів він <...> – найрідніший...* (М. Рильський). Часто присуперлативний об'єкт порівняння внаслідок великої семантичної самодостатності предиката має імпліцитний вияв. За такої умови він функціонує синкретично – разом з експліцитним присудковим компонентом. Імпліцитне вираження об'єктної синтаксеми маємо

тоді, коли суперлативний предикат вказує на ознаку, яку приймаємо за найбільшу порівняно не з якоюсь обмеженою сукупністю, а з усіма можливими її носіями, наприклад: *О цій порі він [степ. – Н. К.] був чи не найкращий* (Ю. Мушкетик); *Це <...> було найголовніше* (Ю. Щербак); *...балади з міфологічними й анімістичними мотивами є найдавнішими...* (О. Дей). Абсолютну перевагу вияву ознаки експліцитно можуть виражати сполучення *в (на) світі*, різноманітні конструкції із займенниковим прикметником *весь* тощо, наприклад: *Він [Сковорода. – Н. К.] найбагатший в світі! Він має друга, учня і послідовника* (В. А. Шевчук); *...був то танок найнекваліфікованіший у світі* (В. О. Шевчук); *Я на світі найчорніша* (Д. Павличко). Але оскільки ознака, яку передає суперлатив, вказує на абсолютний її вияв, то об'єкт порівняння в таких структурах часто лексично не представлений, наприклад: *Й полон його був найбільший...* (Ю. Мушкетик); *...скелі були найвищі* (Ю. Мушкетик); *...заборонений плід – найсолодший* (О. Гончар); *Власна душа найкраща, її не поміняєш, як з'їжджене колесо* (Ю. Мушкетик). Імпліцитне вираження об'єктного компонента маємо тоді, коли предикат у формі найвищого ступеня вказує на найбільшу, гранично велику міру якості без зіставлення з аналогічною якістю в інших її носіях. Зіставлення предметів за кількісними характеристиками ознаки тут зовсім відсутнє. Такого типу суперлатив у мовознавчій літературі кваліфікують як грамему, що має безвідносне (елятивне) значення [424, 163]. Семантично воно виходить за межі ступенів порівняння, зближуючись із категорією безвідносної міри якості, але не переходить повністю до останньої, отже, перебуває на периферії значень суперлатива. Лише елятивне значення мають у сучасному вжитку форми найвищого ступеня порівняння з частками *як і що*, стаючи своєрідною, хоч і рідко вживаною, граматичною особливістю елятива. Це означає, що для такого типу присудкових компонентів характерне синтаксичне сполучення лише з однією – суб'єктною синтаксевою, наприклад: *Ріка щонайширша; Гора щонайвища*.

Із розглянутого бачимо, що розмежування двох рівнів валентності – семантико-синтаксичного й формально-синтаксичного – дає змогу не тільки визначити кількість відкритих позицій, а й з'ясувати особливості їхнього синтаксичного заповнення. Відповідно до цього в простих елементарних реченнях із суперлативним предикатом вирізняємо два типи субстанційних синтаксем: облігаторну суб'єктну

й факультативну об'єктну синтаксеми. Порівняно із суб'єктом порівняння об'єктному компонентові властивий менший ступінь необхідності.

Крім об'єкта порівняння, синтаксичні одиниці, структуровані суперлативним прикметниковим предикатом, можуть містити ще одну об'єктну синтаксеми з обмежувальною семантикою. В ієрархії субстанційних синтаксем вона займає найпериферійніше місце, оскільки з'являється лише за умови конкретизації значення. Морфологічний варіант аналізованих синтаксем – форми родового відмінка з прийменниками *у (в)*, для та безприйменникові форми давального відмінка, наприклад: *...техніка у нас – найкраща* (Г. Тютюнник); *...він був для мене наймиліший* (Б. Харчук); *Удар цей для Ягничка найболючіший...* (О. Гончар); *Ти йому найдорожча* (С. Плачинда); *Ці дзвінки, як тулумбаси, безсніжні осені найнебезпечніші Драпакові* (Ю. Мушкетик); *...Переяслав був найулюбленіший серцю Мономаха* (П. Загребельний).

Отже, у реченнях із суперлативним предикатом за способом вираження виділяємо дві правобічні субстанційні синтаксеми: об'єкт порівняння як факультативний вияв синтаксеми та об'єкт з ускладненою семантикою, пов'язаний з опорним предикатом найпериферійнішим валентним зв'язком.

У сучасній українській мові предикативна позиція типова також для тривалентних прикметникових предикатів, що формують порівняно з одновалентними та двовалентними найобмеженішу групу. Трьох компонентів вимагають ознакові слова типу *винний, винен, винуватий* тощо. Залежно від їхнього лексичного значення передбачувані предикатом підпорядковані елементи мають обов'язковий вияв у мовленні або деякі з них представлені факультативно. Прикметники *винний, винен* (у 2 знач.: який має борг), *винуватий* (у 3 знач., розм.: який має борг), крім лівобічної суб'єктної, відкривають дві правобічні позиції – об'єкт, переважно виражений акузативом, та адресат, зазвичай репрезентований дативом, наприклад: *Позичив у хазяїна грошей поверх тих, що він винен був мені...* (Ю. Яновський); *...венеціанець винен <...> [державі. – Н. К.] двісті тисяч дукатів...* (П. Загребельний); *...він винен їм платню...* (П. Загребельний). Варто зазначити, що суб'єкт та об'єкт у структурах указанного типу мають високий ступінь необхідності, тому формують центр облігаторних компонентів. Адресат, на нашу

думку, посідає проміжне місце між облігаторними та факультативними одиницями, оскільки порівняно з граємою знахідного він перебуває в слабшому зв'язку з опорним предикатом, на формально-синтаксичному рівні репрезентуючи напівсильне керування. Тому адресатну синтаксему у формі датива кваліфікуємо як напівоблігаторний компонент. Подібну структуру мають реченнєві побудови з предикатом із заперечною семантикою, однак прогнозований ознаковим словом об'єкт морфологічно представлений генітивом, наприклад: *Нікому і нічого я не винна* (М. Олійник); *Ці люди тобі нічого не винні* (Р. Іваничук).

Зважаючи на інше лексичне значення, опорні слова *винний, винен, винуватий* (у 1 знач.: який вчинив що-небудь погане, зробив злочин, провинився у чомусь; *винуватий* у 2 знач.: у якому виражене усвідомлення вини, провини) прогнозують сполучуваність із ними облігаторної одиниці – суб'єкта, напівоблігаторного об'єкта, а також однієї факультативної синтаксеми з об'єктним значенням. Остання хоча й прогнозована семантикою предиката, проте часто матеріально не представлена. Лексеми такого типу за формального вияву репрезентовані орудним відмінком, поряд із яким часто функціонує прийменник *перед*. Наприклад: *Я ні в чому не винен перед князем* (В. Малик); *...і все ж зараз ти перед ними справді ніби в чомусь винуватий* (О. Гончар). Напівобов'язкові елементи зазвичай представлені місцевим або знахідним відмінками: *А хіба я в чому вина?* (О. Коломієць); *Вона не винна в смерті Гульфем* (П. Загребельний); *...винні в тому найбільше ви* (В. О. Шевчук); *...я в усьому винен* (В. А. Шевчук); *Це ж він у всьому винен!* (В. Малик); *...хіба в цьому винен Барон?* (Р. Іваничук); *В цій історії винна ти сама* (М. Олійник); *...винен у цих безліттях князь і його родина* (Д. Міщенко); *...вона теж винна в його ув'язненні* (Р. Іваничук); *Угорщина винна була перед Високою Портою за готування хрестового походу проти ісламського світу* (П. Загребельний). Такого статусу надаємо їм через те, що за умови експліцитного вияву факультативного об'єкта, у тексті вони не мають формального вираження. Наприклад: *А хіба я винна перед тобою?* (О. Коломієць); *А він же <...> ні перед ким не винуватий* (Ю. Мушкетик); *...ми винні перед богами...* (Д. Міщенко); *Винуватий він перед нашою будучиною* (Б. Лепкий); *...а все ти винувата, Дарко, перед сином своїм...* (Є. Гуцало); *...я таки винувата перед тобою, Ольго* (О. Гончар). У зумовлену валентністю

предикативного прикметника іменникову сферу зрідка потрапляє окрема підрядна частина, наприклад: [Ти. – Н. К.] *сам винен, що відокремився від мене...* (В. Малик); *Хіба ж вони винні, що мене вжалило так боляче нещастя?..* (Г. Тютюнник); *Вони ж не винні, що бідні* (М. Олійник); *Я не винний, що ви так швидко змінюєте думки* (Ю. Яновський); *То хіба ж він винуватий, що долею повелено мислити за інших?* (Ю. Мушкетик); *...я не винуватий, що народився в цім краї...* (Ю. Мушкетик).

Тривалентний потенціал властивий також певним прикметниковим предикатам якості-відношення, що передбачають наявність облігаторних суб'єктної та об'єктної позицій, а також факультативного компонента з обмежувальним, уточнювальним значенням, репрезентованим зазвичай графемою орудного, рідше – місцевого, наприклад: *...він чимось суголосний з її власними роздумами* (О. Гончар); *Він чимось схожий чи на татарина, чи на цигана, й не тільки виглядом, а й вдачею* (Ю. Мушкетик); *А ще подібний Сірко до Разіна у веселошах* (Ю. Мушкетик). Подібна валентна спроможність властива й прикметникові *вдячний*, однак факультативна синтаксема представлена тут прийменниково-відмінковим акузативом, наприклад: *Я вельми вдячна Сергію Михайловичу за те, що поріднив мене з вашою мовою, вашими чудовими піснями* (М. Олійник).

Отже, тривалентні неступеньовані прикметники, перебуваючи в типовій для них предикативній позиції, визначають кількісний склад залежних субстанційних синтаксем і їхню значеннєву природу. Саме орієнтація на конкретну семантику ознакового слова відіграє важливу роль у вияві його валентного потенціалу.

3.4. Валентність транспонованих прислівників

У сучасній лінгвістиці одне з важливих питань, у розв'язанні якого маємо суттєві розбіжності, – стосунок категорії валентності до лексико-граматичних класів слів. Із цього приводу К. Г. Городенська зазначає, що „основним носієм валентності є дієслово, бо решта ознакових слів набуває валентнісних властивостей у зв'язку з дієсловом” [108, 269]. Таке трактування засвідчує, що валентний потенціал недієслівних форм тісно пов'язаний із поняттям транспозиції, зокрема з явищем синтаксичної похідності. Остання,

на думку Н. І. Гуйванюк, становить „здебільшого співвідношення первинних і вторинних мовних знаків, що мають спільний референт” [149, 87]. Розглядаючи транспозиційні видозміни певних синтаксем як їхні функційні парадигми, дослідниця визначає критерії кореферентності транспозиційних співвідношень – „спільність категоріального значення, семантико-синтаксичної й формально-граматичної позиції в реченні” [149, 87]. Указаний тип ознак застосуємо, досліджуючи валентний потенціал предикативних прислівників³⁴. Незважаючи на активне вивчення цієї проблеми, багато питань лишилося поза увагою лінгвістів, до того ж у сучасних граматичних студіях зазвичай аналізують валентність дієслів. Але й вдаючись до опису валентного потенціалу предикативних прислівників, учені не розглядають це мовне явище на тлі похідності, що й обґрунтовує актуальність указаної проблеми. Через це вважаємо своїм завданням описати основні типи мінімальних реченневих структур із прислівниковими предикатами, окреслити сукупність правобічних і лівобічних субстанційних синтаксем, зумовлених семантико-синтаксичною валентністю ознакового слова, вказати на транспозиційні зв'язки аналізованих структур з іншими типами речень.

У семантично елементарних простих реченнях предикативні прислівники виконують роль головного компонента, який їх структурує. Крім того, він виступає формально-граматичною вершиною односкладних речень, оскільки як не диференційований на підмет або присудок головний член речення утворює без допомоги інших членів основу синтаксичних одиниць. У семантичному плані предикативні прислівники здебільшого позначають стан людини або стан навколишнього середовища зрідка з модальним відтінком необхідності³⁵, наприклад: *Йому стало тепло на серці...* (В. О. Шевчук); *І було йому дуже сутужно* (Л. Костенко); *Важко було, люди, і вам зі мною...* (Л. Костенко); *...князю зробилося гаряче* (М. Вінграновський); *У закиданій снігами хаті Горошків було тепло і світло...* (М. Вінграновський); *На вигоні знову було безгомінно* (М. Вінграновський); *Тут було тихо* (М. Олійник); *...в нас тепло...* (М. Олійник); *...тебе нам треба* (М. Вінграновський). Зрідка в ролі прислівникових предикатів засвідчено авторські неологізми: *Вечірньосірогусто ластівкам...* (М. Вінграновський). У деяких випадках спостерігаємо нашарування на семантику стану значення

суб'єктивної оцінки, наприклад: ...*Наливайковим коням <...> було важкенько* (М. Вінграновський); *Це щось для дівки, сину, височенько* (Л. Костенко); ...*на возі рівненько*... (Ю. Мушкетик); *От пристане до берега, а там і сухенько, і затишно* (М. Вінграновський). Досить докладну семантичну диференціацію прислівникових предикатів (за термінологією дослідниці, відприслівникових дериватив-предикатів стану) здійснила Н. В. Кавера, вирізвивши три групи предикатних компонентів внутрішнього стану істоти (предикати фізичного, фізіологічного стану істоти (живого організму): *Йому зробилось холодно* (В. А. Шевчук); предикати емоційно-психічного стану людини: *Мені стало одразу так лячно*... (Ю. Яновський); предикати інтелектуального стану людини): ...*в той вечір не було їм цікаво в компанії* (В. О. Шевчук)), кожна з яких об'єднує окремі підгрупи, та п'ять груп підкласу предикатів зовнішнього стану (предикати, що характеризують стан довкілля залежно від впливу різних чинників: *Тут було сонячно, тепло*... (В. Малик); темпоральні предикати стану: *Не можна, рано ще* (Д. Міщенко); предикати зі значенням способу розташування суб'єктів: *Усе, було, ми разом, все ми разом*... (Л. Костенко); предикати із семантикою зорового чи слухового сприймання: *Надворі було темно*... (Г. Тютюнник); оцінні предикати стану: ...*у тому Луцьку все не по-людськи: кругом вода, а всередині біда*... (М. Олійник)) [216, 4–6].

Функціонуючи у сфері дієслова, зазначені компоненти набувають дієслівного граматичного оформлення, а саме категорій часу, способу та валентності, зрідка – виду, наприклад: ...*страшно було і їй*... (М. Вінграновський); *Тісно було в бухгалтерській конторі та в тихій кімнаті на Монастирській вулиці* (І. Пільгук); *Через те й страшно мені*... (М. Вінграновський); *Спокійно там* (Л. Костенко); *В хаті буде затишно*... (В. О. Шевчук); ...*всім стане темно* (М. Вінграновський); *Все-таки легше було б!* (М. Вінграновський); *Було б дуже сумно в цьому світі, коли б у ньому не можна було б чогось змінити. Але ще сумніше в ньому було б, коли б не було у ньому нічого незмінного* (В. О. Шевчук); *Янушеві зробилося млосно*... (М. Вінграновський); *На серці важко, неспокійно* (В. Малик); *Ну, нам того й треба* (М. Вінграновський); *А чого ж вам ще треба?* (Г. Тютюнник); ...*йому робилося тоскно* (М. Вінграновський); *Докії зробилося моторошно*... (М. Вінграновський). Порівнюючи категорію валентності дієслів і предикативних прислівників, варто

зазначити, що в дієслові вона має непохідний характер, що ще раз підтверджує теорію вербоцентричності речення, а в прислівників – похідний. У такий спосіб предикативно вжитим прислівниковим формам притаманний синкретизм лексико-граматичних властивостей, двоїста прислівниково-дієслівна природа. На думку В. В. Виноградова, транспоновані в синтаксичну сферу дієслова інші частини мови, у т. ч. прислівники, набувають „предикативно-характеризуючих” значень [74, 24].

У сучасній українській мові аналізований тип слів виступає морфологічним репрезентантом предикатів стану, які мають одновалентний потенціал. Одновалентні предикатні компоненти вимагають тільки суб’єкта стану. У синтаксичних структурах із предикативними прислівниками він вказує на особу чи предмет, що виступає пасивним носієм ознаки, і реалізований у зоні валентності предиката. Останній найчастіше вказує на внутрішні психічні стани людей, їхній емоційний стан, наприклад: *Але жінкам було хороше!* (М. Вінграновський); *Нам стало обом сумно* (М. Вінграновський); *...їм було весело* (М. Вінграновський); *Страшно мені стало...* (Г. Тютюнник); *...боляче стало Гаврилові* (Г. Тютюнник). Рідше в українській мові засвідчено одновалентні предикати стану із супровідним значенням часу та простору, а також із семантикою, зумовленою зовнішнім впливом на стан істоти: *...їм було ніколи...* (М. Вінграновський); *Завжди таткові ніколи...* (М. Олійник); *...нам буде пізно!* (М. Вінграновський); *...мені тут недалеко* (М. Вінграновський); *...там ведмедеві буде тісно...* (М. Вінграновський); *...їм <...> було не твердо* (М. Вінграновський).

Лексичні різновиди суб’єктної синтаксеми поширені на назви живих та неживих предметів і функціонують найчастіше в давальному відмінку, наприклад: *Тут нам затишно і не зимно...* (І. Чернецький); *...буде синам її легко в космосі й на землі* (І. Чернецький); *...Та чомусь не боляче мені* (В. Лазарук); *Батькові стало аж млосно...* (М. Вінграновський); *...вовкам було <...> страшно!* (М. Вінграновський); *...і коню, і полковнику, і снігам стало тепліше* (М. Вінграновський); *Повітрю <...> зробилося тісно...* (М. Вінграновський). Зрідка у сферу давального суб’єкта стану потрапляють іменники – назви частин організму, наприклад: *...там було ніжці тепло* (М. Вінграновський); *...боляче стало очам* (Г. Тютюнник). Варто зазначити, що суб’єкт, репрезентований дативом, перебуває

у властивій йому лівобічній позиції, наприклад: ...*їй* у небі *одиноко* (Г. Чубач); *І мені* весело (М. Вінграновський); ...*Жолкевському* стало моторошно (М. Вінграновський); ...*мені* стало страшно (Р. Іваничук); *І хаті* не маркітно (І. Чернецький). У реченнєвих конструкціях із предикативними прислівниками маємо два різновиди транспозиції синтаксем. З одного боку, прислівник як синтаксичний дериват виступає вторинним мовним репрезентантом предиката із семантикою стану, а отже, засвідчує похідність предикативної синтаксеми. З іншого боку, подвійна семантико-граматична єдність властива й суб'єктному компонентові в давальному відмінкові, який унаслідок синтаксичної (функційної) транспозиції набуває семантики суб'єкта стану й водночас зберігає первинне для нього значення адресатності. Аналізований тип реченнєвих структур перебуває „у зв'язках похідності з двома типами двоскладних речень: реченнями з аналітичними дієсловами стану, вираженими предикативними прикметниками, і реченнями з власне-дієсловами стану” [125, 73], пор.: ...з негритянками *їй не буде так сумно* (М. Вінграновський) ← *З негритянками вона не буде така сумна і ...з негритянками їй не буде так сумно* (М. Вінграновський) ← *З негритянками вона не буде так сумувати*. В українській мові трапляються випадки, коли синтаксичні одиниці з предикативним прислівником і давальним суб'єкта стану не мають базових конкретних речень. Тоді вони утворені „на основі загального стосунку до вихідної моделі двоскладних конструкцій” [84, 114], пор.: *Тоді їм холодно обом* (М. Вінграновський) ← *Тоді вони обоє змерзли; Їй було йому <...> чогось трошки страшно* (Ю. Мушкетик) ← *Чогось він трохи злякався; ...хіба вам татар не страшно?* (Р. Іваничук) ← *Хіба ви татар не боїтеся?* Але такі транспозиції можливі, коли йдеться про стан істоти, а не навколишнього середовища, пор.: ...*мені зробилося холодно...* (М. Вінграновський) ← *Я змерзла і ...мінус 59. А я вам скажу, що це не так уже й холодно* (М. Вінграновський).

Транспозиційним спрямуванням у суб'єктну позицію, наявність якої передбачають одновалентні предикати стану, позначена також прийменниково-відмінкова форма родового, наприклад: ...*та, видно, для тих, хто по ньому стріляв, було пізно...* (М. Вінграновський). Подана конструкція засвідчує наявність транспозиційних видозмін предикатної та субстанційної синтаксем, що можна трактувати як

функційні парадигми, або функційну транспозицію: *...та, видно, для тих, хто по ньому стріляв, було пізно...* (М. Вінграновський) ← *Та, видно, ті, хто по ньому стріляв, спізналися.*

Зрідка у сфері суб'єктності перебувають іменники – назви істот, морфологічним репрезентантом яких виступає грамема називного: *Щодня, щомиті полк **напоготові*** (Л. Костенко). Речення з компонентами зазначеного типу – наслідок синтаксичної похідності, оскільки в них функціонує прислівниковий предикат, що виконує роль номінативного засобу, співвідносного з прикметником та дієсловом, пор.: *Та Петро і Яків були вже **напоготові**...* (М. Вінграновський) // *Та Петро і Яків були вже **готові*** // *Та Петро і Яків вже **підготувалися***; *А гармаші, як і драгуни, і гусари, вже були **напоготові*** (М. Вінграновський) // *А гармаші, як і драгуни, і гусари, вже були **готові*** // *А гармаші, як і драгуни, і гусари, вже **підготувалися***. Близькі до поданих конструкцій синтаксичні одиниці з прислівниковим предикатом у формі імператива. Суб'єктна синтаксема в них може не мати формально-синтаксичної експлікації: *...будьмо **напоготові*** (М. Вінграновський). До реченневих структур із прислівниковими предикатами на позначення внутрішнього стану людини тяжіють конструкції із суб'єктним компонентом – назвою неістоти в місцевому відмінку, наприклад: *...а в очах було **малиново*** (М. Вінграновський); *...В душі **урочисто і свято*** (М. Вінграновський); *Але на душі було **неспокійно*** (Г. Тютюнник); *І так **святково на душі**...* (М. Луків); *У **серці голо!*** (М. Вінграновський); *...**надто мулько** було на **серці*** (В. О. Шевчук); *...на **серці** **весело*** (Г. Тютюнник). Позначаючи внутрішній емоційний стан людини, її психологічне переживання, предикативні прислівники можуть вимагати й інших морфологічних репрезентантів. Зокрема, у сфері суб'єктності трапляються описові конструкції, наприклад: *...і **на душі мені стає легше*** (М. Вінграновський); ***Йому** стало **тепло на серці*** (В. О. Шевчук); ***Володимирові** було так **легко на серці*** (В. О. Шевчук); *У **всіх** було **важко на душі*** (В. Малик); ***Кожному** було **нелегко на душі*** (В. Малик). Своєрідну групу конструкцій з одновалентними прислівниковими предикатами становлять складні речення, одна з предикативних частин яких стоїть у позиції суб'єкта й перебуває в предикативному зв'язку з іншою. Із формально-синтаксичного боку в розглянутих реченневих структурах предикативна частина виступає аналогом підмета в простому двоскладному реченні, наприклад:

...добре, що Іван тут нагодився... (Л. Костенко); *Добре, що на городі ще соняшники позоставались* (Є. Гуцало).

Аналізуючи реченнєві одиниці з предикатами стану, дослідники вказують на наявність двох специфічних ознак, які відрізняють стан від дії та процесу. „Це властивості суб'єкта стану, для якого характерна неактивність, точніше, відсутність вольової активності (іноді говорять також про вольову пасивність), з одного боку, і часові характеристики, а саме обмежена, хоча й невизначено, протяжність у часі, з іншого. Очевидно, що властивості суб'єкта відмежовують стани від дій та процесів і зближують їх з ознаками” [377, 320]. Обмежену темпоральну протяжність пов'язують із тим, що „позначення станів зорієнтовані на різні можливі стани того самого суб'єкта, на його психологічні або інші „фази”. Цим стани відрізняються від постійних ознак” [377, 321]. Аналізовані предикатні компоненти найчастіше вказують на початок стану, наприклад: *...козакам стало моторошно* (М. Вінграновський); *Мені стало лагідно і спокійно...* (М. Вінграновський); *І Оксеніві стало якось дивно* (Г. Тютюнник); *...боляче стало Гаврилові* (Г. Тютюнник). „Початок стану одночасно передбачає <...> його зміну, перехід з одного стану в інший” [377, 323–324], наприклад: *Всім стає незручно...* (Г. Тютюнник); *Йому стає тепло...* (В. Малик).

В українській мові засвідчено два типи реченнєвих одиниць з одновалентними прислівниковими предикатами на позначення стану навколишнього середовища – двокомпонентні та однокомпонентні. Поширений тип перших становлять структури із субстанційним компонентом у місцевому відмінку, якому зрідка надають статусу „синтаксичного підмета” [122, 72]. Останньому властива подвійна семантико-граматична єдність значень суб'єктності та локативності, наприклад: *У наметі було темно і тихо* (М. Вінграновський); *...в таборі було тихо...* (М. Вінграновський); *У печері було тихо...* (М. Вінграновський); *...на землі стало порожньо і тихо...* (М. Вінграновський); *Тихо на обійсті й на городі...* (М. Луків). Такий компонент перебуває у відношеннях похідності із суб'єктом, вираженим номінативом, а прислівниковий предикат корелює з предикатом якості, пор.: *...і в степу стало чорно...* (М. Вінграновський) і *Степ став чорний*; *І тихо та порожньо на шляху і в степу, хоч вий* (М. Вінграновський) і *Шлях і степ тихі та порожні, хоч вий*. Субстанційні синтаксеми, у яких суб'єктне значення супроводжує

семантика локативності, функціонують у лівобічній позиції, наприклад: *У ямі тепло...* (М. Вінграновський); *У лісі темно* (М. Вінграновський); *У замку було тихо...* (М. Вінграновський); *У хаті було тихо* (М. Вінграновський); *А в криниці завжди темно...* (М. Вінграновський); *За якусь годину в невеликій землянці стало тепло* (В. Малик); *У лісі раптом зробилось сумно й темно* (В. А. Шевчук). Зрідка в українській мові роль синкретичного компонента із суб'єктним та просторовим значенням виконують прийменникові форми орудного та родового відмінків. На нашу думку, значення суб'єктності тут також семантично домінантне: *...між возами було порожньо...* (М. Вінграновський); *...з річки було тихо...* (М. Вінграновський); *...біля криниці було тихо* (М. Вінграновський). Іноді функцію суб'єктно-локативної синтаксеми виконує прислівник зі значенням місця³⁶, наприклад: *Тут не широко!* (М. Вінграновський); *...тут було тихо...* (М. Вінграновський); *Взагалі тут затишно...* (В. О. Шевчук); *Там, тигрику, тепло...* (Н. Горик); *Було там порожньо...* (В. О. Шевчук); *...там тепер було пусто* (В. Малик); *Надворі прохолодно* (Р. Іваничук). За деяких контекстуальних умов його уточнює опосередкований компонент, виражений місцевим відмінком, наприклад: *...внизу, в долині, <...> було ще геть чорно...* (М. Вінграновський); *...тут, на галявині, видніше...* (М. Вінграновський).

Окрему групу односкладних речень із прислівниковими предикатами становлять однокомпонентні структури, у яких предикат виконує функцію співвідносного з присудком головного члена односкладного речення й виражає семантику стану самостійно, без допомоги інших повнозначних слів, наприклад: *Було тихо...* (М. Вінграновський); *Тихо. Пізно. Сніжно* (М. Луків); *Сумно. Одиноко* (Н. Горик); *Тихо. Пасмурно. Сумовито...* (Н. Горик). У поданих структурах суб'єктна синтаксема має імпліцитне вираження, що допомагає акцентувати увагу на стані навколишнього середовища або стані людини. На думку авторів праці „Семантические типы предикатов”, деякі речення зі значенням стану навколишнього середовища близькі до тих конструкцій, які позначають стан осіб, оскільки, описуючи довкілля, ми часто „маємо на увазі людей, учасників ситуації, і в такий спосіб оцінка ситуації в цілому має стосунок до стану її учасників” [377, 328], пор.: *...вже було пізно...* (М. Вінграновський) і *Нам було пізно*; *...було холодно, сніг, вітер* (М. Вінграновський) і *Людям було холодно*. Як зауважує М. Гіро-Вебер, „поширеність

редукованих речень типу *Тепло, Холодно* не є доказом структурної необов'язковості локального члена, але пов'язана з фактом регулярного еліпса" [122, 72]. Односкладні конструкції, у яких засвідчена редукція суб'єктного компонента, можуть ускладнювати детермінантними компонентами: *На Варвари і Сави ще було тихо...* (М. Вінграновський); *Зате по ночах було тихо* (М. Вінграновський).

У сучасній українській літературній мові особливий різновид синтаксичних одиниць формують так звані заперечні структури, головним компонентом яких виступає предикат *нема*. Крім семантики заперечення, він містить супровідне партитивне значення. У ролі валентно залежної від нього синтаксеми виступає суб'єкт, виражений грамемою родового: *А тут ще батька нема, як на зло...* (М. Вінграновський); *...а війська нема* (М. Вінграновський); *...снігу нема...* (М. Вінграновський); *Його ще немає* (Р. Іваничук); *...немає Амантія* (Д. Міщенко); *Таж нема давно тієї дзвіниці!* (Є. Гуцало). Діапазон лексичного наповнення такої суб'єктної синтаксеми досить широкий. Проте переважно її виражають назви істот, конкретних предметів, наприклад: *Жори нема* (М. Вінграновський); *Тільки води нема* (М. Вінграновський); *І все ж тієї зорі, що благословляє світ, немає ще, хане* (Д. Міщенко); *...уже нема хутірця* (Є. Гуцало).

Реченнєві структури з предикатом *нема* та родовим суб'єкта лінгвісти часто називають заперечно-генітивними. Такі синтаксичні одиниці перебувають у трансформаційних зв'язках зі стверджувальними двоскладними конструкціями. Присудковий компонент вихідних структур має значення існування, наявності, пор.: *Жори нема* (М. Вінграновський) ← *Жора є*; *...а Гриця вже нема...* (Л. Костенко) ← *Гриць є*; *Нема Клави-морячки* (О. Гончар) ← *Клава-морячка є*. Крім того, речення з предикатом *нема* перебувають у парадигматичних зв'язках із синтаксичними одиницями, які структурують предикати *не було, не буде*. Відмінність полягає в часовому вираженні: *нема* виступає репрезентантом теперішнього часу, *не було* – минулого, *не буде* – майбутнього, пор.: *Хворих нема...* (О. Гончар) – *Хворих не було* – *Хворих не буде*.

За деяких умов предикат *нема* формує трикомпонентне речення. Збільшення його валентної спроможності дає змогу потрактувати аналізований компонент як предикат стану-відношення. У такому разі прийменниково-відмінкова форма родового виступає морфологічним

варіантом суб'єктної синтаксеми, а безприменниковий родовий – об'єктної, про що засвідчують трансформаційні зв'язки, пор.: *Нема у вас возника* (О. Гончар) ← *Ви не маєте возника; У мене корови, правда, нема* (М. Вінграновський) ← *Я не маю корови; Нема вже у мене батька...* (М. Вінграновський) ← *Я не маю батька; А в нас тигрів немає!* (М. Вінграновський) ← *Ми не маємо тигрів; У мене немає родичів і товаришів* (О. Довженко) ← *Я не маю родичів і товаришів*. Конструкції із суб'єктною синтаксемою в називному відмінку є вихідними, а структури, у яких морфологічну реалізацію суб'єкта здійснює грамема родового, похідними. В останньому випадку внаслідок внутрішньої (грамемної) транспозиції генитив виражає ускладнене значення партитивного суб'єкта.

Незначну частину двовалентних прислівникових предикатів стану-відношення становлять компоненти, які позначають: 1) психічний стан людини чи іншої істоти: *...їм [наливайківцям. – Н. К.] ставало страшно за самих себе...* (М. Вінграновський); *Та совам було байдуже, хто під ними тут ходить...* (М. Вінграновський); 2) стан із модальним відтінком необхідності: *...гетьмана Самойловича їм не треба* (Ю. Мушкетик); *Треба була мені та татарка, як і я їй* (Ю. Мушкетик); *Татарам було того й треба* (М. Вінграновський); *Бочок з водою мені не треба* (М. Вінграновський); *І воза мені не треба* (М. Вінграновський); *Для неї це було вигідно* (М. Вінграновський); 3) інтелектуальний стан: *...і йому, окрім усього, було цікаво, що вони за одні...* (М. Вінграновський); *І все ж мені цікаво, <...> хто ти такий, Шевченко...* (В. А. Шевчук); *...не все малюкам зрозуміло...* (О. Гончар); 4) стан, що передає зорові сприйняття: *...мені вас не видно...* (М. Вінграновський); *З вікна Сашкові видно дахи сарайчиків чи складів...* (М. Вінграновський); *З вікна йому не видно було ні цвіту, ні навіть брості...* (В. А. Шевчук); *... їй було видно синій морок, розкидані по соломі ноги бійців і нерухоме тіло пораненого* (Г. Тютюнник). Зазначений тип предикатних синтаксем вимагає двох субстанційних синтаксем – суб'єктної та об'єктної. Морфологічним репрезентантом суб'єкта виступає грамема давального, проте частіше він має імпліцитне вираження, наприклад: *Ще добре видно Кирилівку...* (В. А. Шевчук); *...не видно жодного чатового!* (М. Вінграновський); *...видно й соняшник, і груші, й небо* (О. Довженко). Роль облігаторного компонента виконує об'єкт, формальний вияв якого пов'язаний із знахідним відмінком, на-

приклад: *Стало вже видно і річкові закуценілі лози, а за ними і натовп, хоругви і прапори...* (М. Вінграновський); *...було видно лише білі мури та коричневу цегляну дзвіницю* (М. Вінграновський); *Сіроманця там було видно „на всі сто”* (М. Вінграновський); *Треба вам білу яворину, чи бук, чи дошку смереки – все знайдете в наших лісах!..* (О. Гончар); *Що їм у нас треба?..* (М. Олійник); *Нам треба надійних...* (М. Олійник); *...і все йому було зрозуміло й так...* (М. Вінграновський); *...це кожному зрозуміло* (Д. Міщенко); *Це мені не зрозуміло* (В. Малик); *...це зразу стало ясно німцеві* (Є. Гуцало). Значення об'єкта може передавати також грамема родового за умови, якщо предикативний прислівник містить заперечення, наприклад: *...„дикунів” нам не треба...* (М. Вінграновський); *Мені четвертушечки не треба...* (Г. Тютюнник); *...тих народів і не видно...* (М. Вінграновський); *...чорних коней на чорній землі вже не було видно зовсім...* (М. Вінграновський); *А Сули все не видно й не видно* (В. Малик); *...очей людям не видно* (Б. Лепкий). Уживання родового відмінка спостерігаємо також у реченнях із подвійним запереченням, наприклад: *Не треба ні костоправа, ні баби-шептухи...* (В. Малик); *Не було видно ніде ні куфайки, ні хустки, ні картуза або шапки* (М. Вінграновський); *Ні їх, ні землі ставало не видно* (М. Вінграновський). Функціонування вираженого родовим відмінком об'єкта в заперечних реченнях становить специфічний різновид об'єктної транспозиції. Остання відбувається за умови трансформації стверджувального речення в заперечне з одночасною транспозицією вихідного знахідного в родовий відмінок. На родовий об'єктний натрапляємо також у деяких стверджувальних структурах. У такому разі двовалентний прислівниковий предикат корелює з двовалентним прикметниковим предикатним компонентом: *Хлопцеві було байдуже до рябої Катьки* (В. О. Шевчук) ← *Хлопець був байдужий до рябої Катьки*. У корелятивних стосунках перебувають також давальний і називний відмінки як морфологічні еквіваленти суб'єкта.

Одним із найпериферійніших засобів репрезентації об'єктної позиції виступає підрядна частина складного речення, приєднана за допомогою підрядного компонента або безсполучниково³⁷, пор.: *Йому байдуже, що, може, і хату сплять, і хазяйство пограбують, і старцями по світу пустять* (Г. Тютюнник); *Йому було байдуже, чи, може, хто змерз уночі, чи хто потемки у степу від холоду*

*кашляв... (М. Вінграновський); ...і йому було видно, що робиться навколо (Г. Тютюнник); ...Наливаїкові стало видно, що саме Сашко шукав (М. Вінграновський); Всім було відомо, що його улюбленою зброєю був меч (В. Малик); ...і було невідомо, чи в неї такий голос з дитинства, чи він у неї таким став тепер од беззахисності та страху (М. Вінграновський); Данилові, як нікому з князів, було зрозуміло, що після погрому на Калці, коли орда лизнула солодку, як мед, Київську Русь, вона медово оближеться... (М. Вінграновський); ...і всім стало зрозуміло, що скоро наступить розв'язка (Р. Горак) і ...мені було цікаво: упаде обичайка на бік чи не впаде? (М. Вінграновський). Структури поданого типу засвідчують, що їхня підрядна частина – еквівалент субстантива в знахідному відмінку. Зрідка залежна конструкція заступає форму родового відмінка, наприклад: **Де і як ховався Миколка з Первінкою, видно не було...** (М. Вінграновський); **...йому не видно, що попереду** (П. Загребельний).*

Виявом абсолютної периферії вважаємо речення, „у яких усунуто обидва валентно зумовлені іменникові компоненти – із функціями суб'єкта та об'єкта стану” [108, 295]. Уживання таких конструкцій великою мірою ґрунтується на явищі парцеляції, наприклад: **Де тепер той Косинський – чи в Білій Церкві іще, чи куди рушив далі? Невідомо...** (М. Вінграновський).

У сучасній українській літературній мові простежуємо тенденцію до вирізнення предикативних прислівників, що мають ознаки ступенювання. Єдина формально-синтаксичною позиція цих форм – роль головного члена односкладних речень, співвідносного з присудком, наприклад: **...братам <...> не легше?** (Є. Гуцало); **...тобі ліпше...** (Р. Іваничук); **...у сутінках легше очам...** (Б. Харчук); **...Оливці ставало від того легше** (М. Вінграновський); **Тут нам стало затишніше і тепліше** (М. Вінграновський); **Але [Мальві. – Н. К.] найлюбіше було з Ахметом** (Р. Іваничук); **...се буде найліпше для тебе** (Р. Горак). Подібно до вихідних форм ступеньовані предикативні прислівники членовані на дві частини: безкатегорійну прислівникову частину, виражену компаративом чи суперлативом, й аналітичну морфемну частину, яка репрезентує дієслівні граматичні категорії та переводить прислівник у синтаксичну сферу дієслова, наприклад: **...нам стало ще впевненіше...** (В. Кава); **Хай Вам <...> сьогодні буде краще, ніж учора...** („Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина”); **...вам найлегше...** (М. Сла-

бошпицький). Градаційну конкретизацію ступеньованих компонентів, найчастіше компаративів, за посередництвом можуть здійснювати інтенсифікатори *багато, значно, набагато, не багато, трохи, ще* тощо. Вони не становлять окремої граматичної форми ступеня порівняння, а лише уточнюють та посилюють його значення більшої або меншої міри. Аналітичні компоненти *значно, набагато, (багато)* і под. вказують на значну відмінність міри вияву ознаки у двох зіставлюваних предметах: *Навіщо ж декламація? Все **значно** і важче і складніше* (Л. Костенко); *...а **набагато** важче було жонам і дітям їхнім...* (В. Малик). Деяко інший семантичний потенціал мають елементи типу *все, дедалі, чимраз*. Вони репрезентують незначну відмінність міри вияву ознаки й зазвичай виступають у конструкціях, де суб'єкт порівняння та об'єкт порівняння формально виражає та сама лексема. За такої умови вищий ступінь порівняння вказує на різний вияв ознаки того самого її носія в певний момент порівняно з іншим періодом, наприклад: *...**ставало все холодніше*** (М. Зарудний); *У кабінеті **дедалі ставало жаркіше*** (В. Кашин); ***Ставало чимраз тяжче...*** (Р. Іваничук). Незначне переважання міри вияву ознаки в компаративі передають аналітичні компоненти *дещо, не набагато, трохи* й под., наприклад: *У помешканні **було не набагато тепліше, ніж надворі*** (Л. Дениско).

Із семантико-синтаксичного погляду структури зі ступеньованими формами варто вважати трикомпонентними. Роль опорного слова виконує предикат стану-відношення, виражений вищим чи найвищим ступенями порівняння, для якого характерна наявність лівобічної (суб'єктної) та правобічної (об'єктної) валентності. Семантичними варіантами вказаних субстанційних синтаксем виступають суб'єкт та об'єкт стану-відношення. З аналізу семантичної відповідності іменникових компонентів предикатній синтаксемі випливає, що прислівниковий предикат супроводжують субстантивні елементи – учасники ситуації, характер яких також є передумовою елементарності речення. Синтаксеми як складники елементарного простого речення мають бути семантично неускладненими. Це означає, що семантично передбачувані валентністю предиката суб'єктну й об'єктну позиції повинні займати іменникові компоненти непередикатного значення, оскільки лише непередикатні іменники входять у семантичну структуру елементарного речення. З-поміж двох указаних синтаксем переважає синтаксема в суб'єктній позиції як

обов'язковий компонент речення. Об'єктна ж синтаксема часто зазнає імпліцитного вираження, унаслідок цього реченнєва конструкція стає двокомпонентною, наприклад: *...багатьом стало гірше* (Ю. Щербак); *Стало чорніше й тиші...* (М. Вінграновський); *...а паненочкам буде ближче* (М. Вінграновський); *(Тоді) їй було найважче...* (В. Врублевська). На формально-синтаксичному рівні прислівниковий предикат корелює з присудком, а суб'єкт – із лівобічним керованим членом речення.

Морфологічним варіантом суб'єктної синтаксеми є давальний відмінок, для якого ця позиція вторинна. Вона позначена синкретизмом, нашаруванням на основне значення адресата вторинного суб'єктного значення. Порівняно з називним він має іншу сферу поширення, оскільки насамперед стосується суб'єкта стану-відношення, наприклад: *...вам, панове, видніше...* (М. Вінграновський); *...згодом нам стало легше* (Й. Струцюк); *Графоманові краще* (Л. Костенко); *Але жінкам було хороше! А Магді – найкраще!* (М. Вінграновський); *...їй-то найважче* („Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина”). Очевидно, що розглядане функціонування датива з предикатами стану, вираженими компаративними або суперлативними прислівниками, репрезентують тільки прості речення односкладного різновиду, базовими для яких варто вважати синтаксичні конструкції з неступеньованими прислівниковими формами, пор.: *...вовкові було легше* (М. Вінграновський) ← *Вовкові було легко*; *...і буде тобі легше* (М. Вінграновський) ← *І буде тобі легко*; *Платонові було <...> веселіше...* (М. Зарудний) ← *Платонові було весело*; *Та хіба нам <...> від цього легше* (Ю. Щербак) ← *Та хіба нам від цього легко*; *Мені (сьогодні) найрадісніше!* (М. Малиновська) ← *Мені сьогодні радісно!* ← *Мені сьогодні радісно!*

В обмежену лексико-граматичну групу варто об'єднати ступеньовані предикати стану, які передбачають поєднання їх із синтаксемою локативного суб'єкта: *На леваді стало холодніше* (М. Вінграновський); *На обороні було веселіше* (М. Вінграновський). За умови функціонування в суб'єктній позиції такі елементи зберігають вихідну семантику локативності, набуваючи супровідного значення суб'єкта. Семантичний суб'єкт реалізує тут місцевий відмінок, трансформаційно пов'язаний із називним, пор.: *У степу, і в небі, і на буграх стало ураз темніше* (М. Вінграновський) і *Степ, і небо, і*

бугри стали ураз темніші; ...в хатині відразу стало світліше (В. Малик) і *Хатина відразу стала світлішою*.

Зрідка локативну синтаксему, яку втягнуто в орбіту суб'єктності, репрезентує грамема родового або морфологізований прислівник, наприклад: *Біля груші було чомусь холодніше* (М. Вінграновський); *...навкруги ставало ще темніше* (І. Кирій); *...Там буде краще...* (Ю. Дольд-Михайлик); *...там хоч сухіше* (М. Вінграновський). У деяких випадках прислівниковий суб'єкт порівняння виступає як опорний компонент уточнювальних членів речення, що перебувають із ним у підрядному опосередкованому зв'язку. Опосередковані члени речення безпосередньо залежать від семантично спорідненого з ними прислівника місця й через його посередництво пов'язані з іншим членом речення, наприклад: *Там, вже на тій третій пахучій чебрецем горі, стало наче рівніше, прохолодніше і не так темно* (М. Вінграновський). За семантичною ознакою опосередкований та опорний члени речення тотожні або співвідносні як загальне/часткове.

Правобічна валентність стану-відношення відкриває об'єктну позицію субстанційної синтаксеми, що має свій набір семантичних і морфологічних варіантів. Об'єкт порівняння позначає особу або предмет, для яких характерна наявність однотипної зі суб'єктом порівняння ознаки, виявленої в останньому більшою або меншою мірою. Спеціалізованим морфологічним засобом об'єктної синтаксеми, що залежить від компаративних предикатів, виступає знахідний відмінок із прийменником *за* та родовий відмінок із прийменником *від* (зрідка *од*), наприклад: *...їм було легше [від інших. – Н. К.]* (М. Вінграновський); *...буде їм веселіше [за інших. – Н. К.]!* (М. Вінграновський). Прийменники *від* (із родовим відмінком) та *за* (із знахідним відмінком) тотожні й приблизно однаково поширені.

Закладені в компаративних предикатах стану-відношення потенції до поєднання з об'єктною синтаксемою передають підрядні частини порівняльно-об'єктних складнопідрядних речень³⁸. Вони побудовані за моделлю простого речення з двовалентними предикатами, вираженими формою вищого ступеня порівняння прислівників. Підрядна частина порівняльно-об'єктних речень описово позначає об'єкт порівняння й поєднана з опорним компаративом за допомогою сполучника *ніж* (*аніж*): *Тут їм буде і зручніше, і легше, ніж із нами у незатишному степу* (М. Вінграновський); *Нам <...> було*

не гірше, ніж воротареві... (В. Кава); *...а хіба мені легше було, ніж вам?* (В. Кава). Об'єктна позиція підрядної порівняльної частини виконує роль реченнєвого еквівалента прийменникових знахідного й родового відмінків, що є основними засобами вираження об'єктної функції при компаративних предикатах.

Об'єктну синтаксему, залежну від суперлативних предикатів стану-відношення, репрезентують звичайно родовий відмінок із прийменниками *з (із), серед* і зрідка – місцевий із прийменниками *у (в), на*: *А татарам <...> буде найліпше [з усіх. – Н. К.]...* (М. Вінграновський); *...їй було чи не наймиліше [з усіх. – Н. К.]* (Д. Міщенко). Однак частіше внаслідок семантичної самодостатності предиката вона зазнає імпліцитного вираження. Імпліцитний вияв об'єкта стану-відношення маємо тоді, коли суперлативний предикат вказує на ознаку, яку приймаємо за найбільшу порівняно не з якоюсь обмеженою сукупністю, а з усіма можливими її носіями, наприклад: *Так для всіх буде найліпше* (В. Густі); *...йому [корчмареві. – Н. К.] було найгірше...* (Г. Хоткевич); *...[їй. – Н. К.] було чи не найліпше* (П. Загребельний).

Такий самий валентний потенціал характерний і для прислівникових предикатів, що формують речення типу *(Зароблена) копійка краще за (крадений) карбованець* (Є. Березняк); *(Сякі-такі) вареники все ж краще варяниць* („Народ скаже, як зав'яже"); *...невольник для них нижче від худобини* (О. Бердник). Подані конструкції пов'язані дериваційними відношеннями з двома типами синтаксичних структур. З одного боку, вони засвідчують синтаксичну похідність від двоскладних речень із прикметниковим ступеньованим присудком, а з іншого – їх можна пов'язати мотиваційними відношеннями зі структурами, що зазнають редукції предиката, пор.: *(Добрий) собака краще за (злу) людину* („Народ скаже, як зав'яже") ← *(Добрий) собака кращий за (злу) людину* і *(Добрий) собака краще за (злу) людину* („Народ скаже, як зав'яже") ← *(Добрий) собака виглядає краще за (злу) людину*; *Кров – чи не найстрашніше, (якщо вона лється з людського серця)* („Київ", 1994) ← *Кров – чи не найстрашніша, (якщо вона лється з людського серця)* і *Кров – чи не найстрашніше, (якщо вона лється з людського серця)* („Київ", 1994) ← *Кров виглядає чи не найстрашніше, (якщо вона лється з людського серця)*. Зазначені прислівникові носії валентності відкривають дві іменникові позиції – позицію суб'єкта порівняння та позицію об'єкта порівняння. Суб'єкт представлений спеціалізованою

формою – називним відмінком іменника, наприклад: [*Ти. – Н. К.] гірше за бабу!*... (О. Гончар); *Раби рабів ще гірше, ніж раби* (Л. Костенко). Морфологічний варіант об'єктної синтаксеми – зазвичай підрядна частина: *Краще жінка сварлива, ніж дурна* („Народ скаже, як зав'яже”).

Двовалентний потенціал характерний також для прислівникових предикатів кількості-відношення, які за семантичними параметрами наближені до ознакових слів, виражених числівниками. З-поміж залежних субстанційних синтаксем варто звернути увагу на форму вираження суб'єкта – граему родового відмінка, що на формально-синтаксичному рівні корелює з присудком двоскладного речення: *...яких слів в українській мові найбільше [з усіх. – Н. К.]?* (І. Вихованець); *Найбільше їх [іменників. – Н. К.]*... (І. Вихованець).

В українській мові, крім зазначених типів ступеньованих предикатів, вирізняємо прислівникові предикати відношення. Їхня специфіка виявлена в тому, що вони, крім суб'єктної та об'єктної субстанційних синтаксем, вимагають компонента у формі інфінітива, який „...входить у граматичну систему української мови у ролі засобу початкової субстантивної морфологізації дієслова” [85, 81–82] й ускладнює семантико-синтаксичну структуру речення: *Міському жителю легше було залишати <...> квартиру* (Ю. Щербак); *Нам працювати було легше від інших; Найважче заперечити наклеп* (Ю. Мушкетик); *Та все ж найкраще – досягнути лісу*... (В. Малик). Отже, такі конструкції завжди неелементарні. На формально-синтаксичному рівні інфінітив виступає морфологічним репрезентантом підметової позиції й синтаксично набуває ознак відмінка як найважливішої граматичної категорії іменника. Зазначимо, що інфінітив у підметовій позиції співвідносний із називним відмінком іменників [85, 82]. Водночас прислівниковий предикат відношення корелює з формально-синтаксичною позицією присудка двоскладного речення, наприклад: *...легше стало <...> жити*... (В. Густі); *Руйнувати легше, ніж будувати* (В. Скуратівський); *...краще було б утекти раніше із села*... (В. Петльований); *Краще згинуть на людях від гестапівської кулі, ніж від тортур у катівні* (Є. Березняк); *...найкраще було б це зробити комусь з його вихованців*... (Ю. Смолич); *А найтяжче було прогудувати цих людей* (М. Зарудний); *Цим берегом найпростіше буде добиратися до сестри* (В. Малик). Підмет-інфінітив зосереджує в собі вимоги

узгодження з присудком, які визначають форми роду, числа та особи аналітичного компонента. Найчастіше складений іменний присудок, що становить поєднання морфеми-зв'язки *бути* зі ступеньованим прислівником, функціонує у формі третьої особи однини середнього роду, наприклад: *Мені приємніше буде вечеряти в товаристві* (Ю. Дольд-Михайлик); *Найпростіше було б <...> не робити пересадок* (Ю. Щербак); *Найкраще було б нап'ясти над нашим островом вітрило й попливти...* (Ю. Мушкетик).

Зрідка роль підмета виконує напівморфологізований субстантив – сполука „*бути* + прикметник”, наприклад: *Найгірше на світі – це бути малим...* (М. Зарудний). У цій позиції трапляється також переміщений із присудкової сфери аналітичний компонент „*бути* + іменник”, наприклад: *Однак бути українцем складніше, ніж навчитися грати на сопілці* (В. Слапчук). Абсолютну периферію формують складні структури, у яких аналогом підмета виступає одна з предикативних частин, пов'язана з іншою предикативним зв'язком, наприклад: *Краще, що він признався сам* (О. Бердник).

Із семантико-синтаксичного погляду у валентну рамку прислівникових предикатів відношення входять суб'єкт та об'єкт порівняння. Мовленнєву реалізацію суб'єкта здійснюють давальний та прийменниковий родовий відмінки іменників, наприклад: *Але чи не краще нам жити у мирі?..* (В. Малик); *Це мені найлегше уявити* (М. Руденко); *Для нього важливіше зберегти владу...* (В. Малик); *Для нас краще було носа розтовкти, ніж осоромитись перед учителем математики* (В. Кава); *...[для нас. – Н. К.] найліпше тікати...* (Ю. Опільський). Суб'єктні синтаксеми такого типу близькі до суб'єктів стану-відношення, але порівняно з ними формують дещо периферійнішу групу. Специфічна ознака цих синтаксем – позначення ними не тільки стану особи, а й її стосунку до діяльності, процесів мислення й под., пор.: *А от Андрію було гірше* (В. Кава); *І усвідомлювати це Києві було найболючіше...* (В. Малик) й *...Івану простіше було зважитись...* (О. Марченко).

Отже, у сучасній українській літературній мові маємо кілька концепцій щодо визначення статусу транспонованих прислівників, проте найбільшої уваги заслуговують ті, які ґрунтуються на семантичних, синтаксичних і морфологічних ознаках цих слів. Зважаючи на комплекс таких критеріїв, вирізняємо компоненти, що на семантико-синтаксичному рівні корелюють із предикатами стану,

стану-відношення, прислівниковими предикатами якості-відношення й відкривають одну чи дві валентно залежні позиції. Категорія валентності в аналізованому типі компонентів має похідний характер.

3.5. Валентність транспонованих числівників

У сучасній лінгвістиці не викликає заперечення той факт, що найрелевантнішим виступає чотириєдиний критерій виділення частин мови (семантичні ознаки, синтаксична роль, морфологічні показники та дериваційні особливості). Зважаючи на ці параметри, числівник зараховують до складу іменних лексико-граматичних класів слів. З-поміж останніх його вирізняють як частину мови із загальнокатегорійною семантикою кількості та специфічною квантитативною функцією. Як слушно наголошує І. Р. Вихованець, „призначення числівників виявляється насамперед у передаванні супровідного предикатного (кількісного) значення” [108, 155]. Варто зауважити, що семантичний критерій поряд із синтаксичним та морфологічним становить домінанту, оскільки „морфологічні категорії роду, числа і відмінка у числівникові або нейтралізовано, або модифіковано. Якоюсь мірою трансформовано чи знебарвлено також його синтаксичні особливості” [108, 152]. Таке твердження ґрунтується передовсім на відсутності в числівників виразно виявленої синтаксичної функції, абсолютно відмінної від інших частин мови. Зазвичай аналізовані компоненти як носії квантитативної семантики перебувають у первинній для них присубстантивній позиції, модифікуючи іменникове значення множини, „надаючи йому точної кількісної окресленості” [108, 152]. Разом з іменниками числівники становлять функційно-семантичну єдність, що виступає у власне-іменниковій сфері підмета або керованого члена речення, пор.: *Ішли в тому сутінку два їжачки...* (В. О. Шевчук) і *...два сні вона побачила сьогодні...* (В. О. Шевчук); *Він купив дванадцять томиків у букініста, видання 30-х років...* (В. Дрозд); *Тільки минулого року трудящі придбали сімнадцять телевізорів, дев'ять пральних машин, двадцять шість велосипедів, тридцять мотоциклів* (В. Дрозд). Менш поширена їхня атрибутивна роль: *...а поряд з ним, на другій тичці, майоріла золотиста корогва із зображенням змія-дракона з трьома головами* (В. Малик).

Крім первинного функціонування, числівникові форми виконують роль вторинних репрезентантів предикативної сфери. У трансформованих реченнєвих побудовах аналізовані компоненти виступають синтаксичними еквівалентами дієслова, відображаючи явище міжчастиномовної транспозиції й у такий спосіб увиразнюють свою похідність. На ґрунті функційних характеристик розглянемо структури вказаного типу. На думку В. Г. Адмоні, „для граматичних явищ як однієї з найважливіших ознак характерна багатовимірність. Це означає, що тому самому граматичному явищу зазвичай властиві такі ознаки, які лежать у різних площинах, <…> тобто належать до різних вимірів” [5, 35]. Орієнтація на різні виміри дає змогу аналізувати предикатні компоненти, виражені числівниками, у стосунку до трьох мовних рівнів: семантичного, морфологічного й синтаксичного. У лінгвістичній літературі своєрідна семантична типологія предикатів кількості належить Н. М. Попович. Беручи до уваги числівникові й нечислівникові морфологічні репрезентанти, вона виокремила шість основних різновидів указаних компонентів на позначення: 1) власне-кількості (точно означеної кількості); 2) неозначеної кількості; 3) приблизної кількості; 4) розподільної кількості; 5) кількості-відношення; 6) динамічно-кількісної ознаки [361, 4–5]. Певною мірою близька до поданої класифікація предикатів кількісної ознаки, запропонована Н. В. Каверою. Поклавши в основу характер та спосіб вираження кількості, дослідниця виділила чотири значеннєві групи аналізованих одиниць: 1) предикати означеної кількості; 2) предикати неозначеної кількості; 3) предикати приблизної кількості; 4) предикати розподільної кількості. У межах першої групи Н. В. Кавера вирізняла три підгрупи ознакових слів (предикати власне-кількості, предикати збірної (сукупної) кількості, предикати кількості частин від цілого), які корелюють із семантичними розрядами числівників. Крім того, автор подає докладну диференціацію предикатів другого типу, які об’єднано в п’ять підгруп [216, 14–15]. Специфіка класифікацій обох дослідниць полягає в тому, що вони взяли до уваги широкий спектр морфологічних засобів вираження – поряд із числівниками проаналізовано інші частиномовні класи слів, а також фразеологізми та порівняльні звороти. У нашій праці маємо на меті здійснити опис предикатів кількості, засобом експлікації яких виступають лише числівники. За значеннєвими параметрами в межах вказаного типу предикатних синтаксем вважаємо за доцільне вирізнити предикати кількісної

ознаки та предикати кількісно-вікової ознаки, які займають особливе місце в граматичній системі невербоцентричних носіїв валентності. Морфологічними репрезентантами компонентів першого типу можуть виступати всі семантичні розряди числівників: власне-кількісні, збірні, дробові, неозначено-кількісні, наприклад: *...Хабіджа з'явилася не сама, їх було дві* (М. Вінграновський); *Їх було небагато – всього кількесот...* (М. Вінграновський); *Було їх немало* (Д. Міщенко); *Що він їм розкаже? Як із сімнадцяти їх залишилось п'ятеро?* (О. Гончар). На позначення предикатних синтаксем кількісно-вікової ознаки функціонують переважно власне-кількісні числівникові форми, рідше – дробові: *...найстаршій дівчинці – дванадцять...* (Ю. Мушкетик); *Орлику півтора місяця...* (М. Вінграновський). Предикати кількісної та кількісно-вікової ознак вказують на чітко визначену, приблизну або недиференційовану кількість, наприклад: *Мені було тоді шістнадцять років* (Ю. Яновський); *Років йому було за п'ятдесят* (Ю. Яновський); *Було їх немало* (Д. Міщенко).

Обидва типи ознакових слів на формально-синтаксичному рівні корелюють зі складеним іменним присудком із числівниковою основною частиною, „який називають числівниковим різновидом іменного складеного присудка” [138, 99–100]. Аналізовані мовні одиниці зі значенням квантитативності, виконуючи роль присудка, набувають дієслівних категорій часу, способу, а також виду, що виражено в них аналітично: за допомогою аналітичної морфемі-зв'язки *бути* або аналітичних напівморфем типу *ставати/стати*: *Було їх восьмеро* (Ю. Мушкетик); *Материків на земній кулі шість* (В. Пестушко); *...їх четверо: троє в чорних сурдутах, посередині – священик у сутані* (Р. Іваничук); *...стане їх зразу тисяч із десять* (М. Вінграновський). Це дає змогу кваліфікувати їх як функційні еквіваленти дієслова. У межах числівникових предикатів кількісної ознаки К. Г. Городенська виділяє ще один різновид цих синтаксем – компоненти зі „зв'язковими елементами, серед яких дієслівні невластне-зв'язки *становити, дорівнювати, досягати/досягнути, налічувати, нараховувати, сягати/сягнути* та ін.), та числівниково-іменниковою сполукою в ролі складеного присудка” [138, 100], наприклад: *Загальна площа поверхні Землі становить 510 млн. км кв.* (В. Пестушко); *Сукупний борг до кінця березня 2010 року досяг 300 мільярдів євро* (Г. Уварова); *У 2010 році кількість компаній з українським та російським капіталом на острові*

Афродіти сягнула 1,8 тисяч („Українська правда”, 2011). Дослідниця наголошує на семантичній неелементарності таких синтаксичних одиниць.

Подібну будову мають присудки та головні компоненти односкладних речень, співвідносні з присудками, які на семантико-синтаксичному рівні корелюють із предикатами кількісно-вікової ознаки. Вони вказують на вікову характеристику особи чи предмета й подібно до ознакових слів попередньої групи становлять таку сполуку: зв’язка *бути* (напівзв’язки *виповнитися, мати, минути*) + числівник + іменник *рік* у потрібній відмінковій формі, наприклад: *Іванові-Владиславові було на той час дванадцять років* (П. Загребельний); [*Батько. – Н. К.*] ...*загинув, коли Іванові не виповнилося й десяти років* (Ю. Мушкетик); *У 1900 році їй виповнилось 36 років* (Р. Горак); *Киліяні тоді сповнилось дванадцять років* (Ю. Мушкетик); *Гаврило-Радомир <...> мав лише дванадцять років* (П. Загребельний); *...ця річ має понад тисячу років* (П. Загребельний). У деяких контекстах унаслідок великої семантичної самодостатності предиката іменниковий компонент *рік* зазнає імпліцитного вираження. Пор.: *Йому всього лише яких-небудь п’ятдесят років* (М. Вінграновський) і *...його батькові було шістдесят сім...* (М. Вінграновський); *...вісімнадцять йому якраз в Пилипівку вже було* (М. Вінграновський).

Предикати кількісної та кількісно-вікової ознаки структурують двокомпонентні синтаксичні побудови. Розглядаючи вказаний тип речень на тлі семантико-синтаксичного рівня, Г. О. Золотова зарахувала їх до групи квантитативних конструкцій³⁹ [203, 35]. За такого функціонування числівники виконують роль невербоцентричних носіїв валентності. Предикати кількісної та кількісно-вікової ознаки, репрезентовані числівниковими формами, вимагають обмеженої кількості залежних субстанційних синтаксем, а саме суб’єкта, який перебуває в лівобічній позиції. Відповідно до семантичного типу ознакового слова вирізняємо суб’єкт кількісної ознаки та суб’єкт кількісно-вікової ознаки, наприклад: *Всього в Острозі воріт двоє* (М. Вінграновський); *...дівчат було четверо...* (М. Вінграновський); *Пастухів було п’ятеро...* (Ю. Мушкетик); *Синові – дев’ятнадцять*. Аналізованим предикативно вживаним числівникам надають статусу одновалентних, наприклад: *А качок було дев’ять!* (М. Вінграновський); *Мені сорок сім* (М. Вінграновський).

На двокомпонентність такого типу синтаксичних одиниць вказують Г. О. Золотова [203, 133], І. Р. Вихованець [108, 182], К. Г. Городенська [137], О. Г. Межов [304, 66] та ін.

Морфологічний вияв субстанційної синтаксеми кількісної ознаки пов'язаний із грамемою родового відмінка. Перебуваючи в лівобічній валентній позиції, український генітив позначає людей, тварин, рослини, предмети тощо, наприклад: *Народу, без ярмаркових, тисяч зо дві, зо три* (М. Вінграновський); *...слов'ян серед них налічувалось вісім тисяч* (Д. Міщенко); *...чому ковили так мало?* (М. Вінграновський); *...було їх [шабель. – Н. К.] штук сто, не менше* (М. Вінграновський); *...їх [хмарок. – Н. К.] було дві* (М. Вінграновський). У сучасному мовознавстві склалося два погляди на трактування статусу залежного від кількісних предикатів родового відмінка. Традиційно його вважають керованим членом речення, або додатком. Останнім часом, услід за І. Р. Вихованцем, деякі дослідники потрактовують залежний від числівника родовий відмінок як підмет із нетиповою формою вираження, пов'язаний із присудком предикативним зв'язком, формою координації [88, 111; 361, 7]. Двоскладними на формально-синтаксичному рівні виступають також конструкції з присудком, що, крім зв'язки, містить числівниково-іменникову сполуку, однак від попередніх такі побудови відрізняють іншою формою вираження суб'єкта – номінативом, наприклад: *Таляр на той час дорівнював приблизно трьом золотим* (Р. Іваничук); *Ескадра миколаївських псевдоматросів нараховувала всього кілька шаланд та каюків...* (Ю. Яновський); *Корпорація стамбульських жебраків <...> налічувала понад сім тисяч чоловік* (П. Загребельний); *...з'єднане руське військо <...> налічувало понад двадцять тисяч воїв* (В. Малик); *У сонячний день тінь від дерева становить 16 м. У той самий час тінь від хлопчика, який має зріст 1,5 м, дорівнює 2 м* (Г. Бевз).

Статус периферійності мають предикати кількісної ознаки, у валентній рамці яких перебувають субстанційні синтаксеми, що містять супровідне локативне значення, а отже, засвідчують семантичне ускладнення. Такий компонент деякою мірою тяжіє до детермінантної сфери. Наприклад: *До Голованівська було тридцять кілометрів...* (М. Вінграновський).

До неспеціалізованих засобів вираження суб'єктної синтаксеми належать вторинні субстантиви, що увиразнюють семантичне

ускладнення суб'єкта кількісної ознаки й відповідно всієї реченнєвої побудови. За такого функціонування субстанційна синтаксема як компонент предметної семантики репрезентує згорнуте семантично елементарне речення й потрапляє у відкриту предикатом кількості суб'єктну позицію. Семантично ускладнена синтаксема, подібно до власне-суб'єкта кількісної ознаки, також представлена формою родового відмінка, який на формально-синтаксичному рівні корелює з підметовою позицією. Проте релевантна ознака похідного підмета полягає в тому, що він представлений відпредикатним іменником, який виник унаслідок перетворення дієслівного предиката базового речення. Дериґаційні властивості цього компонента зумовили нейтралізацію визначальних граматичних категорій дієслова та набуття категорійних характеристик власне-іменників, наприклад: *Вибухів було два* („Експрес”, 2010).

До переліку морфологічних засобів вираження суб'єкта кількості належать сполуки, що на формально-синтаксичному рівні корелюють зі складеним підметом, наприклад: *...їх з малечєю майже сто* (М. Вінграновський).

Окремий тип становлять речення з предикатами кількісної ознаки, які також сформовано внаслідок об'єднання в одну просту ускладнену структуру кількох вихідних конструкцій. Такі синтаксичні одиниці семантично складні за стосунком до позначуваної ситуації, але на рівні формально-граматичної структури для них характерна монопредикативність, наприклад: *У Булими Куцевича душ із п'ятсот жовнірів* (М. Вінграновський) ← *Булима Куцевич має жовнірів + Жовнірів душ із п'ятсот*; *У Станіславського команда з орендарів – триста* (М. Вінграновський) ← *Станіславський має команду з орендарів + Команда з орендарів – триста*.

Спільна особливість, що споріднює предикати кількісної та кількісно-вікової ознаки, – наявність лівобічної суб'єктної синтаксеми. Проте в реченнєвих побудовах із предикатами другого типу суб'єкт репрезентовано не генітивом, а зазвичай дативом, який на формально-синтаксичному рівні виступає керованим членом речення, наприклад: *...вам тридцять п'ять років...* (М. Вінграновський); *Було мені тоді, дев'ятого травня сорок п'ятого року, вісім з половиною років, ще й два дні* (М. Вінграновський); *Дідові було п'ятдесят* (М. Вінграновський). На відміну від конструкцій із предикатами кількісної ознаки, які належать до сфери двоскладних

із нетиповою формою вираження підмета – родовим відмінком, синтаксичні одиниці із суб'єктом, позначеним дативом, корелюють з односкладними безособовими структурами. Крім того, предикати кількісно-вікової ознаки можуть структурувати й двоскладні з формально-синтаксичного боку речення з підметом-номінативом: *Кошовий мав літ під шістдесят...* (Ю. Мушкетик). Із семантико-синтаксичного боку такі конструкції неелементарні, що підкреслює форма вираження предиката. У ролі суб'єктної синтаксеми засвідчені як назви істот, так і неістот, наприклад: *Орлику півтора місяця...* (М. Вінграновський); [*Селім. – Н. К.*] *мав лише п'ять років* (П. Загребельний); *Раз так, то Софії – дев'ятсот п'ятдесят років* (П. Загребельний); *...держави їхня налічує вже кількасот літ...* (П. Загребельний).

Отже, у сучасній українській мові числівникова валентність має похідний характер, оскільки лексеми з кількісним значенням набувають її лише внаслідок синтаксичного переходу до сфери дієслова. За такого функціонування числівники формують два типи одновалентних предикатів: предикати кількісної ознаки та предикати кількісно-вікової ознаки. Суб'єктний компонент зазвичай репрезентують грамемми родового (у реченнях із предикатами кількісної ознаки) та давального (у реченнях із предикатами кількісно-вікової ознаки) відмінків.

3.6. Валентність транспонованих іменників

На ґрунті слов'янських та інших індоєвропейських мов нагромаджено великий фактичний матеріал й апробовано різні підходи до вивчення однієї з найскладніших граматичних категорій – категорії валентності. Проте й дотепер потребує вдосконалення методика дослідження валентного потенціалу різних лексико-граматичних класів слів у конкретних мовах. Найперспективніші на сьогодні нові набутки загальної теорії валентності на основі комплексного вивчення лексичних, морфологічних, синтаксичних і транспозиційних характеристик її носіїв. Крім дієслова як головного носія валентності, у лінгвістиці все частіше акцентують увагу на валентному потенціалі інших частиномовних класів слів. Найменш досліджені в цьому плані вторинні іменники із семантикою

опредметненої дії, процесу, стану, якості, яких у Словнику української мови в 11-ти томах зафіксовано понад 3000. Наявність таких іменникових форм, на думку І. Р. Вихованця, є „віддзеркаленням дериваційних відношень між частинами мови, механізму транспозиції” [108, 17]. Розрізняючи три ступені транспозиції (синтаксичний, морфологічний, семантичний), варто зазначити, що іменники мають стосунок до всіх її різновидів, хоча й неоднаковою мірою. Як відомо, початковий синтаксичний ступінь транспозиції передбачає функціонування слова в позиції іншої частини мови. Відповідно до цього про наявність синтаксичного різновиду субстантивації засвідчує дієслівна або прикметникова форми, які виконують роль підмета чи керованого члена речення, наприклад: *Не казали „іди”, „сідай”, „працюй”, „почекай”, а – „іти”, „сідати”, „працювати”, „почекати”* (П. Загребельний); *[Професор Отава – Н. К.] не казав „прошу”, взагалі нічого не просив – вимагав...* (П. Загребельний); *Не сотворив нікому зла Знайомий мій ніколи* (М. Луків); *Старий співав без гриму і гримас* (Л. Костенко); *Кожен буває великим бодай раз за життя* (П. Загребельний).

Синтаксичне закріплення дієслова та прикметника в іменниковій позиції можуть супроводжувати зміни в їхньому морфологічному оформленні, що репрезентує морфологічний різновид віддієслівної та відприкметникової субстантивації. За такої умови дієслово та прикметник перетворюються на морфологічний іменник, набуваючи водночас іменникового категорійного вираження. Наприклад: *...надто урочистим і незвичайним було все, що творилося високо вгорі: тихе похитування ярої міді, голубий спокій неба, темне калатання несамовитих язиків і солодкі голоси самодзвонних дзвонів* (П. Загребельний); *Смуток нащадків – як танець бджоли, Танець бджоли до безсмертного поля* (Л. Костенко). Щодо відприкметникової морфологічної транспозиції, то вона не відбувається безпосередньо, оскільки проміжну ланку між вихідним прикметником і похідним іменником становить предикативний прикметник, тобто той, що синтаксично спрямований до дієслівної сфери. Отже, перетворення вихідного прикметника на похідний морфологічний іменник відбувається за моделлю дієслова [108, 117], наприклад: *Він уже дістався греблі, сховався в затінок зелених верб і ждав учителя* (В. А. Шевчук) → *Вербви були зелені* → *Зелень верб*. На думку І. Р. Вихованця, „транспозиція відбувається у два такти: вихідний

атрибутивний прикметник → предикативний прикметник → відприкметниковий морфологізований іменник-синтаксичний дериват” [108, 117].

Ознакою периферійності позначений завершальний ступінь транспозиції – семантична віддієслівна та відприкметникова субстантивація. За такої умови вторинний дериват втрачає відповідне вихідне значення динамічності або якості й набуває семантики реальної предметності, поповнюючи групу власне-іменників, наприклад: *У неділю, зразу ж після обідні, старенький Кошиців наймит запряг кобилу у візок, накрив **сидіння** з сіна квітчаним килимом і під'їхав до брами* (В. А. Шевчук); *Великий князь востаннє помахав рукою братові Ярославу, що стояв на причалі, щільніше закутався в кожуха і сів на заслани ведмежою шкурою **сидіння** під дерев'яним дашком в носовій частині човна поряд із Славутою* (В. Малик); *Хворий тоді насторожувався, повертав голову до віконця над полком і довго дивився на невеличкий клаптик під старою сірою щепкою, де вже рябіла перша тендітна **зелень*** (В. А. Шевчук).

Отже, всебічне дослідження дериваційних ознак іменників дає змогу стверджувати, що цьому лексико-граматичному класу слів властиві три ступені транспозиції, з-поміж яких центр формує морфологічний різновид віддієслівної та відприкметникової субстантивації, напівпериферію – синтаксичний, а периферія представлена семантичним ступенем транспозиції. Об'єкт нашої уваги становлять вторинні субстантиви, що мають стосунок до морфологічного ступеня.

Для транспонованих до сфери іменника одиниць характерна не тільки зазвичай складніша порівняно з непохідними компонентами структура, але й система специфічних морфологічних показників. Набуваючи іменникових граматичних ознак, деривати водночас зберігають деякі елементи категорійного значення вихідної частини мови, з-поміж останніх варто вказати на категорію валентності. Це дає підстави трактувати валентність віддієслівних та відприкметникових іменників як похідну міжрівневу категорію.

У сучасній українській мові значну частину вторинних субстантивів становлять віддієслівні компоненти, утворення яких зумовлене переміщенням дієслова з позиції реми в позицію теми, унаслідок чого відбувається конденсація висловлення. Як зазначає І. Р. Вихованець, „переміщення ремного компонента в позицію теми зумовлюється тим, що після породження висловлення його рема стає темою наступного висловлення, тобто те, що було метою повідомлен-

ня в попередньому висловленні, стає даним, відомим у наступному висловленні. Компонент у функції теми морфологічно закріплюється у формально-синтаксичній позиції підмета” [85, 143]. Набуваючи категорійних ознак іменника, аналізовані субстантиви не втрачають повністю семантики динамічності. Часткова нейтралізація значення дії, процесу чи стану, зумовлена іменниковою позиційною закріпленістю, спричиняє появу вторинних субстантивів, що вказують відповідно на опредметнені дії, процеси, стани. Підтвердження такого теоретичного положення знаходимо в Л. В. Щерби: „Ідея дії в цьому слові заглушена, а рельєфно виступає ідея субстанції” [469, 67]. Для вторинних субстантивів характерне суфіксальне творення (за допомогою суфіксів *-анн'-*, *-інн'-*, *-ім-*, *-б-*, *-оц-*, *-ель*, *-т'-* та ін.) і безафіксне: *зітхання*, *мовчання*, *тремтіння*, *бренькіт*, *журба*, *зздоровці*, *погибель*, *виття*, *плач*, *відблиск*, *спів*, *шелест*. Наприклад: *Рівномірне стукотіння мотора, струмування легкого вітерця в розпашіле лице, зустрічні човни, – з деяких чути вітальні вигуки, звернені до Лободи та його супутників, – і знову простір надвечірнього Дніпра...* (О. Гончар); *Тупім* драгунів лунає знову і знову... (Б. Лепкий); *Служба* Марка легка, не клопітна (Ю. Мушкетик); *Плавба* їх була важка – супроти течії... (Ю. Мушкетик); *...тож нещирі були пестоці* Тургани... (Р. Іваничук); *...десь насувалася гроза, били блискавиці, розколював небо грім, та тільки не тут, не в цій приємній тиші, де тільки биття* твого серця та ще чийогось... (П. Загребельний); *Ритм життя* визначається тут змінами пір року, погодою, стихіями, відлік часу ведеться від одної події до другої: *лавина, розлив ріки, загибель скота, укус змії, напад* грабіжників і *війна, війна, війна* (П. Загребельний); *Спів* дівчат доноситься здаля (Р. Братунь).

Як відомо, у лінгвістиці дослідники здебільшого вирізняють одновалентні–семивалентні типи дієслівних предикатів. Варто зазначити, що на відміну від вихідних форм для віддієслівних іменників характерне згасання їхніх валентних позицій. Зазвичай у мовленні функціонують одно-, дво- та тривалентні вторинні субстантиви. Полівалентні деривати вживані рідше. Крім того, підкреслюючи синтаксичну своєрідність побудов із віддієслівними іменниками, необхідно наголосити на деяких специфічних особливостях валентного вияву аналізованих одиниць. В українській мові віддієслівні іменники мають досить складні й різноманітні сполу-

чувальні можливості. Поєднання предикатів із відповідними партнерами в певному оточенні не випадкові й не довільні. Вони підпорядковані своєрідним закономірностям, які передбачають семантичну сумісність опорного та залежного компонентів. Крім змістової співвідносності, зв'язок слів у словосполученні та реченні зумовлений і формальними параметрами мовних одиниць. Через те керування віддієслівного деривата іменниками варто розглядати у двох аспектах: в аспекті семантичної сумісності вторинного субстантива й підпорядкованих йому іменників, об'єднаних спільністю змістових ознак; в аспекті формального вияву залежних компонентів, що полягає у вираженні їх відповідними відмінками. Орієнтація на вказані особливості дає змогу акцентувати увагу на правобічній суб'єктній позиції, тоді як суб'єкт, валентно зумовлений іншими типами предикатів, перебуває у звичній для нього лівобічній сфері. До складу диференційних ознак належить також формальний вияв суб'єктної синтаксеми, оскільки називний відмінок, традиційно закріплений за суб'єктом, не виступає тут основним морфологічним варіантом. Залежно від валентного потенціалу віддієслівного субстантива роль суб'єктної доміанти виконують родовий та орудний відмінки, для яких характерна поява додаткових супровідних значень. Далі дельніше зупинимося на валентних класах дериватів іменникового типу.

До сфери поширених варто зарахувати віддієслівні іменники, що вимагають тільки одного залежного контекстного партнера. Одновалентні вторинні субстантиви найчастіше мають значення: 1) мовленнєвої діяльності: *бурмотіння, твалт, крик, мовчання* тощо: ...*бурмотіння* *попа* (В. О. Шевчук); ...*твалт* *наймитів* (Ю. Мушкетик); ...*крик* (*загадково-мудрої*) *султанши*... (П. Загребельний); ...*варзякання* (*есе-сівського*) *офіцера*... (П. Загребельний); ...*мовчання* *пана Стефана*... (В. А. Шевчук); ...*патьякання* *слуг*... (В. О. Шевчук); 2) опредметненої діяльності осіб за їхніми професійними ознаками, соціальним станом, уподобаннями: *директорування, дівування, козакування, овдовіння, учителювання*: ...*козакування* *отамана*... (Ю. Мушкетик); ...*овдовіння* *Марини*... (Р. Іванчук); ...*дівування* [*Неоніли*. – Н. К.] (В. О. Шевчук); ...*митарювання* [*хлопця*. – Н. К.]... (В. О. Шевчук); (*Вчорашнє*) *шинкування* [*Сірка*. – Н. К.]... (Ю. Мушкетик); 3) опредметнених звуків, властивих предметам, птахам, тваринам: *бренькіт, виття, вищання, гуркіт, теллотання, кудкудакання, кувікання, рев, рипіння, свист, скрегіт, стук, тріск, луск, шелест*:

...**гуркіт** тулумбасів і **вищання** флейт... (Ю. Мушкетик); ...**тріск** пожежі, **луск** самопалів, <...> (**жалісний**) **рев** худоби... (Б. Лепкий); ...**свист** куль... (Б. Лепкий); ...**рипіння** возів, <...> **гелготання** й **кудкудакання** птиці, **кувікання** свиней... (П. Загребельний); ...**рипіння** воріт... (П. Загребельний); 4) опредметненої взаємної дії: вальсування, об'єднання: ...**об'єднання** (всіх) племен (половецьких)... (В. Малик); 5) фізичного стану людини: здригання, кашляння, стогін, тремтіння: ...**здригання** тіла... (П. Загребельний); ...**покашлювання** дядьків... (В. О. Шевчук); ...**стогін** (катованого) Наливайка... (Р. Іваничук); ...**тремтіння** Юрія... (Р. Іваничук); 6) фізичні властивості предметів: блиск, блищання, сяяня: ...**сяяння** срібла... (П. Загребельний); 7) запаху: запах, пахтіння: ...**запах** ладану... (В. О. Шевчук); ...**пахтіння** (спітнілих) тіл... (П. Загребельний); 8) опредметненого стану навколишнього середовища: світання, смеркання; 9) існування або неіснування когось/чогось: існування, зникнення: ...**існування** колонії... (Р. Іваничук); ...**існування** (якогось там) князя... (П. Загребельний); ...**зникнення** Паливоди... (П. Загребельний); 10) опредметнені процесуальні явища флори: буяння, досягання, доцвітання, проростання, цвітіння: ...**буяння** зелені... (В. Малик); ...**цвітіння** лип... (В. А. Шевчук); 11) початок, закінчення, перетворення чогось, процес переходу в інший стан, певні зміни: горіння, завершення, замерзання, скресання, танення: ...**закінчення** літа... (В. О. Шевчук); ...**завершення** (всіх загрозливих) пригод... (П. Загребельний); **Скресання** річки... (В. А. Шевчук); ...**танення** снігів... (В. Малик); 12) фізіологічні процеси істот або персоніфікованих предметів: дрімання, недосипання, старіння, схуднення, спання: ...**недосипання** князя... (П. Загребельний); ...**спання** Лавріна... (Ю. Мушкетик); 13) психо-фізичних станів й емоційно-психічних процесів істот: відчай, виснаження, зітхання, обурення, плач, ридання, лютування, хвилювання: ...**відчай** імператриці... (П. Загребельний); ...**виснаження** людей... (П. Загребельний); ...**зітхання** (старого) дзвонаря (Ю. Яновський); ...**обурення** Рогатинця... (Р. Іваничук); ...**плач** дитини... (В. А. Шевчук); ...**ридання** (мордованих) людей... (Б. Лепкий). Аналізовані відпредикатні компоненти формують словосполучення, які виступають наслідком згортання реченнєвої структури з одновалентним дієсловом. „Транспозиція речення у словосполучення супроводжується звичайно збереженням семантичної предикатно-суб'єктної структури вихід-

ного речення” [84, 148]. Семантико-синтаксична валентність таких одновалентних віддієслівних іменників ґрунтується на субстанційних (предметних) відношеннях іменника до іншого іменника й зумовлює виділення суб’єктного компонента, який із лівобічної позиції прямує в правобічну, пор.: ...наші діти та жінки плачуть (І. Пільгук) і Деся вирвався плач жінок, дітей (І. Пільгук); ...зів’яле осіннє листя <...> пахне ще пронизливіше, ніж молоде (П. Загребельний) і ...ще й паморочив голову прохолодний запах осіннього листя (П. Загребельний). Подані структури увиразнюють наявність двох корелятивних пар: 1) власне-дієслівний предикат – предикат у формі віддієслівного іменника; 2) суб’єкт, репрезентований номінативом, – вторинний суб’єкт у родовому відмінкові. Шлях трансформації виглядає так: ...той шлях страшний, те крякання ворон мені у пам’ять врзались назавше (Л. Костенко) ← Ворони крякають. Процес дериваційних перетворень структурних компонентів речення у словосполучення свідчить про похідний, транспозиційний характер родового присубстантивного відмінка, який ґрунтується на підметовому називному. Виражаючи значення суб’єкта, родовий відмінок іменника вказує на належність певних дій як певних субстанцій їхнім суб’єктам-власникам. Транспонований у сферу називного відмінка генітив є носієм не лише суб’єктності, а й містить нашарування значення атрибутивності. У такий спосіб, послаблюючи семантику предметності іменника, родовий виконує суб’єктно-атрибутивну функцію, наприклад: Чується рип журавля біля криниці, неголосна жіноча розмова, покашлювання дядьків, які смалють на призьбах люльки з вишневого кореня, <...> поквоктування курей, що всідаються на сідалі (В. А. Шевчук). Лексичний спектр суб’єктної синтаксеми в родовому відмінку надто широкий, він охоплює назви осіб, тварин, птахів, предметів, речовин, рослин, природних явищ, наприклад: ...страждання простих людей його цікавили мало... (М. Олійник); ...і тоді виразнішим став скрип журавля над колодязем, брязкання відер, мекання овець на оборах (М. Олійник); ...тьохкання його магнітофонних солов’їв (О. Гончар); ...гупання яблук в саду у присмерку... (О. Довженко); ...дзюркіт вод і людських голосів, клекотання крові... (П. Загребельний); ...льодохід, повідь, розцвітання квітів, ріст коріння... (О. Довженко); ...завивання пурги... (О. Гончар).

Специфічна семантика залежного компонента в суб'єктній позиції, поєднаного з віддієслівним дериватом зі значенням процесуальності, часто зумовлює появу власне-прикметника. Наприклад: *...ні квоктання курей, ні **півнячого** співу, ні іржання коней, ні мукання корів* (В. А. Шевчук).

У сучасній українській мові найбільш значна щодо кількісного складу група двовалентних віддієслівних іменників. Дослідження фактичного матеріалу дає змогу встановити основні закономірності сполучуваності залежних компонентів з указаним типом опорних вторинних субстантивів. Із цього приводу варто зазначити, що лівобічна валентність зазвичай тут не представлена, а правобічна відкриває одну суб'єктну позицію та, крім того, одну з чотирьох субстанційних синтаксем – об'єктну, інструментальну, адресатну або локативну: *...командування [Мазети. – Н. К.] над кінницею...* (Б. Лепкий); *...любов [матері. – Н. К.] до Ждана* (В. Малик); *...гра [Гордія Гладкого. – Н. К.] на скрипці* (І. Пільгук); *...перебування [Івана Франка. – Н. К.] в Лоліні...* (Р. Горак).

Словосполучення з двовалентними віддієслівними дериватами подібно до одновалентних також перебувають у трансформаційних зв'язках із вихідними реченнєвими структурами, проте процес перетворення тут дещо складніший. Услід за І. Р. Вихованцем вважаємо, що дериваційною базою словосполучення з віддієслівним іменником слугує пасивна конструкція, яка містить об'єкт у формі номінатива та суб'єкт, репрезентований орудним відмінком. Водночас пасивна структура вказаного типу виступає наслідком трансформації активної реченнєвої побудови із суб'єктною синтаксемою в називному відмінку та об'єктною в знахідному відмінку. „У такому разі родовий суб'єктний і родовий об'єктного суб'єкта ґрунтуються безпосередньо не на двох відмінках – називному і знахідному, а тільки на називному. Варто говорити лише про опосередковані через називний відмінок зв'язки родового із знахідним. Шлях трансформації виглядає так: знахідний → називний → родовий...” [84, 149]. Наприклад: *...Тарас Григорович **прочитав** поему...* (В. А. Шевчук) → *Поема **прочитана** Тарасом Григоровичем → **Прочитання** поєми Тарасом Григоровичем; ...уруси **захопили** мої вежі...* (В. Малик) → *Вежі захоплені урусами → **Захоплення** веж урусами; Компанії **фінансували** промислове виробництво → **Промислове** виробництво **фінансоване** компаніями → **Фінансування** компаніями промислового*

виробництва, (будівництво залізниць за рахунок продажу населенню своїх акцій створювали практично необмежені можливості для їх зростання) (Т. Ладиченко). За умови перетворення речення з дієслівним предикатом на синтаксичну одиницю з віддієслівним субстантивом маємо синтаксичну похідність ядерних активних речень, за яких змінено їхню формально-синтаксичну структуру, але збережено лексичне наповнення й характер узагальнено-семантичних відношень між компонентами [82, 193]. Регулярна похідність пасивних конструкцій від активних із відповідними трансформаціями відмінків свідчить про можливість утворення субстантивних словосполучень від пасивних речень, а не від дієслівних словосполучень з опорним перехідним дієсловом. Типові похідні конструкції такого виду – тричленні субстантивні сполуки з орудним відмінком суб'єкта, похідним від називного суб'єктного в активних конструкціях, наприклад: *...визволення* [Ігорем. – Н. К.] (сіверянських) воїнів... (В. Малик) ← Сіверянські воїни *визволені* Ігорем ← Ігор *визволив* сіверянських воїнів; *...поневолення* панами селян (В. А. Шевчук) ← Селяни *поневолені* панами ← Пани *поневолили* селян; *...захоплення* половцями її [землі. – Н. К.]... (В. Малик) ← Вона *захоплена* половцями ← Половці *захопили* її; *Дослідження* вірусу поліедрозу шовкопряду [С. М. Гершензоном. – Н. К.] (розпочалося наприкінці 50-х років) („Біотехнологія”, 2009) ← Вірус поліедрозу шовкопряду *досліджуваний* С. М. Гершензоном ← С. М. Гершензон *досліджував* вірус поліедрозу шовкопряду. Отже, зміни трансформаційного характеру відбуваються в такому порядку: активна конструкція (із називним суб'єкта та знахідним прямого об'єкта) → пасивна конструкція (із називним об'єкта й орудним суб'єкта) → відреченнєве субстантивне словосполучення.

Крім поданих перетворень, в українській мові простежуємо безпосередню трансформацію активних реченневих побудов із перехідними предикатами в словосполучення з віддієслівним субстантивом. За такої умови номінатив виступає репрезентантом не об'єктної позиції, а суб'єктної. Наприклад: *Санька любила брата...* (Г. Тютюнник) → *Любов Саньки до брата*; *Леся ненавиділа тих далеких людей, які осиротили Антона й Павлика...* (М. Олійник) → *Ненависть Лесі до тих далеких людей, які осиротили Антона й Павлика*; *...третьій рік безнадійно кохає Степура* [Мар'яну – Н. К.] (О. Гончар) → *Кохання Степури до Мар'яни*; *Антох* <...>

переміг хвилиний страх і зневіру (Р. Іваничук) → *Перемога Антоха над хвилиним страхом і зневірою*.

Розглядаючи функціонування двовалентних віддієслівних дериватів, доцільно наголосити на морфологічному вираженні валентно залежних синтаксем. Формальними репрезентантами суб'єктних компонентів виступають родовий та орудний відмінки, наприклад: *...долинав знайомий стукіт [Івана. – Н. К.] у вікно...* (В. О. Шевчук); *...одвічна мрія генія зустріти в табуні Людину...* (В. Дрозд); *Розмова на дачі Панаса з Будьонним* (О. Довженко); *...створення [людьми. – Н. К.] матеріальних цінностей* (О. Довженко); *...знищення людодідами Росії, України* (О. Довженко); *...розорення турчином Чигирина, Канева і всіх інших цьогобічних міст і сіл українських малоросійських...* (П. Загребельний).

Об'єкт зазвичай представлений грамемами родового, знахідного, рідше – орудного відмінків, наприклад: *...створення [кінорежисером. – Н. К.] сценарію про брата героя* (О. Довженко); *...випускання Оверкових книжок...* (О. Довженко); *Високе споживання сої в Японії і Китаї корелює з низькою серцево-судинною та онкологічною патологією* („Біотехнологія”, 2009); *...творення добра – мрія всього його життя...* (О. Довженко); *...розповіді [Славути. – Н. К.] про княжих предків...* (В. Малик); *Спогад [Ігоря. – Н. К.] про цю ганебну подію і досі пік соромом серце* (В. Малик); *...спогади про народного героя і про ті страшні для панів часи тривожили бідноту* (М. Олійник); *Оволодівання термоядерною енергією робить нас всемогутніми володарями всієї Сонячної системи, а не лише Землі?* (О. Довженко); *...захоплення [Сковороди. – Н. К.] чи то життям, чи світом, а чи новим відродженням себе й природи* (В. А. Шевчук); *Листування з друзями* (О. Довженко); *...прощання Фелікси з матір'ю...* (О. Довженко); *Звідси: сцена жалю з приводу затоплення, прощання з хатою, або коли рубають грушу, прощання з синами і т. д. і навіть розлуки в драматичному романі, якщо треба, – хай будуть... хай зворушують* (О. Довженко). В інструментальній та локативній сферах функціонує місцевий відмінок, зрідка локативна синтаксема репрезентована акузативом чи генітивом, наприклад: *Край дороги почулась гра на скрипці* (І. Пільгук); *...гра на гусях та арфах...* (Д. Міщенко); *Кількаденне перебування Михайла Старицького в Полтаві заповнилося зустрічами* (І. Пільгук); *...повернення Сірка на кіш...* (П. Загребель-

ний); *З хати чутно крізь розбиту шибку рухи вставання матері [з ліжка – Н. К.]* (Леся Українка).

До тривалентних віддієслівних іменників належать такі, які в традиційній граматиці визначають як лексеми з потрійним керуванням. Крім суб'єкта, що перебуває в позиції правобічного компонента, тут наявні об'єкт, а також адресат або інструменталь. Варто зазначити, що реальний діяч, тобто суб'єкт в орудному відмінку, зазвичай лексично не виражений, отже, суб'єктна синтаксема має тут нульовий вияв. У сфері адресатності перебуває давальний відмінок, а об'єкт представлений родовим, знахідним або його еквівалентом – підрядною з'ясувальною частиною, наприклад: *Тепер уже почнеться дорікання [мені. – Н. К.] [за все. – Н. К.]...* (Леся Українка); *Дяка щирая **тобі**, ніченько-чарівниченько, **що** **закрила ти моє личенько!*** (Леся Українка). У структурах із тривалетними відпредикатними дериватами об'єкт та адресат переважно мають експліцитне вираження. Сполуки вказаного типу трансформаційно пов'язані з пасивними реченневими побудовами, наприклад: *Послання вручене було Ізяславові папськими послами* (П. Загребельний) → *вручення послання Ізяславові папським послами*. Водночас дериваційною базою пасивних синтаксичних одиниць слугують відповідні активні конструкції із суб'єктом, вираженням номінативом, та об'єктом у формі акузатива. Наприклад: *Послання вручене було Ізяславові папськими послами* (П. Загребельний) ← *Папські послы вручили Ізяславові послання*. Із формально-граматичного боку пасивне речення залишається двоскладним, але, на відміну від базової двоскладної активної конструкції, у ньому порушені кореляції між семантико-синтаксичними функціями суб'єкта й об'єкта дії та формами їхнього вираження [125, 71]. Таке явище увиразнює похідність залежних від пасивного предиката субстанційних синтаксем. Перетворення активна конструкція → пасивна конструкція → відреченнєве субстантивне словосполучення також простежуємо в поданих прикладах: *Султан <...> Ібрагімові дарував шаблю...* (П. Загребельний) → *Шабля дарована Ібрагімові султаном* → *дарування султаном шаблі Ібрагімові*; *[Я. – Н. К.] надіслав рукопис братові в Київ* (І. Пільгук) → *Рукопис братові надісланий мною* → *надсилання мною рукопису братові*; *[Я. – Н. К.] відсилаю Вам, з подякою, позичені книжки...* (М. Олійник) → *Книжки відіслані вам мною* → *відсилання мною книжок вам*.

Подібні трансформації спостерігаємо й у структурах типу *Султан виплатив яничарам по п'ятдесят дукатів...* (П. Загребельний) → *По п'ятдесят дукатів виплачені султаном яничарам* → *Виплата султаном яничарам по п'ятдесят дукатів*. Предикативним центром цих пасивних побудов виступають синтаксичні одиниці з дієприкметником.

У сполуках, структурованих тривалентними віддієслівними іменниками та суб'єктом, об'єктом, інструменталем, зазвичай одна з двох синтаксем – інструментальна або суб'єктна (діяч) часто має нульовий вияв, щоб уникнути вживання двох субстантивів в орудному відмінку, оскільки така конструкція функціонуватиме як стилістично ненормативна. Нівеляція суб'єктної чи інструментальної синтаксеми призводить до ускладнення семантики іменникових компонентів, репрезентованих граменою орудного. Крім значення інструментальності, вони поєднують у собі семантику суб'єктності діяча. Грамемі зазначеного типу надаємо статусу відмінка перехідного типу між суб'єктним й інструментальним його різновидами. Наприклад: [*Всеволод. – Н. К.*] <...> *рубав ворогів своїм важким двосічним мечем...* (В. Малик) → *рубання Всеволом ворогів, рубання ворогів мечем* (стилістично правильні сполуки) і *рубання Всеволодом ворогів мечем* (стилістично неправильна сполука); *Одарка* <...> *різала ножем хлібину* (Г. Тютюнник) → *різання Одаркою хлібини, різання хлібини ножем* (стилістично правильні сполуки) і *різання Одаркою хлібини ножем* (стилістично неправильна сполука).

У сучасній українській мові чотиривалентні віддієслівні іменники в лівобічній позиції передбачають:

1) суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталю. З-поміж зазначених субстанційних синтаксем доцільно вказати на їхні ієрархічні стосунки. Зазвичай експліцитний вияв мають об'єктна синтаксема, мовленнєва реалізація якої пов'язана з генітивом, й адресатна, формально представлена давальним відмінком. Периферійну зону структурує інструментальна синтаксема, оскільки її морфологічним репрезентантом виступає грамема орудного відмінка, що також є морфологічним виразником суб'єктності. Центр факультативності формує інструменталь на позначення знаряддя дії. За наявності суб'єкта обов'язкова умова полягає у відсутності орудного інструментального. Пор.: *Оксана написала листа подрузі ручкою* → *написання Оксаною подрузі листа* і *Оксана написала листа подрузі*

ручкою → *написання подрузї листа ручкою*. В обох трансформованих сполуках із віддієслівним дериватом маємо наявність грамеми орудного, яку, зважаючи на значеннєві параметри її дериваційної бази, відповідно кваліфікуємо як орудний із суб'єктно-інструментальним та інструментально-суб'єктним значенням;

2) суб'єкта, інструменталє, двох об'єктів: зі значенням предмета як цілого і як його частини. Подібно до попередніх сполук грамема орудного відмінка пов'язана з двома субстанційними синтаксемами – суб'єктом та інструменталєм, що слугує передумовою наявності лише однієї з них, позначеної семантико-синтаксичним синкретизмом. Мовленнєва реалізація об'єктних синтаксем пов'язана з безприйменниковим і прийменниковим родовим відмінком іменника. Пор.: *Дідусь відрубєє гілку від дерева сокирою* → *відрубєвання дідусем гілки від дерева* і *Дідусь відрубєє гілку від дерева сокирою* → *відрубєвання гілки від дерева сокирою*;

3) суб'єкта та трьох локативів, що перебувають у валентному зв'язку з віддієслівними деривататами на позначення предметного руху: *біг дітей із парку до школи доріжкою*. Локативні синтаксеми диференційовані на вихідний пункт руху, шлях руху, кінцевий пункт руху: *біг спортсменів від школи через місто у парк, крокування дітей зі стадіону містом до меморіалу*. Подані приклади засвідчують, що суб'єкт та локатив із семантикою вихідного пункту руху репрезентує грамема безприйменникового та прийменникового родового відмінка, локатив зі значенням шляху руху – прийменниково-відмінкова форма знахідного або орудний, локатив, що позначає кінцевий пункт руху, – прийменниково-відмінкові форми знахідного або родового.

П'ять залежних іменників охоплює валентне оточення віддієслівних субстантивів, які переважно вказують на переміщення: *носіння, пересування, пересунення* тощо. У ролі субстанційних синтаксем тут функціонують лексеми на позначення суб'єкта, об'єкта, адресата, двох локативів (із семантикою вихідного та кінцевого пунктів руху). У мовленні не всі зазначені компоненти мають лексичне вираження: *пересунення чоловіком шафи дружині з кабінету до передпокою*. Правобічну валентність п'ятивалентних віддієслівних іменників передають також суб'єкт, інструменталь (на позначення засобу пересування) та три локативи (із семантикою вихідного пункту руху, шляху руху та кінцевого пункту руху): *Приїзд Цєліни [з Перемишля. – Н. К.] у Львів [через Судову Вишню. – Н. К.] [поїздом.*

– Н. К.] знову викликає у Франка *неспокій* (Р. Горак); ...*приїзд козацького посольства* [кіньми. – Н. К.] [із Запорожжя. – Н. К.] [через Перекоп. – Н. К.] [у Бахчисарай. – Н. К.]... (Р. Іваничук). У сполуках з віддієслівними дериватами першого типу суб'єкт переважно виступає в орудному відмінку, а другого – в родовому: *перенесення сином меблів матері із залу до кабінету*; ...*повернення Сірка* [із Сибіру. – Н. К.] [через міста. – Н. К.] *на кіш* (Ю. Мушкетик). Об'єкт та локативи переважно реалізує родовий відмінок, наприклад: *носіння картоплі бабусі з поля до підвалу, пересунення стола матері з кухні до кімнати*. За деяких контекстуальних умов локатив із семантикою кінцевого пункту переміщення може функціонувати у знахідному відмінку з прийменником *в* (у): *пересунення стола матері з кухні в кімнату*.

Правобічну валентність віддієслівних іменників, дериваційно пов'язаних із шестивалентними предикатами, передають суб'єктна, об'єктна, інструментальна, адресатна та дві локативні синтаксеми. Віддієслівні утворення такого типу мають значення переміщення, руху: *возіння, перевезення*. Указані одиниці реалізують свій валентний потенціал за допомогою власне-іменників або займенникових іменників, проте в мовленні не всі субстанційні компоненти мають лексичне вираження. Нульовий вияв характерний насамперед для інструменталія, який відповідно до валентної специфіки віддієслівних лексем пов'язаний з орудним відмінком, проте формально не виражений через наявність грами орудного із суб'єктною семантикою. Функціонування лише однієї синтаксеми в орудному відмінку веде до ускладнення її семантики – поєднання суб'єктного й інструментального значення. Крім того, часто морфологічно не представлений адресат. Як закономірну ознаку вказаних транспонованих словосполучень варто відзначити наявність правобічної суб'єктної синтаксеми та функціонування об'єкта у формі генітива, тоді як залежна від дієслова об'єктна синтаксема представлена акузативом: [*Сірко*. – Н. К.] *перевіз* [конем. – Н. К.] [*собі*. – Н. К.] *з батьківського двору* [на горб. – Н. К.] *рублену комору* (Ю. Мушкетик) → *перевезення конем собі з батьківського двору на горб рубленої комори*.

Близькими до проаналізованих віддієслівних іменників виступають семивалентні деривати, що прогнозують наявність суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталія, що вказує на засіб дії, та трьох

локативів (зі значенням вихідного й кінцевого пунктів руху та шляху руху). Указані відпредикатні субстантиви позначають переміщення, рух: *ввіз, вивіз, доставка, імпортування, експортування*. Наприклад: *вивіз продукції замовникові поїздом із Луцька до Польщі через Ягодин; доставка продавцем телевізора покупцеві з Луцька до Маневич через Ківерці; експортування автомобілів замовникові поїздом з Німеччини до Луцька через Ягодин*. Подібно до ряду попередніх структур інструментальна або суб'єктна синтаксема елімінована. Наявність обох призвела б до стилістичної неправильності конструкції, пор.: *Завод експортує підшипники замовникові поїздом із Луцька до Угорщини через Ужгород → експортування заводом підшипників замовникові з Луцька до Угорщини через Ужгород* (стилістично правильна сполука); *Завод експортує підшипники замовникові поїздом із Луцька до Угорщини через Ужгород → експортування підшипників замовникові поїздом із Луцька до Угорщини через Ужгород* (стилістично правильна сполука) і *Завод експортує підшипники замовникові поїздом із Луцька до Угорщини через Ужгород → експортування заводом підшипників замовникові поїздом із Луцька до Угорщини через Ужгород* (стилістично неправильна сполука). Подані структури засвідчують, що об'єкту синтаксему репрезентує родовий відмінок, інструментальну – орудний, локативні компоненти зі значенням вихідного та кінцевого пунктів руху – прийменникові форми родового, а зі значенням шляху руху – прийменниковий знахідний.

Отже, у сучасній українській мові віддієслівні деривати позначенні згасанням валентний позицій, порівняно з вихідними дієслівними формами. Специфіка похідних ознакових слів полягає також у тому, що всі залежні від них субстанційні компоненти перебувають у правобічній позиції, тоді як суб'єктна синтаксема, що входить у валентну рамку дієслів, засвідчена в лівобічній сфері.

Послідовне застосування функційної морфолого-синтаксичної концепції дає змогу зацентувати увагу ще на одній групі вторинних субстантивів – відприкметникових іменниках. Варто зазначити, що впродовж останнього часу з'явилися вагомі теоретичні напрацювання, присвячені описові валентного потенціалу прикметників [135; 437; 438; 434]. Розглядаючи аналізований тип граматичних одиниць на тлі міжрівневої взаємодії, дослідники зазвичай вирізняють одно-, дво- та тривалентні прикметники. За певних умов усі три типи компонентів можуть зазнавати морфологічної субстантивації, набуваючи грама-

тичних характеристик іменників і водночас зберігаючи валентний потенціал твірних лексем. Подібно до вихідних прикметників відприкметникові деривати мінімально відкривають одну іменникову позицію (суб'єктну), а максимально – три. Головна відмінність полягає в тому, що всі залежні від вторинного субстантива синтаксеми виконують роль правобічних компонентів.

Значну частину відприкметникових іменників становить клас одновалентних слів, які переважно позначають такі опредметнені ознаки:

1) вдачу, характер людини, її морально-етичні якості, духовний світ: *веселість, доброта, лукавість, відвага, відважність, суворість, спокій* та ін., наприклад: ...**веселість** Тараса (В. А. Шевчук);

2) фізичні та фізіологічні особливості людей: *дужість, міць, слабкість* і под., наприклад: ...**міць** Шевченка (В. А. Шевчук);

3) емоційно-психічний стан людини, її волю, темперамент: *божевілля, безпорадність, привітність, сум* тощо, наприклад: ...**привітність** <...> Косачів (М. Олійник);

4) схильність до певної дії або стану: *вередливість, втомленість, необачність, невідкупність* та ін., наприклад: ...**втомленість** Ярослава... (П. Загребельний); ...**необачність** Лесі... (М. Олійник); ...**необачність** Володимира (В. Малик);

5) інтелектуальні спроможності людини: *мудрість, нерозумність, розум* тощо, наприклад: ...**мудрість** людства (В. А. Шевчук); ...**нерозумність** <...> перших владців... (П. Загребельний); ...**розум** абата Бодо був безсилий перед чистотою Євпраксії (П. Загребельний);

6) вік, зовнішні ознаки людини: *молодість, старість, незграбність* та ін., наприклад: ...**молодість** зятя? (Д. Міщенко);

7) матеріальний достаток людини: *бідність, убогість, заможність* і под., наприклад: ...**бідність** <...> селян (В. А. Шевчук);

8) ознаку людини як наслідок певного стану: *задирливість, зрадливість, журливість, пестливість* тощо, наприклад: ...**зрадливість** Ібрагіма (П. Загребельний);

9) деякі інші якості людини: *одинокість, самотність* та ін., наприклад: ...**самотність** Євпраксії (П. Загребельний);

10) зовнішні ознаки предметів, людей: *блідість, пишність, непишність, непрозорість, тендітність, темнота, ясність*, наприклад: ...**прозорість** гір (П. Загребельний); ...**величавість** храмів, і пишність князів... (В. А. Шевчук);

11) колір та його відтінки: *білизна, блакить, зелень, синь, сивина, сірість, чорнота* тощо, наприклад: ...**блакить неба** (І. Пільгук);

12) фізичні властивості предметів: *вогкість, важкість, сирість, сухість, шорсткість*, наприклад: ...**пронизлива сирість природи** діймає до кісток (Є. Гуцало);

13) ознаки, які сприймають органами зору, слуху: *краса, ніжність, гучність, дзвінкість, чистота* тощо, наприклад: ...**така ніжність кольору** (М. Олійник); ...**гучність тунелів**... (О. Гончар);

14) вирізняльне значення: *таємничість, чарівність* і под., наприклад: ...у просторі запановувала таємничість шерехів, шелестів, дихань, поєднань, зачать, народжень, криків, стогонів, зітхань і мовчання (П. Загребельний).

В українській мові механізм формування словосполучень із відприкметниковим субстантивом тотожний транспозиційним перетворенням власне-дієслівних речень. Еквівалентність сполук з опорним відприкметниковим та віддієслівним іменниками полягає в тому, що в обох випадках дериваційною базою слугує реченнєва побудова з предикатом, який у словосполученні трансформований у вторинний субстантив. Предикативне вживання прикметників – обов’язкова умова транспозиції речень у словосполучення. Крім того, варто вказати й на специфічні ознаки залежних субстанційних синтаксем, а саме номінатив, що на семантико-синтаксичному рівні корелює із суб’єктною синтаксемою, а на формально-синтаксичному – з підметом і перебуває у валентній рамці предикативно вжитого прикметника, у словосполученні перетворений на генітив. Як слушно наголошує І. Р. Вихованець, „протиставлення називний – родовий відповідно в реченні та словосполученні суто синтаксичне, пов’язане з належністю речень з називним до ядра синтаксичних структур, а субстантивних словосполучень з родовим – до числа трансформів” [85, 62]. За такого функціонування для грами родового відмінка характерний процес ускладнення семантики, оскільки, крім власне-суб’єктного значення, маємо нашарування супровідного значення атрибутивності, що засвідчує транспозиційний характер цього відмінка, наприклад: ...**сувора урочистість і сум бійців** загону розхвилювали Чубенка... (Ю. Яновський); **Щедрість падишаха** не має меж (Ю. Мушкетик); **І радість, і кривду, і жорстокість старост**... (Р. Іваничук); **Що відштовхнуло його? Обмеженість Целіни Зигмунтовської**...? (Р. Горак); **Авторська скромність дівчи-**

ни бралася до уваги (О. Гончар); *Оце вам не мудрість природи?!* (О. Гончар); *Густа смаглявість лиця різко відтіняла зеленаву голубизну очей...* (О. Гончар). Тяжіння генітива до означальної сфери ще більшою мірою увиразнює його морфологічний ступінь транспозиції у власне-прикметникову зону: *Лесина суворість та неприступність не злякали його* (О. Гончар) ← *Суворість та неприступність Лесі не злякали його* ← *Леся сувора та неприступна; Мудрість людська во многих книгах записана, преподобний Іване* (Р. Іваничук) ← *Мудрість людей во многих книгах записана, преподобний Іване* ← *Люди мудрі* + *Це во многих книгах записано, преподобний Іване*. Трансформацію реченневих побудов у словосполучення, тобто одиниць вищого рангу в одиниці нижчого рангу, компонентів речення в компоненти словосполучення, демонструє така схема: називний суб'єкта якісної ознаки + предикат якісної ознаки → відприкметниковий субстантив + генітив із суб'єктно-атрибутивним значенням, наприклад: *Голос прадідів був урочистий...* (Ю. Яновський) → *урочистість голосу; ...сільська вулиця порожня...* (Ю. Яновський) → *порожнеча вулиці*. Явище похідності відад'єктивних субстантивів від предикативних прикметників і родового відмінка від номінатива-підмета свідчить про згорнуту предикативність і є найтипівішим засобом конденсації висловлення.

У сучасній українській мові відад'єктивні компоненти дери-ваційно пов'язані з якісними та відносно-якісними прикметниками. Найпродуктивнішими словотворчими засобами виступають суфікси *-ість, -ств-* (*-зств-, -цств-*), *-изн-, -от-, -ї-, -інь*, у деяких випадках натрапляємо на безафіксне творення: *могутність, мужність, свіжість, щирість, багатство, убозтво, простацтво, жовтизна, голубизна, сивизна, гострота, безмежжя, широчінь, блакить, зелень, краса, синь*. Наприклад: *...могутність католицької церкви...* (Р. Іваничук); *...мужність захисників плацдарму...* (Ю. Яновський); *Туман, волога, свіжість літньої ночі студили гарячу голову* (Г. Тютюнник); *Усім стоїть в очах і в тім'ї багатство Візантії, всі прагнуть пожитися ним* (Д. Міщенко); *...сивизна старого візира* (П. Загребельний); *Та з літами втрачалася гострота зору, бо ж працював при лучині, а відтак втрачалися і заробітки* (В. Малик); *...безмежжя луку й лісу...* (В. А. Шевчук); *...широчінь моря!* (М. Олійник); *Чорна тужлива зелень кипарисів...* (П. Загребель-

ний); ...**зелень** *верб*... (В. А. Шевчук); ...**краса** *Киліяни обпекла Марка* (Ю. Мушкетик). З-поміж указаних суфіксальних морфем, що увиразнює семантику опредметненої ознаки, домінанту становить найуживаніший суфікс *-ість*.

Порівняно з одновалентними двовалентні відприкметникові предикати трапляються значно рідше. Їхнє ядро утворюють семантичні групи компонентів, що звичайно виражають такого типу опредметнену ознаку:

1) схожість, подібність або відмінність, неоднаковість осіб, істот, предметів: *адекватність, альтернативність, відмінність, відповідність, еквівалентність, ідентичність, однаковість, неадекватність, невідповідність, неоднаковість, несхожість, нетотожність, подібність, симетричність, спорідненість, схожість, тотожність*, наприклад: ...**відмінність** *між мистецтвом катакомб і помпейським стінописом* (П. Загребельний); ...**подібність** *притулку до звичного домашнього житла* (П. Загребельний); ...**схожість** *ляльок на осіб, яких собі задумав католицький владика, була достеменною* (Р. Іванчук); *Хай живе неоднаковість Києва з Константинополем, слава відмінностям!* (П. Загребельний);

2) активно-діяльні якості людей: *готовність, здатність, нездатність, непевність, неспроможність, певність, спроможність, схильність* тощо, наприклад: ...**готовність** *війська до війни*... (Ю. Мушкетик); ...**нездатність** *твого мозку до бодай найменшого зусилля* (П. Загребельний); ...**схильність** *ромеїв до миру* (Д. Міщенко);

3) морально-етичні якості, емоційно-психічний стан людей: *байдужість, близькість, гордість, злість, ненависть, осоружність* тощо, наприклад: ...**байдужість** [*Генріха. – Н. К.*] *до можливої одноманітності часу й речей*... (П. Загребельний); ...**справді закипала злість** [*кошового. – Н. К.*] *на брехливого татарчука* (Ю. Мушкетик);

4) інтелектуальні спроможності людини, володіння або неволодіння відповідними відомостями про щось: *доступність, дотепність, обізнаність* тощо, наприклад: ...**дотепність** [*офіцерів. – Н. К.*] *у розмові та поведінці* (І. Пільгук); *Приголомшило султана інше. Обізнаність Луїджі Гріті з становищем його імперії, з найдальшими землями* (П. Загребельний);

5) ступінь підпорядкування, покори: *відданість, вірність, залежність, невірність, покірність*, наприклад: ...**приваблювала оця самозабуття відданість моряка „Оріонові”**... (О. Гончар); ...**вір-**

ність воєвод князеві... (Д. Міщенко); *...покірність підлеглих їм [вельможам. – Н. К.]...* (І. Пільгук);

б) гідність, популярність когось: *відомість, впливовість, гідність, достойність, знаменитість, недостойність, популярність*, наприклад: *...популярність „Жизни” [серед журналів. – Н. К.]* (М. Олійник).

У сучасній українській мові двовалентні відприкметникові компоненти реалізують свою валентність через дві синтаксеми: суб'єктну та об'єктну, наприклад: *Байдужість Целіни до Франка була вражаюча* (Р. Горак); *...готовність дочки до самопожертви* (М. Олійник). У таких структурах правобічна суб'єктна синтаксема, набуваючи відтінку атрибутивності, функціонує в родовому відмінку. Підпорядкування аналізованої грами відприкметниковим дериватам ще раз підкреслює її похідний характер. Переміщення родового у формально-синтаксичну атрибутивну позицію – наслідок трансформації присудка в підметовий відприкметниковий іменник. У такому разі вихідною виступає реченнева структура з двовалентним предикатом якості-відношення, наприклад: *Отава був абсолютно байдужий до художниці...* (П. Загребельний) → *байдужість Отави до художниці*; *У нас був дід дуже схожий на бога* (О. Довженко) → *схожість діда на бога*; *Він [поет. – Н. К.] був <...> подібний до свого народу* (О. Довженко) → *подібність поета до народу*; *...Заверган <...> такий непевний за содругів своїх* (Д. Міщенко) → *непевність Завергана за содругів своїх*. Транспозиція генітива в ад'єктивну сферу ґрунтується на синтаксичних процесах конденсації реченневих структур, унаслідок чого останні трансформовані в іменникові словосполучення з опорним відприкметниковим субстантивом. За перетворення вихідних речень на субстантивні словосполучення предикатний компонент стає вторинним іменником, а називний відмінок – приіменниковим родовим відмінком, і тоді предикативний зв'язок між присудком і підметом у називному відмінку трансформовано в підрядний зв'язок родового відмінка щодо вторинного іменника. Спрямованість генітива у сферу ад'єктивного функціонування увиразнює його морфологічний ступінь транспозиції: *Щомиті засвідчують там своїм мешканням гетьманову вірність цареві* (Ю. Мушкетик) ← *Щомиті засвідчують там своїм мешканням вірність гетьмана цареві*.

Формальна репрезентація власне-об'єктної синтаксеми, валентно підпорядкованої відприкметниковим дериватам, зазвичай відповідає морфологічному вияву об'єктів, що входять у валентну рамку опорних прикметникових предикатів. Відповідно до цього вторинні іменники вимагають об'єктних компонентів у знахідному, родовому, давальному, орудному та місцевому відмінках, наприклад: ...*дивна зовнішня схожість Селіма на неї [на матір. – Н. К.]* (П. Загребельний); ...*відмінність імператора від усіх інших людей* (П. Загребельний); ...*подібність Мехмеда до Сулеймана викликала холодний дроз і трепет серед придворних...* (П. Загребельний); ...*подібність притулку до звичного домашнього життя* (П. Загребельний); ...*відданість [Ольги. – Н. К.] справі...* (Р. Горак); ...*солідарність Соліковського з королем* (Р. Іванчук); ...*обізнаність обласного товариша навіть у родинних справах заводчан* (О. Гончар); ...*дотепність [офіцерів. – Н. К.] у розмові та поведінці* (І. Пільгук).

У сучасній українській мові наявна невелика група відприкметникових іменників, які, виступаючи головним семантичним компонентом, вимагають заповнення трьох відкритих позицій відповідними контекстними партнерами. Вони корелюють із тривалентними прикметниковими формами та структурують такі типи синтаксичних побудов:

1) із суб'єктною синтаксемою та двома компонентами з об'єктним значенням, один із яких має факультативний вияв: *вина, винуватість*, наприклад: ...*вина Мазети за злочин [перед царем. – Н. К.] в першу чергу паде на нього...* (Б. Лепкий);

2) із суб'єктним, адресатним й об'єктним компонентами; об'єкт із семантикою обмеження, уточнення кваліфікуємо як факультативний: *вдячність*, наприклад: ...*вдячність [Чечеля. – Н. К.] отсим лицарям батуринаським [за відвагу. – Н. К.]* (Б. Лепкий);

3) із суб'єктом і власне-об'єктом як облігаторними синтаксемами та факультативним об'єктом з уточнювальним значенням: *подібність, схожість*, наприклад: ...*тішить схожість Зорини на маму <...> і видом-ліпотою, і щедрістю серця...* (Д. Міщенко). Деривати вказаного типу формують абсолютну периферію, оскільки вони зазвичай двовалентні й тривалентного потенціалу набувають лише за деяких контекстуальних умов.

В усіх зазначених структурах у ролі суб'єкта функціонує грамема родового відмінка, яка перебуває в присубстантивній формально-

синтаксичній сфері, наприклад: *Достославний хане, вина цієї жінки безсумнівна...* (В. Малик); *...невдячність царя* (Б. Лепкий); *В словах, якими зустрів їх полк, вчувалася щира вдячність солдата за те, що вони прийшли, принесли сюди своє життя, свою підтримку* (О. Гончар). Перебуваючи в атрибутивному зв'язку з опорним відприкметниковим дериватом і синтаксично йому підпорядковуючись, родовий водночас містить вказівку на семантику вихідної відмінкової форми – грамему називного як носія суб'єктності. Словосполученням з атрибутивним суб'єктом властива синтаксична валентність, репрезентантами якої виступають відпредикатні іменники. Відад'єктивні субстантиви називають переважно процеси та властивості.

У правобічній сфері сполук першого типу, крім суб'єкта, перебувають власне-об'єкт, формальний вияв якого пов'язаний із прийменниково-відмінковими грамемами місцевого або знахідного, із якими може корелювати підрядна частина складного речення: *В цьому моя вина...* (В. Малик); *Наташине простодушне співчуття до їхньої команди і оця її винуватість в тому, в чому вона була зовсім не винна, розчулювали Степуру...* (О. Гончар); *Якщо ми не прийдемо на той бік, вина за тисячі і тисячі загублених душ ляже на нас* (В. Малик); *...чи ж моя вина, що немає в нас талану?* (Ю. Мушкетик); *Не його вина, що так сталося...* (Ю. Мушкетик). Компоненти з об'єктною семантикою засвідчені також в орудному відмінку, наприклад: *...вина [Сірка. – Н. К.] перед Софією* (Ю. Мушкетик); *Вина перед Богом – на мені одному* (Ю. Мушкетик).

У сполуках другого різновиду залежні від опорного деривата компоненти мають свій формальний вияв. Адресат представлений грамемою датива, наприклад: *...вдячність [Сулеймана. – Н. К.] про рокові й своїм предкам...* (П. Загребельний). Зрідка у валентній рамці предиката *вдячність* перебуває облігаторна синтаксема в родовому відмінку, якій властивий синкретизм семантики об'єктності та адресатності: *...його сповнила тиха вдячність до Хуррем за те, що вона полегшувала йому неприємну розмову, задля якої прийшов сюди* (П. Загребельний); *...вдячність [Сулеймана. – Н. К.] до цієї жінки* (П. Загребельний); *...вдячність [Вільтруд. – Н. К.] до Євпраксії за доброту й великодушність до її мужа* (П. Загребельний). Об'єкт з обмежувальним, уточнювальним значенням позначений акузативом, наприклад: *...вдячність [Богдана. – Н. К.] [професорові. – Н. К.] за ті знання, що одержав від нього...* (О. Гончар); *Що ним керувало?*

Любов, жалість, вдячність за все, що Сулейман зробив для нього? (П. Загребельний); *...вдячність [пораненого. – Н. К.] [дівчині. – Н. К.] за ці слова* (О. Гончар).

У синтаксичних побудовах третього різновиду морфологічне вираження суб'єкта та власне-об'єкта, що перебувають у валентній рамці вторинних іменників *подібність, схожість*, залишається таким самим, як і за умови їхнього двовалентного вияву. Специфічна ознака вказаних дериватів полягає в появі об'єкта зі значенням обмеження, уточнення, засвідченого у формі інструменталія. У сучасній українській мові такі синтаксичні одиниці мають досить обмежене поширення.

Усі проаналізовані сполуки відображають трансформацію, унаслідок якої реченнєві побудови перетворено на словосполучення, але збережено лексичне наповнення й характер узагальнено-семантичних відношень між компонентами.

Отже, у сучасній українській мові відприкметникові іменники подібно до вихідних прикметникових форм залежно від кількості валентно зумовлених компонентів поділяють на одно-, дво- та тривалентні. Усі семантичні позиції залежних субстантивів кваліфікують як правобічні, тоді як суб'єктна синтаксема, що входить у валентну рамку прикметників, перебуває переважно в лівобічній сфері. Специфіка валентного потенціалу вторинних віддієслівних дериватів полягає в згасанні їхніх валентних ознак. Цим вони відрізняються від предикативно вжитих прикметників, прислівників і числівників, у яких відбувається посилення цих ознак.

Висновки до розділу 3

Граматична категорія валентності – міжрівнева категорійна одиниця опосередковано морфологічного типу, яка перебуває у функційному зв'язку з трьома мовними рівнями – лексико-семантичним, синтаксичним і морфологічним. Визначальний у цій тріаді перший компонент її структури, що вказує на глибинні семантичні чинники й відображає категорійне частиномовне значення, а також індивідуальне лексичне значення слова, репрезентуючи в такий спосіб різні ступені узагальнення семантики. Наступний після семантичного синтаксичний компонент валентності, сучасне трактування якого пов'язане з двобічною інтерпретацією – семантико-синтаксичною та формально-синтаксичною. Виділювані на основі першої ознаки

компоненти формують глибинну структуру реченнєвих побудов, а на основі другої – поверхневу. Трактування валентності як семантико-синтаксичної категорії відбиває її статус на реченнєвому рівні. Указані кваліфікаційні параметри відіграють важливу роль за опису сполучувальних ознак предикатних і непередикатних знаків, поєднання яких суворо регламентоване сумісністю семантичних ознак опорного та залежного компонентів. Таке розуміння семантико-синтаксичної валентності передбачає розмежування двох типів мовних одиниць, диференціація яких ґрунтується на валентній і невалентній сполучуваності. Валентно пов'язані субстанційні компоненти можуть перебувати в лівобічній і правобічній позиціях, відповідно до чого диференціюють лівобічну й правобічну валентність. Лівобічна валентність предиката зазвичай відкриває позицію суб'єкта, тоді як правобічну позицію заповнюють об'єктна, адресатна, інструментальна й локативна синтаксеми. Однією з диференційних ознак семантико-синтаксичної валентності вважають її стосунок до понять активність/пасивність, унаслідок взаємодії активної валентності опорного слова та пасивної валентності залежних слів здійснено валентну сполучуваність компонентів речення. У сучасній українській мові залежні контекстні партнери предикатів представлені морфолого-синтаксичними засобами, що лежить в основі виокремлення формально-синтаксичного різновиду валентності. Взавши за основу такі параметри, розрізняємо її облігаторний та факультативний різновиди. На периферії структури валентності перебуває її морфологічний компонент. Морфологічна валентність передбачає заповнення відкритих предикатом позицій спеціалізованими відмінками власне-іменників, що дає змогу простежити взаємозв'язок обох міжрівневих категорій. Крім того, морфологічний аспект зумовлює частиномовну класифікацію ознакових слів. Генетично первинним носієм валентності виступає дієслово, у якому аналізована категорійна одиниця має непохідний характер, а інші лексико-граматичні класи слів унаслідок виконання ними неспеціалізованих синтаксичних функцій і переміщення в предикативну позицію набувають транспонованих від дієслова валентних ознак. У такому разі можна говорити про похідний характер валентності.

Надання дієслову статусу найпоказовішої реченнєвотвірної одиниці пов'язане з тим, що воно має найскладніші та найрізноманітніші сполучувальні можливості. Специфіка дієслова як основного носія валентності полягає в його здатності формувати один із найпоши-

реніших семантичних класів предикатів – предикати дії. Із ними пов'язують вираження власне-динамічних характеристик і сполучуваність із найбільшою кількістю непередикатних слів (іменників). Крім предикатів дії, основними функційними компонентами реченнєвої структури виступають предикати стану й предикати процесу, диференційовані на власне-процесуальні та процесуально-локативні. Межу, абсолютний кордон синтаксичної сили дієслова, які воно здатне переступити, становить сім іменників. В ієрархічній структурі семантико-синтаксичної валентності такі дієслівні класи становлять своєрідну периферію, оскільки вони маловживані. Порівняно з ними поширеніші ознакові слова, що прогнозують три, дві та одну субстанційні синтаксеми.

В українській мові поряд із вербоцентричним розумінням валентності наявне невербоцентричне, відповідно до якого вияв валентних властивостей пов'язують з іншими частиномовними класами слів. З-поміж них найближче до дієслова перебувають синтаксично вербалізовані прикметники, що порівняно з іншими вторинними компонентами відкривають найбільшу кількість валентних позицій. Функційна рухливість прикметникових форм, унаслідок якої відбувається зовнішня частиномовна транспозиція, засвідчує транспозиційний характер і категорії валентності. Указані синтаксичні дієслівні еквіваленти виконують роль предикатів якості, зважаючи на семантичну природу яких диференціюємо предикати власне-якісної ознаки, предикати якості-відношення та предикати якісно-модального відношення. У сучасній українській мові предикати власне-якісної ознаки формують найбільшу групу прикметників, семантична природа яких відкриває лише лівобічну семантико-синтаксичну позицію суб'єкта власне-якісної ознаки. Прикметники, які для реалізації свого змісту потребують двох або трьох субстантивів, кваліфікуємо як предикати якості-відношення. Такий статус вони одержали через їхню підвищену валентну спроможність. Центральну групу дво-валентних предикатів якості-відношення формують прикметникові форми, які вимагають двох облігаторних субстанційних синтаксем – суб'єктної й об'єктної. У сучасній українській мові предикативна позиція типова також для кількісно обмеженої групи тривалентних прикметникових предикатів. Залежно від їхнього лексичного значення передбачувані предикатом підпорядковані елементи мають обов'язковий вияв у мовленні або деякі з них представлені факультативно. Суб'єктові та об'єктові в структурах указанного типу

притаманний високий ступінь необхідності, тому вони формують центр облігаторних компонентів. Адресат посідає проміжне місце між облігаторними та факультативними одиницями, оскільки порівняно з об'єктом він перебуває в слабшому зв'язку з опорним предикатом, а на формально-синтаксичному рівні репрезентує напівсильне керування. Тому адресатну синтаксему, виражену дативом, кваліфікуємо як напівоблігаторний компонент. Зважаючи на інші лексичні значення, опорні тривалентні прикметники прогнозують сполучуваність із ними суб'єкта, об'єкта й факультативного компонента з обмежувальним, уточнювальним значенням.

В ієрархії вторинних носіїв валентності наступне місце посідають предикативні прислівники, які здебільшого позначають стан людини або стан навколишнього середовища зрідка з модальним відтінком необхідності та структурують односкладні з формально-граматичного боку речення. У сучасній українській мові аналізований тип слів є морфологічним репрезентантом одновалентних, рідше двовалентних предикатів стану. Одновалентні предикатні компоненти вимагають тільки суб'єкта стану, що виступає пасивним носієм ознаки. В українській мові функціонує два типи реченневих одиниць з одновалентними прислівниковими предикатами на позначення стану навколишнього середовища – двокомпонентні й однокомпонентні. У других предикат виражає семантику стану самотійно, без допомоги інших повнозначних слів, тобто суб'єктна синтаксема має імпліцитне вираження. Незначну частину прислівникових предикатів становлять двовалентні компоненти, що вимагають суб'єктної й об'єктної субстанційних синтаксем. Такий самий валентний вияв характерний і для ступеньованих предикативних прислівників, які функціонують як предикати стану-відношення та прислівникові предикати якості-відношення.

Явище міжчастиномовної синтаксичної транспозиції властиве числівникам як невербоцентричним носіям валентності. У сучасній українській мові числівникова валентність має похідний характер, оскільки лексеми з кількісним значенням набувають її лише внаслідок синтаксичного переходу до сфери дієслова. За такого функціонування числівники формують два типи одновалентних предикатів: предикати кількісної ознаки та предикати кількісно-вікової ознаки. Морфологічними репрезентантами компонентів першого типу виступають усі семантичні розряди числівників, а на позначення предикативних

катних синтаксем кількісно-вікової ознаки функціонують переважно власне-кількісні числівникові форми, рідше – дробові. Спільна особливість, що споріднює предикати кількісної та кількісно-вікової ознаки, – наявність лівобічної суб'єктної синтаксеми. Проте в реченевих побудовах із предикатами першого типу суб'єкт репрезентований генітивом, що на формально-синтаксичному рівні корелює з підметом, а в других – зазвичай дативом, який виступає керованим членом речення.

Ознаки похідності категорії валентності простежуємо за аналізу валентного потенціалу вторинних субстантивів, що мають стосунок до морфологічного ступеня транспозиції, – віддієслівних та відприкметникових іменників. У сучасній українській мові їхнє утворення пов'язане з переміщенням відповідно дієслова чи прикметника з позиції реми в позицію теми, унаслідок чого відбувається конденсація висловлення. Одну з найважливіших ознак аналізованих компонентів становить наявність правобічної суб'єктній позиції, тоді як суб'єкт, валентно зумовлений іншими типами предикатів, перебуває у звичній для нього лівобічній сфері. Кваліфікаційні параметри вторинних субстантивів увиразнює також формальний вияв залежної субстанційної синтаксеми. Варто наголосити, що роль суб'єктної домінанти виконують родовий та орудний відмінки, для яких характерна поява додаткових супровідних значень. Транспонований у сферу номінатива генітив виступає носієм не лише суб'єктності, а й містить нашарування атрибутивності. У такий спосіб, послаблюючи семантику предметності іменника, родовий виконує суб'єктно-атрибутивну функцію. Дериваційною базою віддієслівних субстантивів можуть слугувати одновалентні–семивалентні дієслова. Зазвичай у мовленні функціонують одно-, дво- та тривалентні вторинні субстантиви, полівалентні деривати, для яких характерне згасання їхніх валентних позицій, уживані рідше. В українській мові одновалентні похідні компоненти вимагають тільки суб'єкта як правобічного контекстного партнера. Найбільш значна щодо кількісного складу група двовалентних віддієслівних іменників, відповідно до сполучувальних можливостей яких вирізняємо суб'єкт та одну з чотирьох субстанційних синтаксем – об'єктну, інструментальну, адресатну або локативну. В оточенні тривалентних віддієслівних іменників, крім суб'єкта, перебувають об'єкт, а також адресат або інструменталь. У сполуках, структурованих тривалентними віддіє-

слівними іменниками та суб'єктом, об'єктом, інструменталем, останній часто має нульовий вияв, щоб уникнути вживання двох субстантивів в орудному відмінку. Нівеляція інструментальної синтаксеми призводить до ускладнення семантики іменникових компонентів, репрезентованих графемою орудного відмінка. Крім суб'єктного значення, вони поєднують семантику нейтралізованого інструменталю.

У сучасній українській мові чотиривалентні віддієслівні іменники в лівобічній позиції передбачають: 1) суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталю; 2) суб'єкта, інструменталю, двох об'єктів: зі значенням предмета як цілого і як його частини; 3) суб'єкта та трьох локативів, що перебувають у валентному зв'язку з віддієслівними дериватами на позначення опредметненого руху. П'ять залежних іменників репрезентують валентне оточення віддієслівних субстантивів, які переважно вказують на переміщення. У ролі субстанційних синтаксем тут функціонують лексеми на позначення: 1) суб'єкта, об'єкта, адресата, двох локативів (із семантикою вихідного та кінцевого пунктів руху); 2) суб'єкта, інструменталю (на позначення засобу пересування) та трьох локативів. У мовленні не всі зазначені компоненти мають лексичне вираження. Правобічну валентність шестивалентних віддієслівних іменників передають суб'єктна, об'єктна, інструментальна, адресатна та дві локативні синтаксеми. Близькими до них виступають семивалентні деривати, які прогнозують наявність суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталю, що вказує на засіб дії, та трьох локативів (зі значенням вихідного й кінцевого пунктів руху та шляху руху). Указані відприкметні субстантиви позначають переміщення, рух. Полівалентні деривати засвідчені рідше.

Послідовне застосування функційної морфолого-синтаксичної концепції дає змогу зацентувати увагу ще на одній групі вторинних субстантивів – відприкметникових іменниках. Подібно до вихідних прикметників відприкметникові деривати мінімально відкривають одну іменникову позицію (суб'єктну), а максимально – три. Значну частину відприкметникових іменників становить клас одновалентних слів. Порівняно з ними двовалентні відприкметникові предикати трапляються значно рідше. У сучасній українській мові двовалентні відприкметникові компоненти реалізують свою валентність через дві облігаторних синтаксеми: суб'єктну та об'єктну. Рідше в ролі залежних функціонують один облігаторний (суб'єктний) та один

факультативний (об'єктний) компоненти. У сучасній українській мові наявна невелика група відприкметникових іменників, які, виступаючи головним семантичним компонентом, вимагають заповнення трьох відкритих позицій відповідними контекстними партнерами. Вони корелюють із тривалентними прикметниковими формами та структурують такі типи синтаксичних побудов: 1) із суб'єктом та двома об'єктами, один із яких має факультативний вияв; 2) із двома облігаторними компонентами – суб'єктом й адресатним та факультативною об'єктною синтаксею із семантикою обмеження, уточнення; 3) із суб'єктом і власне-об'єктом як облігаторними синтаксемами та факультативним об'єктом з уточнювальним значенням.

Отже, у сучасній українській мові носіями валентності як похідної ознаки виступають прикметники, прислівники, числівники та віддієслівні й відприкметникові іменники. Зважаючи на їхній валентний потенціал, вирізняємо дві граматичних зони категорії валентності – центральну непохідну, репрезентовану дієсловом, та периферійну, похідну, внутрішньоієрархізовану на три групи. Першу структурує найбільш наближена до власне-дієслів валентність похідних прикметників, до складу другої належить валентність транспонованих прислівників і числівників. Спільність обох угруповань полягає в посиленні їхніх валентних ознак. Найпериферійнішу зону становлять віддієслівні й відприкметникові субстантиви, у яких, з одного боку, спостерігаємо збереження значної кількості валентних позицій, відкритих вихідними формами, а з іншого – згасання їхніх валентних ознак.

РОЗДІЛ 4 ГРАМАТИЧНА НАДКАТЕГОРІЯ МОДАЛЬНОСТІ

4.1. Структура граматичної надкатегорії модальності

На сучасному етапі розвитку лінгвістики чільне місце посіли студії, у яких застосовано функційно-категорійний підхід, що передбачає опис граматичних одиниць і притаманних їм категорій із докладним опрацюванням правил їхнього функціонування. Функційний напрям забезпечив „можливість досліджувати як певні єдності різнорівневі явища, об'єднані навколо граматичних категорій, але такі, що за формою вираження виходять за їхні межі” [404, 71]. Орієнтація на засади категорійного підходу зумовила появу праць, присвячених проблемі структурування категорій різних мовних ярусів, введення поняття грамеми як мінімальної, далі не членованої одиниці, безпосередньо підпорядкованої відповідній категорії або підкатегорії [318]. Однією з мовних величин, що потребує докладного розгляду на тлі сучасних теоретичних засад функційно-категорійної граматики, виступає модальність. Зосередження уваги на її системно-структурній організації дало змогу кваліфікувати модальність як міжрівневу надкатегорію сучасної української мови. Маючи власний потенціал засобів вираження та специфічні функційні особливості, надкатегорія модальності – багатовимірна сутність, оскільки виявляє стосунки до елементів різних мовних ярусів. Водночас їй властива специфічна внутрішня організація й категорійна багатовекторність, що підкреслює її структура. Складниками надкатегорії модальності виступає морфологічна модальність, яка має стосунок до категорії способу дієслова, синтаксична модальність, пов'язана із конструкціями різних типів, та лексико-граматична модальність, репрезентанти якої – передовсім модальні слова, що функціонують як вставні, і дієслова з модальним значенням.

Дослідження статусу та структури категорії модальності в українській мові належить до актуальних проблем теоретичної граматики. Широке витлумачення цієї мовної величини інтегрує комплекс усіх модальних значень, а тому потребує чітко вираженої диференціації її складників. Специфічні особливості кожного з компонентів модального комплексу й різноманітні аспекти їхньої взаємодії мають бути проаналізовані в межах цілісної системи. Зазначений підхід ґрунтується на положеннях сучасних функційно-

граматичних досліджень. Основні теоретичні засади, пов'язані з висвітлення модальності, викладено в працях О. О. Потебні, Ш. Баллі, В. В. Виноградова, О. В. Бондарка, Г. О. Золотової, Н. Ю. Шведової, І. І. Мещанінова, В. З. Панфілова, В. М. Бондаренка, Л. С. Єрмолаєвої, В. Б. Касевича, В. Г. Гака, І. Р. Гальперіна, В. О. Плунгяна та ін. В україністиці великий внесок у розбудову теорії модальності зробили О. С. Мельничук, І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко, Л. О. Кадомцева, А. П. Грищенко, М. В. Мірченко та ін. Проте відзначені напрацювання лінгвістів не дають повного й цілісного уявлення про організацію надкатегорії модальності в українській мові та про систему різнорангових засобів її вираження, що засвідчує потребу систематизації всіх складників цієї одиниці. Не розв'язаною залишається проблема внутрішньої категорійної та грамемної структурованості модальності.

У сучасній лінгвістиці модальність вважають однією з найважливіших, конститутивних граматичних категорій, за аналізу якої переважно оперують опозиційно протиставленими поняттями „диктум – модус”, „реальна модальність – ірреальна модальність, потенційна модальність”, „об'єктивна модальність – суб'єктивна модальність” тощо. Значна частина наукових студій, присвячених цій проблемі, засвідчує неоднозначність та складність указанного питання. Як слушно зауважує В. З. Панфілов: „Напевно, немає іншої категорії, про мовну природу й склад часткових значень якої висловлювали таку кількість різноманітних і суперечливих думок, як про категорію модальності” [346, 37].

Грунтовне й адекватне вивчення граматичних категорій можливе за умови розгляду їх як двобічних одиниць, що мають специфічну семантичну мотивацію та зовнішньорегулярне вираження. Водночас слід наголосити, що загальний граматичний зміст у них абстрагований від лексичного. Від ступеня абстрактності формальної природи та семантичної категорійної зони великою мірою залежить структурування категорійної системи. Мовні величини, для яких характерний найвищий рівень абстрактності, набувають статусу надкатегорій. Їм рангово підпорядковані категорії, що мають грамемне членування. Саме на тлі таких концептів, які, на нашу думку, найбільш перспективні, варто розглядати модальність. Зважаючи на зазначені чинники, їй надаємо статусу надкатегорії, тобто глобальної, багатоступінчастої категорійної одиниці з найзагальнішим та найабстрактнішим змістом щодо підпорядкованих категорій.

Структуру модальності формують компоненти з менш абстрактною категорійною змістовою основою – морфологічна модальність, синтаксична модальність та лексико-граматична модальність.

Отже, *модальність* – міжрівнева комунікативно спрямована граматична надкатегорія, яка вказує на стосунок змісту речення до дійсності з погляду мовця, має комплексний, багатоаспектний вияв, структурована трьома різновидами категорій – морфологічною модальністю, синтаксичною модальністю та лексико-граматичною модальністю. Подана дефініція засвідчує, що під терміном *модальність* варто розуміти дві граматичні величини: 1) модальність як надкатегорію, план мовного змісту якої має найвищий вияв абстрактності і якій властиві своєрідні форми вираження та внутрішнє спеціалізоване структурування; 2) модальність як категорію, тобто складник надкатегорії модальності з менш абстрактним категорійним значенням та своєрідними формальними показниками, а також сукупністю граем – підпорядкованих, ієрархічно нижчих мовних одиниць.

Концепція білатерального розуміння мовного знака, яка передбачає опис значеннєвих та формальних параметрів надкатегорії модальності, дає змогу зробити акцент передовсім на її семантичних ознаках. Основоположник теорії модальності Ш. Баллі підкреслює, що модальність – це „душа речення; як і думка, вона утворюється переважно внаслідок активної діяльності суб'єкта, який говорить” [34, 44]. У кожному висловленні, на думку Ш. Баллі, можна вирізнити основний зміст (диктум) і модальну частину (модус), що містить інтелектуальне, емоційне або вольове судження мовця щодо диктуму. Концепція видатного вченого знайшла продовження в лінгвістичних студіях О. В. Бондарка, В. М. Бондаренка, В. Г. Гака, Г. О. Золотової, І. Р. Вихованця, М. В. Мірченка та ін. Незважаючи на деякі відмінності, зазначені теорії мають принципову спільну основу. Вона полягає в уявленні про модальність як необхідний елемент висловлення, без якого будь-яке речення, незалежно від його структури, не існує⁴⁰. Певну спільність простежуємо в розгляді модальності на тлі комунікативного процесу, акценті на виразному вияві суб'єктивного фактора⁴¹, а також наявності реально-ірреального протиставлення⁴², що лежить в основі виділення модальності. Зокрема, І. Р. Вихованець зазначає, що „категорія модальності вказує на стосунок змісту речення до дійсності, з яким пов'язується витлумачення

повідомлюваного як реального (лише констатованого мовцем) або як ірреального (можливого, бажаного, необхідного й под.)” [91, 62]. Реально-ірреальне розуміння модальності містить концепція Л. С. Єрмолаєвої, згідно з якою „реальними виступають дії не лише такі, що здійснилися, а й такі, які відбуваються в певний відрізок часу, а також дії, реальність здійснення яких можлива, бажана, необхідна або ж тільки припускається” [170, 98]; ірреальність відображає стосунок змісту речення до дійсності й засвідчує, що виражена дія з погляду мовця у визначений проміжок часу не здійснилася або загалом не може бути здійсненою [170, 99].

Окремі лінгвісти опозиційну систему категорії модальності трактують як тричленну, включаючи реальність/ірреальність та потенційність⁴³. Прихильником такого розуміння виступає російський лінгвіст О. В. Бондарко [433, 72–80]. На його думку, потенційність, охоплюючи модальні значення можливості, необхідності й гіпотетичності, має складніший характер: її „варто трактувати як поняття, яке пов’язує ірреальне з реальним”⁴⁴ [433, 76] і репрезентує динаміку їхньої взаємодії. Трохи інші міркування з цього приводу висловлює Л. О. Кадомцева: „Модальні значення корелятивно протиставлені. Насамперед три основні модуси думки з точки зору реальності, ірреальності й потенційності (можливості) вступають у такий корелятивний зв’язок, при якому реальним значенням протиставляються обидва інші”⁴⁵ [425, 120].

Інші виміри покладено в основу кваліфікації модальності у В. О. Плунгяна, який, наголошуючи на її широті й семантичній неоднорідності, вирізняє „два „центри консолідації” – ставлення мовця до ситуації (або „оцінка”) і відношення дій, процесів або станів до дійсності з погляду мовця (або „ірреальність”). Уся сукупність різнотипних модальних значень пов’язана з одним із цих понять (чи з двома одночасно). Такий підхід уможливив кваліфікацію модальності як „двополюсної” зони” [353, 308]. Наявність модального значення оцінки засвідчує той факт, що модальні компоненти дають змогу не тільки передавати факти об’єктивної дійсності, а й виступають носіями певного суб’єктивізму. Ірреальна модальність, позначаючи явища, що не існують в об’єктивній дійсності, а наявні лише у свідомості мовця в момент мовлення, виражає безпосередній стосунок до когнітивного та комунікативного рівнів мови.

Отже, наведені міркування, що відображають різні спроби інтерпретації цієї категорійної одиниці й вирізняються широтою підходу та прагненням проаналізувати модальність з різних боків, підкреслюють багатогранність і неоднозначність цієї категорії. Водночас не викликає заперечення той факт, що вказана надкатегорія виводить процес осмислення модальних відношень на рівень їхньої мовленнєвої організації, детермінуючи зв'язок і взаємозалежність мови й мислення. На потрактування модальності як категорії, що відображає взаємопроникнення мовлення та мислення, де мислення опирається на відповідні мовні структури для передачі інформації, натрапляємо в працях чеських лінгвістів [486, 444]. Оскільки конкретні речення подають інформацію про події, явища крізь призму свідомості та сприйняття мовця, відображаючи його ставлення до того, про що він повідомляє, то вважаємо за доцільне акцентувати увагу на суб'єктивному змісті модальності⁴⁶. Як влучно зазначає О. О. Потебня, речення – це „...жива одиниця мовленнєвого спілкування, у якій через свідомість мовця відображено відрізок об'єктивної дійсності, <...> цілісне злагоджене сполучення слів за законами граматики, що виступає основним засобом формування й вираження думки, почуття й волі. У реченні відображено стосунок до часу дії, процесу буття, до вірогідності висловленого й ставлення до особи” [362, 1–2, 63]. Залежно від різних типів відношення змісту повідомлення до дійсності з погляду мовця до значеннєвої структури ірреальності входить насамперед опозиція передбачуваність – бажаність. Цікавою в цьому плані вважаємо теорію, запропоновану Н. Д. Арутюною. Дослідниця здійснює чітку диференціацію пропозиційного змісту висловлення та його так званої модальної рамки. Пропозиція виступає базовою дескриптивною частиною будь-якого висловлення, інформує про певний стан речей і містить об'єктивну інформацію, яка не залежить ні від ситуації мовленнєвого спілкування, ні від її учасників. Модальну рамку утворюють усі інші значення, які репрезентують різнопланове ставлення суб'єкта мовлення до стану речей, закріплених пропозицією [27, 34].

Адекватне пізнання сутності модальності як реченнєвої надкатегорії суб'єктивного спрямування пов'язане з витлумаченням її структури. Досить чітко весь комплекс засобів вираження цієї категорійної одиниці (насамперед систему форм дієслівного способу й модальних слів) схарактеризував В. В. Виноградов, створивши

вчення про модальність як про одну з головних мовних категорій, реалізація якої пов'язана зі сферою синтаксису, морфології та лексичними елементами [76, 476–477]. Взявши за основу такий аспект, вирізняємо морфологічну модальність, синтаксичну модальність та лексико-граматичну модальність⁴⁷. Вияв морфологічної модальності пов'язуємо зі способом дієслова. У лінгвістиці часто модальність і спосіб вважають двома непов'язаними категоріями. На нашу думку, немає достатніх підстав їх розмежовувати, оскільки головне призначення графем категорії способу полягає у вираженні модальних значень. Відповідно до цього спосіб дієслова, розглядаючи на синтаксичному рівні, потрактуємо як морфологічну модальність, спрямовану в комунікативний синтаксис. Як слушно наголошує Н. В. Гуйванюк, орієнтація на комунікативний аспект дає змогу „розкрити у висловленні як комунікативній одиниці нові смисли, <...> закладені не тільки ставленням мовця до висловленої думки, але й низкою інших модально-оцінних значень, комунікативних стратегій і тактик, що визначають комунікативно-інтенційні аспекти висловленого з боку мовця (конкретного автора)” [151, 87]. Питання про взаємодію модальності та дієслівного способу розглядає А. П. Загнітко: „Інформацію про відношення свідомості до процесу вміщує у собі категорія способу дієслова, що входить одним із компонентів до синтаксичної категорії модальності” [192, 69]. Спосіб дієслова як граматичний засіб вираження модальності тлумачить В. О. Горпинич [140, 191]. Комунікативне спрямування морфологічної модальності пов'язане з тим, що опис категорійної системи та окремих графем перспективний лише за умови розгляду їхнього функціонування в різних комунікативних ситуаціях. Графема дієслівного способу безпосередньо підтверджують цю закономірність. На важливості синтаксичних параметрів категорії дієслівного способу наголошують В. О. Плуґян [353, 320], І. О. Мельчук [311, 153–154, 313–315], І. Р. Вихованець [85, 95–99], К. Г. Городенська [108, 256–262]. Комунікативний акцент, що виявив значні переваги в дослідженні мовних явищ, дає змогу потрактувати спосіб як категорію, спрямовану на відображення ірреальних (суб'єктивних) відношень. Слушними вважаємо міркування І. Р. Вихованця про недоцільність вирізнення графема дійсного способу, оскільки „категорія часу в такому випадку займає якесь „подвійне” граматичне положення, маючи ознаки автономної і неавтономної одиниці. З одного боку, вона

членується на грамеми теперішнього, минулого і майбутнього часу, з другого – сама входить у ролі підпорядкованої одиниці (грамеми) в категорію способу” [85, 95]. Морфологічну модальність подібно до інших категорійних одиниць мовної системи варто аналізувати як двобічну сутність мови, що має план мовного змісту та план вираження. Граматична семантика цієї категорії пов’язана з репрезентацією передбачуваних і бажаних дій, процесів, станів. Носієм передбаченого значення виступає грамема умовної модальності. Оскільки бажаність репрезентують мовні одиниці з різним виявом апелятивності, то вони становлять такий ієрархічний ряд – наказова модальність, спонукальна модальність і бажальна модальність. Указана послідовність грамам зумовлена послабленням (або й нівеляцією) визначального змісту волевиявлення. Відповідно до цього морфологічна модальність має чотириграмемний вияв, граматичне значення кожного з компонентів залежить від мовця й виконує комунікативну функцію.

Нереальні дії, процеси, стани, які не відбудуться за будь-яких обставин через об’єктивні причини: здійснення раніше за них або паралельно з ними інших дій, репрезентує умовний спосіб дієслів: *...коли б міг, **полетів би** понад землею, як сова* (Ю. Мушкетик). Функційно-семантичний аспект імператива полягає в тому, що він виражає дію з вольовою спрямованістю. „Призначення апелятивного висловлення полягає у спонуканні адресата до виконання дії, спрямування на зміну елементів дійсності і витворення нових елементів” [191, 245], наприклад: ***Сідай. Спочинь** з дороги, брате* (Л. Костенко); ***Розсідлуйте, хлопці, коней та лаштуйте** переобідок* (Ю. Мушкетик). Адресат мовлення виступає обов’язковим компонентом ситуації волевиявлення, що передбачає внесення змін у позамовну реальність через спонукання до дії адресата мовлення. Спонукальний спосіб передає послаблене значення апелятивності: дія може відбутися тільки за доброї волі особи, до якої звертаються, наприклад: *Слухай, дяче, **мандрував би** ти звідси далі* (Ю. Мушкетик); – *Чи не купили б у нас корову? – закінчив гість* (Є. Гуцало); ***Нехай би брав її** собі за жінку Іван Максимович!..* (В. А. Шевчук). Семантика ж бажального способу базується на волевиявленні мовця, спрямованому до самого себе або до третіх осіб. Тобто мовець виступає ініціатором дії, адресатом волевиявлення та його безпосереднім виконавцем, тому в аналізованій грамеми значення

апелятивності нейтралізовано, наприклад: *Ти знаєш, зараз мені Кавказ весь час стоїть перед очима... Поїхати б туди, поглянути!..* (В. А. Шевчук); *...Хоч би заснути...* (Л. Костенко). За функційно-комунікативними ознаками грамеми наказової, спонукальної й бажальної модальності відрізняються від умовної, оскільки події, виражені компонентами із семантикою вольової спрямованості, мають тісніший зв'язок із мовцем, ніж кон'юнктив. Двобічна концепція граматичних категорій передбачає аналіз форм вираження їхнього змісту. Відповідно до цього для умовної, наказової, спонукальної й бажальної модальності характерні специфічні аналітичні й синтетичні формальні показники.

Наступним складником аналізованої надкатегорії виступає комунікативно зорієнтована та суб'єктивно спрямована категорія синтаксичної модальності, план змісту якої пов'язаний з ірреальністю⁴⁸. Її ґрунтовне вивчення неможливе без дослідження закономірностей функціонування реченневих конструкцій у мовленні. Реалізація мовної моделі синтаксичних одиниць у конкретних умовах мовленнєвої ситуації дає змогу зосередити увагу на їхньому комунікативному аспекті. Відповідно до цього синтаксична модальність – складна комунікативно-прагматична одиниця синтаксису, що актуалізує ситуацію мовлення. Комунікативний акцент передбачає потрактування її як категорії, яку не можна розглядати поза межами комунікативного акту, оскільки саме в безпосередньому стосунку із ситуацією мовлення, у процесі мовленнєвої взаємодії вона реалізує своє значення. Прагматичні особливості синтаксичної модальності знаходять вияв насамперед у конкретній мовленнєвій ситуації, на основі ґрунтового аналізу якої можна визначити семантику повідомлюваної мовцем інформації й відповідно з'ясувати питання про роль указаної категорії в певному мовленнєвому контексті. Зокрема І. Р. Гальперін, розглядаючи її з цих позицій, постулює, що модальність – комунікативно-синтаксична категорія, функціонування якої пов'язане передовсім з рівнем мовлення. Вона має стосунок „до категорій, властивих мові в дії, тобто в мовленні, і саме тому є самою сутністю комунікативного процесу” [118, 113]. В. Г. Гак, вирізняючи комунікативні категорії, зорієнтовані на мовця, і категорії, зорієнтовані на співрозмовника, включає модальність до групи перших [115, 58–59]. Для позначення відповідної ситуації мовець використовує певні формальні засоби, з-поміж яких важливу роль відіграють грамеми

дієслівного способу. Водночас слід наголосити, що категорії морфологічної та синтаксичної модальності хоча й перебувають у взаємодії та взаємних нашаруваннях, але їхній обсяг різний. Ієрархічно складнішою виступає синтаксична модальність. „Синтаксична категорія модальності, – зауважує В. Г. Гак, – ширша від морфологічної категорії способу дієслова. Вона різноманітніша щодо форм вияву й гами виражених нею значень” [115, 58–59]. На такій спеціалізації наголошує А. П. Грищенко: „...діапазон модальних значень речення ширший порівняно з тими семантичними ознаками, які імпліцитно виражаються дієслівними формами способу” [145, 19]. Проте орієнтація на суто значеннєві параметри й нехтування двобічного (семантико-граматичного) трактування не передбачає адекватної кваліфікації синтаксичної модальності. За концепцією І. Р. Вихованця, „трактування граматичної категорії лише з семантичного боку – без опори на протиставлені один одному ряди форм – нерідко призводить до довільного визначення кількості граматичних категорій, їх розпливчастості” [85, 52]. Відповідно до цього грамемна структура синтаксичної модальності зумовлена специфікою її категорійного значення та системи засобів вираження. Спираючись на такі пріоритети, лінгвісти зазвичай вирізняють два типи модальних значень – об’єктивне та суб’єктивне⁴⁹ (за термінологією В. Б. Касевича, внутрішню й зовнішню модальність [220, 67–72]), для яких характерні відповідні формальні репрезентанти [376, 86, 91; 50; 198]. Як відомо, синтаксична модальність спрямована на мовленнєві акти та має безпосередній стосунок до ситуації, пов’язаної зі слухачем та мовцем. Подані аргументи засвідчують, що модальність – категорія суб’єктивного спрямування, яка, увиразнюючи позицію мовця щодо повідомлюваного в реченні, передає його ставлення до відображуваного в реченні фрагмента дійсності. Із цього приводу Г. О. Золотова зазначає: „Модальність речення – суб’єктивно-об’єктивне відношення змісту висловленого до дійсності з погляду його реальності, відповідності або невідповідності дійсності. Зміст речення може відповідати реальній дійсності або не відповідати їй, що й визначає протиставлення двох основних модальних значень – модальності реальної (прямої) і модальності нереальної (ірреальної, непрямой, гіпотетичної, передбаченої)” [199, 142].

Структури з реальним змістом позначають різні фрагменти дійсності, події, ситуації, мисленнєві процеси тощо, тобто інформа-

цію про світ та його пізнання, наприклад: *Рипить* сніг під ногами перехожих (В. Слапчук); *Знов зоря світання стерла сон крилом...* (В. Сосюра); *Не був він на кучері завжди багатим – Багатим він був на нелюдські дива* (І. Драч); *Хану стало моторошно й холодно* (Ю. Мушкетик); *Вечорами у нас студено* (Р. Федорів); *Чи турків, чи козаків було четверо* (М. Вінграновський). У наведених реченнях мовець позначає реальність подій. Конструкції з ірреальною модальністю містять інтерпретацію суб'єктом думки об'єктивного змісту речення, різноманітні оцінки мовця, його почуття й волевиявлення. Репрезентантами цього модального значення виступають способові форми присудка, семантика яких пов'язана з передбачуваністю або бажаністю. Засобами вираження передбачуваності виступають переважно складні реченнєві побудови, підрядна частина яких репрезентує умову виконання певної нереальної дії, вираженої в головній частині, і приєднуються сполучниками *аби*, *коли б*, *якби* й под.: ...*аби* здобув грамоту, *мав би* поважний писарський уряд (Ю. Мушкетик); ...*коли б* він пішов жити до Олександри Панасівни, *я б не ставилася* до нього так беззастережно (В. О. Шевчук); *Якби* ми ремигали, як воли, *якби* ми так чесали язиками, то вже *б* давно Вкраїну *віддали*, не мавши часу бути козаками (Л. Костенко). Окрім зазначеного типу структур, функціонують безсполучникові речення передбачуваної модальності: *Цвіла вишня, цвів барвінок, цвіли зорі... була б у землі шабля – й вона б зацвіла* (Ю. Мушкетик).

Формальним репрезентантом бажаної модальності виступають конструкції з предикатами у формі наказового, спонукального та бажального способу, наприклад: *Будуй, Іване, не всі піднімуться до твоїх висот...* (Р. Іваничук); *Панове, не хвилюйтеся, все буде, сподіваюся, гаразд* (Ю. Мушкетик); *Будь вірним своєму слову, хане...* (Р. Іваничук); ...*хоч би* до вечора *дістатись* до підніжжя гір (Р. Іваничук).

Останнє місце в ієрархічній категоризації модальності посідає її лексико-граматичний різновид. Планом вираження лексико-граматичної модальності є прості семантично неелементарні речення з модальними компонентами, конструкції з модально ускладненими присудками та аналітичними нечастиномовними словами-морфемами. Групу перших структурують синтаксичні побудови з модальними синтаксемами (вставними компонентами), що належать до найпоширеніших репрезентантів суб'єктивної модальності. Указана категорія модальності, відображаючи оцінний аспект, об'єднує такі зна-

чення: впевненості (*безперечно, безумовно, дійсно, звичайно, звісно, справді, без сумніву, певна річ*), невпевненості, можливості (*бува, видається, здається, видно, ймовірно, мабуть, може*), джерела повідомлення (*кажуть, мовляв, по-моєму, на мою думку*), логічності (*виявляється, головне, загалом, зокрема, зрештою, навпаки, наприклад, нарешті, однак, отже, а отже, по-перше, по-друге, до речі, крім того, між іншим, з одного боку, з другого боку*), емоційної оцінки (*на біду, нівроку, на диво, на жаль, на лихо, на радість, на сором, на щастя, як на гріх, як на зло, чого доброго і под.*), інтимізуючо-контактуюче значення (іллокутивна модальність) (*бач, бачте, вірите, даруйте, знаєш, знаєте, погодьтесь, припустімо, скажемо, відверто кажучи, даруйте на слові, прошу вас тощо*) [91, 131, 276].

У сучасній українській мові безпосередній стосунок до засобів вираження лексико-граматичної модальності мають конструкції з предикатом, що становить модель „модальний модифікатор + інфінітив”. Відповідно до значення модального компонента вирізняють конструкції з модальною семантикою можливості, ймовірності, бажаності й необхідності. Такі відтінки передають допоміжні дієслова *могти, мусити, мати, зуміти, намагатися, бажати, воліти, мріяти, прагнути, хотіти, сміти* та предикативні модальні прикметники *повинен, спроможний, здатний, схильний, ладен, змушений*: *А в пісні **можу виспівати** все* (Л. Костенко); *Козаки **воліли лишатися** на валу...* (Ю. Мушкетик); *Вони **мріяли одружитись*** (Р. Горак); *Я **хочу її купити**. Скільки за неї?* (П. Загребельний); *...політики **повинні спиратися** на науковий, у тому числі географічний світогляд („Політична географія та геополітика”);* *За переказ грошей клієнт **повинен сплатити** банку винагороду в розмірі 2 % від суми переказу* (Г. Бевз); *...люди все невідоме і незвичне **схильні перебільшувати**...* (В. Малик). Тенденцію до вираження бажаної семантики спостерігаємо й у конструкціях, де компоненти *бажати, воліти, жадати, мріяти, прагнути, хотіти* і под. виступають як самостійні предикатні одиниці й своєю валентністю передбачають наявність правобічної об’єктної синтаксеми, наприклад: *Я **бажаю помсти**, а мої вої – **військової здобичі!*** (В. Малик); *...нині ж міщани **зажадали кари** виним* (Р. Іваничук); *Володимир Глібович тільки й **мріє про** новий **похід!*** (В. Малик); *Тепла **хотілось, затишку** мені!* (Л. Костенко). Близькими до них вважаємо складні реченнєві побудови об’єктно-з’ясувального типу: *Вони*

бажають, аби Тарас Григорович їм прочитав поему про Катерину (В. А. Шевчук); *...я не хотів, щоб це були погані звістки...* (О. Бердник). Бажальна модальність також характерна для реченнєвих побудов з ускладненою моделлю іменного складеного присудка, наприклад: *Але людина талановита нагадує квітку, яка піднімається найвище, її хочуть зірвати першою* (П. Загребельний); *Сивооку хотілося бути дужим, як тур* (П. Загребельний).

У деяких випадках роль модальних модифікаторів виконують аналітичні синтаксичні морфеми типу *навряд чи, наче, неначе, ніби, нібито, чи не*. Вони підкреслюють невпевненість, можливість, імовірність, наприклад: *...навряд чи захоче він прийняти брата твого, мого свояка* (В. Малик); – *Ви так наче деінде збираєтесь, – прогудів, як у дзвін, Микита Чугай* (Г. Тютюнник); *Цей теж учитель ніби...* (В. А. Шевчук); *...чи не краще переждати цю бурю десь у надійному затишку...* (М. Олійник). Усі проаналізовані засоби вираження лексико-граматичної модальності підтверджують, що „будь-яке граматичне значення в мові підтримують лексичні семи” [464, 78].

Отже, надкатегорія модальності – багатовекторна мовна величина, що бере участь у формуванні комунікативного процесу та реалізації інтенції мовця, структурована трьома різновидами категорій – морфологічною модальністю, синтаксичною модальністю та лексико-граматичною модальністю.

4.2. Морфологічна модальність та її графемна реалізація

До актуальних проблем сучасних лінгвістичних студій належать питання, пов'язані з видозміною наукового тлумачення багатьох традиційно виділюваних категорій. Розгляд мовних явищ на якісно новому рівні, у контексті нових бачень та узагальнень вважаємо передумовою формування нового типу граматики, головний акцент яких великою мірою спрямований на цілісність концепції граматичного ладу української мови, динамічні процеси окремих її підсистем. Розширення досліджень вбачаємо також у вияві специфіки функційного навантаження мовних одиниць, встановленні закономірностей їхньої реалізації, що особливо важливе за вивчення питань комунікативної граматики. Зважаючи на новітні тенденції розвитку лінгвістики, теоретичного уточнення потребує категорія морфоло-

гічної модальності, якій властиве графемне членування та формальні засоби вираження. У нашому описі графемний вияв морфологічної модальності певною мірою збігається зі способовими графемами дієслова, що розглядають майже в усіх працях із морфології.

Грунтовне вивчення дієслівного способу зумовило неоднозначне трактування цієї категорійної одиниці. У працях, написаних здебільшого в традиційному руслі, щодо вивчення форм способу застосовують переважно описовий підхід. У численних граматичних студіях спосіб – граматична категорія дієслова, семантична суть якої „полягає у протиставленні реальних дій (дійсний спосіб) ірреальним модальним діям (недійсні способи)” [424, 385]. Зазвичай її вважають словозмінною морфологічною одиницею, що має триграмемний (дійсний, умовний і наказовий) або п’ятиграмемний (дійсний, умовний, наказовий, спонукальний і бажальний), рідше – двограмемний [85, 95–99] та чотириграмемний [108, 256–262] вияви. Часто поряд із цим вдаються до докладного аналізу морфологічних особливостей граматичних форм категорії способу без вивчення їхньої функційної специфіки.

Останнім часом простежуємо тенденцію багатоаспектного дослідження дієслівної категорії способу. Спостереження над особливостями семантики зазначеної мовної величини, вияв її стосунку до суб’єктивної модальності й орієнтація на чинник мовця знаходять відбиття в низці праць [191; 318; 382; 384; 156; 157]. Розглядаючи категорію способу дієслова-предиката на тлі комунікативної організації речення, лінгвісти зазвичай вказують на її безпосередній зв’язок із категорією модальності⁵⁰. Досить переконливою щодо цього вважаємо думку В. В. Виноградова, згідно з якою дієслівний спосіб потрактовано як синтаксично зорієнтовану одиницю, що бере участь у реалізації суб’єктивно-об’єктивних відношень. На думку лінгвіста, „категорія способу – це граматична категорія в системі дієслова, яка визначає модальність дії, тобто вказує на відношення дії до дійсності, що встановлює мовець” [76, 472].

Комунікативний акцент, який виявив певні переваги в дослідженні мовних явищ, уможливив тлумачення способових форм дієслів як морфологічних засобів реалізації ірреальної семантики. Наявність суб’єктивного аспекту зумовлена тим, що предикат, структуруючи реченнєві побудови, передусім відображає інтерпретацію тієї чи тієї ситуації мовцем. Відповідно до такого потрактування та зважаючи на особливості функційного вияву, вважаємо перспективним виріз-

нення морфологічної модальності як складника міжрівневої комунікативної надкатегорії модальності. Під *морфологічною модальністю* розуміємо словозмінну категорію з узагальненим граматичним значенням ірреальності (передбачуваності – бажаності), яку визначає стосунок дій, процесів або станів до дійсності з погляду мовця, розчленовану на грамеми умовної, наказової, спонукальної й бажальної модальності та виражену системою спеціалізованих граматичних форм. Не викликає заперечення той факт, що репрезентантами ірреальних модальних значень виступають спеціальні морфологічні засоби, з-поміж яких важливу роль відіграють дієслова.

Для реалізації мети нашого дослідження релевантною вважаємо концепцію К. Г. Городенської, що демонструє найзагальніші принципи грамемної диференціації дієслівного способу. Покликаючись на теорію І. Р. Вихованця та наголошуючи на поліграматичності так званих дійсних способових форм, дослідниця вважає, що категорія способу чотирикомпонентна. „Вона об’єднує грамеми **умовного** способу, що передає значення гіпотетичної дії чи гіпотетичного процесу і стану, та грамеми **наказового, спонукального й бажального** способу, що виражає значення бажаної дії чи бажаного процесу і стану з різним ступенем апелятивності” [108, 257].

Пошук шляхів найпродуктивнішого вивчення морфологічної модальності дає змогу аналізувати її на семантичному, морфологічному та синтаксичному рівнях. У цьому плані цікаві спостереження О. О. Шахматова, який за розгляду способу дієслова пропонує зважати не тільки на морфологічний, а й семантико-синтаксичний аспект [460]. У сучасному українському мовознавстві концепція міжрівневого статусу категорії способу репрезентована І. Р. Вихованцем [85, 95–99] К. Г. Городенською [108, 256–263], А. П. Загнітком [191, 240–249], М. С. Скабом [382; 383] та ін.

В основу виділення грамем морфологічної модальності, що перебуває в площині суб’єктивних відношень, беремо опозицію ірреальних значень „передбачуваність дії, процесу, стану – бажаність, волевиявлення дії, процесу, стану”, кожне з яких варто розглядати з погляду мовця й поза сферою мовця. Відповідно до таких кваліфікаційних параметрів, що ґрунтуються на ролі мовця та спрямовані на реалізацію комунікативного завдання, вирізняємо чотири грамеми міжрівневої категорії морфологічної модальності – умовну модаль-

ність як репрезентант гіпотетичної, передбаченої семантики та наказову, спонукальну й бажальну модальності, пов'язані зі значенням бажаності. Усі вони мають різне комунікативне призначення. Здійснюючи семантичну кваліфікацію способових форм дієслова, О. Л. Даскалюк наголошує: „Якщо умовним способом передають гіпотетичну реальність, яку мовці мислять як таку, що може відбутися/не відбутися в дійсності залежно від певних умов, то наказовий спосіб передає насамперед апеляційне спонукування до дії, яка відбудеться/не відбудеться залежно від реакції на волевиявлення адресанта” [157, 10]. На думку А. П. Загнітка, „МФ (морфологічні форми. – Н. К.) кон'юнктива підпорядковані реалізації репрезентативної функції висловлення, форми імператива відбивають апелятивну функцію, взаємодіючи з вокативом” [191, 244]. Варто наголосити, що відмінність грамам умовної, наказової, спонукальної й бажальної модальностей полягає не в їхньому різному лексичному наповненні, а в наявності різнотипного визначального для кожної з них суто граматичного змісту, що „ґрунтується на суб'єктивних характеристиках відношення до реальної дійсності” [85, 96].

Диференційна семантична ознака дієслів у формі кон'юнктива полягає в тому, що вони репрезентують нереальні дії, процеси, стани, які не відбудуться за будь-яких обставин через об'єктивні причини: здійснення раніше за них або паралельно з ними інших дій. За функційно-комунікативними ознаками грамема умовної модальності певною мірою відрізняється від наказової, спонукальної й бажальної модальностей, оскільки події, виражені кон'юнктивом, не мають такого тісного зв'язку з мовцем, як грамеми із семантикою вольової спрямованості, наприклад: *Нам якби гвинтівки, ми б самі сторожували* (Г. Тютюнник); *Якби дали мені соломки на трудодні – не крався б я з носилками до артільного двору* (Г. Тютюнник); *...коли б міг, полетів би понад землею, як сова* (Ю. Мушкетик); *Був би тато вдома – зразу випровадив би* (М. Олійник).

Грамеми умовної модальності, із якою пов'язаний формальний вияв передбачуваних, вірогідних дій, процесів, станів, притаманні специфічні морфологічні показники. Засобом її вираження виступають аналітично-синтетичні форми умовного способу дієслова, репрезентовані флексією дієслова та аналітичним компонентом *би* (*б*)⁵¹: – *Коли б не хтів, то не прийшов би*, – *спокійно мовив Сковорода* (В. А. Шевчук); *Якби мені ти стала за дружину, яка б то радість*

увійшла в мій дім! (Л. Костенко); *Якби й гукав нічному притишеному небу, то небо вернуло б його погуки землі, а та б прикотила їх до професора луною* (П. Загребельний); *Якби він звернувся до нас, ми знайшли б вас набагато швидше* (П. Загребельний). Варто наголосити на мобільності флексійного компонента, що функціонує як омонімічний засіб вираження граматичного значення минулого часу.

Зазвичай кон'юнктив вважають грамемою, яка має стосунок до категорій числа та роду й позбавлена часової та особової ознак. Своєрідне потрактування цього питання пропонує К. Г. Городенська. Дослідниця зауважує, що „в українській мові вірогідна, можлива дія може бути віднесена до минулого. Це значення виражає специфічна форма умовного минулого способу, яка утворена поєднанням дієслова *бути* в одній з родових або числовій формі (*був, була, було, були*) з формою умовного способу, напр.: *Я зайчика зустріла – дрімав він на горбку – була б його спіймала, зозуля ізлякала: Ку-ку!* (П. Тичина). За вираженням передминулої дії умовний минулий спосіб співвідноситься з формою давноминулого часу” [108, 258].

Умовна модальність як одна з граем морфологічної модальності – надзвичайно містка граматична величина, повне й усебічне дослідження якої можливе за вияву особливостей її функціонування та впливу на структурування реченневих побудов. Первинну синтаксичну сферу граєми умовної модальності становлять складні конструкції, частини яких пов'язані між собою умовно-наслідковими семантико-синтаксичним відношеннями. Опис речень указанного типу з опорою на функційну спроможність кон'юнктивних форм повинен ґрунтуватися на граматичних параметрах паралельних частин та кваліфікаційних параметрах ознакових слів, які їх структурують. Зважаючи на вказані чинники, вирізняємо такі типи складних синтаксичних одиниць:

1) речення, підрядна частина яких містить сполучник *аби, коли б, якби*⁵², а в головній засвідчений кон'юнктив. У таких конструкціях послідовність розташування головної та підрядної частин не має характеру непохитної закономірності: *...служив самовіддано і служив би ще вірніше, аби лише князь того забажав...* (В. Малик); *Коли б не кожух, валянки і шапка, то не витримав би й половини шляху* (В. Малик); *Не минули б аварії, якби не кинулись одразу* (О. Гончар); *Якби ми ремітали, як воли, якби ми так чесали язиками, то вже б давно Україну віддали, не мавши часу бути козаками* (Л. Костенко);

2) безсполучникові реченневі побудови з умовно-наслідковими

відношеннями між частинами, обидві з яких структуровані дієсловами у формі кон'юнктива: *Цвіла вишня, цвів барвінок, цвіли зорі <...> була б у землі шабля – й вона б зацвіла* (Ю. Мушкетик); *Був би з нами князь Рюрик – не було б такого!* (В. Малик);

3) складні безсполучникові чи сполучникові речення, одна із сурядних або підрядна частина яких містить дієслово умовного способу, а інша – предикат в одному з трьох часів:

а) минулому, наприклад: *Мене вражала настирливість моря. Де б ви не йшли, воно завжди синіло між будинками в кінці вулиці* (Ю. Яновський);

б) теперішньому, наприклад: *За дві верстви звідси у Снову є невеликий доплив, званий Зеленим, на ньому поставив би кілька млинів, але він належить вдові Хіврі Дігтяренчисі* (Ю. Мушкетик);

в) майбутньому, наприклад: *Я не образуюсь так, як образився б романіст* (Ю. Яновський);

4) безсполучникові складні конструкції, одна з частин яких містить імператив, що семантично корелює з умовним способом: *Обмини його, проклятого, й їдь далі, на Черкаси, на той бік – нічого не сталося б* (Ю. Мушкетик); *...будь вона [шабля. – Н. К.] не з дамаскинської сталі, а звичайна, луснула б надвоє* (Б. Лепкий);

5) безсполучникові та близькі до них за семантичними ознаками складні синтаксичні одиниці, формальним засобом зв'язку частин яких є сполучник. Одна з паралельних конструкцій містить кон'юнктив, а інша інфінітив з аналітичним елементом *би* (*б*): *Відсунути б його куди-небудь з горизонту – очі не муляв би...* (О. Гончар); *Жити б отут роками, то, може, й утопилося б її горе в морській безодні...* (М. Олійник); *Ох, повернути б на правий шлях, та й поїхала б через гори й ріки і опинилася б у Рогатині, в батьківському домі...* (П. Загребельний); *...коли б одну тисячну долю приборкати і поставити в ясний книжковий чи картинний ряд, недаром жив би я на світі...* (О. Довженко); *Коли б розказати нормальній живій людині, напевно, реготала б до упаду, а може, й не повірила б, що се не вигадка зловредного сатирика* (О. Довженко).

Грамема умовної модальності як складник морфологічної модальності може передавати ірреальну передбачувану дію в семантично складних, але з формально-синтаксичного боку простих реченнях. У межах таких синтаксичних побудов вирізняємо два типи одиниць:

1) прості речення, ускладнені дієприслівниками чи дієприслівниковими зворотами, які трансформаційно пов'язані з підрядними

умовними частинами: *...коли б тримався купи, переборов би всі напасті і возвеличився, як стародавні елліни!..* (В. А. Шевчук) → *Тримаючись купи, переборов би всі напасті і возвеличився, як стародавні елліни; ...коли б відчув я раптом, що можу й хочу рубати турків, то <...> узяв би шаблю, надів би ківер і став гусаром* (В. А. Шевчук) → *Відчувши раптом, що можу й хочу рубати турків, узяв би шаблю, надів би ківер і став гусаром;*

2) прості ускладнені речення з детермінантними членами, засобом вираження яких виступають аналітичні мовні одиниці – компоненти *за наявності, у разі, за умови, у випадку* разом із вторинними субстантивами: *...в разі появи на „терені” М. Драгоманова арештували б його* (Р. Горак); *...в разі мовчанки він розстріляв би кожного десятого* (П. Загребельний); *...в разі потреби, звичайно, прислав би до вас свого Бориса* (П. Загребельний); *У випадку невиконання договору, до неї застосували б штрафні санкції* („Експрес”, 2011); *У випадку поразки в цьому матчі „Волинь” втратила б усі шанси на вихід у наступний етап* („Експрес”, 2011). Зазвичай такі конструкції зберігають умовно-наслідкові відношення вихідних складно-підрядних структур.

Наступну групу формують грамеми морфологічної модальності, вирізнення яких пов’язане з позначенням бажаної дії, процесу чи стану, – наказова, спонукальна й бажальна модальності. Вони мають відмінну граматичну семантику, оскільки зорієнтовані на різний вияв апелятивності. Зважаючи на найбільший ступінь вираження зазначеної ознаки, ієрархічно вершинною виступає грамема наказової модальності. Функційно-семантичний аспект імператива полягає в тому, що він виражає дію з вольовою спрямованістю⁵³. „Призначення апелятивного висловлення полягає у спонуканні адресата до виконання дії, спрямування на зміну елементів дійсності і витворення нових елементів” [191, 245], наприклад: *Відлічуй, Семене, скільки назвав* (Є. Гуцало); *Прости мені, земле, простіть мені, траву!* (Л. Костенко); *Благословіть в дорогу, матері* (Л. Костенко). Змістові граматичні параметри імперативної модальності пов’язані з вираженням наказу, вимоги, спонукання. Відповідно до таких кваліфікаційних ознак лінгвісти часто наголошують на наявності співрозмовника або особи (осіб), яка не бере участі в розмові. „Характерно, що лише особа співрозмовника, якій безпосередньо мовець адресує своє волевиявлення, є й потенційним

виконавцем бажаної йому дії чи реалізатором бажаного йому процесу або стану” [108, 258].

Про безпосередній зв'язок морфологічної модальності з актом комунікації засвідчує специфіка морфологічного вияву наказовості, зокрема її стосунок до видових ознак дієслів. Семантична функція доконаних форм імператива полягає у вираженні наказу або вимоги, спрямованих на досягнення результату, тому аналізовані мовні одиниці виступають домінантним засобом позначення категоричності. Модифікацію останньої в бік її послаблення містять імперативні форми недоконаного виду, пор.: *Ану, осавуле, сядь на ослінець...* (Ю. Мушкетик); – *Ти ліпше набери води та сполосни відра, – знову наказала дівчина* (Ю. Мушкетик); **Візьміть** вінички і підметіть. **Повимітайте** все, що тут знайдете (П. Загребельний); *Коли підете на Молдавію, візьміть з собою малого Ваязида* (П. Загребельний); – **Зайдіть** до мене в кабінет, – суворо каже він. – *Я там з вами побалакаю* (Г. Тютюнник) і – *Та в мене є ще одна люлька. Трохи надщерблена, однак гарна. Бери, бери, – втиснув Маркові в руки глиняну люльку* (Ю. Мушкетик); **Сідайте**, будь ласка, знімайте вашу куртку й почувайте себе вільно (Ю. Яновський); – *Ей, хто на палубі?* – гукнув до нас з берега жіночий голос. – **Заходьте**, – відповів я (Ю. Яновський). Певні значеннєві відтінки наказової модальності передають такі мовні засоби, як частки *-но, -бо*. Вони пом'якшують значення наказу, надають відтінок інтимності та фамільярності: – **Подай-но** мені горщика, – іржаво і хрипко сказала стара (В. О. Шевчук); **Дай-но** мені, будь-ласка, склянку сиріи вода (В. О. Шевчук); – **Біжіть-но** додому, діти! – сказав Ілля. – **Ноги застудите!** (В. О. Шевчук).

Значна частина лінгвістів одностайна в тому, що в сучасній українській мові найбільше функційне навантаження мають форми другої особи та першої особи множини наказового способу. Предметну частину змісту апеляції найчастіше репрезентують іменникові форми кличного відмінка, займенникові іменники другої особи. Наприклад: *Принеси, Єлисею, води...* (Ю. Мушкетик); *О, скажіть мені, люди добрі, де моя Гізя?* (Р. Іванчук); *Ольго Петрівно, та відпустіть їх...* (М. Олійник); *Ходімо вже, Лесю* (М. Олійник). Своєрідністю семантики позначені реченнєві структури, у яких предикатний компонент виражений імперативом у першій особі множини. Виконавцем дії тут виступає не тільки адресат мовлення, а

мовець, який спонукає до її виконання, наприклад: *...ходімо ж, дитино!* (Є. Гуцало); *Ходімо швидше, дядьку Самуїле!* (В. Малик); *...дядьку Самуїле, а зараз рятуймо Любаву!* (В. Малик). Специфіку форм вираження наказової модальності увиразнюють особливості їхнього творення. Указана група дієслів має просту (синтетичну) форму, її дериваційною базою слугує основа теперішнього часу, до якої додано закінчення особової парадигми. Синтетична форма аналізованої грами притаманна другій особі однини та першій і другій особам множини.

В українській мові, крім синтетичних, для дієслів як формальних репрезентантів наказової модальності характерні аналітичні форми, утворені за допомогою компонентів *хай*, *нехай* і дієслів третьої особи однини та третьої особи множини теперішнього або майбутнього часу доконаного виду. Функціонування зазначених мовних одиниць засвідчує, що мовець повідомляє про свій наказ, прохання тощо не виконавцеві дії, а своєму співрозмовникові. Наприклад: *А Ігор, якщо прийде, хай наздоганяє нас!* (В. Малик); *Десь видрукуємо – нехай читають люди...* (В. А. Шевчук); *Нехай наші посли самі про все почують і нехай у Москві нашу грамоту почитають* (Ю. Мушкетик). Порівняно із синтетичними формами семантичні контури аналітичних форм деякою мірою модифіковані та ємніші. У них відбувається часткова зміна значення апелятивності в бік її послаблення, нейтралізації, вона не настільки категорична, як у синтетичних формах другої особи. Водночас аналітично представлені лексеми імператива набувають виразного значення бажання. Таке нашарування семантики зумовлене тим, що аналітичні форми передають волевиявлення мовця насамперед для спонукання до дії особи (осіб), відсутніх за умови комунікації. Повідомлення здійснено через співрозмовника (співрозмовників), який має передати сказане мовцем побажання тим, хто виконуватиме дії чи реалізуватиме процеси або стани: *Скажи, хай мати вогонь запалить!* (В. О. Шевчук). У такий спосіб адресат мовлення виступає з'єднувальною ланкою між мовцем та особою, яка повинна реалізувати його волевиявлення.

В. М. Русанівський зазначає, що аналітична форма властива ще й першій особі однини та множини, яку утворюють частки *хай*, *нехай* та дієслова майбутнього часу [424, 387, 388]⁵⁴. Проте тут чіткіше виявлене значення наміру, а не наказовості. Тому такі форми

становлять морфологічну периферію наказової модальності: *Устань, дідочку, хай я з тобою потанцюю!* (В. О. Шевчук); *Хай ми хоч раз заговоримо громом так, як веснянії хмари!* (М. Олійник); *А я вже, Грицю, їден дух з тобою, хай ми вже й тілом будемо одне* (Л. Костенко).

На думку В. М. Русанівського, близькими до наказового виступають спонукальний⁵⁵ і бажальний способи, оскільки всі три грами реалізують модальність спонукування, але відрізняються наявністю різних відтінків волевиявлення [36, 232–233]. Спонукальна модальність як один зі складників морфологічної модальності передає послаблене значення апелятивності: дія може відбутися тільки за доброї волі особи, до якої звертаються, наприклад: *Слухай, дяче, мандрував би ти звідси далі* (Ю. Мушкетик); *Чи не купили б у нас корову? – закінчив гість* (Є. Гуцало); *Нехай би брав її собі за жінку Іван Максимович!..* (В. А. Шевчук).

Спонукальна модальність в основному своєму вияві близька до умовної модальності, оскільки її формальним репрезентантом також виступає аналітично-флексійна морфема, що включає елемент *би* (*б*) та закінчення, омонімічне флексії минулого часу. Виявляючи подібність у морфемному плані до кон'юнктива, аналізована грама має виразну відмінність на семантичному та синтаксичному рівнях. Семантична специфіка дієслів спонукального способу полягає в тому, що вони структурують реченнєві побудови, у яких значення передбачуваності, вірогідності трансформовано в значення некатегоричної, пом'якшеної наказовості. Нівеляція семантики гіпотетичності зумовлена також синтаксичними умовами функціонування вказаної грами. На відміну від кон'юнктивних форм, пов'язаних переважно зі складними реченнями з умовно-наслідковими відношеннями між частинами, сферу синтаксичного вияву спонукальної модальності становлять прості конструкції з інтонацією наказовості. Наприклад: *– Овлуре, ти б розсупонив свою торбину! – не витримав Янь. – Їсти хочеться, аж душа болить!* (В. Малик); *Княгине, ти б повела гостей до себе...* (В. Малик). Орієнтація на синтаксичні чинники дає змогу простежити й інші спільні ознаки грамом спонукальної й наказової модальностей. Зв'язок з імперативністю полягає й у тому, що друга особа однини та множини й перша особа множини зазвичай функціонують разом зі звертанням: *Не ліз би ти в провозаті, Денисе* (Г. Тютюнник); *Пане Твардовський, чи не привели б ви якоїсь відьми до мого двору?* (В. О. Шевчук); *То чи не написали б ви, Ларисо*

Петрівно, щось проти цього? (М. Олійник). Отже, дієслова спонукального способу структурують два комунікативні типи речень – спонукальні, а також питальні з нашаруванням спонукальної семантики⁵⁶.

У мовленні зафіксовано формальні репрезентанти спонукальної модальності, що становлять контамінацію умовного й наказового способів – кон'юнктив та компоненти *хай, нехай*: *Федося хай би іще поспала...* (В. А. Шевчук); *Ну, то хай би вже женився скоріше...* (В. О. Шевчук).

Матеріальним виразником спонукальної модальності буває також сполука „інфінітив + *би (б)*”. Здійснюючи акцент на функційно зумовленому зв'язку дієслова й імені, доцільно наголосити, що ця структурна модель передбачає наявність давального відмінка іменника як головної граматичної форми вираження предметної частини. Наприклад: *Поїхати б і тобі* (О. Гончар); *А йти б вам додому* (В. О. Шевчук); *...направити б нам до нього послів з шертною грамотою* (Р. Іваничук).

Семантико-граматичні параметри лежать в основі вирізнення останньої грамеми морфологічної модальності – бажальної модальності, що маркує нівельовану апеляцію. Її змістові ознаки полягають у відображенні волевиявлення мовця, спрямованого на самого себе або третіх осіб [36, 232]. Тобто мовець, повідомляючи про дію, є її ініціатором, адресатом волевиявлення та його безпосереднім виконавцем, тому в аналізованій граемі значення апелятивності нейтралізовано, наприклад: *Ти знаєш, зараз мені Кавказ весь час стоїть перед очима... Поїхати б туди, поглянути!..* (В. А. Шевчук); *Поставити б десь на березі річки курінь, завести пасіку...* (Ю. Мушкетик); *Взяти б таку діляночку на зруб* (Г. Тютюнник).

За граматичної інтерпретації бажальної модальності необхідно зосередити увагу на її морфологічних показниках. У сучасній лінгвістиці учені виокремлюють різну кількість форм бажального способу. В академічному виданні за редакцією І. К. Білодіда В. М. Русанівський вказує на наявність тільки першої особи однини й третьої особи однини та множини [424, 397]. У колективній праці „Грамматика української мови: морфологія” він розмежовує особові й неособові форми. Особовими вважає форми умовного способу, поєднані з морфемами *хай, нехай* [36, 232]. На думку К. Г. Городенської, „типovým виразником бажальної модальності є аналітична неособова форма, у якій поєднано інфінітив з морфемою *б*” [108, 262], наприклад: *Ось так сісти б на коня і поїхати до Киє-*

ва (П. Загребельний); *От би на став заглянути, може, тамки під кригою риби надушилось* (Є. Гуцало); *У Власівці ліс хороший, та тільки б нам не переплатити* (Г. Тютюнник). Наступну групу в ієрархії морфологічних форм бажальної модальності становлять сполуки компонентів *хай, нехай* і першої особи однини та множини умовного способу, наприклад: *Хай би я зустрілася з друзями; Хай би ми поїхали на екскурсію*. За деяких контекстуальних умов графему бажального способу супроводжують компоненти *коли б, хоча б, якби, аби* та ін., наприклад: *Ідеш, ідеш... Хоч би вже відпочить* (Л. Костенко); *Хоч би садибу дали таку, як треба* (Г. Тютюнник); *Нам аби його виманити з Січі...* (Ю. Мушкетик). Своєрідність предиката, вираженого бажальним способом, визначають прості реченнєві побудови односкладного та двоскладного типу.

Отже, морфологічна модальність – це комплексна міжрівнева комунікативна одиниця, парадигму якої формують умовна, наказова, спонукальна й бажальна модальності. Функціонування кожної з графем, що має систему диференційних ознак, пов'язане з конкретно мовленнєвою ситуацією й зумовлене умовами спілкування комуніканта й реципієнта. Саме мовець обирає відповідні морфологічні (дієслівні форми способу) засоби для позначення відповідної ситуації, що впливає на формування відповідного комунікативного типу речень. Як зауважує І. Р. Вихованець, „морфологічні зміни дієслівних компонентів речення є найзначущішими для речення змінами” [91, 163]. Адже морфологічне варіювання дієслівних одиниць приводить до змін у структурі реченнєвої одиниці й відповідно до змін у вираженні надкатегорії модальності, тобто впливає на конкретний характер синтаксичної віднесеності основного змісту речення до позначуваного ним моменту дійсності. Морфологічна модальність разом із синтаксичною модальністю увіходять до складу міжрівневої надкатегорії модальності, їхня взаємодія особливо виразна за умови дослідження синтаксичної парадигми речення.

4.3. Синтаксична модальність та її графемна реалізація

У сучасному мовознавстві усвідомлення двомірної цілісності (єдності форми та змісту) як основи ідентифікації конкретної лінгвістичної стало переумовою перегляду пріоритету форми над значен-

ням. Такі виміри варто покласти в основу вирізнення синтаксичної категорії модальності, що дає змогу відмовитися від принципів класифікаційно-описового аналізу мовних явищ, позбавленого функційного й семантичного аспектів. Проте зазначений підхід не забезпечує абсолютної тотожності в концепціях усіх дослідників із приводу тлумачення статусу, меж та графемної реалізації модальності. Полярну позицію займають учені, які потрактовують указану категорійну одиницю з різних боків (комунікативного, логіко-граматичного, семантичного)⁵⁷, послуговуються широким та вузьким її тлумаченням тощо. Проблему модальності активно опрацьовують в останні десятиріччя й подають різні дефініції цього поняття. Зазвичай її вважають категорією, що виражає різноманітні види відношення змісту повідомлення до дійсності з погляду мовця і його ставлення до цього повідомлення⁵⁸. Чітко розмежовуючи внутрішньо-синтаксичну й зовнішньо-синтаксичну сфери структурної схеми речення, О. С. Мельничук постулює: „Синтаксична категорія модальності як частина зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення складається з формально розрізняваних синтаксичних значень, в яких виражається спосіб віднесеності основного змісту речення до дійсності” [425, 18].

Ми схилиємося до думки, що докладне вивчення синтаксичної модальності неможливе без з'ясування її семантичних параметрів та формальних показників. Наголошуючи на ірреальному значенні цієї категорії, водночас акцентуємо увагу на її суб'єктивних ознаках, адже специфіка синтаксичної модальності полягає в тому, як інтерпретує ту чи ту ситуацію мовець. Кваліфікуючи модальність як один із засобів зовнішнього граматичного оформлення, О. С. Мельничук зазначає: „З точки зору структури загального змісту речення зовнішньо-синтаксичні значення займають цілком особливе місце, оскільки вони ніколи не беруть участі в формуванні основного (об'єктивного) змісту речення, а завжди становлять ґрунт для формування тієї додаткової (суб'єктивної) частини загального змісту, в якій відображається віднесеність основного змісту речення до дійсності” [425, 17]. Отже, до головних ознак речення належить позначення ним явищ об'єктивної дійсності, а також відображення цих явищ у свідомості мовця.

Покликаючись на студії відомих дослідників та вслід за прихильниками вузького трактування модальності, здійсненого з опорою

на її суб'єктивні ознаки, вважаємо, що аналізована синтаксична категорія належить до сфери тих головних категорійних одиниць, які репрезентують необхідний елемент висловлення, визначають речення як головну одиницю синтаксичного рівня. На нашу думку, не викликає заперечення твердження про те, що модальність, маючи відповідний комплекс мовних засобів вираження, виконує передовсім функцію оформлення речення. Тому багатоаспектне дослідження цієї категорійної одиниці відіграє досить важливу роль у визначенні та розумінні модальної сутності реченнєвих побудов.

Один із важливих аспектів адекватного вивчення природи модальності пов'язаний із витлумаченням її як синтаксичної категорії, яку не можна розглядати поза межами комунікативного акту, оскільки саме в безпосередньому стосунку із ситуацією мовлення, у процесі мовленнєвої взаємодії вона реалізує своє значення. Модальність належить до сфери тих категорійних одиниць, що насамперед відображають різноманітні акти мовлення, а отже, становить складну комунікативно-прагматичну категорійну одиницю синтаксису. Її прагматичні особливості знаходять реалізацію в конкретній мовленнєвій ситуації, на основі ґрунтовного аналізу якої можна визначити семантику повідомлюваної мовцем інформації й відповідно з'ясувати питання про роль згаданої категорії в певному мовленнєвому контексті. Пріоритетні в цьому напрямі праці І. Р. Вихованця [91, 61–63], О. С. Мельничука [425, 17–21], Л. С. Єрмолаєвої [170, 97], Л. О. Кадомцевої [425, 119–123]. Зокрема Л. О. Кадомцева вважає, що синтаксична модальність разом із часовою віднесеністю (зрідка й граматичною особою) становлять постійні компоненти зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення. „Поза цими двома синтаксичними категоріями, які знаходять прояв у відповідних граматичних показниках, не може функціонувати жодне речення української мови. Третя категорія – значення граматичної особи – переходить до зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення лише в односкладних реченнях з дієслівним головним членом” [425, 118].

Не викликає заперечення той факт, що морфологічним ядром вираження синтаксичної модальності є категорія способу⁵⁹. Водночас модальність має ширшу семантику, ніж спосіб. Із цього приводу слушну думку висловлює В. Г. Гак: „Синтаксична категорія модальності ширша від морфологічної категорії способу дієслова. Вона

різноманітніша щодо форм вияву й гами виражених нею значень” [115, 58–59]. На різноманітності формального вияву синтаксичної модальності також наголошує О. С. Мельничук: „Так званий загальний зміст речення, який забезпечує можливість прямої знакової віднесеності речення до певного явища дійсності і до фактів свідомості, знаходить своє вираження як у лексико-фразеологічній, так і в синтаксичній сторонах природи речення” [425, 11].

Грунтовне вивчення синтаксичної модальності як поняття вищого рівня передбачає вирізнення підпорядкованих їй корелятивно взаємозалежних граматичних значень, яким притаманні морфологічні засоби вираження. Взявши за основу різні кваліфікаційні параметри, вчені виділяють неоднакову кількість її градем⁶⁰. На нашу думку, структурна схема аналізованої категорії, яку визначає кількість протиставлених рядів форм з однорідним значенням і яка полягає в протиставленні гіпотетичних, передбачуваних дій, процесів, станів діям, процесам і станам бажаним, із семантикою волевиявлення, пов’язана з наявністю трьох елементів – умовною модальністю, спонукальною модальністю та бажальною модальністю. Взявши за основу тезу про різноманітність засобів оформлення кожної з них, комунікативну мету висловлення, а також формальне представлення в ньому предиката, наголошуємо на центральності градем категорії способу дієслова. Відповідно до цього умовна модальність пов’язана з функціонуванням кон’юнктива, спонукальну модальність репрезентують відмінні з погляду вираження функційної сфери апеляції форми наказового й спонукального способу, дієслова бажального способу структурують конструкції з бажальною модальністю.

Зважаючи на всі кваліфікаційні параметри аналізованої мовної величини, подаємо її дефініцію. *Синтаксична модальність* – комунікативно зорієнтована категорія речення, що, реалізуючи інтенцію мовця, має суб’єктивне спрямування, репрезентує витлумачене як ірреальне, об’єднує три градеми (умовну модальність, спонукальну модальність та бажальну модальність), вияв яких пов’язаний із певним планом вираження.

У сучасній українській мові умовна модальність як складник категорії синтаксичної модальності має специфічну семантику. Структури умовної модальності вказують на можливість певної дії, процесу чи явища за наявності відомої чи невідомої умови, засвідчуючи їхню нереальність. У такому разі мовець або інша особа

не можуть забезпечити відповідність між основним змістом речення й дійсністю, тобто результативність дії, оскільки цьому заважає ситуація чи події, що склалися на цей час. Основний морфологічний репрезентант указаної семантики – дієслова умовного способу. Центральну сферу функціонування кон'юнктива становлять складні синтаксичні одиниці з підрядними умовними частинами, які репрезентують умови виконання певної нереальної дії, вираженої в головній частині, і приєднуються сполучниками *аби*, *коли б*, *якби* і под.: ...*аби* здобув грамоту, *мав би* поважний писарський уряд (Ю. Мушкетик); ...*коли б* він пішов жити до Олександри Панасівни, *я б не ставилася* до нього так беззастережно (В. О. Шевчук); *Якби* те вернулося, <...> *тож усі листочки, всі мальви вицілувала б* на батьковому дворі (Ю. Мушкетик); ...*якби* батько не віддав його до єзуїтської колегії, *то не зродилась би* й ненависть до єзуїтів і ніколи *б* до голови *не прийшли* подібні мислі... (Р. Іваничук); *Якби* вона сварилася, кричала, *то я пустив би* все там шкереберть (Л. Костенко). Окрім зазначеного типу структур, кон'юнктиви засвідчені в безсполучникових реченнях: ...*не з'явився б* він на світ, *не будь* кохання між його отцем та матір'ю (П. Загребельний); *Може, став би* другим Іскандером – дай тільки йому трон (П. Загребельний); *Жив би* простим козаком, *може, зазнав би* щастя (Ю. Мушкетик). Периферію складних структур із дієсловами умовного способу формують складносурядні речення з потенційною умовністю: *Отава й не став би встрявати* в суперечку з невідомим марбурзьким професором Шнурре, *але цей Адальберт Шнурре виступив* у німецькому журналі з великою статтею... (П. Загребельний); *Можна було б і присісти*, *але зі східців скрапувала вода* (Ю. Мушкетик); *На смерть іде*, – *а так би й поклонивсь* (Л. Костенко). Одна з частин складних побудов умовної модальності може бути еліптичною: *Пішов би* з військом у похід, – *так грунт же. Струснув би* з себе той хомут, – *сім'я* (Л. Костенко); *Злочинниця*, – *а так би й зняв би шапку* (Л. Костенко).

Дієслова у формі кон'юнктива виконують роль предикатів в ускладнених за семантико-синтаксичними ознаками одиницях, що утворилися внаслідок формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних трансформацій складного речення. До класу таких неелементарних простих речень зараховуємо синтаксичні конструкції з відокремленими членами речення (напівпредикативними одини-

цями). Набуваючи відповідних вирізнявальних характеристик, відокремлені структури становлять своєрідне додаткове повідомлення до головного змісту речення. Вияви синтаксичної автономності відокремлених членів дають змогу кваліфікувати їх як напівпредикативні конструкції. Із погляду синтаксичної деривації вихідними синтаксичними одиницями подібних реченнєвих побудов виступають складнопідрядні речення, у яких зазнає згортання підрядна частина із семантикою умови: *Коли б татари погналися, вони впіймали б його* (Ю. Мушкетик) → *Погнавшись, вони впіймали б його*; *Якби в нас був ліс, і ми б могли заробити* (Ю. Мушкетик) → *Маючи ліс, і ми б могли заробити*.

Близькі до таких речень неелементарні структури з детермінантним ускладнювальним компонентом. Їхньою семантико-синтаксичною основою виступає головна частина складного речення, що містить перетворене на синтаксемний елемент підрядне речення. За такої умови згорнута конструкція трансформується в детермінантний член ускладненої структури із самостійним значенням умови й приєднується за допомогою компонентів типу *за наявності, у разі, за умови, у випадку* й под.: *...у разі перевірки можна було б їх законно списати* (О. Гончар). Зазвичай такі синтаксичні одиниці мають допустово-потенційну семантику. Трансформований умовний компонент містять також такі прості семантично ускладнені структури: *...без тієї любові ви зникли б колись з мого світу і – я боялась – пропали б* (Р. Іваничук) ← *Якби не та любов, ви зникли б колись з мого світу і – я боялась – пропали б*; *...без людей нічого не міг би зробити* (Г. Тютюнник) ← *Якби не люди, нічого не міг би зробити*; *Дивився на неї з любов'ю і жалістю, відчуваючи, що бачить перед собою найдорожчу в світі істоту, без якої і світ білий був би йому не милий* (В. Малик) ← *Якби не було її, світ білий був би йому не милий*.

Конструкції з умовною модальністю структурують такі типи предикатних компонентів:

1) предикати дії: *Аби мав якусь зброю, то заполював би хоч саренку...* (П. Загребельний);

2) предикати процесу: *...коли б залишилась при вас, мамцю моя, і без Богданка, я сама **висохла б** на пні і вас висушила б до краю* (Д. Міщенко); *Коли б не те лихо, <...> вона, Миловидка, **не скупилася б** на милування та на пестоці, <...> **квітнула б** та й квітнула від щастя* (Д. Міщенко);

3) предикати стану, стану-відношення: *А коли б отих фріців на нашу землю не пустили – було б краще* (Г. Тютюнник); *...було б ліпше і певніше, коли б дбав про справедливість* (Д. Міщенко);

4) локативні предикати: *Коли б половці стояли на Сеймі, вони не сиділи б мовчки* (В. Малик);

5) предикати якості та якості-відношення: *Коли б князі слухалися великого князя, коли б усі були заодно, то й половці були б не страшні!* (В. Малик); *Коли б Любава могла тебе увидіти, то була б теж щаслива!* (В. Малик); *Який щасливий був би Божейко, коли б мав тебе за жону...* (Д. Міщенко); *Коли б я придивився пильніше, мені б стала ясною непослідовність у характері Оксена...* (Г. Тютюнник); *...якби найшовся такий, що все оте попалив, то був би наймудріший* (Г. Тютюнник).

Організаційний центр структур умовної модальності на формально-синтаксичному рівні репрезентує насамперед простий дієслівний присудок або головний член односкладного речення, співвідносний із присудком: *Якби ти добре в бога попросила, то мали б ми ще й радість на віку: твоя пішла б за гетьманського сина, а мій хазяйську сватав би дочку* (Л. Костенко); *Якби мені ти стала за дружину, яка б то радість увійшла в мій дім!* (Л. Костенко); *Вже дехто й занудився при дозвіллі: Якби коня позичити в чмира, а шаблю він і в битві роздобуде!* (Л. Костенко). Крім того, тут функціонують складений іменний і складений дієслівний присудкові компоненти: *Він був би он який супокійний у своїх Томах, коли б сусідив лише з антами, без всяких там обрив та кутригурів* (Д. Міщенко); *Правда, вона була б ще ліпша, коли б не ви...* (В. А. Шевчук); *Відчуваю, коли б ми одружились, я була б нещасна людина* (В. Дрозд); *Мезамір не був би Мезаміром, коли б не скористався тим, що йшло йому до рук* (Д. Міщенко); *Коли б його запитали, навіщо він так робить, він би не міг відповісти* (Г. Тютюнник).

З-поміж висловлень умовної модальності найменш уживані обірвані побудови. Комунікативна організація таких конструкцій передбачає відсутність однієї з частин складного речення, яка б уміщувала інформацію про подію, що мала відбутися. Виступаючи репрезентантом умовної інтенції, синтаксичні одиниці згаданого типу деякою мірою порушують поширену структурну схему речень умовної модальності. Наприклад: *Наш полк стоїть у полковому місті. Це значить – стоїмо ми на своїй землі. А ви тут хто такі?*

Стояли б десь на Віслі... (Л. Костенко); *От не загубилися б ви в степу...* (Ю. Яновський); *Ех, поїхати б тобі раніше...*

Отже, умовна модальність – грамема категорії синтаксичної модальності, що надає основному змістові речення граматично оформленого значення ірреальної, передбаченої, потенційної дії, процесу чи стану й виступає носієм додаткових суб'єктивних конотацій мовленнєвого акту.

Наступна в граемній ієрархії категорії синтаксичної модальності – спонукальна модальність. *Спонукальна модальність* – грамема категорії синтаксичної модальності, яка має узагальнену семантику волевиявлення дії, процесу, стану, розчленовану на значення власне-спонукальності та значення, що становить контамінацію волевиявлення та бажаності. З огляду на тяжіння сучасних лінгвістичних студій до комунікативно-прагматичного аспекту вивчення мовних явищ вважаємо за доцільне розглянути висловлення зі спонукальною модальністю саме в такій площині. На нашу думку, послідовне дотримання вказаної схеми аналізу уможливить об'єктивне та найбільш ефективно дослідження структур згаданого типу. Розгляд цих синтаксичних одиниць на комунікативно-прагматичному рівні дає змогу аналізувати конструкції із зазначеними змістовими ознаками в ракурсі „мовець – адресат”. Першого сприймають як творця висловлення, роль другого виконує той, кому це висловлення призначене для сприйняття. Спільність конструкцій власне-спонукальної та контамінованої спонукально-бажаної модальності виявлена в тому, що їхні значення ірреальні, спрямовані на реалізацію ситуативно-прагматичних і комунікативних завдань, пов'язані з відображенням позначуваних явищ дійсності у свідомості співрозмовників. Про доцільність розгляду цих синтаксичних одиниць у межах одного типу наголошував ще О. М. Пешковський: „...якщо ми повідомлюваними думками бажаємо вплинути на свого співрозмовника, <...> на його волю, спонукати його вчинити так або інакше, таке мовлення можна назвати спонукальним мовленням. <...> Ми можемо його спонукати зробити саме те, що ми йому наказуємо або про що просимо...” [349, 392]. Водночас реченнєві побудови з власне-спонукальною та спонукально-бажаною модальністю мають чимало розрізнявальних ознак, зокрема їм притаманна різна спрямованість на виконання певного мовного завдання, що залежить від комунікативного наміру мовця. Хоча вони призначені викликати дію

адресата, але спонукальні конструкції містять категоричність та комплекс мовленнєвих і немовленнєвих дій, пов'язаних зі спонуканням співрозмовника зазвичай до виконання наказів, а спонукально-бажані структури відображають найчастіше прохання, тобто в них відбувається часткова нівеляції апелятивності, її вияв стає слабкішим.

Важливим для опису конструкцій зі спонукальною модальністю вважаємо зорієнтованість на кількість необхідних елементів, що беруть участь у реалізації значення волевиявлення. Звичайно, не викликає заперечення той факт, що структури зі спонукальною модальністю відображають певні стосунки між комунікантами й зумовлюють обов'язкову наявність двох компонентів – мовця й адресата. Останній виявляє або нейтральне ставлення до вираженого волевиявлення, або репрезентує його у вигляді виконання окресленої адресантом дії. Ми схильні до думки, що до елементів, необхідних для реалізації спонукальної модальності, належить три складники – мовець, адресат і предмет волевиявлення. Продукуючи конструкції вказаного типу, адресант спонукає співрозмовника до виконання певної дії, реалізації стану тощо.

Далі перейдемо до докладного розгляду синтаксичних одиниць спонукальної модальності. Їхню центральну сферу структурують побудови з власне-спонукальною модальністю, що відображає вольові стосунки між учасниками комунікативного акту. Комунікативно-прагматичний підхід до вивчення висловлень, які репрезентують цей модальний тип, дає змогу постулювати, що в спонукальній ситуації завжди присутні адресант (називає спонукальну дію) та адресат (від нього очікують виконання цієї дії). Зважаючи на таку особливість, а також спираючись на погляди К. Бюлера, пов'язані з корелятивним протиставленням функцій репрезентації та апеляції, М. С. Скаб висунув положення про „наявність у мові специфічної функціональної сфери апеляції, яка представлена предикатною та предметною частинами змісту” [383, 7]. Дотримуючись поданої концепції, поділяємо думку дослідника про те, що „ядерним реченням апеляції слід вважати таке двоскладне утворення, де матеріально вираженими є особа, якій адресоване мовлення, та предикат із значенням волевиявлення (спонукання до дії)” [383, 24]. Синтаксична модальність одиниць зазначеного типу репрезентує бажання мовця домогтися від співрозмовника певної дії, виконання якої забезпечить відповідність між основним змістом спонукальної

структури та дійсністю. Ірреальний вияв таких висловлень полягає також у тому, що імперативний предикат, називаючи дію, яку може виконати адресат у майбутньому, виступає носієм семантичної ознаки потенційності. Мовні одиниці на позначення мовця й співрозмовника як складників змістової сфери речення мають певні розрізнявальні ознаки. Розглядаючи їх на тлі загального функційного опису граматичної системи української мови, варто наголосити, що на семантико-синтаксичному рівні мовець репрезентує суб'єктну сферу та містить ознаку активності, натомість особу-співрозмовника позначає компонент із семантикою адресата – потенційного суб'єкта дії (виконавця спонування), для якого характерна пасивність. Останній за комунікативним наміром мовця повинен сприймати інформацію адресанта, а пізніше – реалізувати її у вигляді дії, до якої спонукає мовець.

Специфічне комунікативне призначення висловлень спонукальної модальності дає змогу з'ясувати особливості їхнього формального вираження. Позиційна структура такого типу речень зумовлює наявність двох компонентів, що однаковою мірою передбачають один одного: присудок-імператив зі значенням волевиявлення (спонування до дії) вимагає підмета в кличному відмінкові іменників на позначення особи, якій адресоване мовлення, а підмет визначає форми особи та числа присудкового компонента. Отже, імператив та вокатив перебувають у зв'язку взаємозалежної координації. Специфічні умови функціонування аналізованих компонентів роблять ці форми значною мірою пов'язаними з певними синтаксичними конструкціями, особливість яких полягає в наявності зумовленої семантико-синтаксичною валентністю позиції суб'єкта. У плані змісту він реалізує загальнокатегорійну сему „предметність” у її проявах „істота/неістота”. Наявність правобічних субстанційних синтаксем, які за способом вираження часто мають факультативний характер, залежить від семантичної природи імперативного предиката. Їм властивий менший ступінь необхідності, оскільки значну частину інформації адресат отримує з позамовної ситуації або контексту: *А ти, сину, не гадкуй зле про вітця свого* (Р. Іваничук); *Князю, спробуймо смаженени* (П. Загребельний); *Йдіть, послі, у ванькир і чекайте нашого рішення* (Ю. Мушкетик); *Козаки, складайте оружжя, виходьте всі у степ* (Ю. Мушкетик). М. С. Скаб зауважує, що на власне-семантичному рівні структура з предикатом у формі наказового способу

розгортається в семантично складне речення *Я (мовець) говорю, наказую, повідомляю тобі (адресатові мовлення), бо я (мовець) хочу того, так що ти (адресат мовлення) будеш слухати (сприймати мовлення)* [383, 15].

Головним компонентом конструкції зазначеного типу виступає предикат у формі наказового способу дієслова або його функційні еквіваленти, яким притаманна виразна значеннева розгалуженість. За семантичною окресленістю вирізняємо такі типи предикатних компонентів, що структурують висловлення спонукальної модальності:

1) предикати дії: *Будуй, Іване, не всі піднімуться до твоїх висот...* (Р. Іваничук); *Сітки розпинайте!* (О. Гончар); *...хай запрягають дві пари биків* (Г. Тютюнник);

2) локативні предикати: *Забіжи до Оксена, скажи, хай прийде увечері* (Г. Тютюнник); *Принесіть послам сирівцю та вина* (Ю. Мушкетик); *Поклади рушники он туди* (Ю. Мушкетик);

3) предикати процесу: *Панове, не хвилюйтеся, все буде, сподіваюся, гаразд* (Ю. Мушкетик); *Всевишньому і його вівтарю тисячократну хвалу возносячи, радуймося й веселімося!* (П. Загребельний);

4) предикати якості та якості-відношення: *Тож [люд. – Н. К.] хай буде вдячний князеві* (П. Загребельний); *...хай буде лик твій світлий та ясний навіки-віків...* (Д. Міщенко); *Хай буде гострим, як ця шабля, і твоє сміливе слово* (І. Пільгук); *Хай буде ваше обличчя грізним, рука переможною, мечі гострими...* (Р. Іваничук); [*Повелитель. – Н. К.*] *...хай стане супокійним та зважить усе* (Д. Міщенко); *Будь вірним своєму слову, хане...* (Р. Іваничук); *Тату, будь уважний!* (О. Гончар); *Хай буде мир міцніший у стократ...* (М. Луків);

5) предикати стану: *Хай усім вам буде легко!* (В. Малик);

6) предикати кількості та кількості-відношення: [*Тік. – Н. К.*] *...хай буде один, центральний* (О. Гончар); *...хай буде менше, а завзятих, ніж багато, а страхополохів* (Б. Лепкий).

Дослідження фактичного матеріалу дало змогу зробити висновок про центральність першої групи імперативних предикатних компонентів, функціонування всіх інших позначене синкретизмом – нашаруванням на основне значення вторинної апелятивної семантики.

Центральну ланку становлять синтаксичні побудови з предикатною частиною у формі імператива другої особи однини та множини й імператива першої особи множини. Речення з дієсловами другої особи сприймаємо як такі, що позначають ситуацію вольового

впливу на адресата мовлення, який повинен внести зміни в позамовну дійсність, наприклад: – *Вгамуйся, доню* (М. Олійник); *Сідай. Спочинь з дороги, брате* (Л. Костенко); – *Візьми булаву, батьку!* (Ю. Мушкетик); – *Дядьку, – чимдуж загукав Сивоок, – не стріляйте, дядьку!* (П. Загребельний); – *Пустіть, тату, – Роман незалежно, з тінню зневаги дивився в очі вітцеві* (Р. Іваничук). За умови функціонування предиката у формі першої особи множини спостерігаємо часткову зміну семантики реченневої структури. У такому разі роль потенційного виконавця дії виконує не лише адресат мовлення, а й сам адресант. У них суб'єктна синтаксема (предметна частина апеляції) унаслідок великої семантичної самодостатності предиката часто зазнає редукції, тобто має імпліцитний вияв, пор.: *Ану ж, підійдімо, хлопці, ближче* (Г. Тютюнник); *...ходімо, синку* (Ю. Яновський); *Тоді ходімо, пане міністре, сядемо* (Ю. Яновський); – *Ходімо швидше, дядьку Самуїле! Ходімо!* (В. Малик) і – *Сідаймо, – каже, – у чужій господі. Господа є... Господаря нема* (Л. Костенко); *Ходімо далі!* (В. О. Шевчук) *...пливімо в чисте море, назустріч хвилям* (В. Дрозд); *Допоможімо їм! Допоможімо!* (В. Малик); *Поділімося з ними і яствами вашими* (Д. Міщенко). Структурам з експліцитно вираженим суб'єктом у лінгвістиці надають різного статусу. На думку М. С. Скаба, конструкції типу – *Ходімо, пане Твардовський...* (В. О. Шевчук) „доцільно тлумачити як специфічне складне безсполучникове речення, утворене поєднанням вокативного речення, у якому головний член-вокатив виконує функцію привертання уваги особи – адресата мовлення, та односкладного особового речення. Лише присутність у цьому складному реченні позначення адресата мовлення зумовлює специфічне значення першої особи множини дієслова – значення сумісної (спільної) дії мовця і адресата (адресатів)” [383, 24]. Ми вважаємо, що такі речення семантично ускладнені, проте з формально-синтаксичного боку прості, а не складні.

Аналіз функційно-семантичної специфіки утворень спонукальної модальності доводить, що засобами формального вияву предиката в них можуть слугувати аналітичні імперативні форми третьої особи, які містять ознаки семантичного ускладнення. З одного боку, вони свідчать про синкретизм значень волевиявлення та бажання, а з іншого – послаблюють категоричність спонукування. Л. О. Кадомцева надає їм статусу речень зі значенням бажальної спонукальності [425, 134].

Така модель речень апеляції передбачає наявність мовця, слухача й потенційного виконавця (виконавців) дії, що не бере участі в розмові. Реалізацію волевиявлення адресанта уможлиблює саме наявність адресата, який може передати висловлене мовцем спонукування. Наприклад: – *Одпиши осавулові, щоб вернувся на Гнилий Єланець і нікуди не йшов. Нехай пильнує степ. Степ нехай пильнує, чуєш*, – сказав суворо й трохи роздратовано, бо помітив у Гукових очах заперечення (Ю. Мушкетик).

Частковою нівеляцією апелятивності й волевиявлення мовця позначені структури з предикатом, вираженим спонукальним способом. У граматичній системі української мови вони репрезентують некатегоричне спонукування до дії: *Йшов би ти, Павле, додому...* (Г. Тютюнник); *...нехай би погасла мука разом із світом* (Ю. Мушкетик); *Хай би так добув Болеслав своє королівство!* (П. Загребельний); [*Ворожбит.* – Н. К.] *...нехай би видивився Лаврінів слід у чорній воді або в розтопленому олові, нехай би зняв з нього приворот* (Ю. Мушкетик). Увиразнення семантики модальності містять складні речення із звертаннями: *Ваша світлосте, замкнули б ви його на ніч у порожнім вітряку – вже за півгодини застукотів би він у двері й зізнався б* (Ю. Мушкетик).

Потенційну можливість передачі волюнтативних модальних відтінків мають інші дієслівні форми. Це явище ґрунтується на механізмі способових транспозицій. Як слушно постулює М. О. Луценко, „розкриття механізму різних транспозицій форм способів дає ключ до розуміння структури способу загалом” [288, 31]. Носіями семантики волевиявлення можуть бути також часові форми, які традиційно розглядають у межах дійсного способу. Наприклад, конструкція – *Дякую за відвертість... А попереду йти дозволяю. Ждана візьмеш провідником. Тільки будь обережний, не заривайся!* (В. Малик) загалом передає модальне значення спонукальності (увиразнюють цю семантику імперативні форми *будь обережний, не заривайся*). Хоча в реченні *Ждана візьмеш провідником* вжито форму майбутнього доконаного *візьмеш*, проте подана структура не втрачає спонукального значення, нею передано категоричність вимоги. Це увиразнює відповідна комунікативна ситуація, зумовлена контекстом. За умови функціонування грами майбутнього часу у висловленнях спонукальної модальності нейтралізовано семантику активного волевиявлення й актуалізовано

значення реальності дії. І. В. Піддубська, досліджуючи модальну транспозицію дієслівних форм, слушно наголошує, що за умови переходу дійсного способу в семантичну сферу наказового „пасивність суб’єкта дії в імперативі перекривається семою активності суб’єкта дії в індикативі. Позиція суб’єкта мовлення стає відсторонено-пасивною. Із цими змінами пов’язана відповідна конотація повідомлення. Факт сприймається як той, що безумовно здійсниться в майбутньому. Це підкреслює прагматичний ефект безапеляційності вимоги. Суб’єкт, який має виконувати дію, вже ніби займає позицію реального її виконавця, тобто відбувається зміщення: потенційний суб’єкт дії → реальний суб’єкт дії. Ці зміни зумовлюють наявність експресивного відтінку категоричності вимоги, посилюють впливовість на співрозмовника” [350, 14]. Подані теоретичні положення наочно підтверджують такі структури: *І якщо Святослав справедливий, то **мусить обвинуватити** передусім Володимира...* (В. Малик); *Хочу всіх, хто здатен тримати меча, хто вміє стріляти з лука і вражати ворога списом, закликати до війська. А хто ще не навчився, той **мусить навчитися** від бувалих воїв!* (В. Малик). Роль семантичного еквівалента предикатів, що формують висловлення спонукальної модальності, виконують зазвичай форми майбутнього часу, наприклад: *Поки княгиня думала, Святослав радісно загукав: – **Візьмемо** (= **візьмімо**) його, татусю, **візьмемо** (= **візьмімо**)! Він навчить мене грати на сопілці та на гусях, а я його – стріляти з лука! Так гарно нам буде вдвох!* (В. Малик); *Тільки машину залишиш (= **залиши**) у Гостролуччі* (В. Нестайко); – ***Візьмеш** (= **візьми**) половецьких коней, княже, – сказав Славута, – їх достатньо маємо...* (В. Малик); – *Братіє і дружино! Про похід у нас буде ще час поговорити. А зараз **побажаємо** (= **побажаймо**) княгині Марії Васильківні доброго здоров’я і многії літа* (В. Малик); – *Боярине! – загув, як у бочку, старий гридень. – З Кузьмищем не пропадуть – буде і в розі, буде і в блюді! Стояне, **не допоможеш** (= **допоможи**) мені в цьому? – і він штовхнув ліктем свого молодого сусіду* (В. Малик). Засобами увиразнення спонукальної семантики у структурах зазначеного типу виступають окремі компоненти й загалом контекст. Зокрема в уривку – *Нам треба виграти час, достойні бояри і великії мужі, – сказала княгиня таємному зібранню. – А тому **будемо мовчати** (= **мовчімо**) про смерть князя Святослава до приїзду його старшого сина, спадкоємця. Щоб ця печальна звістка не дійшла передчас-*

но до Новгород-Сіверського... (В. Малик) на необхідність виконання дії вказує лексема *треба* в першому реченні. Завдяки цьому друге речення набуває значення волевиявлення мовця реалізувати бажану для нього дію. Виконавці останньої – співрозмовники й сам мовець. Отже, формального показника наказового способу немає, але завдяки комунікативній ситуації спонукування передано імпліцитно. Аналогічну семантику передано й у реченні *Чому ж завтра? Їдемо (= їдьмо) разом післязавтра – все ж безпечніше* (В. Малик).

Порівняно з наведеними структурами вищий рівень апелятивності та відповідні оцінно-експресивні відтінки передають дієслова майбутнього часу із заперечною часткою *не*, наприклад: – *Упізнав... От і добре!.. А тепер слухай: ти не зачепиш цих людей – ні діда Живосила, ні Любави – і пальцем! Ні сьогодні, ні завтра, ні будь-коли!* (В. Малик); *А тепер іди і запам'ятай, що ми тут тобі сказали: ти Живосила і Любаву й пальцем не зачепиш!* (В. Малик);

Вужчий спектр транспозиційних уживань характерний для теперішнього та минулого часу, наприклад: – *Княже, іншого виходу немає, – тихо промовив Рагуїл. – Тікаємо (= тікаймо) негайно! Слушнішого часу не буде!* (В. Малик); – *Пішли (= ходімо) до Славути... Хай він подивиться* (В. Малик). Вторинні структури зі спонукальною семантикою формують предикати минулого часу найчастіше зі значенням спонукування до спільної дії: – *Завтра побачимо – як... А нині пішли (= ходімо) спати...* (В. Малик) або розпорядження: *За Ворсклою починалася Половецька земля – потрібно було пильнувати. Ігор послав далеко вперед сторожових воїнів-розвідників, виставив посилену сторожу перед своїм, головним, полком, наказав: – А тепер узяти (= візьміть) зброю, яку до цього везли на санях* (В. Малик).

У сучасній українській мові натрапляємо й на інші неспособові морфологічні репрезентанти спонукальної семантики, уживання яких визначаємо як вторинне щодо основних формальних засобів вираження цього значення. Поширеними функційними еквівалентами предикатів у конструкціях апеляції є інфінітиви. Для них характерна актуалізація й категоричність семантики волевиявлення, наприклад: *Пилип мерщій замкнув скриньку, побіг на Руську і, мов оглашений, бігав з двора у двір, волаючи: – На Юрську гору! На Юрську гору! Церкву рятувати!* (Р. Іваничук); – *У вояків і ціпаків не стріляти!* (Р. Іваничук); *Вперед! І нікого не жаліти! Палити і вбивати –*

це наказую вам я, хан Кончак, син Атрака, внук великого Шарукана! (В. Малик); – Братіє, велю держатися всім купно! Из бойового ряду нікому не виїжджати! Вперед не зариватися і ззаду не залишатися! Хто покаже ворогові хребет, тому ганьба на віки вічні! (В. Малик). За деяких контекстуальних умов неозначена форма дієслова може дещо послаблювати категоричність наказовості, підкреслюючи водночас обов'язковість виконання дії, наприклад: – Жданку, *питу!* Жданку, де ж ти? *Питу, питу!*.. (В. Малик).

До вторинних синтаксичних форм вираження спонукальної модальності належать речення з невербалізованим волюнтативним компонентом. За такої умови спостерігаємо домінанту транспозиційного вектора номінативних речень, у яких наявне ускладнення основної буттєвої семантики нашаруванням додаткового значення волевиявлення. У сучасній українській мові спонукальні номінативні висловлення мають семантику наказу, команди, попередження, застереження тощо, наприклад: *Назустріч мчав гонець, кричав здалеку: – Княже, княже! Половці!* (В. Малик).

У нетиповій функційній площині перебувають також вокативні синтаксичні одиниці, транспозиційні переміщення яких відбуваються на осі спонукальної модальності. Такі структури містять імпліцитне спонукування особи, до якої звертається мовець, і завжди інформативно завершені: – *Мамо! Варю!* – гукнула вона щосили (В. Малик). Семантика висловлень указанного типу значно ширша від семантики власне-вокативних конструкцій.

Сферу неспеціалізованих засобів формування висловлень спонукальної модальності доповнюють семантично ускладні синтаксичні побудови, які можна позначити термінами адвербіально-спонукальні та об'єктно-спонукальні висловлення. Носіями такого значення виступають двоскладні еліптичні конструкції. В адвербіально-спонукальних структурах адресант акцентує увагу адресатів – потенційних виконавців дії на напрямі руху, кінцевому його пункті тощо, послуговуючись при цьому власне-прислівниками або вторинними аналітичними прислівниковими формами, наприклад: – *Відчиніть ворота! Виходьте до нас у поле!* – гукнув князь обложеним. – *Та швидше! Кожна хвилина дорога!* (В. Малик); – *Дружино, за мною! Виручимо князя! Вперед!* (В. Малик); – *По конях!* – гукнув Кончак. – *Ми наздоженемо його!* (В. Малик). Головний компонент об'єктно-спонукальних висловлень репрезентує певну особу або предмет, що

входить у валентну рамку імпліцитного предиката. Його матеріальні показники – непрямі відмінки субстантивів, наприклад: *Слово князю!!!* (В. Малик); – *Коня мені!* (В. Малик). До структур зі спонукальною модальністю належать також синтаксичні одиниці еліптичного різновиду з акцентованою темпоральною семантикою, наприклад: *Чи не пора й на молитву!* (П. Загребельний).

Опосередковано значення спонукальної модальності маркують квазі-висловлення. Морфологічними засобами вираження семантики волюнтативності в них виступають вигуки та інтер'єктивовані слова, наприклад: – *Тс-с-с! Без шуму! Щоб і листочок не сколихнувся!* (В. Малик); *Трат заверещав: – Геть! Відпусти мене! Як смієш перечити батькові!* (В. Малик); – *Забирайте найцінніше – і гайда звідси* (В. Малик); – *Полундра!* – він злякано вдарив... (І. Драч).

Отже, специфіка спонукальної модальності виявлена в тому, що вона має досить розгалужений морфологічний спектр вираження. Центральну ланку становлять структури з предикатами у формі імператива. Напівпериферійними вважаємо конструкції, структуровані дієсловами спонукального способу. Периферійність пов'язана з грамемами майбутнього, теперішнього й минулого часу, інфінітивами. Абсолютну периферію формують синтаксичні побудови з не-вербалізованими волюнтативними компонентами. У сфері напівпериферійних та периферійних синтаксичних утворень відбувається своєрідний семантичний зсув, унаслідок чого неспеціалізовані форми репрезентації волюнтативності значеннево тяжіють до власне-імперативних компонентів. Функційно-семантичний аспект усіх типів висловлень полягає в тому, що вони виражають дію з вольовою спрямованістю.

У сучасній українській мові складником категорії синтаксичної модальності виступає бажальна (оптативна) модальність. *Бажальна (оптативна) модальність* – грамема категорії синтаксичної модальності, що виражає граматично оформлену семантику бажаних для мовця дій, процесів чи станів, реалізація яких пов'язана із самим мовцем. Зорієнтованість на таке цільове призначення дає змогу акцентувати увагу на нівеляції апелятивності, вияв якої характерний для структур спонукальної модальності. Особливість синтаксичних побудов оптативної модальності полягає в тому, що це зазвичай окремі прості речення. Роль репрезентанта їхньої внутрішньо-синтаксичної будови переважно виконує співвідносний із присудком

головний член речення у формі бажального способу, наприклад: **Послухати б** – хоч краєм вуха – козацькі думи, спогади... (В. А. Шевчук); – **Ех, злетіти б** на вороного та **вихопити** із піхов шаблю! – блиснув козак очима. – **Хоч перед смертю глянути б...** – пригас, пригас (В. А. Шевчук); **Заснути б** швидше... (В. А. Шевчук); **Послати б** їй ці думи, ці щирі сльози сина (В. А. Шевчук); – **Нема** на світі кращого, ніж ця земля... – схвильовано сказав Тарас. – **Умерти б** тут і злитися навік із нею... (В. А. Шевчук); – **Коли б** гуртом, усім слов'янським миром... – сказав не скоро Костомаров. – **З'єднати б** усіх слов'ян... (В. А. Шевчук); **Не схопити б** застудної хвороби (Ю. Мушкетик).

Дієслова бажального способу функціонують в односкладних та двоскладних структурах. У межах односкладних виокремлюємо інфінітивні конструкції (предикатний компонент становить сполуки „інфінітив + б”, „коли б (хоч би, якби, аби та ін.) + інфінітив”). Наприклад: **Майнула думка – не влучити б** у Киліяну (Ю. Мушкетик); **В** голові пульсувала одна думка – **дотягнути б** до села (Ю. Мушкетик); **Не бачити б** такого ніколи й плачу такого дитячого ніколи **б не чути** (Є. Гуцало); **О, коли б** його зрозуміти... (Р. Горак); **...хоч би** до вечора **дістатись** до підніжжя гір (Р. Іваничук); **...якби тільки стати** на ноги (П. Загребельний). Двоскладні речення з дієсловами бажального способу бувають кількох типів – із формально вираженим підметом у називному відмінку та предикатом „хай + перша особа умовного способу”, а також неповні речення з лексично не вираженим (нульовим) підметом. Наприклад: **Хай би** ми хоч раз **заговорили** громом так, як веснянії хмари! (М. Олійник); **...аби тільки не розлучали** їх... (Р. Іваничук); **...тільки б** на чужину **не погна**ли, **тільки б** од неї, од матері, **не відірвали** (Є. Гуцало).

Периферію синтаксичних побудов з дієсловами бажального способу формують двоскладні конструкції з предикатами якості, супровідними елементами яких виступають компоненти *якби, аби* та ін., наприклад: **Ах, якби** його життя **було довге!** (П. Загребельний). З-поміж висловлень бажальної модальності найменш уживані еліптичні побудови, наприклад: **Хоч би** деревце **яке, хоч би** пеньок **поблизу...** (Є. Гуцало); **Якби** твої гроші **та до** моїх волів **та коней...** (Ю. Мушкетик); **О скільки** нам, **Боже, ти** степу **одміряв!** **Долини і кручі, – якби** **навпростець!** (Л. Костенко).

Отже, комунікативно-інтенційний зміст синтаксичних одиниць бажальної модальності дає змогу всередині цієї групи виділити

відповідні граматичні зони, які сформовано відповідно до їхнього рангового співвідношення. Центр бажальних конструкцій становлять прості з формально-синтаксичного боку побудови, функція яких полягає в позначенні бажаних для мовця дій чи станів. Відповідно до цього синтаксичні одиниці з компонентом, співвідносним із головним членом речення у формі бажального способу дієслова, центральні. Ознаками периферійності позначені двоскладні структури зі складеними присудковими одиницями, вираженими відповідними зв'язками та прикметниками, а також еліптичні конструкції. Така кваліфікація ґрунтується передусім на первинних семантичних та синтаксичних функціях і підтверджує неоднаковий характер змістової та синтаксичної організації всіх синтаксичних одиниць бажальної модальності.

4.4. Лексико-граматична модальність

З-поміж трьох категорій, що входять до складу надкатегорії модальності, найменш досліджена комунікативно зорієнтована лексико-граматична модальність. Ґрунтовного вивчення потребує її внутрішнє формально-значеннєве структурування, пов'язане з окресленням діапазону граматичних значень указаної мовної величини, з'ясуванням специфіки засобів їхнього вираження, що дасть змогу подати чітку дефініцію категорії лексико-граматичної модальності. Специфіка лексико-граматичної модальності полягає в тому, що порівняно з категоріями морфологічної та синтаксичної модальності в ній найбільшою мірою виявлено суб'єктивний зміст. Аналізована мовна величина як комунікативно спрямована категорійна одиниця речення вказує на ставлення мовця до висловленого й має певні формальні засоби вираження, представлені трьома типами синтаксичних одиниць – мінімальними синтаксичними одиницями, словосполученнями й реченнями. Із лексико-граматичною модальністю пов'язані відповідні синтаксичні моделі, які зазвичай мають неелементарний характер.

Центральну сферу становлять прості семантично ускладнені конструкції з модальними компонентами, що традиційно позначають терміном *вставні компоненти*. Переконаливою вважаємо аргументацію сучасних українських дослідників, пов'язану з потрактуванням вставних одиниць як форм, „які вводяться в речення на семантико-

комунікативному рівні для вираження ставлення до повідомленого з погляду його ймовірності чи неймовірності, емоційної оцінки, ступеня звичайності, способу оформлення думок, активізації співрозмовника тощо” [389, 378]. За спостереженнями М. В. Мірченка, вставні компоненти як репрезентанти суб’єктивної модальності змінюють загальний модальний зміст речення, наприклад, вилучення вставного слова *може* з конструкції *Ти мене, кохана, проведи до поля, я піду – і, може, більше не прийду* (М. Рильський) зумовить її перетворення на структуру з цілком заперечним змістом [316, 89]. В українській мові модальні компоненти аналізованого типу з комунікативного погляду переважно уточнюють зміст основного речення в цілому, водночас варто звернути увагу на одиниці, що мають стосунк лише до окремого члена речення або частини реченнєвої побудови, безпосередньо перебуваючи біля останніх, пор.: *Мабуть, успіх додав сміливості редакторові* („Літературна Україна”, 2011); *Навіть віника немає в Хоминій хаті, й не метено там, мабуть, з рік* (Ю. Мушкетик); *Татарин був велетенської статури, молодий, мабуть, з навченого війська, при добрім риштунку й на добром коні* (Ю. Мушкетик).

У сучасній українській мові модальні одиниці функціонують як окремі речення, словосполучення та слова. У лінгвістичних працях, аналізуючи вставні компоненти, дослідники зазвичай диференціюють їх на такі самі групи, тобто слова, словосполучення й речення [425, 227–231], проте часто відсутнє чітке розмежування вказаних мовних явищ, оскільки за виокремлення трьох різнорангових одиниць передусім акцентують увагу на їхньому обсягові, а не на особливостях побудови. Спільність усіх типів модальних компонентів полягає в тому, що вони утворені від реченнєвих побудов. Зокрема, О. О. Потебня зазначав, що сферу вставних одиниць структурують вставні речення або їхні залишки [362, 1–2, 94]. Близькими вважаємо міркування О. М. Пешковського, на думку якого вставні слова утворені через недомовляння „речень, вставлених у середину інших речень, але не з’єднаних із ними граматично. <…> Що коротший такий вислів і що частіше він функціонує, то більшою мірою він втрачає своє первинне значення” [349, 372]. Речення як вихідну вставну одиницю виокремлює О. О. Шахматов [460, 266–271]. Узнявши за основу такі міркування та зважаючи на особливості походження модальних компонентів, вирізняємо одиниці, що перебувають у найтіснішому зв’язку з вихідними реченнєвими

побудовами, та одиниці, найбільш віддалені від твірних конструкцій. До перших належать модальні речення, сферу других формують модальні слова. За структурними ознаками модальні речення поділяють на двоскладні й односкладні. У двоскладних побудовах підмет виражений іменником, особовим займенником або може мати нульовий вияв: *Чим вище ти зійшов, кажуть мудрі, тим ширший виднокіл і більше можна зробити для людей* (Ю. Мушкетик); *Воно, скажу вам, легше, як на мене, діла у битвах шаблею рішать* (Л. Костенко); *Уявіть собі, поки ви ходили в непрасованих, якихось пожованих штанях і старому светрі, а я теж дотримувала вам стилю і вперто носила штани й светр, викликаючи осуд всіх санаторних дам і респектабельних чоловіків* (П. Загребельний); *А хто із нас, як кажуть, без гріха?* (Л. Костенко); *Бо хоча вона, як кажуть, і з трибуни висловлювала своє бачення, проте у приватному спілкуванні людина завжди відкривається більше* („Віче”, 2011). До модальних односкладних речень належать такі побудови:

а) безособові конструкції, у яких головний компонент, співвідносний із присудком, виражений безособовими (одноособовими) дієсловами. Часто такі конструкції містять інші залежні від опорних предикатів компоненти: *Як мовиться, синиця в жмені ліпша од журавля, що в небі...* (В. А. Шевчук); *Та ж майстер наш, як мовиться, також „із гязі...”* (В. А. Шевчук); *...Уже весною, в квітні, „Кобзар”, як мовиться, побачив світ* (В. А. Шевчук); *Гуртом, як мовиться, і батька легше бити?* (В. А. Шевчук); *Одного разу здобичники притягнули гурт бранців, яких Кончак мав справедливо, як йому здавалося, поділити між своїми родами* (В. Малик); *Кожний радив, як треба зробити, щоб спіймати бугая, і, як водиться, ті, що радили, самі боялися його ловити, а тільки надіялися на других* (Г. Тютюнник); *І розмова полилася тихо та сумирно, як то водиться між хорошими земляками, а ще особливо полтавчанами: що нового, як живуть сім'ї, кого взяли в армію, а хто вже, може, повернувся „по чистій”, чи цілі хати, чи не бомбили села...* (Г. Тютюнник); *А це улітку повернувся додому, в хазяйство, підупале за війну, і, як годиться хлопцю молодому, хотів ввести у дім собі жону* (Л. Костенко). Аналізовані конструкції бувають і непоширеними: *У гостях добре, мовиться, а вдома краще!* (В. А. Шевчук); *Ми, врят, зіпершись на свідоцтва голі, в такий-то спосіб справа була рішена, що має бути карана на горлі, на шибениці, значиться,*

обвішена (Л. Костенко); *Здавалося, побачив він синю богиню в її серці, а поруч з нею і чорну хмарку* (В. О. Шевчук); *Чоловік був задуманий, і, здавалося, не він вів отих кіз, а вони його* (В. О. Шевчук); *Здавалося б, ну чим же здивуєш Смирнову, котра, народившись у Ленінграді ще у 1932 (!) році, навчалася у місцевому державному університеті і дипломну роботу писала у всесвітньвідомого академіка Лихачова, працювала у Російському музеї і була учасником експедицій з врятування ікон в Карелію та Архангельську область?* („Віче”, 2011). Те, що вони структуровані лише одним компонентом, часто в традиційній лінгвістиці слугує критерієм зарахування їх до вставних слів. „Це занадто неточне визначення, бо береться до уваги тільки формальна ознака – наявність однієї словоформи” [389, 383].

До менш поширених модальних односкладних речень дієслівного типу належать побудови, головний компонент яких виражений предикативними формами на *-но*, *-то* в поєднанні з дієсловом-зв'язкою *бути*: *Не тільки кам'яниці, фортеця у вас, не в гнів будь сказано, не варта доброго слова* (Д. Міщенко); *І не гадав, що так запала в душу ця златоглава і сто разів руйнована високочола мати всіх руських міст, чи городів, як сказано у літописця Нестора...* (В. А. Шевчук); *Сказано, слабка людина...* (В. А. Шевчук);

б) інфінітивні структури, які можуть бути поширеними й непоширеними, наприклад: *...Колись в селі, що зветься Темногайці, а йшов мені тоді двадцятий рік, мене хотіли прикрутить при Гальці. Хвалити Бога, вирвався і втік* (Л. Костенко); *Новопризначеному голові троянівці були раді: хлопець молодий, з розумом, такий діло поведе, бо попередній голова Іван Кісочка, ніде правди діти, на старість підлінився та, говорить уже так говорити, і в чарочку зазирає, та ще й у глибоченьку* (Г. Тютюнник); *От і я вчуса потроху корівок доглядати. Так би мовити, домашню практику проходжу* (Г. Тютюнник); *Тут не просто спостерігається, так би мовити, різнобій стилів, тут чимало ікон просто благають про реставрацію!* („Дзеркало тижня”, 2011); *Ні, ні, дякувати всім святам, усі живі й здорові* (В. Малик). „Немає підстав визначати й інфінітивні речення то як вставні слова, то як сполучення слів чи речення. Усі вони вставні інфінітивні речення, бо достатньо самого інфінітива, щоб був мінімум одноядерного речення” [389, 383];

в) прислівникові синтаксичні одиниці, дериваційною базою яких зазвичай слугують дієслівні форми: *„Послухайся дурня, й сам станеш*

дурнем. А дурнів, **як відомо**, б'ють", – буркотів гетьман під ніс, але так, щоб ніхто не чув (Ю. Мушкетик); *На подвір'я у супроводі кількох беїв та хана Туглія в'їхав Кончак. Він змерз і, по очах видно, був злий* (В. Малик).

Наступну групу модальних компонентів формують сполуки слів, серед яких найпоширеніші з опорними дієприслівниками й іменниками. Словосполучення першого типу утворені внаслідок згортання окремих речень, що стало передумовою перетворення дієслівних предикатів на вторинні віддієслівні прислівники, наприклад: *Бо сподівалася, **щиро кажучи**, вірила: саме небо і степ можуть коли не погасити, то бодай якось притлумити в ній і сум, і жаль, і непевність* (Д. Міщенко); *Коли зважити все і всяк, їй, **щиро кажучи**, нічого іншого й не лишалось* (Д. Міщенко); ***Правдиво кажучи**, чогось іншого ми й не бажаємо* (Д. Міщенко); *Було радісно і втішно, було, **попросту кажучи**, святково, а серцю всякому, тим паче, коли святково й розуму, чого ще треба?* (Д. Міщенко); ***Відверто кажучи**, йому не до шлюбу зараз...* (Д. Міщенко); ***По правді кажучи**, головні сили обринів відійшли, зачувши, що з ромеїв вертає рать склавинська, розгулюють по Склавинії лиш ті із турм, що не вдовольнили себе грабунками* (Д. Міщенко). В основі модальних сполук другого типу перебувають іменники в називному відмінку, які обов'язково функціонують у поєднанні із залежними компонентами. „Разом з поширювачами вони перетворюються на усталені фразеологічні сполучення. Тому тільки за походженням вони номінативні речення, а за сучасним станом – вставні сполучення слів” [389, 388]. Наприклад: *Пилипе! В неділю коло полудня буде тут князь Меншиков. Приїде відвідати мене. **Ясна річ**, не сам* (Б. Лепкий); *До того, **відома річ**, цар несамовитий, на нього всі дивляться, як на антихриста, – який же тут Великдень?* (Б. Лепкий); – ***Звісне діло** – баришник... Звик на крадених конях тавра випікати і до людей лізе, – обізвався Сергій* (Г. Тютюнник). Суб'єктивно-модальні відношення можуть передавати сполуки із субстантивами в непрямих відмінках, зазвичай це прийменниково-відмінкові форми із залежними прикметниками або іменниками: *Скільки дітей в окулярах ходить до звичайних садочків! Але там, **на превеликий жаль**, не лікують зору дитині, тому що це не передбачене програмою цих дошкільних закладів і немає відповідних спеціалістів* („Віче”, 2011); ***На моє щастя**, на материні прохання ніхто не звертає уваги* (О. Довженко); *Водночас, **на переко-***

*нання вченого, протягом останніх років механізми державного впливу на мовну ситуацію було зведено до мінімуму і, як наслідок, утрачено контроль над великим сегментом мовної продукції („Літературна Україна”, 2011). За словами Павла Гриценка, про загрозу літературній мові, що походить від великої кількості низькоякісної книжкової продукції та друкованих і електронних ЗМІ, говорять нині не лише в Україні, а й у Росії, Польщі, Чехії („Літературна Україна”, 2011); На одному з гірських перевалів між Косовом і Верховиною її чоловік Дмитро зупинив авто не лише заради того, аби ми могли сфотографуватися на фоні неймовірної навіть за карпатськими мірками краси, а й щоб вказати дорогу на Писаний камінь, котрий ми цілком, на його думку, могли б підкорити („Віче”, 2011). Частина згаданих мовних одиниць функціонує разом із порівняльними сполучниками, що увиразнює їхній стосунок до фразеологічних сполук: *Якраз перед походом не спалося мені, як на біду* (Л. Костенко).*

Крім речень і словосполучень, репрезентантами лексико-граматичної модальності є модальні синтаксеми (за традиційною термінологією, вставні слова; за термінологією В. В. Виноградова, модально-вставні члени речення [75]). Зважаючи на їхню частиномовну належність, диференціюємо прислівникові, іменникові й дієслівні одиниці та нечастиномовні слова-морфеми – частки. Компоненти з модальним значенням – синтаксично автономні одиниці, що залежать від предикативного центру в цілому й виконують роль детермінантів⁶¹. У сучасній українській мові функціонування детермінантів увиразнює вторинність (похідність) реченнєвої структури, її трансформаційний зв’язок переважно зі складними синтаксичними побудовами. Наголошуючи на специфіці конструкцій із модальними синтаксемами, К. Г. Городенська зауважує, що вони є лексичними еквівалентами модально зорієнтованих дієслівних присудків згорненої головної частини складнопідрядного речення. Найпоширенішу групу модальних слів формують прислівники, які дослідники зараховують до групи модальних [424, 443–444; 108, 307–308]. До центральної сфери цих одиниць належать синтаксеми, які не виконують інших функцій: *по-перше, по-друге, по-третє* тощо: *По-перше, справедливість, на думку Дж. Ролза, є головною чеснотою суспільних інститутів подібно до того, як істина є головною чеснотою наукових систем* (М. Тофтул). Усі інші як різнофункційні мовні величини утворюють периферію: *видно,*

врешті, врешті-решт, до речі, звісно, зокрема, зрештою, ймовірно, може, можливо, напевне, напевно, нарешті, очевидно, певно, по-моєму, по-вашому, по-твоєму та ін., наприклад: **Звісно**, у власників таких магазинів більше грошей і, відповідно, більше правди („Віче”, 2011); **Є тільки, ймовірно**, бажання об’єднати ринок із збитковим підприємством („Віче”, 2011); **А ще вперше за 40 років, напевне**, проклали вуличні труби біля будинків для стоку води у спеціально викопані канали („Віче”, 2011); **Коли батьки, нарешті**, потрапили до Валентини Наконечної, та запитала, чому не звернулись за фаховою допомогою раніше, ще до досягнення дитиною трирічного віку („Віче”, 2011). На думку К. Г. Городенської, „модальні прислівники – це лексичні еквіваленти модально орієнтованих дієслівних присудків згорненої головної частини складнопідрядного речення. Вони не мають кореневої спорідненості з такими дієслівними присудками. Основною умовою формування кореляції модальний прислівник – дієслівний присудок головної частини складнопідрядного речення є тип модальності” [108, 308]. Наприклад: *Фортецю, певно, легше взять ворожу. А цього столу й шабля не бере* (Л. Костенко) ← *Іван припустив, що фортецю легше взять ворожу; Це ж, певно, тут сиділи і убивці, збудована ж в’язниця ще коли* (Л. Костенко) ← *Маруся припустила, що це ж тут сиділи і убивці*. Зрідка роль репрезентантів модальних синтаксем виконують ступеньовані прислівники. Особливість цих елементів виявлена в тому, що вони, втративши порівняльне значення, а також об’єктний компонент, набули іншої семантики – значення суб’єктивної модальності, наприклад: **Найвірогідніше**, цей твір написав один з притворних співців або головного героя – самого Ігоря Святославича, або якогось іншого впливового князя (Г. Півторак). Близькі до аналізованих одиниць найменш поширені модальні синтаксеми відприкметникового походження: *Музей волинської ікони, власне, єдиний у своєму роді якщо не у світі, то в Україні зокрема* („Віче”, 2011); *Пітекантропи, неандертальці... Власне, а хто ми, а хто ми такі?* (А. Багряна).

У ролі модальних синтаксем функціонують також компоненти відіменникового походження, які переважно стоять у непрямих відмінках: **На щастя**, ворог поки що стояв далеченько і великої перешкоди в тому захисникам не чинив (Ю. Мушкетик); **Та, на щастя**, спливла в султановій пам’яті стара приказка, і він випалив її, наперед святкуючи перемогу у словесному поєдинку... (Р. Іваничук); **До слова**,

*Володимир Антонович працював там і раніше. Працює і тепер („Віче”, 2011); **На жаль**, Анатолію Олександровичу не судилося побачити свою книгу спогадів, розділ якої друкуємо („Віче”, 2011).* Як стверджують дослідники, „вважати конструкції з непрямыми відмінками іменників вставними реченнями не можна. За походженням це колишні поширювачі речень, що виступають в основних реченнях як вставні слова чи словосполучення” [389, 387]. Із предикативно вжитим номінативом трансформаційно пов’язана модальна синтаксема *щоправда*, яка функціонує як семантичний корелят модальної синтаксеми *правда* та модального словосполучення *правду кажучи*, пор.: **Щоправда**, *знайшлися і такі, кому зміни не дуже до вподоби* („Віче”, 2011) і **Правда**, *знайшлися і такі, кому зміни не дуже до вподоби*; **Правду кажучи**, *знайшлися і такі, кому зміни не дуже до вподоби*.

Сферу модальних синтаксем поповнюють дієслова. Твірною базою для їхнього утворення слугують двоскладні конструкції з нульовим займенниково-іменниковим підметом і лексично вираженим присудком найчастіше в першій або другій особах, рідше – у третій особі множини (за традиційною термінологією, означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові речення): *Отож, **кажу**, недавнечко, о півнях, коли я вийшла глянути знадвору, бо щось мені ускочило в димар, – **дивлюсь**, Грицько вертається додому* (Л. Костенко); ***Знаєш**, брате, гірко мені чути від тебе такі слова* (П. Загребельний); *Передавав якомсь уклін через запорожців, **кажуть**, пиарює там* (Ю. Мушкетик). На нашу думку, до вставних слів належить і компонент *здається*: *Гніздо тісненьке, по нозі поставлять, та все під осінь як залопотить! – та всі лелеки крила як розправлять! – **здається**, й хата в небо полетить* (Л. Костенко); *...**здається**, вмер би, аби хоч раз ще голос твій почути!* (Л. Костенко). У сучасній лінгвістиці зрідка його вважають проміжною формою між вставною одиницею й частиною безсполучникового складного речення [389, 390]. Подібно до модальних прислівників модальна синтаксема віддієслівного походження *здається* утворена внаслідок згортання головної частини складнопідрядного речення. Від реченнєвих побудов із модальними словами слід відрізнити конструкції, які функціонують як головні частини складнопідрядного речення. Невід’ємною ознакою таких синтаксичних одиниць виступає підрядний сполучник: ***Здається**, що й листок би цілувала, в дзвіночку б ночувала, як бджола...* (Л. Костенко). Водночас варто наголосити, що подана складна структура

об'єктно-з'ясувального типу також є носієм модальної семантики. Виразний відтінок модальності містить віддієслівний компонент *мовляв* та його скорочений еквівалент *мов*. Унаслідок скорочення складів утворено модальну синтаксему *бач*. Твірною базою двох останніх слугували дієслова наказового способу. Наприклад: *Дзвонив у районний соцзабез, а там тільки руками розводять. Мовляв, виплати будуть, але коли...* („Експрес”, 2011); *Він завжди осміхається так багатозначно та глибокомудро, мовляв, я знаю все краще за вас* (Ю. Мушкетик); *А батько, мовляв, помер у дорозі* (Ю. Мушкетик); *Ви проповідуйте ідею рівності між православними й католиками, мов, рівні єємо з часу прийняття Христової віри – і що з того?* (Р. Іваничук); *Приходь, намотуй собі на вус і – так і так, мов, пане губернатор...* (В. А. Шевчук); *А тепер, бач, ця малюсінька жінка удостоєна бути епіцентром головного болю для багатьох порядних і дуже відповідальних людей...* (М. Матіос); *Та й од своєї долі не втечеш. Я, бач, не втік* (Ю. Мушкетик).

З-поміж модальних синтаксем найпериферійніше місце посідають модальні одиниці, дериваційно пов'язані зі сполучниками, які втратили своє первинне функційне призначення виражати синтаксичні зв'язки й семантико-синтаксичні відношення в межах складного речення, рідше – простого семантично ускладненого. Сферу таких вторинних одиниць поповнюють слова-морфеми *однак, одначе, проте, втім*, семантично співвідносні з модальними словами *все ж, все ж таки, все-таки*. Наприклад: *Вона, однак, чекала, поки ступить у двір отой сивий король, котрий відстав і важко боров ядуху, – біле волосся спадало йому на плечі, а палиця-стілець подавалася вперед – спирався він на неї важко* (В. О. Шевчук); *Десять років тому біля будинку на горі з'явився джитун у лакованих туфлях, сірому костюмі і в легкому солом'яному капелюсі. Звідкіля він узявся, не помітив ніхто; знизу, однак, не підіймався він напевне* (В. О. Шевчук); *Грому, однак, після тої блискавки не було, натомість почула вона лагідний і схвильований шепіт* (В. О. Шевчук); *На місце служби він, однак, прийшов тільки для того, щоб узяти розрахунок* (В. О. Шевчук); *Яка, одначе, широка ріка!* (В. Малик); *Це тривало, проте, лише мить, бо потім усе знову стало, як раніше: місяць заповнював лише півтори шибочки, в кімнаті стояла сутінь, було парко, а вона ніяк не могла заснути – намагалася вловити хоч якусь заспокійливу думку* (В. О. Шевчук); *Тягар зі спини, проте,*

не спав, гнітив його так само, але він вирішив іти – до того ж віддалік виднілись уже перші хати села (В. О. Шевчук); **А втім**, надалі доведеться утриматися від писання тобі листів (В. А. Шевчук); **А втім**, хто прагне зрушити зневірений народ до волі, той має стати світочем, який горить, не гаснучи, і по якому звіряють шлях до істини!.. (В. А. Шевчук).

Усі типи проаналізованих модальних одиниць (речень, словосполучень, слів), які функціонують як засоби вираження категорії лексико-граматичної модальності, пов'язані з модифікацією основного змісту речення. Акцентуючи увагу на вставних словах, В. В. Винogradov наголошував, що ці одиниці „лексично розширюють межі категорії модальності та мають різні логічні й емоційно-оцінні значення. Вони визначають ступінь достовірності, стиль мовлення, його експресію й джерело хвилювання, дають оцінку висловлюваному факту з погляду щастя-нещастя, біди тощо” [75, 70].

Зважаючи на семантичні параметри лексико-граматичної модальності, потрактуємо її насамперед як двовекторну мовну величину, що об'єднує два значення: 1) ірреальну семантику гіпотетичної й переповідної модальності, виражаючи відповідно стосунок повідомлюваного змісту до об'єктивної дійсності та непряму передачу висловлень інших осіб; 2) суб'єктивно-оцінну семантику, що полягає у вираженні ставлення мовця до ситуації. Такий підхід застосовано в низці сучасних українських і російських студій [425, 227–231; 353, 308–317].

До першого різновиду зараховуємо модальні одиниці з такими значеннями:

1) упевненості, достовірності (*безперечно, безумовно, дійсно, звичайно, звісно, зрозуміло, справді, без сумніву, певна річ*), наприклад: *Знала, що десь тут мусить бути могила матері й батька, діда і прадіда. А нема. Як і нема пізніших і зовсім останніх – Олесиної, Оксаниної, Грицуньової, Іванової і, звичайно, їхніх (це про дітей) батьків...* (Й. Струцюк); *Горбань сказав, що й сумніву нема. Звичайно, вбивство* (Л. Костенко); *Хоч вина його в тій черзі є, але, звісно, відносна* (Й. Струцюк); *Розхмарилось на душі. Напливає голубизна. А й справді, – весна* (Н. Горик); *Никанор був легким на згадку, бо жив усього-на-всього через тин і, без сумніву, спричинився до появи вже чотирьох дочок* (Й. Струцюк). Модальні синтаксеми із семантикою впевненості, достовірності корелюють

із близькими за значенням дієслівними предикатами (на зразок *запевнити, констатувати, підтвердити, сказати*) згорненої головної частини складнопідрядного речення, наприклад: *Зрозуміло, покосу широкого не вивернеш, але накосити для корови чи коня і на зиму можна* (Й. Струцюк) і *Федон констатував, що покосу широкого не вивернеш, але накосити для корови чи коня і на зиму можна*; – *Справді, Ніно, ти дуже гарна, – сказала Оксана* (Й. Струцюк) і *Оксана запевнила, що Ніна дуже гарна*;

2) невпевненості, припущення, можливості, що структурують гіпотетичну модальність (*бува, видається, здається, видно, ймовірно, либонь, мабуть, може, напевно*), наприклад: *Я шукаю вас посеред людства. Й ви, бува, шукаєте мене* (Н. Горик); *От, здається, вперше бачу вас, Але... очі, ваші дивні очі – Незнайомі й рідні водночас* (Н. Горик); *Повітря, здавалося, не мало дна, як і небо* (Й. Струцюк); *Учора за Маневичами поїзд підірвали. Стільки всього валяється. Видно, з Німеччини везли* (Й. Струцюк); *Яке намисто гарне, – хоч подержу, це ще од баби пам'ять збереглась. Воно, либонь, якесь чи не турецьке* (Л. Костенко); *Дорогий вимагають, мабуть, перепій, Та нічого не чути за зливою маршу* (В. Лазарук); *Але, може, колись воскресну І покличе Стрибог мене Із моїм коханням небесним У твоє кохання земне...* (А. Багряна); *Вдаль дивлюся, мо', біловолосе, З-під копиці вигляне воно* (О. Богачук); *Якби не вона, я, напевне, додому не прибився б* (Й. Струцюк); *Глас вопіючого в пустині, напевно, був чутніший, як у нас* (Л. Костенко); *Це ж, певно, тут уся його родина – у цій землі...* (Л. Костенко). Указаний тип модальних синтаксем, пов'язаний з ірреальним значенням передбачуваності, виступає еквівалентом модальних дієслівних предикатів *здаватися, припускати, сумніватися*, що структурували головну частину складнопідрядного речення, пор.: *Мені здається, що вони зараз на часі, розумієш?* (Й. Струцюк) і *Здається, вони зараз на часі, розумієш?*; *Люди припускали, що Трифон підпалив і А може, Трифон підпалив* (Й. Струцюк). На похідності вставних одиниць наголошував О. М. Пешковський, який докладно проаналізував процеси переходу речень у вставні слова, а інколи й у частки. На думку дослідника, вставні слова утворені внаслідок редукції окремих компонентів реченневих побудов [349, 372];

3) джерела повідомлення, узагальненої чи конкретної вказівки на іншого автора як основи переповідної модальності (*кажуть,*

мовляв, по-моєму, на мою думку, як мовлять), наприклад: **Кажуть**, люди нині відчужили... (Н. Горик); **А небіж, кажуть**, прилітав з Нью-Йорка... (В. Лазарук); **І хоч молодиця з лиця, як мовлять**, не вельми, відразу збивала з пантелику масною, широкою до вух посмішкою (Й. Струцюк); **На думку науковця**, сьогодні одним із головних завдань для мовознавців є створення тлумачних та перекладних словників, які б відповідали сучасним комунікативним потребам („Літературна Україна”, 2011); **На думку відомого дослідника казок В. Проппа**, казка народилася з міфу (В. Волочай). Структури з поданими модальними синтаксемами перебувають у трансформаційних зв'язках зі складнопідрядними конструкціями, пор.: – **А я думаю**, – перебив його Федон, – **що тут і Америка немалу роль відіграла** (Й. Струцюк) і – **На мою думку**, – перебив його Федон, – **тут і Америка немалу роль відіграла**;

4) логічної організації висловлення, висновку, зумовленого змістом попередніх думок, порядку їхнього викладу й послідовності (виявляється, головне, загалом, зокрема, зрештою, навпаки, наприклад, нарешті, насамкінець, однак, одначе, отже, а отже, по-перше, по-друге, до речі, крім того, між іншим, з одного боку, з іншого боку), наприклад: **Здавалося, рачинців уже нічим не здивуєш. А ось, виявляється**, здивували (Й. Струцюк); **Ах, як пече, як жалить кропива! Та нічого, мій сину, дивуватись, бо інколи і обпектись варто, і, зрештою, те зілля – добрі ліки...** (І. Чернецький); **Наприклад**, рецептори ока перетворюють світлову енергію на нервовий імпульс... (М. Шабатура); **Одначе**, все, що йде від помсти, має потворне обличчя (Й. Струцюк); **Отже**, виникнення людських мов (глотогенез) нерозривно пов'язане з походженням людей (антропогенезом) (А. Білецький); **Оскільки в нас зібрані і здорові дітки, і хворі, це позитивно впливає і на одних, і на інших, адже одні вчаться співпереживати і бути людяними, інші відчують себе прийнятими, а, отже, потрібними, що дає їм неабиякий стимул і впевненість у житті** („Віче”, 2011); **До речі**, він теж стояв, але до нього черга не дійшла (Й. Струцюк); **Вернулись усі: Максим, Василь, Федось, Антін, Лукаш, Грицуня, Іван і (насамкінець) їх батько** (Й. Струцюк). Подібно до проаналізованих вище синтаксичних одиниць тут теж спостерігаємо аналогічні перетворення, пор.: **Отже**, Іван Грицай мусить грати (Й. Струцюк) і **Чоловік зробив висновок, що Іван Грицай мусить грати**.

Модальні одиниці як репрезентанти суб'єктивно-оцінної лексико-граматичної модальності є носіями таких значень:

1) емоційної оцінки повідомлюваного факту щодо загальних категорій щастя, нещастя, біди й ін. (*на біду, нівроку, на диво, на лихо, на радість, на сором, на щастя, як на гріх, як на зло, чого доброго й под.*), наприклад: **На жаль**, *Уже не жаль* (Н. Горик); **На жаль**, *в Україні склалася ситуація, коли законодавче забезпечення освітянської галузі не відповідає реаліям сьогодення...* (Р. Шаповал); *А в цей рік, як на гріх, – Цвіркуна нема, І стерня німа* (Н. Горик); *Ще, на гріх, Випростуючись, Хрусь – І переламаємось* (О. Богачук); *Водій виявився мовчазним, дякувати Богу, і вона через лобове скло оглядала рідні краєвиди...* (Й. Струцюк);

б) інтимізуючо-контактуюче значення, що зумовлює активізацію бесіди для активізації уваги слухача, зацікавлення інформацією та її сприйняттям (іллокутивна модальність) (*бач, бачте, вірите, знаєш, знаєте, погодьтесь, припустімо, скажемо, відверто кажучи тощо*), наприклад: *А люди, бачиш, по-різному гуторять* (Й. Струцюк); *Це, бачите, ніби земля змилосердилася над своїми дітьми і сказала: не платить вам цар, так я вам заплачу* (Б. Лепкий); *А от синам своїм... Знаєш, трудно мені з ними говорити – вони трохи по-іншому думають* (Й. Струцюк). Сюди належать модальні компоненти, які використовують для того, щоб переконати співрозмовника не робити чогось чи не говорити чогось: *бійся Бога, не гніви Бога, будь розумний, будь обачний, Бог з тобою* та под. Інтимізуючо-контактуюче значення мають мовні одиниці, що слугують засобом запевнення співрозмовника в шанобливому ставленні до нього мовця: *будьте ласкаві, будьте милостиві, даруй, даруйте, даруйте на слові, пробач, пробачте, пробачте на слові*.

Вивчення функційно-семантичних параметрів модальних компонентів дає змогу акцентувати увагу на їхньому комунікативно-інтенційному характері, оскільки за допомогою цих синтаксем мовець розв'язує певні комунікативні завдання: виявляє своє ставлення до повідомлюваної інформації, виражає впевненість або невпевненість у фактах об'єктивної дійсності, подає оцінку ситуації з погляду можливості, встановлює контакт зі співрозмовником, указує на джерело інформації тощо. Усе це зумовлює модифікацію основного змісту речення.

Мовний вияв лексико-граматичної модальності пов'язують також із предикатними синтаксемами, які на формально-синтаксичному

рівні корелюють насамперед зі складеним дієслівним присудком – аналітичним компонентом на позначення дії, процесу чи стану, модифікованим у модальному плані. Репрезентантом модальних значень виступають допоміжні одиниці, що вказують на можливість, бажаність, необхідність дії, процесу, стану й поєднані з інфінітивом. З-поміж них вирізняють форми модальних дієслів (*бажати, воліти, вміти, мати, могли, мріяти, мусити, намагатися, прагнути, сміти, хотіти*) або прикметниково-дієслівні елементи (предикативи) з модальним значенням як граматичні еквіваленти допоміжних модальних дієслів (*спроможний, здатний, схильний, рад, зобов'язаний, змушений, ладен, повинен*), зрідка – відіменникові деривати (*охота*). Допоміжні модальні дієслова функціонують як зв'язки й передають деякі власне-дієслівні категорії, зокрема власне-дієслівну категорію часу та граматичну категорію способу. І. Р. Вихованець вважає ці компоненти „перехідними одиницями між аналітичними синтаксичними морфемами і словами” [85, 125]. Якщо роль модального модифікатора виконує елемент прикметникового типу, то складений дієслівний присудок включає зв'язку *бути* як додатковий засіб вираження категорій часу або способу, оскільки модальні предикативи таких формальних показників не мають. Імпліцитний вияв компонента *бути* пов'язаний зі значенням теперішнього часу. Подібні структурно-семантичні особливості характерні й для співвідносних із присудками головних членів односкладних речень. Наприклад: *...Вишенський у свою чергу бажав збагнути духовну сутність людей...* (Р. Іваничук); *...дорошенківці ж <...> воліли піддатися Самойловичу* (Ю. Мушкетик); *Козаки воліли лишатися на валу...* (Ю. Мушкетик); *Зараз Іван може розповідати про все, тільки не про той випадок* (Й. Струцюк); *Вони мріяли одружитись* (Р. Горак); *Оксана мусить обходити болото* (Й. Струцюк); *Але невже ж перевелись на тлю Мільйони тих, що прагли душу й тіло За неї положити без жалю?!* (Н. Горик); *Ми <...> прагнем зробити великі в житті відкриття* (О. Богачук); *Хто смів образити царя І насміятися з цариці?!* (О. Богачук); *Дуже-бо захотілося йому пошлюбити сестру ромейського імператора Василя...* (П. Загребельний); *Захотіла свічку поставити в церкві – церква зачинена* (Й. Струцюк); *Зрозуміти хочу Той стукіт серця, ті дивні очі* (Н. Горик); *То був такий чудовий час! Такий чудовий, що все небо хотілося загорнути*

в обійми... (Й. Струцюк); *Держава повинна чітко регламентувати функції права і відповідальність фінансових органів...* (Г. Дмитренко).

Функційними еквівалентами допоміжних одиниць із модальним значенням виступають також стійкі сполуки на зразок *виявляти бажання, відчувати бажання, мати бажання, горіти/згорати від бажання, палати бажанням/від бажання, мати можливість, мати змогу, мати намір, у змозі, в силі*, іменники з узагальненим значенням типу *мастак, майстер*. Оскільки лексико-семантичну основу таких присудкових компонентів становить інфінітив повнозначних дієслів, то їх вважаємо різновидом дієслівних складених присудків. Наприклад: *Секретар обкому виявив бажання сам познайомитися з раціоналізаторами* (О. Гончар); *...султан виявив бажання їхати на Ок-Мейдан* (П. Загребельний); [Сковорода. – Н. К.] *горів бажанням віддати їм не тільки те, що знає, а й те, що знатиме...* (В. А. Шевчук); *У Зинджирли-медресе Іслама вчили ненавидіти невірних, і він палав бажанням спробувати крицю своєї карабели на гяурських головах, покуштувати, зрештою, волі...* (Р. Іванчук); *Про це вже Зонька чула й більше не в силі слухати...* (Й. Струцюк); *...а вдень, коли сонце нещадно пече, вони мають змогу вже заховатися в холодочку, бо спочатку переліски появились, а потім і ліси* (Й. Струцюк); *У безіменній балці мали намір напоїти коней і корів, але вода була солона* (Й. Струцюк); *Дуже вже нам охота на них подивитися, а головне, поглянути, що на них написано* (Г. Тютюнник). За деяких контекстуальних умов спостерігаємо фазову модифікацію у висловленнях указанного типу, пор.: *...тут іще є дами, які горять бажанням з ним познайомитись...* (В. А. Шевчук) і *Побачивши перед собою порівняно невелике військо урусів, він, незважаючи на немолоді літа, загорівся, мов хлопчисько, бажанням здобути перемогу і прославитися серед родів своїх* (В. Малик).

Формально-синтаксичну спеціалізацію конструкцій, пов'язаних із лексико-граматичною модальністю, доповнюють синтаксичні одиниці з ускладненою моделлю дієслівного складеного присудка: *Поза тим, що ти вже віддав державі все: і м'ясо, і яйця, і молоко, і навіть останню шкуру, – повинен був добровільно-примусово позичити їй кілька сотень рублів* (Й. Струцюк). Зрідка, крім модальної, спостерігаємо додаткову фазову модифікацію. Присудковий компонент становить модель „модальний модифікатор + інфінітив фазового дієслова + інфінітив повнозначного дієслова”. „Перший

компонент – модальне дієслово – виражає категорії часу, способу, особи, з одного боку, і лексично видозмінює присудок у модальному плані, з другого. Другий компонент – фазове дієслово – лексично модифікує семантику присудка щодо початку, продовження і закінчення дії або стану, проте за своєю природою позбавлений участі в передачі основного змісту присудка, йому більше властива функція граматичного зв'язку інфінітива повнозначного дієслова з модальним дієсловом” [425, 160]. Лексико-семантичну основу присудка становить інфінітив повнозначного дієслова. Наприклад: – *Мусимо продовжувати жити!* – усміхнулася Катька (Й. Струцюк); *Ти повинна продовжувати жити і заради когось* (Й. Струцюк).

У мовленнєвій практиці натрапляємо на односкладні конструкції зі складеним інфінітивним головним членом. До його складу входять одиниці прислівникового походження типу *потрібно, необхідно, слід, варто, бажано, треба* та інфінітив як носій основного змісту присудка. Репрезентантом дієслівних граматичних категорій виступає зв'язка-морфема *було* чи *буде*, відсутність якої вказує на теперішній час. Наприклад: *Одначе на запитання, де і як відзначився, відповів однозначно: „Когось треба було нагородити і нагородили”* (Й. Струцюк); *Треба допомогти вдовам – так велів батько* (Й. Струцюк); *Хто там ці руки порівнює з золотом? Золото треба порівнювать з ними!* (О. Богачук); *...а хлопцям відпочити конче треба...* (І. Чернецький). Вияв лексико-граматичної модальності пов'язаний також з односкладними прислівниковими реченнями, головний член яких виражений предикативними прислівниками (словами категорії стану) в поєднанні зі зв'язкою *бути*, що може мати нульовий вияв, наприклад: *...їм, Карпусям, цього не треба...* (Й. Струцюк); *А що тобі треба?* (О. Богачук); *Ну, що мені для щастя ще потрібно?* (І. Чернецький); *...їм по сіль у Крим не потрібно...* (Й. Струцюк).

Безпосередній стосунок до лексико-граматичної модальності мають синтаксичні конструкції з предикатами якісно-модального відношення *потрібний, необхідний*, що на формально-синтаксичному рівні структурують складений іменний присудок, наприклад: *Кому потрібен їх ядушний вірш?!* (О. Богачук); *Хотілось бачити не синакандидата, Їй син-людина необхідний був* (І. Чернецький).

З-поміж способів вираження лексико-граматичної модальності зрідка натрапляємо на конструкції з ускладненою моделлю іменного складеного присудка або співвідносного з присудком члена речення.

У ній поєднано елементи дієслівного складеного присудка з дещо видозміненим іменним складеним присудком. Допоміжний елемент ускладненої моделі виражають форми модальних дієслів чи модальні предикативи в поєднанні з дієслівною зв'язкою. Проміжне місце між допоміжною частиною та іменною частиною складеного іменного присудка займає дієслово-зв'язка у формі інфінітива, наприклад: *...людина <...> **бажає** у всіх відношеннях **бути чистою і чесною*** (Р. Іваничук); *І той, хто опускається сюди, **На дні лиши- тись може експонатом*** (І. Чернецький); *Ну, та й без лепехи не обійдешся, вона **мусить бути розкидана по хатах, у сінях і навіть на подвір'ї*** (Й. Струцюк); *Федон про щось натякав і, як зрозумів Тро- хим, розмова **повинна вийти цікавою*** (Й. Струцюк); *...не про щастя дбає, а **прагне бути корисним!*** (В. А. Шевчук); *Саме сьогодні, і саме тут, над Веселухою, їй **захотілося бути, як ніколи, приго- жою...*** (Й. Струцюк); *Ольга стала „притчею во язицях”. Іч, яка грамотна! За професора **захотілось, мудрою хотіла бути!*** (Р. Го- рак); *Лучук **хотів вихопитися першим** з відповіддю, але не знав, що казати* (П. Загребельний); *Світе **горбатих, Випростайся! Чуєш? Чуєш?! Не хочу бути горбатим!*** (О. Богачук).

Тенденцію до вираження лексико-граматичної модальності, зокрема значення бажання, можливості, необхідності спостерігаємо й у конструкціях, де компоненти *бажати, воліти, жадати, мріяти, прагнути, хотіти, могли, мусити* і под. виступають як самостійні предикатні одиниці й своєю валентністю передбачають наявність об'єктної синтаксеми, наприклад: *Я **бажаю помсти**, а мої вої – **військової здобичі!*** (В. Малик); *...**жадає помсти** обраний недавно гетьманом сам Іхмеліскі, якому ляхи вбили сина* (Р. Іваничук); *...нині ж **міщани зажадали кари** виним* (Р. Іваничук); *Володимир Глібович тільки й **мріє про новий похід!*** (В. Малик); *Смутки, болі, радощі, надії... **Кожне серце, скупане у них, Прагне слів, тісніших за обійми, І скарбів, значніших від земних, Що з душі у душу переллють- ся...*** (Н. Горик); *...**молодий гарячий мозок прагнув знань*** (Г. Тютюн- ник); *А вже **хотіла** вона **спокою*** (В. О. Шевчук); ***Тепла хотілось, затишку мені!*** (Л. Костенко); *...А **що ж оті раби-піїти хо- чуть?*** (О. Богачук); ***Захотілося рівності?!*** (О. Богачук). Подібну модальну семантику передають складнопідрядні речення об'єктно-з'ясувального типу, у головній частині яких перебуває предикат типу *бажати, воліти, мріяти, прагнути, хотіти* й под., що для реалізації

свого валентного потенціалу потребує залежної синтаксичної одиниці, наприклад: *Уранці Славута встав і забажав, щоб йому натопили лазню* (В. Малик); *Гм, я волів, щоб у мене було більше синів...* (В. Малик); *Часто він відкладав книжку і мріяв, як він буде складати екзамени, як увійде в залу, де сидять учені мужі, скине картуза з голови і почне викладати все, що він знає...* (О. Басараб); *А батьки цих закоханих не хотіли, щоб вони були разом, бо дівчина була багата, а хлопець бідний* (Г. Тютюнник).

У певних випадках роль модальних модифікаторів виконують аналітичні синтаксичні морфеми типу *навряд чи, наче, неначе, ніби, нібито, чи не*. Вони підкреслюють непевненість, можливість, імовірність, наприклад: *Якщо так і далі піде, то й навряд чи йти за тим возом буде кому* (Й. Струцюк); *Десь далеко-далеко Клепле косу лелека, А десь близько неначе Чути – чайка мантаче* (О. Богачук). Деякі дослідники конструкції такого типу кваліфікують як репрезентанти гіпотетичної та потенційної модальності [425, 135–137]. Комунікативне призначення висловлень указанного модального типу полягає в репрезентації гіпотетичності вияву предметів чи явищ об'єктивного світу. Водночас для структур з імовірною та переповідною модальністю характерна й певна відмінність. Усебічний опис їхніх семантичних, функційних і структурних ознак дає змогу вирізнити синтаксичні побудови зі значенням імовірності, що виражають можливість, припущення з погляду мовця, та висловлення з переповідним змістом, пов'язані з непрямою передачею мовцем думок інших осіб. Імовірність, крім виразних значеннєвих особливостей, має й інші ознаки. Зокрема тут варто наголосити на морфологічних засобах вираження предикатних компонентів, що структурують синтаксичні одиниці зазначеного типу. Основну ланку ознакових слів, які входять до складу конструкцій з імовірною семантикою, становлять побудови з модальними частками типу *либонь, навряд чи, наче, неначе, ніби, нібито, чи не*, наприклад: *...навряд чи захоче він прийняти брата твого, мого свояка* (В. Малик); *Платон навряд чи стане за долю краю рідного... А втім, натхнений Ганною...* (В. А. Шевчук); – *А документи як? – Та наче в порядку* (Г. Тютюнник); – *Ви так наче деінде збираєтесь, – прогудів, як удзвін, Микита Чугай* (Г. Тютюнник); *Хто ж це іде селом, так гунаючи? Для череди ще наче рано...* (В. А. Шевчук); *...уже сизою росою покрилось батькове лице, й роса сиза на батьковому лиці наче*

барвінковою синню береться, **наче** батькове лице світає стиха, бо вже й у селі світає... (Є. Гуцало); – Чи не збирається Твій знову в мандри? – Та **начебто** не збирається (В. О. Шевчук); Цей теж учитель **ніби**... (В. А. Шевчук); – А економ вишукує для пана хлопців, – вела сестра тим часом. – На челядь **нібито**... На кухарів, лакеїв різних та кучерів... (В. А. Шевчук); ...**чи** не краще втекти з цього чудного подвір'я (В. О. Шевчук); ...**чи** не краще переждати цю бурю десь у надійному затишку... (М. Олійник); **Чи** не час уже нарешті усвідомити, хто й тепер моделює нашу суспільно-політичну, аж до побутової, поведінку... (В. Олійник).

Докладне дослідження джерельної бази дало змогу вирізнити синтаксичні конструкції зі значенням імовірності, структуровані такими типами предикатів:

1) предикатами дії: ...**навряд чи** хто в світі так співає, як степовики (Ю. Яновський);

2) предикатами процесу: У казематі **навряд чи** сняться чарівні сни... (В. А. Шевчук);

3) предикатами стану, стану-відношення: – Що ж, любить він тебе чи так... **грається?** – Не знаю. **Наче** любить... Я його не питала... (Г. Тютюнник); ...йому сьогодні було **немовби** легше (В. А. Шевчук);

4) локативними предикатами: **Навряд чи** повернуся я коли-небудь на батьківщину.... (В. Малик);

5) предикатами якості та якості-відношення: **Навряд чи** Павло буде покірний і жити за ним буде легко... (Г. Тютюнник); **Навряд чи** там народ багатий (Г. Тютюнник).

Репертуар висловлень імовірної семантики формують синтаксичні одиниці з простим дієслівним, складеними дієслівним та іменним присудками, компонентами іменної частини останніх є іменники або прикметники, наприклад: **На** тому, низинному боці – **густий темний ліс. На** конях **навряд чи** й **продеремось** крізь нього (В. Малик); – **Отамечки наче** щось **затаїлося**, – **прошепотів** Йонька (Г. Тютюнник); Там далі – **Каяла! Навряд чи** зуміють **перебратися** через неї... (В. Малик).

Периферію висловлень з імовірним змістом становлять синтаксичні одиниці з ускладненою моделлю іменного складеного присудка, іменну частину якої репрезентують іменники або прикметники: **Якби** не священничий сан, **навряд чи** він міг би стати **добрим майстром** у малярському цеху (Р. Іваничук); **Вона навряд чи** може

бути спокійною... (М. Олійник). Особливість конструкцій зазначеного типу полягає в тому, що тут маємо поєднання дієслівного складеного та іменного складеного присудків, які структурують одну модальну рамку. Іменна частина підпорядкована модальному планові першої (дієслівної) частини присудка зі значенням можливості.

Одним із виявів лексико-граматичної модальності є речення із семантикою можливості, які містять аналітичний модальний компонент *чому б не*, поєднаний з інфінітивом, наприклад: – *А чому б не взяти* нам у школі тимчасово якесь судно і зняти його? – *Ми про це думали. Але школа тепер уся в плаванні, та й немає в них такого розміру, як нам потрібно* (Ю. Яновський); *А чому б не оздобити* нам один корпус у стилі козацькому, другий – у карпатському... (О. Гончар). Конструкції зі складеною одиницею *чому б не* можуть уміщувати кілька модальних значень, пор.: *Але я подумав так: чому б не зробити* доброго діла, *чому б не допомогти* своєму колезі професорові *Отаві, чому б не надати* йому змоги докласти й своїх зусиль?.. (П. Загребельний) і *Я хочу / можу / повинен зробити* добре діло, *допомогти* своєму колезі професорові *Отаві, надати* йому змогу докласти й своїх зусиль; *Потім він слушно розміркував, що вчити її однаково треба з самих початків, то чому б не спробувати й справді навчити* Іссу своєї мови? (П. Загребельний) і *Я хочу / можу / повинен спробувати й справді навчити* Іссу своєї мови.

Окремий різновид одиниць лексико-граматичної модальності становлять висловлення із семантикою переповідності, які репрезентують не безпосередній вияв думки мовця, а непряму передачу висловлень інших осіб [425, 136]. Такі конструкції формують абсолютну периферію насамперед тому, що це найменш поширений тип синтаксичних побудов. З-поміж морфологічних показників, які увиразнюють семантику переповідності, варто вирізнити частки *наче, немов, неначе, ніби, нібито, мов*. Наприклад: *Сатурн був начебто* колись царем Італії... (В. А. Шевчук); – *Шукають Сивого, – сказав чиновник, що теж застряв у натовпі. – Він од самого ніби* Кармалюка... (В. А. Шевчук); *Люди різне кажуть... Нібито* Кочубей і старий Чуйкевич уже й гетьмана просили, щоб їм дітей повинчати дозволив (Б. Лепкий); *Найделікатнішою і найважливішою є сфера мовної русифікації, тим більше, коли вважають, що вона нібито* неістотно впливає на економічну, політичну, соціальну та інші сфери (М. Голубець); *Кажуть, бурхлива була тая рада. Ніби* цар

гетьмана обидив... (Б. Лепкий).

Орієнтація на всі проаналізовані кваліфікаційні параметри лексико-граматичної модальності дає змогу подати дефініцію цього поняття. Під терміном „*лексико-граматична модальність*” розуміємо підпорядковану надкатегорії модальності комунікативно спрямовану категорію, що передає ставлення мовця до висловленої ним думки та має значення можливості, ймовірності, бажаності, необхідності, впевненості, джерела повідомлення, переповідності, формальний вияв яких пов'язаний із явищем ускладнення.

Отже, у сучасній українській мові лексико-граматична модальність як складник надкатегорії модальності має семантичні відтінки можливості, необхідності, бажаності й под., планом вираження яких виступають модальні синтаксеми, словосполучення, речення, окремі типи присудкових компонентів та аналітичні синтаксичні морфеми. Ґрунтовний аналіз усіх мовних засобів підтверджує, що вияв граматичного значення вказаної категорії великою мірою пов'язаний із змістовим наповненням мовних одиниць.

Висновки до розділу 4

До мовних величин сучасної української мови, для яких характерний найвищий рівень абстрактності й рангове підпорядкування графемно членованих категорій, належить надкатегорія модальності. Маючи власний потенціал засобів вираження та специфічні функційні особливості, вона виявляє стосунок до елементів різних мовних ярусів й інтегрує комплекс усіх модальних значень. Термін *модальність* позначає дві граматичних величини: 1) надкатегорію, план мовного змісту якої має найвищий вияв абстрактності і якій властиві своєрідні форми вираження та внутрішнє спеціалізоване структурування; 2) категорію, тобто складник надкатегорії модальності з менш абстрактним категорійним значенням та своєрідними формальними показниками, а також сукупністю графем – підпорядкованих, ієрархічно нижчих мовних одиниць. Надкатегорія модальності – складна суб'єктивно спрямована комунікативно-прагматична величина, яка актуалізує ситуацію мовлення. Її суб'єктивний зміст зумовлений тим, що конкретні речення подають інформацію про події, явища крізь призму свідомості та сприйняття мовця, відображаючи його ставлення

до відповідного фрагмента дійсності. Комунікативно-прагматичний акцент передбачає потрактування модальності як категорії, яку не можна розглядати поза межами комунікативного акту, оскільки саме в безпосередньому зв'язку із ситуацією мовлення, у процесі мовленнєвої взаємодії вона реалізує своє значення. На основі аналізу конкретної мовленнєвої ситуації можна визначити семантику повідомлюваної мовцем інформації й відповідно з'ясувати роль указаної категорійної одиниці в певному мовленнєвому контексті. Адекватне пізнання сутності модальності як реченнєвої багатовекторної надкатегорії суб'єктивного спрямування пов'язане з витлумаченням її структури. Складниками цієї мовної величини виступають категорії морфологічної модальності, синтаксичної модальності й лексико-граматичної модальності.

В основі виокремлення граем морфологічної модальності перебуває опозиція ірреальних значень „передбачуваність дії, процесу, стану – бажаність, волевиявлення дії, процесу, стану”. Відповідно до таких кваліфікаційних параметрів, що ґрунтуються на ролі мовця та спрямуванні на реалізацію комунікативного завдання, вирізняємо чотири граеми категорії морфологічної модальності – умовну модальність як репрезентант гіпотетичної, передбаченої семантики, з одного боку, та наказову, спонукальну й бажальну модальності, пов'язані зі значенням бажаності, з іншого боку. Усі вони мають різне комунікативне призначення. Відмінність граем умовної, наказової, спонукальної й бажальної модальностей полягає не в їхньому різному лексичному наповненні, а в наявності різнотипного визначального для кожної з них суто граматичного змісту. Дієслова у формі кон'юнктива репрезентують нереальні, передбачувані, вірогідні дії, процеси, стани, які не відбудуться за будь-яких обставин через об'єктивні причини: здійснення раніше за них або паралельно з ними інших дій. За функційно-комунікативними ознаками морфологічна умовна модальність певною мірою відрізняється від наказової, спонукальної й бажальної модальностей, оскільки події, виражені кон'юнктивом, не мають такого тісного зв'язку з мовцем, як граеми із семантикою вольової спрямованості. Для умовної модальності характерні специфічні морфологічні показники. Засобом її вираження виступають аналітично-синтетичні форми умовного способу дієслова, репрезентовані флексією дієслова та аналітичним компонентом *би* (*б*).

Вирізнєння морфологічних грамем наказової, спонукальної та бажальної модальності пов'язане з позначенням бажаних дій, процесів чи станів. Водночас вони мають відмінну граматичну семантику, оскільки зорієнтовані на різний вияв апелятивності. Зважаючи на найбільший ступінь вираження вказаної ознаки, ієрархічно вершинною є грамема морфологічної наказової модальності. Найбільше функційне навантаження властиве формам другої особи та першої особи множини наказового способу. Предметну частину змісту апеляції найчастіше репрезентують іменники в кличному відмінку й займенникові іменники другої особи. Спонукальна модальність як один зі складників морфологічної модальності передає послаблене значення апелятивності: дія може відбутися тільки за доброї волі особи, до якої звертаються. Спонукальна модальність в основному своєму вияві близька до морфологічної умовної модальності, оскільки її формальним репрезентантом також виступає аналітично-флексійна морфема, що включає елемент *би* (*б*) і закінчення, омонімічне флексії минулого часу. Виявляючи подібність у морфемному плані до кон'юнктива, аналізована грамема має виразну відмінність на семантичному та синтаксичному рівнях. Семантична специфіка дієслів спонукального способу полягає в тому, що вони структурують реченнєві побудови, у яких значення передбачуваності, вірогідності трансформовано в значення некатегоричної, пом'якшеної наказовості. Нівеляція семантики гіпотетичності зумовлена також синтаксичними умовами функціонування вказаної грамеми. На відміну від кон'юнктивних форм, засвідчених переважно в складних реченнях з умовно-наслідковими відношеннями між частинами, сфера синтаксичного вияву морфологічної спонукальної модальності пов'язана з простими конструкціями, які мають інтонацію наказовості. Формальні репрезентанти аналізованої морфологічної грамеми становлять контамінацію умовного й наказового способів, що полягає в поєднанні кон'юнктива та компонентів *хай*, *нехай*. Матеріальним виразником спонукальної модальності буває також сполука „інфінітив + *би* (*б*)”.

Від наказової та спонукальної модальностей виразно відмінна грамема морфологічної бажальної модальності, функційно-семантичний аспект якої полягає в маркуванні нею нівельованої апеляції. Бажальна модальність спеціалізована на відображенні волевиявлення мовця, спрямованого на самого себе або третіх осіб. Типовий її

виразник – аналітична неособова форма, у якій поєднано інфінітив із морфемою *б*; менш поширені сполуки компонентів *хай*, *нехай* і першої особи однини та множини умовного способу.

Наступний складник багатоступінчастої надкатегорії модальності – категорія синтаксичної модальності, яку формують грамеми з конкретнішою категорійною змістовою основою – умовна, спонукальна й бажальна (оптативна) синтаксичні модальності. Структурна схема аналізованої категорійної величини ґрунтується на протиставленні гіпотетичних, передбачуваних дій, процесів і станів діям, процесам і станам бажаним, із семантикою волевиявлення. Граматично оформленого значення ірреальної, передбаченої, потенційної дії, процесу чи стану основному змістові речення надає грамема синтаксичної умовної модальності. Центральна сфера її вияву – складні синтаксичні одиниці з підрядними умовними частинами, які репрезентують умови виконання певної нереальної дії, вираженої в головній частині, і приєднані сполучниками *аби*, *коли б*, *якби*. Менш поширені складні безсполучникові та сполучникові складносурядні речення з потенційною умовністю, а також прості семантично ускладнені конструкції. Як носій узагальненої семантики волевиявлення, розчленованої на значення власне-спонукальності та значення, що контамінує волевиявлення й бажаність, функціонує спонукальна модальність. Їй притаманний досить розгалужений морфологічний спектр вираження. Центральну ланку становлять речення з предикатами у формі імператива. Напівпериферійними вважаємо конструкції, структуровані дієсловами спонукального способу. Периферійність пов'язана з грамемами майбутнього, теперішнього та минулого часу, інфінітивами. Абсолютну периферію формують синтаксичні побудови з невербалізованими волюнтативними компонентами. У сфері напівпериферійних та периферійних синтаксичних утворень відбувається своєрідний семантичний зсув, унаслідок чого неспеціалізовані форми репрезентації волюнтативності значеннєво тяжіють до власне-імперативних компонентів. Функційно-семантичний аспект усіх типів висловлень полягає в тому, що вони виражають дію з вольовою спрямованістю.

До структурної схеми синтаксичної модальності входить грамема бажальної (оптативної) модальності, яка позначає бажані для мовця дії, процеси чи стани, реалізація яких пов'язана із самим мовцем. Зорієнтованість на таке цільове призначення дає змогу акцентувати

увагу на нівеляції апелятивності. Особливість синтаксичних побудов оптативної модальності полягає в тому, що це зазвичай окремі прості речення. Комунікативно-інтенційний зміст синтаксичних одиниць бажальної модальності дає змогу всередині цієї групи виділити відповідні граматичні зони, які сформовано відповідно до їхнього рангового співвідношення. Центр бажальних конструкцій становлять прості з формально-синтаксичного боку побудови з дієсловами у формі бажального способу. Ознаками периферійності позначені двоскладні речення зі складеними присудковими одиницями, вираженими зв'язками та прикметниками, а також еліптичні конструкції. Така кваліфікація підтверджує неоднаковий характер змістової та синтаксичної організації всіх синтаксичних одиниць бажальної модальності.

З-поміж трьох категорій міжрівневої надкатегорії модальності найбільше суб'єктивне спрямування має лексико-граматична модальність. Планом її вираження виступають модальні синтаксеми, окремі типи присудкових компонентів та аналітичні синтаксичні слова-морфеми. Спільність усіх типів модальних одиниць (слів, словосполучень і речень) полягає в тому, що вони утворені від реченневих побудов. Зважаючи на їхні структурно-змістові ознаки, вирізняємо модальні компоненти, що перебувають у найтіснішому зв'язку з вихідними реченневими побудовами, та одиниці, найбільш віддалені від твірних конструкцій. До перших належать модальні речення, сферу других формують модальні слова. За структурними ознаками модальні речення поділяють на двоскладні й односкладні (безособові, інфінітивні, прислівникові). Наступну групу модальних компонентів формують сполуки слів, серед яких найпоширеніші з опорними дієприслівниками й іменниками. Крім речень і словосполучень, роль репрезентантів лексико-граматичної модальності виконують модальні синтаксеми, утворені переважно внаслідок редукції реченневих побудов. Зважаючи на їхню частиномовну належність, диференціюємо прислівникові, іменникові й дієслівні одиниці та нечастиномовні слова-морфеми – частки. Категорія лексико-граматичної модальності – двовекторна мовна величина, що об'єднує два значення: 1) ірреальну семантику гіпотетичної й переповідної модальності, виражаючи відповідно стосунок повідомлюваного змісту до об'єктивної дійсності та непряму

передачу висловлень інших осіб; 2) суб'єктивно-оцінну семантику, що полягає у вираженні ставлення мовця до ситуації.

Мовний вияв лексико-граматичної модальності пов'язаний також із предикатними синтаксемами, які на формально-синтаксичному рівні корелюють зі складеним дієслівним присудком – аналітичним компонентом на позначення дії, процесу чи стану, модифікованим у модальному плані. Репрезентантом модальних значень виступають допоміжні одиниці, що вказують на можливість, бажаність, необхідність дії, процесу, стану й поєднані з інфінітивом. Формально-синтаксичну спеціалізацію конструкцій, пов'язаних із лексико-граматичною модальністю, доповнюють синтаксичні одиниці з ускладненою моделлю дієслівного складеного присудка та іменного складеного присудка або співвідносного з присудком члена речення; односкладні конструкції зі складеним інфінітивним головним членом; односкладні прислівникові речення, головний член яких виражений предикативними прислівниками (словами категорії стану); синтаксичні конструкції з предикатами якісно-модального відношення *потрібний, необхідний*. Тенденцію до вираження лексико-граматичної модальності, зокрема значення бажання, можливості, необхідності, спостерігаємо й у конструкціях, де компоненти *бажати, воліти, жадати, мріяти, прагнути, хотіти, могли, мусити* й под. функціонують як самостійні предикатні одиниці. У деяких випадках роль модальних модифікаторів виконують аналітичні синтаксичні слова-морфеми типу *навряд чи, наче, неначе, ніби, нібито, чи не*. Вони підкреслюють невпевненість, можливість, імовірність. Ґрунтовний аналіз усіх мовних засобів засвідчує, що вияв граматичного значення вказаної категорії великою мірою пов'язаний із змістовим наповненням мовних одиниць.

Отже, надкатегорія модальності – багатовекторна мовна величина, що бере участь у формуванні комунікативного процесу та реалізації інтенції мовця, структурована трьома різновидами категорій – морфологічною модальністю, синтаксичною модальністю та лексико-граматичною модальністю.

ВИСНОВКИ

Для граматичного ладу української мови характерна наявність розгалуженої системи граматичних категорій – полірівневих інтегральних одиниць, які об'єднують співвідносні за змістом граматичні значення, формально виражені сукупністю спеціалізованих граматичних форм. Проекція проблеми граматичної категорії на площину її двобічної інтерпретації, що передбачає єдність семантичної мотивованості й зовнішньорегулярного вираження, має низку незаперечних переваг над однобічним тлумаченням. Крім того, концепція білатерального розуміння мовного знака дає змогу зробити акцент насамперед на його семантичних параметрах. Актуальність такого студювання зумовлена потребою переосмислення утраджених дефініцій та класифікаційних схем, часто обіпертих передусім на формальні ознаки. Граматичні категорії належать до найважливіших конститутивних величин, які відображають властивості всього складного мовного механізму, пронизують усю його систему й мають стосунок до кількох ярусів. Відповідно до своєї функційної багатоплановості аналізовані одиниці як поняття узагальненого типу структурують взаємозумовлені та взаємопов'язані морфологічні, синтаксичні та словотвірні категорії. Для кожного з указаних розрядів характерні специфічні ознаки, що лежать в основі їхньої внутрішньої диференціації.

Однією з класифікаційних засад вивчення граматичних категорій є потрактування їх як неоднорівнинної цілісної системи, на основі якої слова об'єднують у частини мови. Кожен лексико-граматичний розряд має власний категорійний апарат, йому притаманний свій інвентар диференційних ознак, що визначають його статус і місце в загальній специфіці граматичного ладу української мови. В українській мові найвиразніші з погляду категорійної спеціалізації іменник і дієслово, для яких характерна чітко окреслена семантика, своєрідний набір неоднорідних за граматичним статусом морфологічних категорій і центральна роль у структурі речення. Основу ідентифікації зазначених частин мови становить формування ними семантично елементарних конструкцій, структурованих дієслівним предикатом та підпорядкованими йому іменниками. Такий акцент, зіпертий на морфолого-синтаксичні параметри аналізованих класів слів, дає змогу простежити особливості взаємодії двох ядерних міжрівневих

категорій – валентності дієслова та відмінка іменника. Із семантико-синтаксичного боку дієслово займає вершинне положення в реченні, здійснює вирішальний вплив на його структуру, указуючи, скільки іменникових компонентів потрібно для вираження його змісту та яка роль останніх у структурній схемі речення. Наведені міркування цілком умотивовують висновок про те, що повне й адекватне дослідження морфологічних категорій можливе за умови розгляду їхньої синтаксичної перспективи.

Зорієнтованість на комунікативно-синтаксичний аспект зумовлює аналіз мовних одиниць, зважаючи на їхню спеціалізацію в реальних ситуаціях спілкування. На цьому тлі виразна проблема вивчення категорій, функційний вияв яких відбувається на перетині кількох ярусів мови. Багатовекторність вказаних категорійних явищ зумовлена моделюванням їх різноранговими засобами вираження, які пов'язані між собою на основі спільного узагальненого змісту певної ознаки. Такі кваліфікаційні параметри дають змогу надати аналізованим категоріям статусу міжрівневих. Під терміном *міжрівневі категорії* розуміємо комплексну єдність протиставлених одна одній категорій та грамам, що поєднують властивості двох або більше рівнів із домінуванням якогось одного з них і мають певну сукупність спеціалізованих граматичних форм вираження. До них належать, зокрема, категорія відмінка іменника, валентності дієслова, надкатегорія модальності. Класифікаційна схема дослідження міжрівневих категорій ґрунтується насамперед на таких кваліфікаційних параметрах: кількості мовних рівнів, із якими пов'язана категорія, та вияву в ній найважливіших ознак цих рівнів; ступеня абстрактності формально-значеннєвої природи її складників; структурної специфіки категорії (надкатегорії), тобто її грамамного вираження.

У граматичній системі української мови одне з центральних місць посідає категорія відмінка – міжрівнева морфолого-синтаксична, послідовно корелятивна, абсолютно словозмінна категорія іменника, яка виступає носієм узагальненої семантики субстанційності, зумовлена валентністю предиката, виражає синтаксичні зв'язки та семантико-синтаксичні відношення іменника до інших слів у реченні й має ієрархічно організований семиграмемний вияв. Крім того, термін *відмінок* використовують на позначення однієї із семи грамам міжрівневої морфолого-синтаксичної категорії відмінка іменника, що структурує парадигму однини та множини

з відповідною сукупністю флексій, спеціалізована на вираженні первинних і вторинних семантико-синтаксичних, формально-синтаксичних та комунікативних (за темо-ремного членування) функцій. Узявши за основу спроектовані функційно-категорійною граматику різноаспектні кваліфікаційні параметри, розглядаємо конститутивну для іменника категорійну величину на тлі загальної морфологічної та синтаксичної організації сучасної української літературної мови. Зреалізований комплексний морфолого-синтаксичний вимір передбачає виокремлення ієрархічного вищого синтаксичного рівня, якому підпорядкований морфологічний. Таке рангове структурування ознак категорії відмінка зумовлене тим, що синтаксичний критерій, виступаючи своєрідним глибинним чинником, відіграє вирішальну роль у функційній спеціалізації відмінкових грамем і слугує базою формування всієї сукупності граматичних параметрів слів. Відмінки української мови як абсолютно спрямовані в синтаксис мовні явища беруть обов'язкову участь у побудові структури елементарного речення, належать до її необхідних компонентів.

Вияв морфологічного критерію пов'язаний із формальними показниками субстантивних слів, відповідно до чого вирізняють морфологічні відмінки. Морфологічна характеристика відмінкових грамем має безпосередній стосунок до граматичних особливостей конкретної мови. Планом вираження відмінкового граматичного значення виступає власне-флексія як центральний обов'язковий і регулярний формальний репрезентант та флексія-суфікс як периферійний показник. Зрідка в орбіту формальних репрезентантів семантики відмінкових грамем потрапляють прийменники. Перебуваючи у вторинній післядієслівній сфері, вони нейтралізують своє значення, унаслідок чого основним функційно навантаженим компонентом виступає закінчення.

Доказом багатовимірності категорії відмінка слугує визначення кількості членів відмінкової парадигми. Відповідно до її функційно-категорійної кваліфікації, що має своїм опертям морфолого-синтаксичні засади, вирізняємо сім грамем, які перебувають в ієрархічних стосунках. Зважаючи на внутрішню спеціалізацію відмінків, виокремлюємо чотири граматичних сфери: центральну (називний і знахідний відмінки), напівцентральну (родовий відмінок), напівпериферійну (давальний відмінок) і периферійну (орудний, місцевий, кличний відмінки). В українській мові відмінок іменника становить абсолютно

регулярний тип словозміни. Морфологічна парадигма іменників – сукупність словоформ, яким притаманна однотипна внутрішня організація, відповідна сукупність флексій, а також у деяких випадках однакові акцентні й морфонологічні параметри. Послідовне застосування вказаних ознак утворює парадигму слова й засвідчує його належність до окремого типу відмінювання. На основі зіставлення всіх форм і зважаючи на характер категорійного значення іменників (слів із власне-предметною семантикою та вторинних субстантивів), у морфологічній системі української мови виокремлюємо два парадигматичних типи – власне-іменниковий та невласне-іменниковий.

Повнішу й ґрунтовнішу кваліфікацію українських відмінків забезпечує синтаксичний критерій, зокрема його триярусна інтерпретація – семантико-синтаксична, формально-синтаксична й комунікативна, що уможливорює розмежування різнорідних значень певної граматичної форми, вирізнення її первинних і вторинних функцій. Синтаксичний аспект дає змогу розглянути відмінки іменника у взаємодії з іншими компонентами речення. Перспективність синтаксичного підходу засвідчує також вивчення семантики відмінкових граем, що є одним із найголовніших структурних компонентів аналізованої категорійної величини. Зорієнтованість на її змістові функції, які виразно окреслює головний компонент реченнєвої побудови – предикат, передбачає виокремлення семантичних граем категорії відмінка як елементів із певними семантико-синтаксичними ознаками. До сфери семантичних відмінків належать суб'єкт, об'єкт, адресат, локатив, інструменталь. Порівнюючи морфологічні й семантичні відмінки, зазначимо, що на позначення цих компонентів використовують не лише різні терміни, а й для них характерні різні кваліфікаційні параметри. Виокремлення перших переважно пов'язують із їхніми формальними показниками, а також із первинною та сукупністю вторинних синтаксичних функцій. Семантичні відмінки розглядають, зважаючи на морфологічні засоби їхнього вираження, тобто вирізняють центральну граему (відмінок-домінанту) як репрезентант відповідної функції та її відмінкові еквіваленти. Через це морфологічні відмінки більше спрямовані на вияв граматичних особливостей конкретної мови, а семантичним певною мірою притаманна універсальність. У сучасній українській мові відмінкові граеми становлять ієрархічно структуровану

синтаксичну парадигму, що ґрунтується на вирізненні основних первинних (центральної, спеціалізованих) та ряду вторинних функцій відмінків, тобто передбачає виокремлення всіх можливих структурних схем речення, у яких ці грами засвідчені. Беручи за основу вказані диференційні ознаки, *синтаксичну парадигму відмінка* дефінуємо як сукупність протиставлених категорійних (семантико-синтаксичних) значень, розташованих на семантико-граматичній осі предметності, що перебувають у відповідних ієрархічних стосунках і мають специфічні (первинні та вторинні) формальні засоби реалізації. Вияв синтаксичної парадигми конкретної грами зумовлений її семантикою та зв'язками з іншими компонентами речення.

Система семантичних відмінкових грам української мови, подібно до морфологічних відмінків, ієрархічно структурована. Роль її ядерних компонентів виконують суб'єкт та об'єкт. *Суб'єкт* – центральна семантична грама відмінкової системи, функційно-категорійний вияв якої пов'язаний зі значенням реальної предметності, зокрема активним виконавцем дії або пасивним носієм стану, на семантико-синтаксичному рівні співвідносна з лівобічною суб'єктною синтаксею, у морфологічному плані представлена називним відмінком як основним для цієї функції та всіма іншими відмінковими грамами – її вторинними варіантами. *Об'єкт* – центральна семантична грама відмінкової системи, функційно-категорійний вияв якої пов'язаний з ознакою пасивності, значенням реальної предметності, зокрема динамічної фінальності або фінальної спрямованості стану на предмет, у семантико-синтаксичному плані співвідносна з правобічною об'єктною синтаксею, у морфологічному аспекті представлена знахідним відмінком як основним для цієї функції та грамами родового, давального, орудного, місцевого й називного відмінків – її вторинними варіантами.

Наступну групу складників семантичної відмінкової ієрархії формують грами „адресат”, „локатив”, „інструменталь”. *Адресат* – семантична грама відмінкової системи, функційно-категорійний вияв якої пов'язаний з ознакою пасивності, значенням реальної предметності, зокрема вказівкою на фінальну спрямованість дії в її цільовому різновиді, на семантико-синтаксичному рівні співвідносна з правобічною адресатною синтаксею, у морфологічному плані представлена давальним відмінком як основним для цієї функції та відмінковими

грамемами родового й кличного – її вторинними варіантами. Порівняно із суб'єктом та об'єктом, у семантичній граемі „адресат” спостерігаємо звуження морфологічної варіантності. Адресатні компоненти можуть перебувати у валентному оточенні семивалентних–двовалентних дієслівних предикатів й обмеженої групи тривалентних прикметникових предикатів якості-відношення. *Локатив* – семантична граема відмінкової системи, функційно-категорійний вияв якої пов'язаний з ознакою пасивності, значенням реальної предметності, зокрема вказівкою на статичну та динамічну локалізацію, на семантико-синтаксичному рівні співвідносна з правобічною локативною синтаксевою, у морфологічному плані представлена місцевим відмінком як основним для цієї функції та відмінковими граемами орудного, знахідного, родового й давального – її вторинними варіантами. *Інструменталь* – семантична граема відмінкової системи, функційно-категорійний вияв якої пов'язаний з ознакою пасивності, значенням реальної предметності, зокрема вказівкою на знаряддя або засіб дії, на семантико-синтаксичному рівні співвідносна з правобічною інструментальною синтаксевою, у морфологічному плані представлена орудним відмінком як основним для цієї функції та відмінковими граемами місцевого, родового й знахідного – її вторинними варіантами. Отже, цілісний аналіз категорії відмінка передбачає вирізнення не лише її морфологічних граем, а й семантичних, які перебувають у відповідних ієрархічних стосунках і, маючи відповідні засоби реалізації (морфологічні відмінки), формують специфічну синтаксичну парадигму категорії відмінка іменника, абсолютно відмінну від морфологічної.

У сучасній українській мові кожна з морфологічних граем конститутивної для іменника міжрівневої категорії відмінка має власний інвентар диференційних формально-синтаксичних ознак, що увиразнюють її місце в загальній специфіці граматичного ладу. Зважаючи на тип синтаксичного зв'язку, який визначає позиційну структуру простого елементарного речення, виокремлюють два різновиди його компонентів, морфологічно пов'язаних з іменниками, – підмет та прислівні другорядні члени речення. Підмет перебуває з присудком у двобічному предикативному зв'язку з його формою координації, а для другорядних членів речення характерний односпрямований підрядний зв'язок із його формою керування. Позиційна структура двоскладного речення зазвичай передбачає наявність

правобічної позиції керованих компонентів, тоді як лівобічна переважно має стосунок до явищ координації. Застосування морфолого-синтаксичної концепції до вивчення міжрівневої категорії відмінка передбачає розгляд морфологічних відмінкових граем на тлі зазначених концептів.

Центральне місце серед одиниць формально-орієнтованого плану посідає підмет, якому притаманний дворанговий морфологічний вияв. Спеціалізованим засобом позначення цієї позиції є називний відмінок іменника, до сфери вторинних репрезентантів, морфологічно пов'язаних із номінативом, належать генітив, що входить у валентну рамку предикатів кількості, кількості-відношення, екзистенційних і кумулятивних дієслів, та вокатив як носій валентно зумовленого імперативним предикатом адресатно-суб'єктного значення. Зазначені морфологічні відмінки можуть формувати односкладні речення. За такого функціонування вони позначені синкретизмом, оскільки нерозчленовано виражають суб'єктно-предикатне значення.

Подібно до підмета, другорядні керовані члени речення також мають чимало формально-морфологічних ознак. Докладна кваліфікація явищ керування передбачає розмежування сильнокерованих, напівсильнокерованих та слабкокерованих мовних одиниць. На вираженні формально-синтаксичної функції сильнокерованого другорядного члена речення, визначеного семантико-синтаксичною валентністю предиката, спеціалізована граема знахідного відмінка, роль її вторинних варіантів виконують родовий, орудний, давальний і місцевий відмінки. Зрідка спостерігаємо порушення узвичаєної структурної схеми елементарних синтаксичних одиниць, пов'язане з переміщенням сильнокерованих компонентів у лівобічну сферу. У цій формально-синтаксичній позиції перебувають давальний, знахідний та місцевий відмінки за умови, якщо вони корелюють із семантико-синтаксичною функцією суб'єкта. Статус напівсильного керування мають компоненти, яким властивий дещо слабший вияв підрядного зв'язку між опорним дієсловом і залежним іменником, ніж за умови сильного керування, але водночас він тісніший порівняно зі слабким керуванням. Ознаки напівсильного керування характерні для давального й прийменникового родового відмінків, що на семантико-синтаксичному рівні виступають носіями адресатної семантики, та граемі орудного, яка перебуває в лівобічній позиції й на семантико-синтаксичному рівні відповідає суб'єктній синтаксемі.

Периферійна семантико-синтаксична позиція в реченні та слабкий підрядний зв'язок з опорним словом слугує передумовою вирізнення слабкокерованих членів речення, центральні репрезентанти яких – грамеми орудного й місцевого відмінків, а вторинні – родовий і місцевий відмінки. Характер керування (сильного, напівсильного, слабкого) як виду підрядного зв'язку ґрунтується на лексико-граматичному значенні предиката й має стосунок до семантично передбаченої сполучуваності залежного слова з опорним компонентом. З-поміж усіх відмінкових граем особливої уваги заслуговує український генітив, який спеціалізований на вираженні формально-синтаксичної функції приіменникового атрибутивного другорядного члена речення. Центральна сфера функціонування аналізованої грамеми – неелементарні прості речення.

Наскрізна концепція морфолого-синтаксичного підходу до вивчення міжрівневої категорії відмінка передбачає розгляд її в площині комунікативного спрямування. Зважаючи на окреслені моменти, зауважимо, що за відмінковими грамемами стабільно не закріплені певні функції в актуальному членуванні. Проте частотність і типовість реалізації теми чи реми в них різна. Для називного відмінка типова функція теми, звичайно він або сам виступає темою, або входить до її складу; для знахідного – приремна позиція; родовий переважно виступає актуалізатором теми; компоненти комплексної реми – давальний, орудний та місцевий відмінки; кличний відмінок, засвідчуючи певну співвідносність із називним, у типових виявах виконує функцію теми. Варто зазначити, що таку координованість усіх відмінкових граем і комунікативних функцій простежуємо тільки як загальну тенденцію, яка не має характеру непохитної зумовленості.

У безпосередньому зв'язку з категорією відмінка іменника перебуває дієслівна міжрівнева категорія валентності. Їхня взаємодія зумовлена характером семантико-синтаксичних відношень і формально-синтаксичних зв'язків між двома центральними частинами мови – іменником та дієсловом. *Валентність* кваліфікуємо як міжрівневу категорійну одиницю опосередковано морфологічного типу, що має трикомпонентну структуру (її функціонування пов'язане із лексико-семантичним, синтаксичним і морфологічним ярусами), прогнозує кількість та семантико-граматичну спеціалізацію залежних субстанційних синтаксем, представлених відповідними відмінками.

Дослідження особливостей вияву валентності на різних рівнях дає змогу простежити специфіку її семантичного, синтаксичного та морфологічного навантаження. Розгляд аналізованої мовної величини саме в такому вимірі уможлиблює кваліфікацію її як категорії ієрархічно вищого рангу порівняно з відмінком іменника. Зважаючи на багатоярусну інтерпретацію валентності, вважаємо її синтаксичною категорією семантично орієнтованого плану, оскільки вона передбачає заповнення відкритих позицій залежними компонентами, відібраними за певними семантичними ознаками. Саме лексичне значення предиката задає найсуттєвіші умови сполучуваності його з іншими словами в синтаксичних одиницях-конструкціях і лежить в основі розмежування валентнопов'язаних субстанційних синтаксем (суб'єктних, об'єктних, адресатних, інструментальних і локативних) і вторинних синтаксем. Останні слід розглядати в аспекті невалентної сполучуваності й кваліфікувати як одиниці з нейтралізованою семантико-синтаксичною валентністю. Такі кваліфікаційні параметри засвідчують, що валентність виявляє семантико-функційні ознаки не прямо, а опосередковано, унаслідок реалізації семантико-синтаксичних відношень між ознаковим та незнаковим словами й у такий спосіб увиразнює стосунок до синтаксичного рівня мови. Синтаксичну валентність варто розглядати крізь призму категорійно-морфологічного апарату, що полягає в дослідженні частиномовного корпусу опорних і залежних компонентів та специфіки репрезентації останніх відповідними відмінковими та прийменниково-відмінковими засобами. У зв'язку з потрактуванням субстанційних синтаксем як формально маркованих лівобічних і правобічних компонентів категорія валентності отримує статус морфологічно опосередкованої категорійної одиниці.

У сучасній українській мові механізм дії будь-якої категорії зумовлює розмежування двох граматичних зон: центральної та периферійної, що ґрунтується відповідно на первинній (власне-частиномовній, непохідній) та вторинній (невласне-частиномовній, похідній) спеціалізації категорійної одиниці. Спираючись на вербоцентричну концепцію, виокремлюємо валентність дієслова як міжрівневу категорійну одиницю непохідного характеру, оскільки саме дієслово, репрезентуючи позицію предиката як центрального компонента реченневої конструкції та визначаючи кількісний та якісний склад необхідних для речення компонентів, виступає основним носієм

валентності. Звідси випливає логічний висновок, що валентність, беручи активну участь у моделюванні реченнєвих побудов та встановленні сполучувальних властивостей предиката, у своєму первинному вияві має стосунок передусім до дієслівної граматики. Відповідно до своєї семантичної специфіки дієслівні предикати об'єднують у три групи – предикати дії, предикати стану, предикати процесу. Кожен з указаних типів предикатних синтаксем має певний валентний потенціал, що підтверджує неоднаковий характер змістової та морфолого-синтаксичної специфіки дієслів. Внутрішня структура валентності дієслова становить семантико-граматичну вісь, на якій найпростіше організовані одновалентні дієслова, а максимально граничний вияв пов'язаний із семивалентними ознаковими словами із семантикою дії.

Крім первинної вербоцентричної спеціалізації валентності, зазначену категорійну одиницю витлумачуємо в стосунку до міжчастиномовної транспозиції, що має своїм опертям концепцію функційної еквівалентності мовних компонентів. В ієрархії вторинних репрезентантів валентності центральне місце посідають прикметники, які набувають валентних ознак у зв'язку з дієсловом, тобто внаслідок переміщення їх у предикативну позицію. Спеціалізуючись на вираженні статичної (непроцесуальної й атемпоральної) ознаки, прикметники в дієслівній зоні засвідчують не лише зміщення функційного діапазону, але й категорійну трансформацію, а отже, репрезентують своєрідний вияв асиметрії в мові. Однією з найважливіших граматичних особливостей, що увиразнює невласне-прикметникову природу предикативних прикметників, виступає похідна міжрівнева категорія валентності. Зважаючи на валентні характеристики вербалізованих прикметників, кваліфікуємо їх як вторинні, синтаксично уподібнені до дієслова еквіваленти, які найтісніше пов'язані з центральною частиною мови. У класифікаційній сітці предикативних прикметників перебувають предикати власне-якісної ознаки, предикати якості-відношення та предикати якісно-модального відношення. Слова кожної з поданих груп мають різний ступінь предикативної закріпленості та обсяг семантико-синтаксичної валентності. Прикметники як носії власне-якісної ознаки одновалентні, для них присудкова позиція вторинна, не типова. Предикати якості-відношення та якісно-модального відношення переважно двовалентні, і присудкова сфера цих форм становить ядро їхнього функціонування. Особливість усіх

синтаксичних структур з одновалентними прикметниковими предикатами полягає в наявності обов'язкової (облігаторної) валентності, що вимагає однієї семантико-синтаксичної позиції – суб'єкта якісної ознаки. Збільшення валентних позицій притаманне двовалентним предикатам якості-відношення, які потребують лівобічного суб'єктного та правобічного об'єктного компонентів, для кожного з них характерне специфічне семантичне наповнення та морфологічні засоби вираження. Роль ознакових слів можуть виконувати як неступеньовані, так і ступеньовані компоненти. Дериваційною базою останніх слугують переважно одновалентні прикметникові форми, що внаслідок семантичних зрушень потребують появи ще однієї синтаксеми – об'єкта порівняння. Збільшення кількості обов'язкових компонентів репрезентує явище актантної деривації. Дві субстанційні синтаксеми реалізують валентну перспективу й предикатів якісно-модального відношення. Деякі предикативні прикметники, перебуваючи в центральній позиції реченнєвої побудови, вимагають наявності трьох залежних одиниць. Орієнтація на конкретну семантику ознакового слова впливає на характер і значеннєву природу субстанційних одиниць. Відповідно до цього виокремлюємо структури із суб'єктом, об'єктом, адресатом та із суб'єктом і двома об'єктами, один із яких представлений факультативно.

Сферу носіїв похідної валентності поповнюють прислівники, які, виконуючи роль предиката, виступають репрезентантом синкретичних лексико-граматичних властивостей, пов'язаних із двоїстою прислівниково-дієслівною природою. Зважаючи на валентний потенціал і значеннєві параметри аналізованих компонентів, виокремлюємо три типи предикатів – предикати стану, предикати стану-відношення та прислівникові предикати відношення. Предикати стану вимагають тільки суб'єктної синтаксеми найчастіше в давальному відмінку, тому мають одновалентний потенціал. Транспозиційним спрямуванням у суб'єктну позицію, наявність якої передбачають одновалентні предикати на позначення стану людини чи іншої істоти, позначені грамами родового й називного відмінків. Відповідно до валентної перспективи предикатних компонентів, що вказують на стан навколишнього середовища, функціонує два різновиди суб'єктних синтаксем – експліцитний компонент, морфологічно пов'язаний зазвичай з місцевим або родовим відмінками, та компонент, що має імпліцитне вираження. Крім одновалентних, у сучасній

українській мові є двовалентні предикати, транспозиційно пов'язані з прислівниками. Збільшення валентної спроможності аналізованих компонентів дає змогу потрактувати їх як предикат стану-відношення. Вони вимагають суб'єктної та об'єктної синтаксем. Залежно від семантичного різновиду ознакового слова морфологічним варіантом суб'єкта можуть виступати родовий, давальний і місцевий відмінки, а об'єкта – грамеми родового та знахідного. За певних контекстуальних умов натрапляємо на імпліцитний вияв об'єктної синтаксеми. Специфіка прислівникових предикатів відношення полягає в тому, що вони, крім суб'єктної та об'єктної субстанційних синтаксем, вимагають компонента у формі інфінітива, тому конструкції, структуровані ними, завжди неелементарні. Мовленнєву реалізацію суб'єкта здійснюють давальний та прийменниковий родовий відмінки іменників, об'єкта – прийменникові родовий і знахідний відмінки.

Ознаки похідної валентності простежуємо в реченневих побудовах із предикатами власне-кількісної ознаки та кількісно-вікової ознаки, спеціалізованим засобом вираження яких виступають числівники. Обидва типи ознакових слів на формально-синтаксичному рівні корелюють зі складеним іменним присудком із числівниковою основною частиною. Предикати кількісної та кількісно-вікової ознаки структурують двокомпонентні синтаксичні одиниці й вимагають обмеженої кількості залежних субстанційних синтаксем, а саме суб'єкта, який перебуває в лівобічній позиції. Відповідно до семантичного типу предиката вирізняємо суб'єкт кількісної ознаки та суб'єкт кількісно-вікової ознаки. Морфологічний вияв субстанційної синтаксеми кількісної ознаки пов'язаний із грамемою родового відмінка, яку на формально-синтаксичному рівні розглядаємо як підмет із нетиповою формою вираження. Двоскладними виступають також конструкції з присудком, що, крім зв'язки, містить числівниково-іменникову сполуку, однак від попередніх такі побудови відрізняють іншою формою вираження суб'єкта – номінативом. У реченнях із предикатами кількісно-вікової ознаки суб'єкт репрезентовано зазвичай дативом, який на формально-синтаксичному рівні виконує роль керованого члена речення. Конструкції аналізованого типу належать до односкладних безособових. Крім того, предикати кількісно-вікової ознаки можуть структурувати й двоскладні речення з підметом-номінативом.

У сучасній українській мові на особливу увагу заслуговують вторинні іменники із семантикою опрідметненої дії, процесу, стану, якості, яких у Словнику української мови в 11-ти томах зафіксовано понад 3000. Наявність таких іменникових форм пов'язана з морфологічним різновидом віддієслівної та відприкметникової субстантивації. Для транспонованих до сфери іменника одиниць характерна не тільки зазвичай складніша порівняно з непохідними компонентами структура, але й система специфічних морфологічних показників. Набуваючи іменникових граматичних ознак, деривати водночас зберігають певні елементи категорійного значення вихідної частини мови, з-поміж останніх варто вказати на категорію валентності. Це дає підстави трактувати валентність віддієслівних та відприкметникових іменників як похідну міжрівневу категорію. Передумовою утворення вторинних віддієслівних компонентів слугує переміщення дієслова з позиції реми в позицію теми, що зумовлює конденсацію висловлення. Таку ж модель зберігають і вторинні субстантиви, дериваційно пов'язані з прикметниками. Відприкметникова морфологічна транспозиція не відбувається безпосередньо, оскільки проміжною ланкою між вихідним прикметником і похідним іменником є предикативний прикметник, тобто той, що синтаксично спрямований до дієслівної сфери. Набуваючи категорійних ознак іменника, обидва типи аналізованих субстантивів не втрачають повністю вихідної семантики динамічності та ознаковості. Часткова нейтралізація значення дії, процесу, стану чи якості, зумовлена іменниковою позиційною закріпленістю, спричиняє появу вторинних субстантивів, що вказують відповідно на опрідметнені дії, процеси, стани, ознаки. Базу для творення віддієслівних та відприкметникових похідних одиниць становлять одновалентні–семивалентні типи дієслівних предикатів та одновалентні–тривалентні типи предикатів якості та якості-відношення. Підкреслюючи синтаксичну своєрідність побудов із віддієслівними іменниками, слід наголосити на деяких специфічних особливостях валентного вияву аналізованих одиниць. На відміну від вихідних форм для вторинних субстантивів характерне згасання їхніх валентних позицій. До складу диференційних ознак належить також формальне вираження суб'єктної синтаксеми та її правобічний вияв. Залежно від валентного потенціалу вторинного субстантива роль суб'єктної домінанти виконують родовий та орудний відмінки, яким властива поява додаткових супровідних значень.

Отже, міжрівневій категорії валентності притаманна внутрішня ієрархічна структура, що ґрунтується на ознаках похідності/непохідності та посиленні/згасанні валентного потенціалу різних частини-номовних груп предикатів. Відповідно до цього виокремлюємо дієслівну валентність як непохідну мовну величину та валентність транспонованих прикметників, прислівників, числівників і вторинних (віддієслівних та відприкметникових) іменників, що має похідний характер. У предикативно вжитих прикметниках, прислівниках і числівниках відбувається посилення валентних ознак, у віддієслівних і відприкметникових субстантивах – згасання.

Зважаючи на особливу структурну організацію, найвищий багатоступінчастий вияв категорійного змісту та різновимірну сутність, виокремлюємо глобальну категорійну одиницю сучасної української мови – міжрівневу надкатегорію модальності. Багатогранність і неоднозначність цієї конститутивної мовної величини увиразнює властива їй своєрідна внутрішня будова й категорійна багатовекторність. Широке витлумачення зазначеної надкатегорії як цілісної системи інтегрує комплекс усіх модальних значень, що сприяє чіткості диференціації її складників та окресленню аспектів їхньої взаємодії. Концепція білатерального розуміння мовного знака дає змогу зробити акцент на семантичних параметрах модальності, виразному вияві суб'єктивного чинника та її безпосередньому стосунку до комунікативного процесу. В основі значеннєвої структури модальності перебуває насамперед опозиція передбачуваність – бажаність. Модальність – категорія з домінантним суб'єктивним змістом, яка, увиразнюючи позицію мовця щодо відображуваного в реченні об'єктивного фрагмента дійсності, передає різнопланове ставлення до витлумаченого ним повідомлення, зокрема його оцінку, почуття, волевиявлення й под. Не викликає заперечення той факт, що вказана надкатегорія виводить процес осмислення модальних відношень на рівень їхньої мовленнєвої організації, детермінуючи зв'язок і взаємозалежність мови й мислення. Перспективність розгляду надкатегорії модальності вбачаємо в окресленні її функційної специфіки на тлі різних комунікативних ситуацій. Участь у формуванні комунікативного процесу та реалізації інтенції мовця підкреслює комунікативне спрямування модальності. Розгляд надкатегорії модальності на тлі таких концептів дає змогу виокремити систему підпорядкованих їй одиниць із менш абстрактною категорійною

змістовою основою – морфологічну модальність, синтаксичну модальність та лексико-граматичну модальність. Зважаючи на всі зазначені чинники, дефінуємо *модальність* як міжрівневу комунікативно спрямовану граматичну надкатегорію, що вказує на стосунок змісту речення до дійсності з погляду мовця, має комплексний, багатоаспектний вияв, структурована трьома різновидами категорій – морфологічною модальністю, синтаксичною модальністю та лексико-граматичною модальністю, яким притаманне грамемне членування та формальні засоби вираження.

Під *морфологічною модальністю* розуміємо словозмінну категорію з узагальненим граматичним значенням ірреальності (передбачуваності – бажаності), яку визначає стосунок дій, процесів або станів до дійсності з погляду мовця, розчленовану на градеми умовної, наказової, спонукальної й бажальної модальності та виражену системою спеціалізованих граматичних форм. Репрезентантами ірреальних модальних значень виступають спеціальні морфологічні засоби, з-поміж яких важливу роль відіграють дієслова. Морфологічна модальність – це комплексна міжрівнева комунікативна одиниця, оскільки функціонування кожної з її градем пов'язане з конкретною мовленнєвою ситуацією й зумовлене умовами спілкування комуніканта й реципієнта. Саме мовець обирає відповідні морфологічні засоби для позначення відповідної ситуації, що слугує основою для формування певного комунікативного типу речень. Адже морфологічне варіювання дієслівних одиниць приводить до змін у структурі реченнєвої одиниці й відповідно до змін у вираженні надкатегорії модальності, тобто впливає на конкретний характер синтаксичної віднесеності основного змісту речення до позначуваного ним моменту дійсності. Пошук шляхів найпродуктивнішого вивчення морфологічної модальності дає змогу аналізувати її на семантичному, морфологічному та синтаксичному рівнях. Граматична семантика цієї категорії пов'язана з позначенням передбачуваних і бажаних дій, процесів, станів. Носієм передбаченого значення є градема умовної модальності. Оскільки бажаність репрезентують мовні одиниці з різним виявом апелятивності, то вони становлять такий ієрархічний ряд – наказова модальність, спонукальна модальність і бажальна модальність. Указана послідовність градем зумовлена послабленням (або й нівеляцією) визначального змісту волевиявлення. Функційно-семантичний аспект наказової модальності полягає в тому, що вона

виражає дію з чітко вираженою волевою спрямованістю. Адресат мовлення виступає обов'язковим компонентом ситуації волевиявлення, що передбачає внесення змін у позамовну реальність через спонукання до дії адресата мовлення. Спонукальна модальність репрезентує частково нівельовану, некатегоричну наказовість. Семантика грамеми бажальної модальності базується на волевиявленні мовця, спрямованому до самого себе або до третіх осіб. Тобто мовець є ініціатором дії, адресатом волевиявлення та його безпосереднім виконавцем, тому в аналізованій граемі значення апелятивності нейтралізовано. Двобічна концепція граматичних категорій передбачає аналіз форм вираження їхнього змісту. Відповідно до цього умовній, наказовій, спонукальній і бажальній модальності притаманні специфічні аналітичні й синтетичні формальні показники. Із синтаксичного боку кожна з граем морфологічної модальності, виконуючи комунікативну функцію, пов'язана з відповідним типом реченневих побудов.

Поряд із морфологічною модальністю до складу міжрівневої надкатегорії модальності входить синтаксична модальність. Хоча обидві мовні величини перебувають у взаємодії та взаємних нашаруваннях і їхній вияв пов'язаний із різноманітними актами мовлення й інтерпретацією тієї чи тієї ситуації мовцем, обсяг їх різний. Ієрархічно складнішою виступає *синтаксична модальність* – комунікативно зорієнтована категорія речення, що, реалізуючи інтенцію мовця, має суб'єктивне спрямування, репрезентує витлумачене як ірреальне, об'єднує три грамеми (умовну модальність, спонукальну модальність та бажальну модальність), функціонування яких пов'язане із певним планом вираження. Ґрунтовне вивчення синтаксичної модальності як поняття вищого рівня передбачає виокремлення підпорядкованих їй корелятивно взаємозалежних граматичних значень, яким притаманні специфічні засоби їхнього морфологічного оформлення. Триграмемну структуру аналізованої категорії визначає сукупність протиставлених рядів форм з однорідним значенням. Взавши до уваги різноманітність засобів вираження кожного з компонентів синтаксичної модальності, комунікативну мету висловлення, а також формальне представлення в ньому предиката, наголошуємо на центральності граем категорії способу дієслова. Відповідно до цього умовна модальність пов'язана з функціонуванням кон'юнктива, спонукальну модальність репрезентують відмінні з погляду вира-

ження функційної сфери апеляції форми наказового та спонукального способу, дієслова бажального способу структурують реченнєві побудови з бажальною модальністю. Крім того, морфологічне оформлення одиниць синтаксичної модальності здійснюють й інші вторинні вербалізовані й невербалізовані компоненти з відповідною семантикою. Зважаючи на кваліфікаційні параметри всіх граем синтаксичної модальності, подаємо їхні дефініції. *Умовна модальність* – граема категорії синтаксичної модальності, що надає основному змістові речення граматично оформленого значення ірреальної, передбаченої, потенційної дії, процесу чи стану й виступає носієм додаткових суб'єктивних конотацій мовленнєвого акту. *Спонукальна модальність* – граема категорії синтаксичної модальності, яка має узагальнену семантику волевиявлення дії, процесу, стану, розчленовану на значення власне-спонукальності та значення, що становить контамінацію волевиявлення та бажаності. Реченнєві побудови з власне-спонукальною та спонукально-бажаною модальністю мають певні розрізнявальні ознаки, зокрема їм притаманна різна спрямованість на виконання певного мовного завдання, що залежить від комунікативного наміру мовця. Хоча вони призначені викликати дію адресата, але власне-спонукальні конструкції містять категоричність, пов'язану зі спонукуванням співрозмовника зазвичай до виконання наказів, а спонукально-бажані структури відображають найчастіше прохання, тобто в них відбувається часткова нівеляції апелятивності, її вияв стає слабкішим. *Бажальна (оптативна) модальність* – граема категорії синтаксичної модальності, що виражає граматично оформлену семантику бажаних для мовця дій, процесів чи станів, реалізація яких пов'язана із самим мовцем. Специфіка умовної, спонукальної та бажальної модальностей виявлена в досить розгалуженому морфологічному спектрі, що увиразнює комунікативно-інтенційний зміст конкретних синтаксичних одиниць.

У сучасній українській мові планом вираження модальних значень виступають також модальні одиниці (слова, словосполучення, речення), деякі типи модально ускладнених присудкових компонентів, зокрема й модусні компоненти об'єктно-з'ясувальних висловлень, а також певні слова-морфеми. Усі вони функціонують як формальні репрезентанти *лексико-граматичної модальності*. Під цим терміном розуміємо підпорядковану надкатегорії модальності комунікативно

спрямовану категорію, що передає ставлення мовця до висловленої ним думки та має значення можливості, ймовірності, бажаності, необхідності, впевненості, джерела повідомлення, переповідності, формальний вияв яких пов'язаний із явищем ускладнення. Ґрунтовний аналіз усіх мовних засобів дає змогу констатувати, що вияв граматичного значення вказаної категорії великою мірою перебуває у стосунку до лексичного змісту мовних одиниць, які надають висловленню додаткових суб'єктивних значень. Із лексико-граматичною модальністю пов'язані відповідні синтаксичні моделі, що зазвичай мають неелементарний характер.

Отже, комплексне вивчення категорійного апарату сучасної української мови зумовлює виокремлення одиниць, причетних до кількох граматичних сфер. Їхню основу становлять взаємопов'язані та комунікативно спрямовані міжрівневі категорії відмінка, валентності й надкатегорія модальності. Орієнтація на різноплощинні аспекти дослідження дала змогу розширити уявлення про відмінок, валентність та модальність і, відмовившись від традиційно визнаного вузького тлумачення, розглянути їх як поліфункційні величини. Багатоярусність категорій відмінка, валентності та надкатегорії модальності ще раз засвідчує наявність діалектичного взаємозв'язку між усіма мовними рівнями.

ПРИМІТКИ

¹ Зважаючи на співвідношення синтаксичної та комунікативної одиниць, Г. О. Золотова виокремлює такі різновиди відношень: 1) синтаксична одиниця дорівнює комунікативній; 2) синтаксична одиниця функціонує як структурний компонент комунікативної; 3) синтаксична одиниця, перебуваючи в прислівній позиції, виконує роль тільки поширювача окремого компонента речення [199, 8–15, 66–102; 204, 89].

² На противагу нашому обґрунтуванню автори дослідження „Словотвір сучасної української мови” дериватологію кваліфікують як самостійну лінгвістичну дисципліну: „...дериватологія, вітчизняна і зарубіжна, за останні десятиліття виділилась в окрему галузь лінгвістичних знань; визначився предмет її дослідження, одночасно сформувався комплекс центральної проблематики дериватологічної науки й намітилися певні шляхи та принципи дериватологічного аналізу словотвірної структури слова” [390, 5].

³ На думку А. П. Загнітка, „синтаксичний аспект відмінкової форми відбитий в її синтаксичних характеристиках, пов’язаний і з вираженням відношень, і з вираженням значень, зумовлених *структурною схемою*” [191, 83].

⁴ Кваліфікуючи валентність дієслова та відмінок іменника як базові морфологічні категорії двох основних і центральних частин мови – дієслова й іменника, М. В. Мірченко зазначає: „Потенційна спроможність дієслова задавати в реченні аргументні позиції та функціональні ролі іменникових компонентів аналізує вираження інших категорійних значень. Такі значення можуть виявлятися через власне формальні показники, коли лівобічна інтенція дієслова вирізняє, наприклад, позицію називного відмінка, що представляє формально-граматичну категорію підмета й найчіткіше – семантико-синтаксичну категорію суб’єктності. <...> У правобічній валентній зоні предиката-дієслова перебуває знахідний відмінок, який разом із називним і предикатом становлять суб’єктно-об’єктний центр речення” [318, 73].

⁵ Подібні міркування знаходимо в А. П. Загнітка: „До ядра між-частиномовної міжкатегоріальної взаємодії прилягає взаємозумовленість форм вокатива й імператива, що спеціалізуються на реалізації апелятивної функції мови” [191, 89].

⁶ М. Я. Плющ зазначає: „Категорія способу дії втілює семантику функціонально-семантичної категорії модальності як вираження модально-комунікативного (модусного) плану висловлення, який супроводжує комунікативно-репрезентативний (диктумний) план висловлення” [356, 262].

⁷ Теорію актуального членування речення створив чеський лінгвіст В. Матезіус [300]. Учення про речення як комунікативну одиницю пізніше знайшло відображення в працях багатьох лінгвістів [91, 145–147; 80, 152–155; 279, 22–23; 309, 230–231; 425, 431–509].

⁸ Пор. концепцію І. І. Ковалика, який, дефінуючи поняття „морфологія”, наголошує: „Морфологія – це наука про словотвірну будову слова, парадигматичну систему мови і граматичні (морфологічні) категорії” [424, 15]. Далі лінгвіст зазначає: „У морфологічну структуру мови в її широкому розумінні входять парадигми відмінюваних частин мови (іменників, прикметників, займенників, числівників і дієслів) та морфемна структура усіх частин мови, тобто всіх класів слів, як змінних, так і незмінних” [424, 23].

⁹ Пор. концепцію, запропоновану І. Р. Вихованцем у студії „Морфологічні категорії? Словотвірні? Чи граматичні міжрівневі?”, де категорію ступенів порівняння потрактовано як словотвірно-синтаксичну [107].

¹⁰ У попередніх дослідженнях родовому відмінкові І. Р. Вихованець надавав статусу периферійної грамеми [84, 146–155; 85, 61–63; 81; 82, 134–137]. На користь указаної кваліфікації генітива вчений наводить такі аргументи: „У зв’язку з тим, що родовий відмінок переважно використовується як присубстантивний засіб, тобто виступає в ролі синтаксичного ад’єктива, а своїми власне-субстантивними (об’єктною придієслівною і суб’єктною в позиції підмета) функціями він підпорядкований іншим відмінкам (знахідному і називному), його слід кваліфікувати як периферійний елемент відмінкової системи української та інших слов’янських мов” [84, 154].

¹¹ М. Я. Плющ, розглядаючи відмінки із семантико-синтаксичного погляду та вказуючи на їхній корелятивний зв’язок із відповідними субстанційними синтаксемами, зазначає, що відмінковим грамемам властива така сукупність значень: 1) індивідуального лексичного значення; 2) значення підгрупи іменників (назви істот/неістот); 3) узагальненого значення предметності, що відбиває частиномовний статус іменника; 4) функційного значення, якого набувають синтаксеми

в межах речення. Перші три компоненти виступають репрезентантами лексичного значення слова, їх визначають як сутності несинтаксичного характеру. Вони підпорядковані конкретному функційному значенню [355, 78–79].

¹² Указуючи на корелятивність субстанційних синтаксем і семантичних типів предикатів, у межах категорії суб'єктності І. Р. Вихованець вирізняє шість семантичних варіантів суб'єктної синтаксеми: суб'єкт дії, суб'єкт процесу, суб'єкт стану, суб'єкт локативного стану, суб'єкт якісної ознаки, суб'єкт кількісної ознаки [88, 112–118]. На думку А. П. Загнітка, „відповідно до інтенції, тобто здатності семантичного предиката поєднуватися з тим чи іншим суб'єктом і заповнювати відповідне гніздо валентності, слід розрізняти такі актанти: 1) лівобічний суб'єктний, в якому розрізняються такі підтипи: а) суб'єкт існування, буття: *У цьому лісі водяться вовки*; б) суб'єкт стану: *Дитина плаче*; в) суб'єкт належності: *Хлопець належав до сім'ї знатної у місті*; г) суб'єкт сприйняття: *Мене сприйнято дуже добре*; г) суб'єкт місцезнаходження: *Син уже давно знаходився на відпочину*; д) суб'єкт кваліфікації: *Дівчина стала справжньою учителькою*; е) суб'єкт детермінації: *Хлопець входив до кола справжніх друзів*; є) суб'єкт ідентифікації: *Михайло Грушевський – це і є перший Президент України*; ж) суб'єкт модальних відношень: *Хлопець уже давно повинен був попросити вибачення в учителя*; з) суб'єкт відношення: *Діти поважають свого батька*; і) суб'єкт активного руху: *Загін летів у гори*; к) суб'єкт активної дії: *Хлопець прибирав картину*; л) суб'єкт процесуальний: *Яблука достигали в молодому саду*; м) суб'єкт комодальний: *Для мене там тепло*; н) суб'єкт-джерело: *Від сина немає ніяких повідомлень*; о) суб'єкт-каузатор: *Вітром віднесло човни. Дощем розмило дорогу*; п) суб'єкт кількісний: *Грошей достатньо. Яблук багато*; 2) лівобічний об'єктний суб'єкт: *Завдання виконувалося*; 3) інструментальний суб'єкт: *Вітер відніс човни в море* та ін.” [425, 288].

¹³ У лінгвістиці конструкції вказаного типу зазвичай кваліфікують як односкладні й позначають терміном „номінативні речення”. Залежно від значення та структури А. П. Загнітко виділяє такі різновиди односкладних номінативних конструкцій: 1) буттєві номінативні речення: *Далина. Далечінь. Світодаль. У мандрівку збирається молодь* (М. Сингаївський); 2) вказівні номінативні речення: *Ось копія наказу* (О. Довженко); 3) оцінні номінативні речення: *Ох, яка ж*

краса! Сад увесь убрався в іній (П. Тичина); 4) власне-називні: „*Собор*” (назва роману О. Гончара). Про доцільність вирізнення такого типу структур зауважує В. В. Бабайцева: „Якщо слово співвідносне з поняттям, а речення – із судженням, то логічно вважати такі найменування реченнями, бо виражають вони судження <...> і мають констатуючу інтонацію” [29, 137]. 5) спонукально-бажальні номінативні речення: *Документи! – Документи у нас, товаришу, різні, – сказав повстанець...* (О. Довженко); 6) номінативний теми: *Сибір. І соловецькі келії, і глупа облягає ніч пекельний край і крик пекельний* (В. Стус); 7) субстантивно-якісно-оцінні речення: *Краса!* [192, 209–210]. Близькою до поданої вважаємо класифікацію, запропоновану П. С. Дудиком [168, 141–147]. Певною мірою відрізняється позиція І. Р. Вихованця щодо типів односкладних іменникових структур. Дослідник акцентує увагу не на одній формі вираження головного компонента, а на двох – називному та кличному відмінках. На думку лінгвіста, односкладні іменникові речення з номінативом охоплюють два підкласи: а) речення з простим головним членом, вираженим формою називного відмінка іменника: *Сон? Марево? Дійсність?* (Р. Федорів). Дещо уточнюючи цю класифікацію, варто додати, що в українській мові функціонують структури з головним компонентом – займенниковим іменником: *Хто? Я?* (Р. Федорів); б) речення зі складеним головним членом, вираженим кількісно-іменниковою сполукою в називному відмінку та іменником у називному або родовому відмінку [91, 99–100]: – *Сто літ...* (Р. Федорів); *...три нитки валів...* (Р. Федорів); *...сотні крикливих ріжків, труб, сопілок...* (Р. Федорів).

¹⁴ Односкладні конструкції з грамемою місцевого відмінка, що виступає носієм суб’єктно-локативного значення й залежить від предикатів із семантикою запаху, варто відрізнити від односкладних речень іншого типу, у яких предикат запаху або віяння, крім компонента в місцевому відмінку, вимагає інструментального суб’єкта, вираженого грамемою орудного, пор.: *...у хаті добре пахло* (В. О. Шевчук) й *...у хаті пахне літом...* (В. А. Шевчук); *В хаті <...> пахло свіжим духом житньої соломи і не то хмелем, не то запарою для тіста* (Г. Тютюнник); *В хаті пахло засохлими васильками і гіркуватим душком полину* (Г. Тютюнник); *В хаті запахло злежалим одягом і нафталіном* (Г. Тютюнник); *В кімнаті, куди він зайшов, пахло молоком* (Г. Тютюнник); *...у хаті травами*

пахне... (М. Олійник). Односкладні синтаксичні одиниці з орудним, що має суб'єктно-інструментальне значення, перебувають у трансформаційному зв'язку з двоскладними структурами, у яких морфологічним репрезентантом суб'єкта виступає називний відмінок іменника, пор.: *...пахло борошном і сушеним липовим цвітом* (Г. Тютюнник) і *Пахло борошно і сушений липовий цвіт*.

¹⁵ У граматичних дослідженнях наявні різні кваліфікації знахідного відмінка. Зокрема, Є. Тимченко у межах знахідного об'єктного вирізняє знахідний реального об'єкта та знахідний ірреального об'єкта [440, 6–10], результативний об'єкт і внутрішній об'єкт виокремлено в „Курсі сучасної української літературної мови” за редакцією Л. А. Булаховського [265, 2, 74], знахідний внутрішнього й зовнішнього об'єктів розглянуто в академічному виданні за редакцією І. К. Білодіда [425, 80]. Цікавою й перспективною вважаємо класифікацію семантико-синтаксичних функцій знахідного відмінка, запропонована І. Р. Вихованцем. Вона ґрунтується на значенневих групах перехідних дієслів, що керують знахідним об'єктним [84, 87–89].

¹⁶ Крім предикативної, компаративні прислівники засвідчені в ролі прислівних поширювачів. Кваліфікуючи вказані компоненти як найпериферійнішу ланку прислівного підпорядкування, слід зауважити, що вони водночас не позбавлені ознак валентності. За такого функціонування ступеньований прислівник зумовлює появу правобічного компонента, вираженого прийменниковим знахідним відмінком, який у семантико-синтаксичній структурі корелює з об'єктною синтаксевою прикметникової якості-відношення, наприклад: *Ти краще за мене знаєш...* (В. Малик); *...він <...> знає Коран не гірше за інших...* (Р. Іваничук).

¹⁷ Однією з характерних ознак грами давального відмінка є те, що вона, перебуваючи в залежності від предикативних якісних прикметників, може підкреслювати обмеження останніх у своєму вияві. Як зазначає К. Г. Городенська, „суть такого обмеження полягає в наявності іншої істоти або предмета, щодо яких тільки і виявляє свою постійну ознаку її носій – суб'єкт якісної ознаки. Це зумовлює відкриття такими предикативними якісними прикметниками ще однієї, тобто другої, валентної позиції залежного непредикатного іменника із семантико-синтаксичною функцією об'єкта обмеження (об'єкта уточнення), яка відрізняється від обов'язкової валентної

позиції суб'єкта якісної ознаки своєю факультативністю, ситуативною зумовленістю" [135, 28]. На думку дослідниці, субстанційна синтаксема із семантикою обмеження найчастіше сполучається з прикметниковими предикатами, що мають значення позитивної чи негативної загальної оцінки кого-, чого-небудь (*милий, нелюбий, немилий, осоружний*), значення потрібності/непотрібності (*потрібний, непотрібний, необхідний, доцільний*), доступності/недоступності (*доступний, недоступний дохідливий* тощо), відомості/невідомості (*відомий, невідомий, знайомий, незнайомий*). Ступінь обов'язковості давального із семантикою обмеження незначний, про що свідчить його елімінація, яка істотно не впливає на семантичну та граматичну завершеність речення [135, 30].

¹⁸ Теорію про вокатив як специфічну одиницю, функціонування якої зумовлене явищем синтаксичної редукції речення, обґрунтовують багато лінгвістів. Проте в сучасній лінгвістиці немає єдиної думки з приводу кількості семантико-синтаксичних різновидів кличного. Зокрема М. С. Скаб опрацював ідею двох найважливіших типів уживання вокатива, що „найповніше втілюють семантичні і синтаксичні особливості грами” [381, 62]. Перший тип формує кличний відмінок у поєднанні з імперативною формою дієслова. Його використовують для вираження початкової точки акту спілкування, а саме спонукання слухача до сприйняття інформації, наприклад: *Ти зрозумій, Маріє...* (Л. Костенко); *Грай нам, гусярику, грай...* (Р. Федорів); *Трусніть і грушу, дядьку грім, Бо важко мені дуже...* (М. Віграновський). Другий тип уживання вокатива ґрунтується на апелюванні як засобові підтримання уваги співрозмовника [381, 62]: *Я кохаю Вас, Євро* (Л. Костенко); *Є любов різна, сину...* (Р. Федорів); *Марні були, сину, твої клопоти...* (Р. Федорів). У теоретичній побудові І. Р. Вихованця кличний відмінок об'єднує три різновиди: „семантично складний кличний (кличний адресата – потенційного суб'єкта дії), семантично складний кличний акцентованого адресата і відповідно нейтралізованого суб'єкта і кличний ідентифікуючий полісемантичний, що дублює відповідну семантико-синтаксичну функцію граматично пов'язаного з ним займенникового іменника другої особи” [84, 142]. Наведена думка І. Р. Вихованця ним же доповнена в пізнішій праці четвертим різновидом кличного відмінка – кличним однокомпонентного речення як конденсатом адресатно-предикатно-суб'єктної структури [108, 79].

¹⁹ Пор. думку М. С. Скаба про специфіку імперативних предикатних компонентів, які вимагають для з'ясування свого змісту заповнення залежної субстанційної семантико-синтаксичної позиції кличним відмінком. Указуючи на особливості функціонування українського вокатива, лінгвіст зауважує: „Оскільки акт апеляції виконується з метою спонукання слухача до певної дії, необхідним (первинним за семантико-синтаксичним призначенням) у даній ситуації є предикат дії. Навіть у конструкціях типу *сидіть, товариші* загальний зміст ситуації – спонукання адресата перейти з одного стану до іншого. Такий перехід може бути виконаний лише в результаті дії, пов'язаної із затратою суб'єктом енергії (*товариші сідають*), або у результаті продиктованої адресантом відмови від дії, спрямованої на припинення стану (*товариші встають, але адресат наказує сидіти*). Предикат стану у цьому контексті набуває ознак предиката дії” [381, 63]. На думку дослідника, реченнєві структури з предикатами, що становлять сполуку „дієслівна зв'язка *бути* у наказовій формі + прикметник” також містять особливий відтінок дієвості [381, 63].

²⁰ У сучасному мовознавстві конструкціям типу *Григорє...* (Р. Федорів); „*Ох Степанку, Степанчику...*” (Р. Федорів); – *Княже!* (В. Малик); – *Панове судді!* (Л. Костенко); – *Полковнику!* (Л. Костенко) надають різного статусу. Досить часто реченнєві структури з грамею кличного кваліфікують як вокативні й включають до сфери односкладних іменникових [91, 100]. У деяких студіях натрапляємо на паралельне функціонування номінацій „вокативні речення” та „односкладні речення апеляції” [380, 33]. Не менш поширений термін „звертання-речення”. Широко використовує його М. У. Каранська, зазначаючи, що згаданий тип синтаксичних одиниць „слід було б віднести до одночленних номінативних речень і вважати їх спонукальним різновидом номінативних речень” [219, 150]. М. В. Мірченко констатує особливий характер речень-звертань і вважає „ці конструкції перехідними між односкладними, нечленованими і номінативними” [316, 58]. Аналізуючи терміни „звертання-речення” й „вокативні речення”, П. С. Дудик наголошує, що „другий термін менш точний, бо латинське *vocativus* означає „кличний відмінок”, тим часом звертання-речення в українській мові виражаються не тільки кличним відмінком, а й називним у синтаксичній ролі кличного” [168, 263]. Пор. також міркування М. С. Скаба: „...не

можемо погодитися з тезою про можливість вираження аналізованих речень формою називного відмінка, адже навіть у разі відсутності специфічної флексії кличного відмінка цю форму слід, однак, трактувати як вокативну (хоча й омофлексійну з номінативною), оскільки вона містить вказівку на адресата мовлення (2-у особу) і маркована спеціальною інтонацією” [380, 33]. На особливу увагу заслуговує думка А. П. Загнітка. Зважаючи на структурну специфіку реалізації предикативності та особливості останньої щодо співвідношення з об’єктивною дійсністю, дослідник вирізняє власне-речення та квазі-речення. До сфери останніх включає вокативні синтаксичні одиниці. За відправний момент такого тлумачення править те, що зазначені структури „не містять інформації, в силу чого їм не притаманна суб’єктно-предикатна основа” [191, 107]. Подекуди конструкції з вокативом у позиції автономного синтаксичного утворення називають кличними комунікатами, оскільки „...це не справжнє речення, а особливий засіб зв’язку з вказівкою на адресата мовлення” [389, 407]. Однак незважаючи на використання різноманітних термінів та відмінні тлумачення статусу вокативних речень, дослідники здебільшого вважають ці синтаксичні одиниці репрезентантами семантики спонукування як одного з виявів предикативності.

²¹ Конкретніше про дієслівні предикати, які сполучаються з інструментальною синтаксею у функції знаряддя та засобу дії див. у студії Т. Є. Масицької „Функціонально-семантична реалізація інструментальної синтаксеми” [298].

²² М. В. Мірченко вважає, що дуплексиви, виражені знахідним відмінком, передають категорійне значення „адерсата дії – потенційного суб’єкта дії (*Батько прохав сина прочитати листа*)” [318, 184]. На думку О. Г. Межова, дуплексив у формі акузатива „виражає значення адресатного об’єкта дії – потенційного суб’єкта дії” [301, 16].

²³ А. М. Мухін замість поняття вторинного підмета та вторинного присудка використовує поняття залежного підмета й присудка при залежному підметові, відрізняючи залежний підмет від незалежного. Учений надає їм статусу організаційних центрів другого ступеня, на противагу організаційним центрам першого ступеня – підметові та присудкові [328, 50].

²⁴ Теорію актуального членування речення створив чеський лінгвіст В. Матезіус [300]. Учення про речення як комунікативну одиницю

пізніше знайшло відображення в працях багатьох лінгвістів [91, 145–147; 80, 152–155; 279, 22–23; 309, 230–231; 425, 431–509].

²⁵ А. П. Загнітко висловив думку, що автономність і відносна незалежність актуального членування зумовлені наявністю двох ознак: „1) актуальне членування речення завжди бінарне, у граматичному ж наявна різна кількість членів речення. Актуальне членування поширеного речення характеризується власними особливостями, що виявляються в комплексному характері теми і реми: *Веселка, овіяна вітром, / в моїх зацвітає очах* (А. Малишко); *Не випадково шевченківські традиції, мотиви народної пісні / так часто озиваються, відлунюються у поезіях Василя Симоненка* (О. Гончар); 2) у поширених реченнях актуальне членування може бути багатоступеневим: двоступеневе, тріступеневе і под. У цьому разі компоненти реми, яка виділяється значущістю, і рема членуються додатково: *М'яка з торф'яною зеленню земля / пружилась під колесами* (М. Стельмах); *Гарячі, пожовклі від болю, стелились / листки восени, ялички пеньок із любов'ю вкривали / вони* (Д. Павличко); *3 дня на день усі / чекали закінчення війни* (О. Гончар). На першому рівні актуального членування співвідносяться як тема і рема склад підмета і склад присудка, а на другому рівні актуального членування рема членується додатково, виділяючи групи *під колесами, восени, закінчення війни* як другу рему” [192, 314–315].

²⁶ Ш. Баллі вирізнив чотири типи питань, відповідаючи на які, можна здійснити класифікацію речень за комунікативними завданнями: 1) повні диктальні: *Що трапалося? У чому справа?* Питання цього типу мають стосунок до змісту всього висловлення; 2) часткові диктальні: *Хто вийшов? Хто прийшов? Хто написав?* Вони спрямовані до частини певного типу висловлення, оскільки передбачають незнання часткового аспекту проблеми або події; 3) повні модальні питання: *Хлопець тут? Дівчина прийшла?* Специфіка цих питань полягає в тому, що вони виражають сумнів у реальності події; 4) часткові модальні питання: *Чи до школи пішов хлопець?* Вони відображають сумнів у частковому аспекті дії [34, 47].

²⁷ Тотального заперечення комунікативної нечленованості певних висловлень дотримується Н. А. Слюсарєва. Свою позицію з цієї проблеми вона формулює в такий спосіб: „Наполягаючи на двокомпонентності темо-ремної конструкції як засобу комунікативної організації речення, не можна не заперечити прибічникам нечлено-

ваності певних типів висловлень. Членування ситуації <...> не тотожне членуванню синтаксичної структури, з одного боку, а з іншого, остання допускає різні підходи до членування: в аспекті структурного синтаксису – на підмет і присудок, в аспекті актуального синтаксису – на тему й рему” [394, 11]. Дослідниця продовжує: „У всіх реченнях, які описують нібито нерозчленовану ситуацію, є членування, визначене наміром мовця звернути увагу або на одну із сторін, або на іншу, тобто виділити один із компонентів ситуації й зробити комунікативним центром його відповідник у реченні” [394, 12]. На думку Н. А. Слюсарєвої, у текстах можуть бути комунікативно нечленовані висловлення, але такими є тільки односкладні номінативні речення й лише в заголовках [394, 13].

²⁸ У сучасній лінгвістиці поряд із терміном „валентність” вирізняють сполучуваність та дистрибуцію, які перебувають у певних ієрархічних стосунках. Поняттям найширшого характеру є дистрибуція – „сукупність (сума) усіх оточень (контекстів), у яких може траплятися певна мовна одиниця, що протиставляється всім тим оточенням, у котрих вона не засвідчена” [416, 148]. Дещо вужчий функційний діапазон характерний для сполучуваності. Як різновид дистрибуції вона реалізує міжрівневі зв’язки різних одиниць мовної організації, оскільки має стосунок до багатьох рівнів мови – лексичного, фразеологічного, морфологічного, синтаксичного, стилістичного. Найважливіша ознака сполучуваності – її відповідність змістові, семантиці. Специфіка сполучуваності виявлена й у її здатності поєднувати валентні й невалентні зв’язки. На основі цього широкого поняття валентність (у вужчому розумінні) відкриває не всі елементи, які трапляються в оточенні дієслова, а тільки валентно-залежні, конститутивні, але не вільні поширювачі” [416, 148]. Пор. також міркування М. І. Степаненка про співвідношення понять „валентність” і „сполучуваність”, які дослідник розглядає на матеріалі прикметників: „Валентність прикметника – це своєрідний вияв його здатності до сполучуваності з іншими одиницями мови. Під сполучуваністю прикметника розуміється конкретна реалізація його валентності у мовленні” [409, 55].

²⁹ Аналізуючи синтаксичну роль прикметника, дослідники переважно вказують на означальну та присудкову (іменна частина складеного присудка) сфери його функціонування. Ґрунтовне вивчення цього питання дало підставу Д. Х. Баранникові висловити

думку про те, що „виконуючи предикативну роль, прикметник продовжує також характеризувати предмет (у цьому разі виражений іменником-підметом) і в звичайному, атрибутивному плані, тобто щодо якості, щодо відношення до іншого предмета або щодо належності. Але ця прикметникова функція реалізована тут в умовах складнішої, ніж звичайно, синтаксичної ситуації й осмислюється лише на фоні предикативних відношень між прикметником та іменником” [424, 149].

³⁰ Докладніше про граматичну специфіку дієслівних зв'язок та особливості їхнього функціонування в структурі предикатів якості див. у праці В. А. Тимкової „Семантико-синтаксична структура двоскладних речень із предикатами якості в українській мові” [434].

³¹ Л. Теньєр зауважує, що предикати, які становлять сполуку „дієслово *бути* з предикативним означенням: *Дерево зелене*” [432, 252], є одноактантними (одновалентними. – Н. К.). Із приводу валентного потенціалу прикметника М. Д. Степанова й Г. Гельбіг зазначають, що він „має одного облігаторного валентного партнера: ним є іменник, який за атрибутивного вживання прикметника стоїть після нього, а за предикативного функціонування перетворюється на суб'єкт предикативної конструкції”, отже, „...більшість прикметників обмежується одним облігаторним актантом, тобто одновалентні...” [416, 198]. Із цим перегукується думка І. Р. Вихованця. Дослідник стверджує, що предикати якості здебільшого „...являють собою одновалентні одиниці, які відкривають семантико-синтаксичну позицію суб'єкта якості: *Дівчина висока; Ліс густий; Квіти запахні*. Тільки деякі з предикатів набули двовалентності у зв'язку із закріпленням у присудковій позиції і більшим порівняно з одновалентними предикатами наближенням до типової предикатної сполучуваності. До двовалентних предикатів належать предикати *вірний, схожий, подібний* та інші, пор.: *Петро вірний другові; Син схожий на батька*” [91, 255]. М. І. Степаненко в системі прикметникових компонентів виділяє такі, що „можуть самостійно виражати ознаку” (за термінологією значної частини сучасних учених, одновалентні), і ті, що „характеризуються семантичною недостатністю” (двовалентні або тривалентні прикметникові форми) [409, 56]. Г. О. Золотова відповідно кваліфікує їх як слова „закритої семантики” та слова „відкритої семантики” [199, 47].

³² Здійснюючи докладну семантичну класифікацію одновалентних предикатів якості, В. А. Тимкова вирізняє 17 груп прикметникових компонентів [434, 18–19], І. А. Пасічник – 26 [347, 8–9].

³³ Периферійність категорії безвідносної міри якості та категорії суб'єктивної оцінки визначена тим, що сферу їхнього вживання найчастіше становлять неелементарні (ускладнені) прості речення з означальними (прикметниковими) компонентами, пов'язаними з цими категоріями, наприклад: *Під сосною <...> лежить Тимоха – смирний, неговіркий, **трохи тюхтійкуватий** хлопець* (Г. Тютюнник); ***Старезні** пні <...> літопис тиші пишуть у траві...* (Л. Костенко); *...**легеньким** помахом крил птахи поза точком приносять кашку з молочком...* (В. Скуратівський). За такого функціонування аналізовані форми позбавлені категорії семантико-синтаксичної валентності.

³⁴ Складність вивчення предикативних прислівників зумовлена насамперед тим, що для їхнього опису використано не тільки різну кількість мовних ярусів, а й наявна невідповідність у визначенні їх статусу та використанні термінологічної лексики. У деяких граматичних студіях аналізовану групу слів позначено терміном *слова категорії стану* й потрактовано як невідмінювану частину мови [76, 401; 175, 318]. Дотримуючись такої думки, В. В. Виноградов подає диференційні ознаки цих компонентів, зокрема, останні виражають „недіючий” стан, „мають форми часу (для минулого та майбутнього часу аналітичні, утворені шляхом поєднання з відповідними формами зв'язки *бути*) і функціонують тільки в ролі присудка” [76, 401]. Крім того, у мовознавстві відома спроба прислівникові лексеми із семантикою стану розглядати в межах певних частиномовних класів слів: прислівників [424, 440–443; 422, 336–337] або дієслів [85, 122; 108, 294]. Як зазначає І. М. Уздиган, „виділення згаданої частини мови (слів категорії стану. – *Н. К.*) ґрунтується виключно на синтаксичній основі, що полягає у вживанні відповідних слів у ролі головних членів безособових речень. Однак тільки синтаксична функція, не підкріплена класифікаційними ознаками іншої природи, зокрема морфологічними, не створює достатніх підстав для виділення в системі повнозначних частин мови категорії стану” [422, 336–337]. А тому лінгвіст надає їм статусу предикативних прислівників. Останнім часом, зосереджуючи увагу на семантиці аналізованих компонентів, властивих їм морфологічних категоріях (часу, способу, валентності та ін.), синтаксичній функції

співвідносного з присудком головного члена односкладного речення, а також їхніх семантико-синтаксичних особливостях, дослідники вважають їх своєрідним підкласом дієслів [85, 122; 108, 294]. У зв'язку з цим І. Р. Вихованець постулює: „Предикативні слова відприслівникового походження являють собою аналітичні дієслова із семантикою стану” [85, 122]. Пор. також міркування В. Г. Адмоні: „Важливим прикладом єдності граматичних явищ, їхньої перехідності може слугувати так звана категорія стану в російській мові (особливо форми типу *можно, невозможно*), яка за своїми морфологічними показниками збігається з прислівником, а за своєю синтаксичною функцією (предикативною) виходить за межі прислівника і навіть зближується з дієсловом. Саме цим пояснено дискусійність цієї форми” [5, 48].

³⁵ Дослідження предикативних прислівників (слів категорії стану) у категорійному плані та транспозиційних виявах зумовили неоднозначне трактування і їхніх семантичних характеристик. Досить часто, зважаючи на значеннєвий план аналізованих компонентів, лінгвісти беруть в основу концепцію, запропоновану В. В. Виноградовим. Безособово-предикативні слова він об'єднує в чотири головні семантичні групи, співвідносні з групами безособових дієслів. „1. Насамперед, це слова, що позначають почуття, емоційний стан, психологічне переживання: *сумно, весело, радісно, страшно, смішно, сумно, соромно...* 2. Слова на позначення фізичного стану іноді як результату зовнішнього сприйняття й відчуття: *погано, гірко, боляче...* 3. Слова, що позначають стан природи: *сухо, тепло, темно, світло, тихо, холодно...* 4. Слова на позначення стану навколишнього середовища: *кругом було шумно; затишно, зручно...*” [76, 406–407]. У колективній праці „Современный русский язык: морфология” за редакцією В. В. Виноградова подано сім семантичних груп слів, яким властиве єдине значення стану: а) стан природи: *вітряно, холодно, душно*; б) стан середовища: *брудно, сиро, тісно*; в) фізичний стан живих істот: *боляче, приємно, бридко*; г) психічний стан людини: *лячно, небезпечно, весело, сумно*; г) інтелектуальний стан: *зрозуміло, ясно, цікаво*; д) стан із модальним забарвленням: *потрібно, повинно, можна, необхідно*; е) оцінка певного стану, середовища: *легко, важко, добре, погано, рано, пізно, далеко, високо* [399, 399–402]. І. К. Кучеренко, послуговуючись теоретичними положеннями, які пропонує Ф. Травнічек у студії „Заметки о „категории состояния””, спростовує

тезу про те, що всі подані вище групи слів мають єдину семантику стану. Крім того, він вважає, що компоненти типу *приємно, бадьоро, сумно* виражають не фізичний стан істот, а почуття; слово *затишно* у структурі *У номері було прибрано, світло, затишно* не виступає репрезентантом стану середовища, оскільки не вказує на стан номера, а „викликає цими властивостями почуття мовця”. Слова *зрозуміло, ясно, цікаво* позначають не інтелектуальний стан, а „поняття про загальні властивості предметів чи явищ”. Лексеми *рано, пізно, далеко, близько, широко, високо* „виражають не оцінку стану чи становища, а часові й просторові поняття”. Компоненти *видно, чутно* вказують на зорові й слухові сприймання, „тобто не виражають ні стану, ані оцінки стану” [268, 377–378].

³⁶ На думку М. Баган, „такий компонент доцільно кваліфікувати як локативно-суб’єктний, оскільки в нього домінує локативна семантика” [33, 88]. У мовознавстві відома спроба аналізовані синтаксеми вважати детермінантними: „У реченнях із значенням стану навколишнього середовища предикативні прислівники поєднуються з детермінантами в одній із прийменниково-відмінкових словоформ з просторовим значенням або з просторовим прислівником” [228, 51].

³⁷ На відміну від традиційного поділу складних речень на складносурядні, складнопідрядні й безсполучникові, ми, услід за І. Р. Вихованцем, розрізняємо два типи структур – складносурядні та складнопідрядні, важливою формальною ознакою яких виступає наявність сполучникового й безсполучникового зв’язку між їхніми частинами. „Сполучниковий і безсполучниковий зв’язки утворюють в обмеженій сфері функціонування два варіанти складнопідрядних речень. Безсполучниковий зв’язок наявний у складнопідрядних реченнях прислівного типу, де опорне предикатне слово головного речення за своєю семантико-синтаксичною валентністю вимагає залежного компонента в об’єктній (з’ясувальній) функції” [91, 316].

³⁸ У лінгвістичній науці є різні трактування конструкцій з об’єктною синтаксемою, приєднаною компонентом *ніж*. З одного боку, їх розглядають серед складнопідрядних способу дії, порівняльних із вказівкою на зіставляваний відтінок у їхньому значенні [265, 2, 274; 425, 379] або кваліфікують як складнопідрядні компаративні речення нерозчленованої структури [376, 2, 488; 389, 587–590]. З іншого боку, такі конструкції визначають як неелементарні прості (ускладнені) речення згорнутої будови, у яких об’єктна синтаксема

зі сполучниками *ніж* і *як* функціонує не як підрядна частина, а як зворот, утворений від вихідного підрядного речення. На думку Л. Теньєра, як предикативні частини у функції суб'єкта, так і предикативні частини у функції об'єкта виявляють структурну ідентичність, оскільки їм передусім притаманна активна роль у структурі речення, що засвідчує їх залежність від дієслова [432, 536]. Це означає, що семантико-синтаксична валентність компаративного предиката головної предикативної частини складного речення поширена й на об'єктну предикативну частину в позиції сильнокерованого компонента. Функціонування реченневих утворень, а не слів у ролі субстанційних синтаксем Л. Теньєр називає транспозицією другого ступеня [432, 400–401, 533–534]. Відповідно до цього за семантико-синтаксичними ознаками вказані структури варто кваліфікувати не як складнопідрядні, а як своєрідний тип простих ускладнених речень, оскільки їх побудовано за моделлю останніх. Хоча з формально-синтаксичного погляду аналізовані реченнєві побудови мають структуру складних одиниць.

³⁹ Як відомо, крім власне-числівників, сферу предикатів кількості структурують й інші частиномовні одиниці з цим значенням, зокрема іменники, прислівники (у т. ч. ступеньовані), дієслова, наприклад: *...людей – море...* (М. Вінграновський); *...їх жменька...* (М. Вінграновський); *Ти дивись: тих лядських панів жменька...* (Р. Іванчук); *Про циган я не забуду, бо їх було на базарі як реп'яхів!* (М. Вінграновський); *Туману там і справді було достатньо* (В. А. Шевчук); *Адже наші для коней і худоби зараз усюди вдосталь...* (В. Малик); *А там їх у монастирі повно* (М. Вінграновський); *...метеликів на ній стало ще більше* (В. О. Шевчук); *Тут більше простору...* (В. О. Шевчук); *...їх із кожним роком більшає, оцих знедолених* (В. А. Шевчук).

⁴⁰ Міркування про модальність як необхідний елемент висловлення знаходимо у В. В. Виноградова: „Кожне речення включає в себе, як суттєву конструктивну ознаку, модальне значення, тобто містить у собі вказівку на стосунок до дійсності” [75, 55].

⁴¹ „Категорія модальності, – зауважує В. Г. Гак, – відображає відношення мовця до змісту висловлення й змісту висловлення до дійсності. У модальності виражено суб'єктивний момент висловлення, відбиття відрізка об'єктивної дійсності через свідомість мовця” [115, 58–59]. За теорією Г. О. Золотової, „модальність речення – суб'єктивно-об'єктивне відношення змісту висловленого до дійсності

з погляду його реальності, відповідності або невідповідності дійсності. Зміст речення може відповідати реальній дійсності або не відповідати їй, що й визначає протиставлення двох основних модальних значень – модальності реальної (прямої) і модальності нереальної (ірреальної, непрямой, гіпотетичної, передбаченої)” [199, 142].

⁴² Узявши за основу реально-ірреальні протиставлення, С. Т. Шабат зауважує: „Модальність виявляється і в здатності граматикалізованого поняття реальності/ірреальності формувати комунікативний процес та реалізувати подібним чином інтенцію мовця. Таке розуміння модальності дає змогу розглядати комунікативні типи речення як висловлення, що характеризуються основними значеннями: повідомлення – розповідне речення; наказу, прохання – спонукальне речення; бажання – оптативне речення” [458, 5].

⁴³ Із трьома граматичними значеннями пов’язано категорію модальності в низці праць українських лінгвістів [425, 119–120; 318, 310; 319, 187]. Пор. також теорію В. М. Бондаренка, який, зважаючи на характер відношення між предметом думки та його властивістю, вирізняє таких три типи зв’язків – можливі, дійсні, необхідні [50, 54].

⁴⁴ На відміну від теорії О. В. Бондарка, Л. А. Бірюлін та О. Є. Корді потенційність розглядають у межах ірреальності [433, 67–71].

⁴⁵ Пор. диференціацію модальності В. В. Різуна. Зважаючи на традиційно виділювану ознаку реальності/ірреальності, він вирізняє такі типи модальності: а) реальну модальність; б) ірреально-потенційну модальність (умовну, бажальну, гіпотетичну, переповідну); в) реально-ірреальну (питальну та спонукальну) [428, 224].

⁴⁶ У сучасній лінгвістиці маємо різні інтерпретації модальності. З-поміж них варто звернути увагу на концепцію, прибічники якої потрактовують цю категорійну одиницю як мовну величину, що відображає реальність/ірреальність дії та суб’єктивне ставлення мовця до неї. У такому разі до модальності належать: „1) цілеспрямованість висловлення: його розповідне, питальне, спонукальне значення (на основі того, що перше відображає реальність події, тоді як друге й третє – її проблематичність); 2) істинність, тобто ствердження/заперечення (перше відображає реальність, друге – нереальність події); 3) відношення мовця або суб’єкта дії до висловленого, його оцінка стосунку повідомлюваного до дійсності (реальність, необхідність, можливість, бажаність); 4) експресивні відтінки висловлення (вияв різноманітних почуттів: надії, очікування, подиву, неза-

доволення тощо)” [115, 113]. Подібну позицію в цьому питанні займають автори колективної праці „Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность” [433]. Аналізуючи модальність, вони виділяють шість типів її значень, які мають різноманітні засоби вираження (граматичні, лексичні, інтонаційні): оцінку мовцем змісту висловлення з погляду реальності/ірреальності (гіпотетичності тощо); виражену модальними дієсловами та іншими модальними словами оцінку позначуваної у висловленні ситуації з погляду її можливості, необхідності або бажаності; оцінку мовцем рівня його переконаності в достовірності повідомлюваного; цільове спрямування мовця, або комунікативну функцію висловлення, відповідно до чого всі речення поділяють на розповідні (виражають повідомлення), питальні (виражають питання), спонукальні (виражають спонукування) та оптативні (виражають бажання); значення ствердження/заперечення, що відображає наявність/відсутність об’єктивних зв’язків між предметами, ознаками, подіями, про які йдеться в реченні; емоційну та якісну оцінку змісту висловлення [433, 67–68].

⁴⁷ О. В. Бондарко зазначає, що функційно-семантична категорія модальності „охоплює не тільки морфологічні, а й синтаксичні й лексичні засоби вираження відношення висловлення до дійсності” [52, 120]. Дослідник вирізняє комплекс значень (можливість, необхідність, гіпотетичність; достовірність; комунікативна настанова висловлення; ствердження/заперечення тощо), які впливають на семантику модальності й дають змогу вважати її категорією комунікативного синтаксису. Пор. також міркування Л. О. Кадомцевої: „Формальним вираженням синтаксичної категорії модальності у сучасній українській мові є засоби морфологічні (форми способу дієслова), службово-лексичні (синтаксична роль часток) та інтонаційні” [425, 122].

⁴⁸ Пор. запропоноване М. В. Мірченком трактування модальності: „Модальність – функціонально-комунікативна підкатегорія, яка підпорядкована комунікативній надкатегорії предикативності, є обов’язковою ознакою кожного речення-висловлення і виражає відношення реченнєвого змісту до дійсності з погляду реальності й ірреальності” [319, 187].

⁴⁹ Здійснюючи диференціацію модальності на суб’єктивну й об’єктивну (за термінологією В. Б. Касевича, Л. С. Єрмолаєвої, внутрішню й зовнішню [220, 67–72; 170, 98–99]), дослідники зазвичай

вказують на ієрархічні стосунки між цими значеннями. Інваріантом вони вважають об'єктивну модальність, пов'язану з відношеннями між дією та суб'єктом; морфологічними репрезентантами її виступають категорії часу та способу: „Значення часу й реальності/ірреальності злиті воєдино; комплекс цих значень називають об'єктивно-модальними значеннями або об'єктивною модальністю” [376, 2, 86]. Значення, що відображають стосунок мовця до змісту висловленого, позначають терміном суб'єктивна модальність. Формальне вираження останньої представлене засобами різних мовних рівнів – інтонаційними та граматичними конструкціями, лексикою, порядком слів; усе це перебуває в тісній взаємодії [376, 2, 91]. Таке розуміння модальності представлене в працях В. М. Бондаренка [50], Л. С. Єрмолаєвої [170], Г. А. Золотової [198]. Незважаючи на спільність концептуальних засад цих лінгвістів, вважаємо за доцільне наголосити на деяких особливостях їхніх теоретичних ідей. Зокрема Л. С. Єрмолаєва, диференціюючи модальність, поділяє її на внутрішню та зовнішню. Перша, на її думку, репрезентує ставлення суб'єкта дії до виконаної ним дії, друга – відношення змісту речення до дійсності щодо реальності/нереальності та ступеня впевненості мовця у висловлених ним фактах. Акцентуючи увагу на категорії способу, дослідниця стверджує, що „в системі дієслівних способів реальними виступають дії не лише такі, що здійснилися, а й такі, які відбуваються в певний відрізок часу, а також дії, реальність здійснення яких можлива, бажана, необхідна або ж тільки припускається” [170, 98]. Ірреальність як значення об'єктивної модальності відображає стосунок змісту речення до дійсності й засвідчує, що виражена дія з погляду мовця у визначений проміжок часу не здійснилася або загалом не може бути здійсненою [170, 99].

⁵⁰ Незважаючи на те, що значна частина сучасних лінгвістичних студій ґрунтується на однакових вихідних принципах аналізу способових форм дієслів, проте з-поміж них спостерігаємо неоднорідність підходів до опису аналізованих мовних одиниць. Зокрема, В. О. Горпинич категорію способу дієслова тлумачить як граматичний засіб вираження модальності [140, 191]. Пор. також думку А. П. Загнітка: „Інформацію про відношення свідомості до процесу вміщує у собі категорія способу дієслова, що входить одним із компонентів до синтаксичної категорії модальності” [192, 69]. За спостереженнями вченого, „ГЗ (граматичні значення. – Н. К.) способу спів-

відносяться з комунікативними типами мовлення. В актуально-комунікативному різновиді репрезентований індикатив, а потенційно-комунікативному – кон’юнктив та імператив, реалізація яких співвідноситься з реальністю/ірреальністю дії і типами речень за відношенням до дійсності” [191, 210]. У сучасній лінгвістиці заслуговує на увагу концепція М. В. Мірченка. Дослідник здійснює функційно-комунікативну характеристику категорії способу на тлі модальності, вказуючи на їхню взаємодію. На думку лінгвіста, підкатегорія модальності охоплює три грамеми: грамему реальності, грамему потенційності і грамему ірреальності. „Основним засобом вираження грамеми ірреальності виступає морфологічна дієслівна категорія способу, її грамеми наказового, умовного й бажального способів” [318, 311].

⁵¹ І. Р. Вихованець, з’ясовуючи питання формального вираження кон’юнктива, наголошує, що „дієслівні форми умовного способу – це форми дієслова минулого часу, поєднані з аналітичним елементом *би* (*б*). Цей елемент часто іменують часткою. Якщо умовний спосіб належить до граматичних категорій, то *би* має бути морфемою. Проте тут маємо специфічний випадок функціонування службових граматичних морфем. Елемент *би* (*б*) виражає семантику умовного способу не сам, а у поєднанні із флексією на позначення минулого часу. Специфічність *би* (*б*) виявляється саме в тому, що цей елемент є частиною, щоправда основною, складної аналітично-флексійної морфemi...” [85, 97].

⁵² В. М. Русанівський, здійснюючи кваліфікацію умовного способу дієслова з опорою на специфіку його вияву в реченневих побудовах, зазначає, що сполучник *якби* як засіб поєднання частини складного речення включає до свого складу умовну частку [424, 392].

⁵³ На думку О. Л. Даскалюк, наказовий спосіб дієслова поліелементний із погляду його семантики. Дослідниця пропонує вирізняти такі диференційні семи імператива: ‘адресованість’, ‘волевиявлення’, ‘спонукання’, ‘каузація’, ‘потенційність дії’, ‘повинність’/‘необхідність’ та, за умови наявності її в меті комунікації, ‘бажаність’. Адресат мовлення виступає обов’язковим компонентом ситуації волевиявлення, що передбачає внесення змін у позамовну реальність через спонукання до дії адресата мовлення. Сема ‘волевиявлення’ фіксує ситуацію вольового впливу на адресата ініціатором внесення змін – мовцем. Сема ‘спонукання’ вказує на внесення змін у поза-

мовну ситуацію через спонукання адресата мовлення до дії, яка адресантові мовлення видається необхідною чи можливою за умов, що склалися на момент комунікації. Сема 'каузації' відображає реакцію адресата на почуте волевиявлення адресанта. Сема 'потенційності дії' відображає той факт, що дія, висловлена мовцем, передбачає її виконання/невиконання адресатом. Безпосередній стосунок до адресата мовлення мають семи 'повинність/необхідність', оскільки вони відображають усвідомлення адресатом необхідності виконання названої мовцем дії. На периферії семантики імператива перебуває сема 'бажаності'. Її суть виявлена в тому, що наказовий спосіб не завжди передає бажану для мовця дію [157, 9].

⁵⁴ Зараховуючи до морфологічної парадигми наказового способу аналітичну форму першої особи однини та множини, В. М. Русанівський постулює: „Звичайно, семантика апелятивності в аналітичних формах дещо послаблена. Особливо невиразна вона в 1-й особі однини, де суб'єкт дії виступає нібито об'єктом апеляції. Насправді об'єктом звернення є, знов-таки, інша особа, якій повідомляється, що дія, яку треба виконати, мовець залишає за собою, напр.: „– *Нехай я почую усе! Може, скоріше моє серце розірветься в грудях*” (Н. Кащенко); „*Марусю, голубонько! зайди куди-небудь, хай я з ним на самоті побалакаю*” (Панас Мирний); „– *Хай краще я самотужки всі лямки тягтиму, аніж маю нарікання терпіти!..*” (О. Гончар). Звернімо увагу на те, що форми 1-ї особи часто з'являються після форм 2-ї особи; така послідовність форм не випадкова: спершу хтось, до кого апелюють, має виконати якусь дію, що дасть змогу мовцеві відповідним чином прореагувати, напр.: „– *Утни, батьку, орле сизий. Нехай я заплачу, Нехай свою Україну я ще раз побачу, Нехай ще раз послухаю, Як те море грає, Як дівчина під вербою Гриця співає*” (Т. Шевченко)” [36, 228].

⁵⁵ І. Р. Вихованець не виокремлює грамеми спонукального способу, але, акцентуючи увагу на синтаксичних і лексичних позиціях, у яких виявлені значення форм умовного способу, відмінні від його первинних функцій, наголошує: „Форми умовного способу під впливом контексту інколи настільки видозмінюють властиве їм гіпотетичне значення, що воно переходить у сферу наказового способу. Умовний спосіб, що трансформується у відповідних контекстуальних умовах у наказовий спосіб, являє собою контамінацію обох способів і тому поєднує форму одного, а зміст іншого, тобто він утворюється за допомогою форм умовного способу, але має значення наказового,

пор.: *ти напиши статтю – ти написав би статтю, ви зробіть спробу – ви зробили б спробу.* <...> Нейтралізуючи вихідну семантику гіпотетичності, дієслівні форми умовного способу набувають функції наказового і супроводжуються відтінком дещо пом'якшеної спонукальності” [85, 98].

⁵⁶ У сучасній лінгвістиці об'єктом уваги неодноразово була категорія способу як гетерогенне явище, яке розглядають у безпосередньому стосунку до синтаксичного рівня мови. Зокрема А. П. Загнітко, співвідносячи граматичні значення способу й реченнєві структури, спостерігає певну закономірність. Дослідник висловив думку, що „вживання імператива пов'язане із спонукальними реченнями, а МФ (морфологічні форми. – *Н. К.*) дійсного та умовного способу – з розповідними та питальними реченнями” [191, 244].

⁵⁷ Про дискусійність визначення статусу модальності свідчить наявність різноманітних концепцій. Частина лінгвістів вважає її універсальною логіко-граматичною категорією. О. Л. Доценко з цього приводу зазначає: „Принцип нерозривного взаємозв'язку мисленнєвих та мовленнєвих процесів, визначений основою дослідження, дозволяє стверджувати, що модальність синтаксичних конструкцій оформлюється вже на довербальному етапі їх формування, тобто на рівні судження, не залежить від структури певної мови і не може розглядатися як суто лінгвістична категорія” [165, 4]. Орієнтацію на функційно-семантичний підхід простежуємо в Е. Бенвеніста. Для підтвердження теорії про речення як одиниці мовлення дослідник наводить певні аргументи. Відрізняючи стверджувальні, питальні, спонукальні структури, він вважає, що „реченню властиві три модальності, пов'язані з відображенням трьох головних позицій мовця, який впливає на співрозмовника своїм висловленням: мовець або хоче передати співрозмовнику елемент знання, або – отримати від нього інформацію, або – наказати щось зробити. Саме ці три пов'язані зі спілкуванням функції мовлення відображені в трьох формах модальності речення, кожна з яких відповідає одній з позицій мовця” [39, 140]. Крізь призму семантичної інтерпретації розглядає модальність Т. В. Телецька й надає цьому мовному явищу статусу функційно-семантичної категорії [431, 5–6]. Семантичний аспект вважають панівним й у низці інших досліджень [243; 367; 456; 471, 303].

⁵⁸ На думку В. М. Бондаренка, „модальність – мовна категорія, яка вказує на характер відображених у змісті речення об'єктивних

зв'язків і на ступінь достовірності змісту того ж речення з погляду мовця” [50, 55].

⁵⁹ У деяких лінгвістичних студіях модальність потрактовують як категорійну одиницю, основним морфологічним репрезентантом якої вважають не тільки спосіб. В. В. Виноградов із цього приводу наголошує: „Якщо перейти до граматичних, точніше до морфологічних способів вираження модальних відношень, то тут насамперед у структурі дієслівного типу речень виступають форми часу й способу дієслова” [75, 62]. На подібну концепцію натрапляємо також в інших граматичних працях [142, 542; 376, 2, 86].

⁶⁰ В українській лінгвістиці відома концепція О. С. Мельничука, пов'язана із семиграмемним виявом модальності. Як зазначає лінгвіст, „за допомогою синтаксичних засобів розрізнення розрізняється сім модальних значень речення: розповідність, питальність, спонукальність, бажальність, умовність, імовірність і переповідність. Відповідно до цього виділяється сім модальних різновидів речення, незалежно від внутрішньо-синтаксичної структури: речення розповідні, питальні, спонукальні, бажальні, умовні, гіпотетичні і переповідні. Немає підстав відносити до зовнішньо-синтаксичної сфери протиставлення ствердного і заперечного значень у загальній семантиці речень. Обидва ці значення входять до основного змісту речень, які при цьому можуть належати до будь-якого різновиду модальності – розповідної, питальної, спонукальної і т. д.” [425, 18]. Пор. також думку М. В. Мірченка, який вважає, що категорія синтаксичної модальності (за термінологією дослідника, підкатегорія модальності) „охоплює три грамеми: грамему реальності, грамему потенційності і грамему ірреальності” [318, 310].

⁶¹ Пор. думку сучасних російських дослідників, згідно з якою вставні слова „формально й функційно ізольовані”, „синтаксичні зв'язки з будь-яким членом речення або з реченням в цілому у вставних словах, вставних словосполученнях і вставних реченнях відсутні” [376, 2, 229].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абдуразаков М. А. Семантические типы субъектов / М. А. Абдуразаков. – Ташкент : ФАН, 1991. – 103 с.
2. Абрамов Б. А. О понятии семантической избирательности слов / В. Г. Абрамов // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М. : Наука, 1969. – С. 5–15.
3. Абрамов Б. А. Грамматика зависимостей и теория валентности / Б. А. Абрамов // Современные зарубежные грамматические теории. – М. : Изд-во АН СССР, 1985. – С. 110–147.
4. Аврорин В. А. Проблемы изучения функциональной стороны языка / В. А. Аврорин. – Л. : Наука, 1975. – 276 с.
5. Адмони В. Г. Основы теории грамматики / В. Г. Адмони. – М., Л. : Наука, 1964. – 105 с.
6. Адмони В. Г. Синтаксис современного немецкого языка : Система отношений и система построения / В. Г. Адмони. – Л. : Наука, 1973. – 366 с.
7. Адмони В. Г. Структура грамматического значения и его статус в системе языка / В. Г. Адмони // Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках. – Л. : Наука, 1979. – С. 6–36.
8. Адмони В. Г. Нулевая связка, связочный глагол и грамматика зависимостей / В. Г. Адмони // Вопросы языкознания. – 1983. – № 5. – С. 34–42.
9. Адмони В. Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики / В. Г. Адмони. – Л. : Наука, 1988. – 239 с.
10. Акимова Г. Н. Новое в синтаксисе современного русского языка / Г. Н. Акимова. – М. : Высш. шк., 1990. – 168 с.
11. Акуленко В. В. Категория количества в современных европейских языках / В. В. Акуленко. – К. : Наук. думка, 1990. – 283 с.
12. Андерш И. Ф. Дательный принадлежности в современном русском и украинском литературных языках / И. Ф. Андерш // Сопоставительное исследование русского и украинского языков. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 222–238.
13. Андерш Й. Ф. Семантична характеристика давального відмінка в сучасній українській мові / Й. Ф. Андерш // Укр. мова і л-ра в шк. – 1974. – № 10. – С. 34–40.
14. Андерш Й. Ф. Семантична структура безприйменникового давального відмінка в чеській і німецькій мовах / Й. Ф. Андерш. – К. : Наук. думка, 1975. – 134 с.

15. Андерш Й. Ф. Про співвідношення інтенційної і валентної структур дієслова : на матеріалі української мови / Й. Ф. Андерш // Укр. мовознавство. – 1980. – Вип. 8. – С. 62–65.

16. Андерш Й. Ф. Проблеми синтаксичної семантики в сучасному зарубіжному мовознавстві / Й. Ф. Андерш // Мовознавство. – 1983. – № 1. – С. 11–19.

17. Андерш Й. Ф. До питання про семантичну структуру речення / Й. Ф. Андерш // Мовознавство. – 1984. – № 5. – С. 38–42.

18. Андерш Й. Ф. Синтаксико-семантичне моделювання простого речення (на матеріалі чеської та української мов) / Й. Ф. Андерш // Зіставне дослідження української, чеської та російської мов. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 97–111.

19. Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською / Й. Ф. Андерш. – К. : Наук. думка, 1987. – 191 с.

20. Андерш Й. Ф. Валентно-інтенційна структура предиката і типологія простих речень у сучасних слов'янських мовах / Й. Ф. Андерш // Слов'янське мовознавство : доп. X Міжнар. з'їзду славістів, верес. 1988 р., Софія. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 124–136.

21. Арват Н. Н. Компонентный анализ семантической структуры простого предложения / Н. Н. Арват. – Черновцы : Изд-во Чернов. ун-та, 1976. – 68 с.

22. Арват Н. М. До питання про семантичну типологію речення : на матеріалі східнослов'янських мов / Н. М. Арват // Мовознавство. – 1979. – № 2. – С. 24–32.

23. Арват Н. Н. О семантике предложения / Н. Н. Арват // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1979. – № 5. – С. 52–61.

24. Арват Н. Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке / Н. Н. Арват. – К. : Вища шк., 1984. – 159 с.

25. Арполенко Г. П. Числівник української мови / Г. П. Арполенко, К. Г. Городенська, Г. Х. Щербатюк. – К. : Наук. думка, 1980. – 242 с.

26. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 340 с.

27. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл : логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 383 с.

28. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – [2-е изд., стереотип.]. – М. : КомКнига, 2005. – 576 с.

29. Бабайцева В. В. Односоставные предложения в современном русском языке / В. В. Бабайцева. – М. : Просвещение, 1968. – 160 с.

30. Бабайцева В. В. Зона синкретизма в системе частей речи современного русского языка / В. В. Бабайцева // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1983. – № 5. – С. 35–42.
31. Бабайцева В. В. Система членов предложения в современном русском языке / В. В. Бабайцева. – М. : Просвещение, 1988. – 158 с.
32. Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматике русского языка / В. В. Бабайцева. – М. : Дрофа, 2000. – 640 с.
33. Баган М. Семантико-синтаксична структура безособових речень із суб'єктно-локативним компонентом / Мирослава Баган // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб. наук. праць / редкол. : Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця : ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 85–89.
34. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
35. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови : нариси із словозміни та словотвору / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарп. обл. вид-во, 1960. – 416 с.
36. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія : [підручник] / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
37. Беличова Е. О теории функциональной грамматики / Е. Беличова // Вопросы языкознания. – 1990. – № 2. – С. 64–74.
38. Белошапкова В. А. Современный русский язык : синтаксис / В. А. Белошапкова. – М. : Высш. шк., 1977. – 248 с.
39. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист ; пер. с франц. ; общ. ред., вступ. ст. и коммент. Ю. С. Степанова. – [2-е изд., стереотип.]. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 448 с. – (Лингвистическое наследие XX века).
40. Битехтина Г. А. Семантико-синтаксические условия употребления качественных наречий в русском языке / Г. А. Битехтина // Вестник Московского университета. Серия 9 : Филология. – 1982. – № 5. – С. 44–50.
41. Блумфилд Л. Язык / Л. Блумфилд. – М. : Прогресс, 1968. – 607 с.
42. Богдан М. М. Значення і синтаксичні функції родового присубстантивного відмінка : (безприйменникові конструкції) / М. М. Богдан // Укр. мова і л-ра в шк. – 1975. – № 6. – С. 35–45.

43. Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения / В. В. Богданов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 204 с.
44. Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики / В. А. Богородицкий. – [5-е изд., перераб.]. – М. : Соцэжгиз, 1935. – 354 с.
45. Богородицкий В. А. Очерки по языковедению и русскому языку / В. А. Богородицкий. – [4-е изд., перераб.]. – М. : Учпедгиз, 1939. – 223 с.
46. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию : в 2 т. – М. : Изд-во АН СССР, 1963– . –
Т. 1. – 2005. – 384 с.
Т. 2. – 2005. – 392 с.
47. Болдырева М. М. О сочетаемости, дистрибуции, валентности в синтаксисе / М. М. Болдырева // Вопр. романо-герман. филол. : Ученые зап. Моск. пед. ин-та иностр. яз. им. М. Тореца. – 1970. – Т. 55. – С. 77–85.
48. Болюх О. В. Власне-семантична і формально-граматична інтерпретація безособових речень / О. В. Болюх // Мовознавство. – 1992. – № 3. – С. 44–49.
49. Болюх О. В. Морфолого-синтаксичні особливості прислівника / О. В. Болюх // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 34–39.
50. Бондаренко В. Н. Виды модальных значений и их выражение в языке / В. Н. Бондаренко // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1979. – № 2. – С. 54–61.
51. Бондаренко В. Н. О содержании категории наклонения в описательных грамматиках / В. Н. Бондаренко // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка / редкол. : Г. В. Степанов (гл. ред.) и др. – М. : Наука, 1980. – Т. 39. – С. 563–570.
52. Бондарко А. В. Русский глагол / [А. В. Бондарко, Ф. В. Буланин] ; под ред. Ю. С. Масловой. – Л. : Просвещение, 1967. – 192 с.
53. Бондарко А. В. Вид и время русского глагола / А. В. Бондарко. – Л. : Просвещение, 1971. – 239 с.
54. Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1971. – 112 с.
55. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1976. – 255 с.
56. Бондарко А. В. О структуре грамматического значения : (отношение оппозиции и неоппозитивного различия) / А. В. Бондарко // Вопросы языкознания. – 1981. – № 6. – С. 17–28.

57. Бондарко А. В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1983. – 207 с.
58. Бондарко А. В. Принципы и методы сопоставительного изучения грамматических категорий в славянских языках / А. В. Бондарко // Славянское языкознание : IX Междунар. съезд славистов, сент. 1983 г., Киев : докл. сов. делегации. – М. : Наука, 1983. – С. 34–47.
59. Бондарко А. В. Функциональная грамматика / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1984. – 136 с.
60. Бондарко А. В. К теории функциональной грамматики / А. В. Бондарко // Проблема функциональной грамматики. – М. : Наука, 1985. – С. 16–29.
61. Бондарко А. В. Категоризация в системе функциональной грамматики / А. В. Бондарко // Вопросы филологии. – 2006. – № 1 (22). – С. 22–32.
62. Бондарчук Н. В. Бинарные оппозиции в системе падежей современного русского языка : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 „Русский язык” / Н. В. Бондарчук. – К., 1987. – 24 с.
63. Буглак С. И. Модальные слова со значением достоверности : значение и употребление слова *действительно* / Буглак С. И. // Русский язык в школе. – 1995. – № 6. – С. 86–92.
64. Булахаў М. Г. Прыметнік у беларускай мове / М. Г. Булахаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1964. – 199 с.
65. Булаховський Л. А. Питання синтаксису простого речення в українській мові / Л. А. Булаховський // Дослідження з синтаксису української мови. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 5–28.
66. Булаховський Л. А. Керування / Л. А. Булаховський // Вибр. праці : в 5 т. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 2. – С. 553–568.
67. Булыгина Т. В. Проблемы теории морфологических моделей / Т. В. Булыгина. – М. : Наука, 1977. – 287 с.
68. Булыгина Т. В. Грамматические и семантические категории и их связи / Т. В. Булыгина // Аспекты семантических исследований. – М. : Наука, 1980. – С. 320–355.
69. Валгина Н. О. Синтаксис современного русского языка / Н. О. Валгина. – М. : Высш. шк., 1978. – 446 с.
70. Валимова В. Г. Функциональные типы предложений в современном русском языке / В. Г. Валимова. – Ростов н/Д, 1967. – 231 с.
71. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика / Л. М. Васильев. – М. : Высш. шк., 1990. – 176 с.

72. Вежбицка А. Дело о поверхностном падеже / А. Вежбицка // Новое в зарубежной лингвистике. – 1985. – Вып. 15. – С. 303–341.
73. Вейнрейх У. О семантической структуре языка / У. Вейнрейх // Новое в зарубежной лингвистике. – 1970. – Вып. 5. – С. 163–249.
74. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1953. – № 5. – С. 3–29.
75. Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1975. – 558 (2) с.
76. Виноградов В. В. Русский язык : грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Высш. шк., 1986. – 640 с.
77. Виноградова К. Типологія моделей модальних модифікацій речень в українській і російській мовах. Стаття 1 : експліцитні моделі / Катерина Виноградова, Ганна Ситар // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – Вип. 18. – С. 61–70.
78. Вихованець І. Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1971. – 120 с.
79. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
80. Вихованець І. Р. Граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. – К. : Рад. шк., 1982. – 209 с.
81. Вихованець І. Р. Родовий відмінок на тлі синтаксичної деривації / І. Р. Вихованець // Мовознавство. – 1983. – № 2. – С. 65–71.
82. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
83. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксичні параметри прийменника (на матеріалі східнослов'янських мов) / І. Р. Вихованець // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 17–24.
84. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231 с.
85. Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
86. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична класифікація відмінків української мови / І. Р. Вихованець // Мовознавство. – 1988. – № 2. – С. 44–51.

87. Вихованець І. Р. Родовий чи знахідний відмінок? / І. Р. Вихованець // *Культура слова*. – 1989. – Вип. 37. – С. 93–95.
88. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
89. Вихованець І. Р. Статус категорії ступенів порівняння / І. Р. Вихованець // *Структура і функції граматичних і лексичних одиниць* : [зб. наук. праць]. – К. : НМК ВО, 1992. – С. 64–66.
90. Вихованець І. Р. Ступені взаємопереходу частин мови / І. Р. Вихованець // *Структура і функції граматичних і лексичних одиниць* : [зб. наук. праць]. – К. : НМК ВО, 1992. – С. 3–6.
91. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
92. Вихованець І. Р. Синкретичні ознаки грамеми майбутнього часу // / І. Р. Вихованець // *Українська мова. Теорія і практика* : [темат. зб. наук. праць]. – К. : ІСДО, 1993. – С. 41–44.
93. Вихованець І. Р. Типологія семантико-синтаксичних відношень / І. Р. Вихованець // *Українська мова. Теорія і практика* : [темат. зб. наук. праць]. – К. : ІСДО, 1993. – С. 7–10.
94. Вихованець І. Р. Дві версії про місцевий відмінок / І. Р. Вихованець // *Мовознавство*. – 1994. – № 1. – С. 25–30.
95. Вихованець І. Р. Граматичні вияви керування / І. Р. Вихованець // *Лінгвістичні студії* : [зб. наук. праць / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – Вип. 2. – С. 9–13.
96. Вихованець І. Р. Принципи категорійної граматики української мови / І. Р. Вихованець // *III Міжнародний конгрес українців. Мовознавство*, 26–29 серп. 1996 р., Харків. – Харків : [б. в.], 1996. – С. 177–181.
97. Вихованець І. Р. Складнопідрядне чи не-складнопідрядне речення? / І. Р. Вихованець // *Лінгвістичні студії* : [зб. наук. праць / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – Вип. 2. – С. 14–16.
98. Вихованець І. Р. Складнопідрядні речення на тлі семантико-синтаксичної валентності // / І. Р. Вихованець // *Лінгвістичні студії* : [зб. наук. праць / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – Вип. 2. – С. 27–31.

99. Вихованець І. Р. Різновиди транспозиції / І. Р. Вихованець // Актуальні проблеми граматики : [зб. наук. пр.] – Кіровоград : КДПУ ім. В. Винниченка, 1997. – Вип. 2. – С. 57–60.

100. Вихованець І. Р. Морфологічні і семантичні відмінки / І. Р. Вихованець // Функціонально-когнітивні вияви граматичних структур : [зб. наук. праць]. – К. : [б. в.], 1998. – С. 13–17.

101. Вихованець І. Р. Транспозиція українських відмінкових форм / І. Р. Вихованець // Opera Slavica VIII. – 1998. – № 4. – С. 21–26.

102. Вихованець І. Р. Теоретичні засади категорійної граматики української мови / І. Р. Вихованець // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб. наук. праць / редкол. : Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця : ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 3–6.

103. Вихованець І. Р. Частиномовний статус інфінітива / І. Р. Вихованець // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб. наук. праць / редкол. : Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця : ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 21–27.

104. Вихованець І. Р. Родовий відмінок : центр чи периферія відмінкової системи? / І. Р. Вихованець // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – Вип. 7. – С. 10–16.

105. Вихованець І. Категорійний синтаксис і проблема предикативності / Іван Вихованець // Рідний край. – Полтава, 2001. – № 2 (5). – С. 28–32.

106. Вихованець І. Р. Українська відмінкова система у функціонально-категорійному вимірі (Спроба перекласифікації відмінків) / І. Р. Вихованець // Наукові записки Кіровоградського педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : [б. в.], 2001. – Вип. 31. – С. 13–16.

107. Вихованець І. Р. Морфологічні категорії? Словотвірні? Чи граматичні міжрівневі? / І. Р. Вихованець // Актуальні проблеми українського словотвору / [за ред. Василя Грещука]. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – С. 13–18.

108. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики української мови / [І. Вихованець, К. Городенська] ; за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. – К. : Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 398, [2] с.

109. Вінтонів М. О. Моделі іменного складеного присудка в сучасній українській літературній мові / М. О. Вінтонів // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонДУ, 1997. – Вип. 4. – С. 24–30.

110. Вінтонів М. О. Типологія форм присудка в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / М. О. Вінтонів. – Дніпропетровськ, 1997. – 23 с.

111. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / [за ред. О. С. Мельничука]. – К. : Наук. думка, 1966. – 595 с.

112. Габай А. Ю. Синтаксична прислівникова транспозиція відмінкових і прийменникова-відмінкових форм : автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / А. Ю. Габай. – К., 2010. – 18, [1] с.

113. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка : морфология / В. Г. Гак. – М. : Высшая школа, 1979. – 303 с.

114. Гак В. Г. К типологии функциональных подходов к изучению языка // Проблемы функциональной грамматики / В. Г. Гак. – М. : Наука, 1985. – С. 5–15.

115. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка : синтаксис / В. Г. Гак. – [2-е изд., исправ. и доп.]. – М. : Высшая школа, 1986. – 221 с.

116. Гак В. Г. К диалектике семантических отношений в языке / В. Г. Гак // Принципы и методы семантических исследований. – М. : Наука, 1986. – С. 73–96.

117. Галаган О. М. Семантико-синтаксична структура речень з тривалентними предикатами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. М. Галаган. – Кіровоград, 2004. – 19 с.

118. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 139 с.

119. Гандзюк С. П. Дієслівна валентність та іменний присудок / С. П. Гандзюк // Мовознавство. – 1978. – № 3. – С. 62–65.

120. Герасименко Н. А. Предикативные и непредикативные падежные формы / Н. А. Герасименко // Предложение и слово : парадигматический, текстовый и коммуникативный аспекты. – Саратов : ПИ СГУ, 2000. – С. 23–28.

121. Гинзбург Е. Л. Словообразование и синтаксис / Е. Л. Гинзбург. – М. : Наука, 1979. – 264 с.
122. Гиро-Вебер М. К вопросу о классификации простого предложения в современном русском языке / М. Гиро-Вебер // Вопросы языкознания. – 1979. – № 6. – С. 63–75.
123. Гладкий А. В. набросок формальной теории падежа / А. В. Гладкий // Вопросы языкознания, 1999. – № 5. – 45–55.
124. Городенська К. Г. Вираження неозначеної кількості засобами української мови / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1978. – № 4. – С. 18–21.
125. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць / К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с.
126. Городенська К. Г. Проблеми виділення словотвірних категорій / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 22–28.
127. Городенська К. Г. Морфологізація транспозиційних переходів / К. Г. Городенська // Теоретичні проблеми граматики. – Донецьк : ДонДУ, 1995. – С. 51–61.
128. Городенська К. Г. Проблема зв'язку словотвору та синтаксису в новій академічній граматиці української мови / К. Г. Городенська // III Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство, 26–29 серп. 1996 р., Харків. – Харків : [б. в.], 1996. – С. 182–185.
129. Городенська К. Г. Семантична структура імператива / К. Г. Городенська // Актуальні проблеми граматики : [зб. наук. пр.]. – Кіровоград : КДПУ ім. В. Винниченка, 1996. – Вип. 1. – С. 63–68.
130. Городенська К. Г. Аспектологічні характеристики дієслів руху, переміщення / К. Г. Городенська // Актуальні проблеми граматики : [зб. наук. праць]. – Кіровоград : КДПУ ім. В. Винниченка, 1997. – Вип. 2. – С. 116–119.
131. Городенська К. Г. Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 39–42.
132. Городенська К. Дери́ваційна природа давального адресатної посесивності / Катерина Городенська // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонДУ, 1999. – Вип. 5. – С. 19–22.
133. Городенська К. Синтаксичні засади категорійного словотвору / Катерина Городенська // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб. наук. праць /

редкол. : Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця : ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 6–9.

134. Городенська К. Предикатно-валентна основа елементарного односкладного речення / Катерина Городенська // Українська мова. – 2001. – №1. – С. 69–73.

135. Городенська К. Реченнєвотвірний потенціал предикатів якості / Катерина Городенська // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – Вип. 7. – С. 27–31.

136. Городенська К. Г. Видові протиставлення в системі сучасних дієслів / К. Г. Городенська // Слово. Стиль. Норма : [зб. наук. праць]. – К. : [б. в.], 2002. – С. 118–121.

137. Городенська К. Г. Семантичний і морфологічний потенціал предикатів кількості / К. Г. Городенська // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк : РВВ „Вежа”, 2002. – № 5. – С. 23–26.

138. Городенська К. Г. Кореляція синтаксичних категорій предикатності і предикативності в українській мові / К. Г. Городенська // Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики : [зб. наук. праць на пошану члена-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця / укл. : А. Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : Вид-во „Ноулідж” (донецьке відділення), 2010. – С. 89–105.

139. Горпинич В. О. Українська морфологія / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ : ДДУ, 2000. – 359 с.

140. Горпинич В. О. Морфологія української мови : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / В. О. Горпинич. – К. : ВЦ „Академія”, 2004. – 336 с.

141. Грамматика русского языка. Т. 2. Ч. 1 : синтаксис / [под ред. В. В. Виноградова]. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 702 с.

142. Грамматика современного русского литературного языка / [под ред. Н. Ю. Шведовой]. – М. : Наука, 1970. – 767 с.

143. Гринберг Дж. Некоторые грамматические универсалии, преимущественно касающиеся порядка значимых элементов / Дж. Гринберг // Новое в лингвистике. – М. : Прогресс, 1970. – Вып. 5. – С. 114–162.

144. Грищенко А. П. Категорія предикативності / А. П. Грищенко // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 5–11.

145. Грищенко А. П. Модальність і часова віднесеність як зовнішньо-синтаксичні ознаки речення / А. П. Грищенко // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 16–29.
146. Грищенко А. П. Прикметник у функції головного компонента в словосполученні / А. П. Грищенко // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 120–131.
147. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1978. – 207 с.
148. Гуйванюк Н. В. Родовий приналежності в сучасній українській мові / Н. В. Гуйванюк // Укр. мовознавство. – 1982. – Вип. 10. – С. 41–48.
149. Гуйванюк Н. В. Функціональна транспозиція в синтаксисі / Н. В. Гуйванюк // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – Вип. 7. – С. 85–91.
150. Гуйванюк Н. В. Комунікативно-актуалізаційні співвідношення як вияв синтаксичних інновацій у сучасній українській мові / Н. В. Гуйванюк // Матеріали VI Міжнародного конгресу україністів. Мовознавство : [зб. наук. статей]. – К. ; Донецьк, 2007. – Кн. 5. – С. 71–82.
151. Гуйванюк Н. В. Комунікативна модальність в усно-розмовному дискурсі / Н. В. Гуйванюк // Лінгвістика : [зб. наук. пр. / редкол. : К. Д. Глуховцева (голов. ред.) та ін.]. – Луганськ : Вид-во ЛНУ ім. Тараса Шевченка. – 2010. – № 3 (21). – Ч. II. – С. 86–94.
152. Гухман М. М. Грамматическая категория и структура парадигм / М. М. Гухман // Исследования по общей теории грамматики. – М. : Наука, 1968. – С. 117–174.
153. Даниленко А. Дієслово як комунікативний центр у синтаксичній будові української мови: проблема типологічного конструкта / Андрій Даниленко // Зб. Харк. іст.-філол. т-ва. Нова серія. – Харків : Око, 1993. – Т. 1. – С. 131–138.
154. Даниленко А. До генетико-функціональної природи родового відмінка в українській мові / Андрій Даниленко // Зб. Харк. іст.-філол. т-ва. Нова серія. – Харків : Око, 1994. – Т. 3. – С. 137–154.
155. Данильченко Н. И. Субъектно-пространственный компонент семантической структуры предложения : автореф. дис. на соискание

науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / Н. И. Данильченко. – Одесса, 1985. – 18 с.

156. Даскалюк О. Л. Специфіка імперативної парадигми / О. Л. Даскалюк // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць. У 2 частинах / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – Вип. 11. Ч. I. – С. 38–43.

157. Даскалюк О. Л. Семантико-граматична характеристика імператива сучасної української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. Л. Даскалюк. – Чернівці, 2005. – 20 с.

158. Дешериева Т. И. Структура семантических полей чеченских и русских падежей / Т. И. Дешериева. – М. : Наука, 1974. – 300 с.

159. Дешериева Т. И. Субъектно-объектные отношения в разноструктурных языках / Т. И. Дешериева. – М. : Наука, 1985. – 168 с.

160. Дешериева Т. И. О соотношении модальности и предикативности / Т. И. Дешериева // Вопросы языкознания. – 1987. – № 1. – 34–45.

161. Джура А. С. Синтаксична транспозиція відмінкових форм (на матеріалі іменникових форм родового відмінка) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / А. С. Джура. – К., 2000. – 17 с.

162. Джура А. Частиномовна та внутрішньовідмінкова транспозиція відмінкових форм / Алла Джура // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб. наук. праць / редкол. : Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця : ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 57–60.

163. Докулил М. К вопросу о морфологической категории / М. Докулил // Вопросы языкознания. – 1967. – № 6. – С. 3–16.

164. Долгов Ю. С. Тип валентности как грамматическая категория в русском языке / Ю. С. Долгов // Русское языкознание : [респ. межвед. науч. сб.]. – К. : Лыбидь, 1990. – Вып. 21. – С. 44–49.

165. Доценко О. Л. Модальність у вираженні об'єктно-з'ясувальних відношень : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. Л. Доценко. – К., 2001. – 19, [1] с.

166. Дудик П. С. Звертання-речення в сучасній українській мові / П. С. Дудик // Укр. мова і л-ра в шк. – 1971. – № 5. – С. 37–43.

167. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення : просте речення, еквіваленти речення / П. С. Дудик. – К. : Наук. думка, 1973. – 288 с.

168. Дудик П. С. Із синтаксису простого речення : навч. посібник / П. С. Дудик. – Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 1999. – 297 с.

169. Евтеєва М. А. Предложно-падежные формы субстантива с совмещенным (локально-субъектным) значением в составе простого предложения : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук спец. 10.02.01 „Русский язык” / М. А. Евтеєва. – Ростов н/Д, 1980. – 16 с.

170. Ермолаева Л. С. Типология системы наклонения в современных германских языках / Л. С. Ермолаева // Вопросы языкознания. – 1977. – № 4. – С. 97–106.

171. Ермоленко С. С. Образные средства морфологии / С. С. Ермоленко. – К. : Наук. думка, 1987. – 113 с.

172. Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен. – М. : Изд-во иностр. лит., 1958. – 404 с.

173. Жаровська О. Функції питальних речень у повісті “Fata morgana” (М. Коцюбинського) / Олена Жаровська // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія. До 140-річчя від дня народження Михайла Коцюбинського : [зб. наук. праць / редкол. : Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця : ВДПУ, 2005. – Вип. 7. – С. 232–235.

174. Жирмунский В. М. О природе частей речи и их классификации / В. М. Жирмунский // Вопросы теории частей речи : на материале языков различных типов. – Л. : Наука, 1969. – С. 7–32.

175. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови. Ч. 1 / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К. : Вища шк., 1972. – 402 с.

176. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1984. – 255 с.

177. Загнітко А. П. Дієслова як текстоутворюючі і жанромодифікуючі засоби в оповіданнях М. Коцюбинського / А. П. Загнітко // Тези доп. і повід. республіканської наук.-метод. конф. Ч. II. – Чернігів : Вид-во Черніг. ін-ту, 1989. – С. 82–84.

178. Загнітко А. П. Морфологічні категорії іменника в синтагматиці і парадигматиці : навч. посібник / А. П. Загнітко. – К. : НМК ВО, 1989. – 64 с.

179. Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці / А. П. Загнітко. – К. : НМК ВО, 1990. – 132 с.

180. Загнітко А. П. Морфологічні категорії в системі предикатності і предикативності речення / А. П. Загнітко. – К. : НМК ВО, 1990. – 68 с.
181. Загнітко А. П. Система і структура граматичних категорій дієслова / А. П. Загнітко. – К. : НМК ВО, 1990. – 51 с.
182. Загнітко А. П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова / А. П. Загнітко. – К. : НМК ВО, 1990. – 64 с.
183. Загнітко А. П. Основи функціональної морфології української мови / А. П. Загнітко. – К. : Вища шк., 1991. – 77 с.
184. Загнітко А. П. Центр і периферія функціональної морфології / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 1991. – № 2. – С. 54–60.
185. Загнітко А. П. Взаємодія іменних і дієслівних категорій / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 19–29.
186. Загнітко А. П. Аналітизм у системі дієслівних категорій / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 25–33.
187. Загнітко А. П. Поліфункціональність морфологічних форм у системі мовної синонімії / А. П. Загнітко // Українська мова. Теорія і практика : [темат. зб. наук. праць]. – К. : ІСДО, 1993. – С. 34–41.
188. Загнітко А. П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії) : навч. посібник / А. П. Загнітко. – К. : ІСДО, 1993. – 340 с.
189. Загнітко А. П. Типологія системних і асистемних відношень серед морфологічних категорій / А. П. Загнітко // Українська мова. Теорія і практика : [темат. зб. наук. праць]. – К. : ІСДО, 1993. – С. 11–25.
190. Загнітко А. П. Позиційна модель речення і валентність дієслова / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 1994. – № 2–3. – С. 48–56.
191. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435, [1] с.
192. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
193. Заичкова И. Дательный беспредложный в современном русском литературном языке / И. Заичкова. – Praha : Univ. Karlova, 1972. – 91 с.
194. Зализняк А. А. Русское именное словоизменение / А. А. Зализняк. – М. : Наука, 1967. – 370 с.
195. Зализняк А. А. О понимании термина „падеж” в лингвистических описаниях / А. А. Зализняк // Проблемы грамматического моделирования. – М. : Наука, 1973. – С. 53–87.

196. Зеленщиков А. В. Пропозиция и модальность / А. В. Зеленщиков. – СПб : СПбУ, 1997. – 243 с.
197. Земская Е. А. Проблемы словообразования на современном этапе / Е. А. Земская, Е. С. Кубрякова // Вопросы языкознания. – 1978. – № 6. – С. 112–123.
198. Золотова Г. А. О модальности предложения в русском языке / Г. А. Золотова // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1962. – № 4. – С. 16–23.
199. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1973. – 351 с.
200. Золотова Г. А. К понятию предикативности / Г. А. Золотова // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – М. : Наука, 1975. – С. 147–154.
201. Золотова Г. А. К типологии простого предложения / Г. А. Золотова // Вопросы языкознания. – 1978. – № 3. – С. 49–61.
202. Золотова Г. А. О субъекте предложения в современном русском языке / Г. А. Золотова // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1981. – № 1. – С. 33–42.
203. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1982. – 368 с.
204. Золотова Г. А. К построению функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова // Проблемы функциональной грамматики. – М. : Наука, 1985. – С. 87–93.
205. Золотова Г. А. К теории падежных значений / Г. А. Золотова // Russ. linguistics. – Dordrecht ; Boston, 1985. – Vol. 9. – № 2/3. – 197–208.
206. Золотова Г. А. Синтаксические основания коммуникативной лингвистики / Г. А. Золотова // Вопросы языкознания. – 1988. – № 4. – С. 52–58.
207. Золотова Г. А. Синтаксический словарь : Репертуар элементарн. единиц рус. синтаксиса / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1988. – 440 с.
208. Іваницька Н. Б. Семантико-синтаксичні умови абсолювації дієслівної лексики / Н. Б. Іваницька // Проблеми граматики і лексикології української мови : [зб. наук. праць НПУ ім. М. П. Драгоманова]. – К. : [б. в.], 2001. – С. 59–68.
209. Іваницька Н. Б. Автосемантизм дієслова і семантико-синтаксична структура речення / Н. Б. Іваницька // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб. наук. праць / редкол. : Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця : ВДПУ, 2003. – Вип. 5. – С. 41–46.

210. Іваницька Н. Л. Складений присудок як синтаксична структура / Н. Л. Іваницька // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 59–84.
211. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові / Н. Б. Іваницька. – К. : Вища шк., 1986. – 167 с.
212. Иванова И. П. Структурно-функциональный анализ простого предложения / И. П. Иванова . – К. : Выща шк., 1991. – 167 с.
213. Івченко М. П. Числівники української мови / М. П. Івченко. – К. : Вид-во Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, 1955. – 143 с.
214. Історія української мови : морфологія / [відп. ред. В. В. Німчук]. – К. : Наук. думка, 1978. – 539 с.
215. Історія української мови : синтаксис / [Г. П. Арполенко, А. П. Грищенко, В. В. Німчук та ін.]. – К. : Наук, думка, 1983. – 503 с.
216. Кавера Н. В. Семантична типологія предикатів стану : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. В. Кавера. – К., 2008. – 24 с.
217. Кадомцева Л. О. Українська мова. Синтаксис простого речення / Л. О. Кадомцева. – К. : Вища шк., 1985. – 127 с.
218. Каленич В. Одновалентні дієслівні предикати у двоскладних реченнях української мови / Володимир Каленич // Українська мова. – 2005. – № 3. – С. 46–53.
219. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : навч. посібник / М. У. Каранська. – К. : Либідь, 1995. – 312 с.
220. Касевич В. Б. Семантика. Синтаксис. Морфологія / В. Б. Касевич. – М. : Наука, 1988. – 311 с.
221. Касымова О. П. Позиция, функция и валентность как системные понятия / О. П. Касымова // II Междунар. Бодуэновские чтения : Казанская лингвистическая школа : традиции и современность : [труды и материалы] : в 2 т. – Т. 1. – Казань : [б. и.], 2003. – С. 49 – 51.
222. Кацнельсон С. Д. О грамматической категории / С. Д. Кацнельсон // Вестник ЛГУ. – 1948. – № 2. – С. 114–134.
223. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1972. – 216 с.
224. Кацнельсон С. Д. О категории субъекта предложения / С. Д. Кацнельсон // Универсалии и типологические исследования. – М. : Наука, 1974. – С. 104–124.
225. Кацнельсон С. Д. К понятию типов валентности / С. Д. Кацнельсон // Вопросы языкознания. – 1987. – № 3. – С. 20–32.

226. Кацнельсон С. Д. Категории языка и мышления. Из научного наследия / С. Д. Кацнельсон. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 864 с.
227. Кен Я. И. К вопросу о построении поэтики грамматических категорий / Я. И. Кен // Вопросы языкознания. – 1991. – № 2. – С. 103–110.
228. Кендюшенко А. Г. Про семантичну структуру речень з предикативними прислівниками / А. Г. Кендюшенко // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 50–54.
229. Кибардина С. М. Категории субъекта и объекта и теория валентности (на материале немецкого языка) / С. М. Кибардина // Категория субъекта и объекта в языках различных типов. – Л. : Наука, 1982. – С. 23–45.
230. Кибардина С. М. Валентные свойства немецких глаголов / С. М. Кибардина. – Л. : ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1985. – 109 с.
231. Кибардина С. М. Распространители в структуре предложения (К вопросу о реализации валентности глагола) / С. М. Кибардина // Единицы языка в коммуникативном и номинативном аспектах : [межвуз. сб. науч. трудов]. – Л. : ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1986. – С. 94–100.
232. Клименко Н. Ф. Словотворна морфеміка сучасної української літературної мови / Н. Ф. Клименко, С. А. Карпіловська. – К. : УкрНДІПСК, 1998. – 162 с.
233. Клобуков Е. В. Теоретические проблемы русской морфологии / Е. В. Клобуков. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 272 с.
234. Клобуков Е. В. Семантика падежных форм в современном русском литературном языке : Введение в методику позиционного анализа / Е. В. Клобуков. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1986. – 272 с.
235. Клобуков Е. В. Задачи изучения семантической парадигматики русских падежей / Е. В. Клобуков // Вест. Моск. ун-та. Серия 9 : Филология. – 1987. – № 4. – С. 55–64.
236. Ковалик І. І. Про лінгвальні категорії, їх властивості і види / І. І. Ковалик // Мовознавство. – 1980. – № 5. – С. 10–13.
237. Ковалик І. І. Вчення про словотвір. Вибрані праці : [упоряд. та автор передмови Василь Ґрещук] / І. І. Ковалик. – Івано-Франківськ – Львів : Місто НВ, 2007. – 400, [4] с.
238. Ковбаса Н. Л. Розмежування синтаксичних валентностей дієслівних зв'язок в іменному складеному присудку / Н. Л. Ковбаса // Мовознавство. – 1969. – № 6. – С. 31–38.

239. Ковтунова И. И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения / И. И. Ковтунова. – М. : Просвещение, 1976. – 239 с.

240. Кодухов В. И. Способы и средства выражения грамматических значений / В. И. Кодухов. – Л. : Изд-во Ленингр. гос. пед. ин-та им. А. И. Герцена, 1959. – 40 с.

241. Козел Н. Я. К вопросу о подлежащем и субъекте / Н. Я. Козел // Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста : [сб. ст., посвященный юбилею Г. А. Золотовой]. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – С. 140–143.

242. Кокорина С. И. О семантическом субъекте и особенностях его выражения в русском языке / С. И. Кокорина. – М. : Изд-во МГУ, 1979. – 77 с.

243. Колшанский Г. В. К вопросу о содержании языковой категории модальности / Г. В. Колшанский // Вопросы языкознания. – 1961. – № 1. – С. 94–98.

244. Колшанский Г. В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке / Г. В. Колшанский. – М. : Наука, 1975. – 231 с.

245. Кондратенко Н. В. Питальні речення в українському поетичному мовленні відношень : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. В. Кондратенко. – Одеса, 2001. – 16 с.

246. Костинский Ю. М. Подлежащее – в родительном падеже? / Ю. М. Костинский // Русская речь. – 1969. – № 6. – С. 50–56.

247. Костусьяк Н. М. Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників : [монографія] / Н. М. Костусьяк. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 179 с.

248. Костусьяк Н. М. Особливості відприкметникової вербалізації в українській і польській мовах / Н. М. Костусьяк // Україна і Польща: діалог культур (Мовно-літературні та суспільно-політичні відносини) : [зб. наук. праць]. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. – С. 229–237.

249. Котелова Н. З. Значение слова и его сочетаемость / Н. З. Котелова. – Л. : Наука, 1975. – 164 с.

250. Кочерган М. П. Слово і контекст / М. П. Кочерган. – Львів : Вища шк., 1980. – 181 с.

251. Кочерган М. П. Лексична сполучуваність і семна структура слова / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 1984. – № 1. – С. 25–32.

252. Кржижкова Е. Понятие нейтрализации в морфологии / Е. Кржижкова // Языкознание в Чехословакии : [сб. ст., 1956–1974] / [под ред. А. Г. Широковой]. – М. : Прогресс, 1978. – С. 55–68.
253. Крымский А. Украинская грамматика. – М. : [б. и.], 1907– .– Т. 1. Вып. 1. –1907. – 144 с.
Т. 2. Вып. 2. – 1907. – 144 с.
254. Кронгауз М. А. Семантика / М. А. Кронгауз. – М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 399 с.
255. Кубрякова Е. С. Основы морфологического анализа : на материале германских языков / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1974. – 319 с.
256. Кубрякова Е. С. Деривация, транспозиция, конверсия / Е. С. Кубрякова // Вопросы языкознания. – 1974. – № 5. – С. 64–76.
257. Кубрякова Е. С. Части речи в ономаσιологическом освещении / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1978. – 115 с.
258. Кубрякова Е. С. О понятии парадигмы в формообразовании и словообразовании / Е. С. Кубрякова, П. А. Соболева // Лингвистика и поэтика. – М. : Наука, 1979. – С. 5–23.
259. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений : семантика производного слова / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1981. – 200 с.
260. Кубрякова Е. С. Падежная грамматика / Е. С. Кубрякова, Ю. Г. Панкрац // Современные зарубежные грамматические теории. – М. : Изд-во АН СССР, 1985. – С. 68–109.
261. Кубрякова Е. С. Морфология в теоретических и типологических исследованиях последнего времени / Е. С. Кубрякова. – М. : Моск. гос. ин-т иностр. яз. им. М. Тореза, 1989. – 85 с.
262. Кузнецов П. С. Опыт формального определения слова / П. С. Кузнецов // Вопросы языкознания. – 1964. – № 5. – С. 75–77.
263. Курило О. Уваги до сучасної літературної мови / О. Курило. – [Вид. 5]. – Торонто : Нові дні, 1960. – 199 с.
264. Курилович Е. Очерки по лингвистике / Е. Курилович. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
265. Курс сучасної української літературної мови : в 2 т. / [за ред. Л. А. Булаховського]. – К. : Рад. шк., 1951– .– Т. 1. – 1951. –519 с.
Т. 2. – 1951. – 407 с.
266. Кучеренко І. К. Категорія відмінка в сучасній українській мові / І. К. Кучеренко. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1961. – 52 с.

267. Кучеренко І. К. Лексичне значення прийменника / І. К. Кучеренко // Мовознавство. – 1973. – № 3. – С. 12–23.
268. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : морфологія / І. К. Кучеренко. – Вінниця : Поділля–2000, 2003. – 464 с.
269. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Дж. Лайонз. – М. : Прогресс, 1978. – 543 с.
270. Лаптева О. А. Нерешенные вопросы теории актуального членения / О. А. Лаптева // Вопросы языкознания. – 1972. – № 2. – С. 35–47.
271. Лекант П. А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке / П. А. Лекант. – М. : Высш. шк., 1974. – 158 с.
272. Лекант П. А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке / П. А. Лекант. – М. : Высш. шк., 1976. – 143 с.
273. Леков И. Славянская категория падежа – грамматическая единица на объединенном (морфологическом и синтаксическом) уровне / И. Леков // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М. : Наука, 1969. – С. 216–219.
274. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова : морфологія / М. В. Леонова. – К. : Вища шк. – 1983. – 264 с.
275. Леонтьев А. А. Высказывание как предмет лингвистики, психолингвистики и теории коммуникации / А. А. Леонтьев // Синтаксис текста. – М. : Наука, 1979. – С. 18–36.
276. Лесюк М. П. Транспозиція, мутація та модифікація значення твірного слова / М. П. Лесюк // Мовознавство. – 1987. – № 3. – С. 34–39.
277. Леута О. І. Семантико-синтаксичні параметри українського дієслова : [монографія] / О. І. Леута. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – 397, [4] с.
278. Лешка О. К вопросу об отношении между морфологией и синтаксисом / О. Лешка // Языкознание в Чехословакии : [сб. ст., 1956–1974] / [под ред. А. Г. Широковой]. – М. : Прогресс, 1978. – С. 80–83.
279. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энцикл., 1990. – 685 с.
280. Литвин Ф. А. О степенях предикативности / Ф. А. Литвин // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1984. – № 4. – С. 43–49.
281. Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории / Т. П. Ломтев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 199 с.
282. Лукин М. Ф. Трансформация частей речи в современном русском языке / М. Ф. Лукин. – Донецк : ДонГУ, 1973. – 100 с.

283. Лукин М. Ф. Переход слов из одной части речи в другую и их причинно-следственные связи в современном русском литературном языке / М. Ф. Лукин // Проблемы словообразования русского и украинского языков. – К.; Донецк : Выща шк., 1976. – С. 5–33.

284. Лукин М. Ф. Переход частей речи или их субституция / М. Ф. Лукин // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1982. – № 2. – С. 78–81.

285. Лукин М. Ф. Критерии перехода частей речи в современном русском языке / М. Ф. Лукин // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1986. – № 3. – С. 49–56.

286. Лукинова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис) / Т. Б. Лукинова. – К. : Наук. думка, 2000. – 370 с.

287. Лутин С. А. Заметки об инвариантных значениях русских падежей (падежи-локализаторы) / С. А. Лутин, А. А. Басманова // Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. Серия: Русский язык нефилологам. Теория и практика. – М. : РУДН, 2002. – № 3. – С. 42–56.

288. Луценко Н. А. Смысловая структура наклонения и употребление наклонений в русском языке / Н. А. Луценко // Ученые зап. Тартус. гос. ун-та. – 1987. – Вып. 760. – С. 30–46.

289. Луцшай В. Від синтаксичної конструкції – до слова / В. Луцшай // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – Вип. 15. – С. 159–164.

290. Мадоян В. В. О выражении падежа в русском языке / В. В. Мадоян // Русский язык в национальной школе. – М., 1988. – №10. – С. 9–11.

291. Мадоян В. В. Содержание и выражение русского падежа в коммуникации и грамматике / В. В. Мадоян // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1989. – № 6. – С. 48–54.

292. Малащенко В. П. Свободное присоединение предложно-падежных форм именного существительного в современном русском языке / В. П. Малащенко. – Ростов н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 1972. – 171 с.

293. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок. – М. : Прогресс, 1967. – С. 239–245.

294. Мартынов В. В. Категории языка : семиологический аспект / В. В. Мартынов. – М. : Наука, 1982. – 192 с.

295. Мартынов В. В. Функциональная грамматика и категории языка / В. В. Мартынов // Проблемы функциональной грамматики. – М. : Наука, 1985. – С. 155–161.

296. Масицька Т. Є. Полівалентні дієслівні предикати у структурі простого речення / Т. Є. Масицька // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 1997. – № 12. – С. 46–48.

297. Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності : [монографія] / Т. Є. Масицька. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 204 с.

298. Масицька Т. Є. Функціонально-семантична реалізація інструментальної синтаксеми / Т. Є. Масицька // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – Вип. 7. – С. 147–150.

299. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові / І. Г. Матвіяс. – К. : Рад. школа, 1974. – 184 с.

300. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок. – М. : Прогресс, 1967. – С. 239–245.

301. Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. Г. Межов. – К, 1998. – 19 с.

302. Межов О. Г. Семантико-синтаксична структура речень із давальним суб'єктним відмінком / О. Г. Межов // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Філологічні студії. – 2001. – № 9. – С. 23–27.

303. Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми у позиціях другорядних членів речення / О. Г. Межов // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – Вип. 7. – С. 150–154.

304. Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення : [монографія] / О. Г. Межов. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 184 с.

305. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков : [монография] / А. Мейе. – М. ; Л. : Гос. соц.-эконом. изд-во, 1938. – 512 с.

306. Мельников Г. П. Природа падежных значений и классификация падежей / Г. П. Мельников // Исследования в области грамматики и типологии языков. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 39–64.

307. Мельничук А. С. Синтаксис как сфера проявления смыслообразующей и формообразующей роли языковой структуры / А. С. Мельничук // Proc. eleventh Intern. Congr. Linguists, Bologna; Florence, Aug. 28 Sept. 2, 1972 / Ed. by L. Heilmann. – Bologna : Mulino, 1972. – Vol. 1. – P. 647–651.

308. Мельничук О. С. Історія вживання давального безприйменникового відмінка в українській мові / О. С. Мельничук // Дослідження з синтаксису української мови. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 261–295.

309. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1966. – 324 с.

310. Мельчук И. А. Курс общей морфологии / И. А. Мельчук. – М. : Прогресс, ЯРК ; Вена : WSA, 1997. – Т. I. – 416 с.

311. Мельчук И. А. Курс общей морфологии / И. А. Мельчук. – М. : Прогресс, ЯРК ; Вена : WSA, 1998. – Т. II. – 544 с.

312. Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи / И. И. Мещанинов. – Л. : Наука, 1978. – 387 с.

313. Милославский И. Г. Вопросы словообразовательного синтеза / И. Г. Милославский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 296 с.

314. Милославский И. Г. Морфологические категории современного русского языка / И. Г. Милославский. – М. : Просвещение, 1981. – 254 с.

315. Мірченко М. В. Система синтаксичних категорій речення / М. В. Мірченко // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 1996. – Вип. 1. – С. 199–203.

316. Мірченко М. В. Функціональний аналіз синтаксичних одиниць (словосполучення, просте речення) / М. В. Мірченко. – К. : ІЗМН, 1997. – 100 с.

317. Мірченко М. В. Співвідношення категорій модальності і предикативності та їх взаємодія / М. В. Мірченко // Проблеми славістики. – Луцьк : [б. в.], 1999. – Ч. 2. – С. 40–47.

318. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко. – [2-е вид., переробл.]. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 392, [1] с.

319. Мірченко М. В. Модальність як комунікативно орієнтована категорія речення / М. В. Мірченко // Граматика слова і граматика мови : [зб. наук. праць, присвячений ювілею доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, завідувача відділу граматики та історії української мови Інституту української мови НАН України І. Р. Вихованця / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонНУ, 2005. – С. 175–190.

320. Митев Д. О природе функционально-семантической категории степени признака в русском языке / Д. Митев // *Kommunikativ-funktionale Sprachbet-rachtung* 1988. – Halle (Saale) 1988. – С. 272–274.

321. Міхневич А. Я. Проблема семантика-сінтаксичнага даследавання беларускай мовы / А. Я. Міхневич. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – 264 с.

322. Моисеев А. И. К изучению семантической парадигматики русских падежей // *Вестн. Моск. ун-та. Серия 9 : Филология.* – 1988. – № 3. – С. 52–54.

323. Монастирецька Г. Внутрішньореченнєвий і внутрішньо текстовий статус модальності / Ганна Монастирецька // *Наукові праці : наук.-метод. журн. Філологія. Мовознавство.* – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – Вип. 79. – С. 43–46.

324. Монастирецька Г. Модальність як текстова категорія / Ганна Монастирецька // *Донецьк. вісн. Наук. т-ва ім. Т. Шевченка. Мовознавство.* – Донецьк : Укр. культуролог. центр, ТОВ „Східний видавничий дім”, 2008. – Т. 22. – С. 231–238.

325. Москальская О. И. Проблемы системного описания синтаксиса / О. И. Москальская. – М. : Высш. шк., 1974. – 156 с.

326. Мразек Р. Синтаксис русского творительного : структурно-сравнительное исследование / Р. Мразек. – Praga : Stát. ped. nakl., 1964. – 285 с.

327. Мухин А. М. Синтаксема как функциональная синтаксическая единица / А. М. Мухин // *Науч. докл. высш. шк. Филол. науки.* – 1961. – № 3. – С. 53–65.

328. Мухин А. М. Функциональный анализ синтаксических элементов : на материале древнеанглийского языка / А. М. Мухин. – М. ; Л. : Наука, 1964. – 292 с.

329. Мухин А. М. Структура предложений и их модели / А. М. Мухин. – Л. : Наука, 1968. – 230 с.

330. Мухин А. М. Части речи и синтаксические единицы / А. М. Мухин // Вопросы теории частей речи : на материале яз. различ. типов. – Л. : Наука, 1968. – С. 158–176.
331. Мухин А. М. Лингвистический анализ : теорет. и методол. пробл. / А. М. Мухин. – Л. : Наука, 1979. – 282 с.
332. Мухин А. М. Синтаксемный анализ и проблема уровней языка / А. М. Мухин. – Л. : Наука, 1980. – 308 с.
333. Мучник И. П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке / И. П. Мучник. – М. : Наука, 1971. – 298 с.
334. Мясоєдова С. В. Категорія спонукання і її вираження в непрямих висловленнях сучасної української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / С. В. Мясоєдова. – Харків, 2001. – 20 с.
335. Николина Н. А. Экспрессивные возможности транспозиции в художественной речи / Н. А. Николина // Явления переходности в грамматическом строе современного русского языка : [межвуз. сб. науч. трудов]. – М. : МГПИ им. В. И. Ленина, 1988. – С. 116–131.
336. Носкина Л. В. О семантических типах предикатов-прилагательных / Л. В. Носкина // Вестн. Ленингр. ун-та. Серия 2 : История, языкознание, литература. – Л., 1988. – Вып. 4. – С. 111–113.
337. Огієнко І. Огляд українського язикознавства / І. Огієнко // Записки НТШ. – Львів, 1907. – Т. V. – С. 52–83.
338. Огієнко І. Історія української граматичної термінології / І. Огієнко // Записки Укр. наук. т-ва. – К. : [б. в.], 1908. – Кн. 1. – С. 94–129.
339. Огієнко І. Українська літературна мова / І. Огієнко. – Saskatoon / The sospel press, 1951. – . –
Т. 1 : Граматичні основи літературної мови. – 1951. – 347 с.
340. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.
341. Ожоган В. М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови : [монографія] / Ожоган В. М. – К. : Вид-во Ін-ту укр. мови, 1997. – 231 с.
342. Озерова Н. Г. Лексическая и грамматическая семантика существительного / Н. Г. Озерова. – К. : Наукова думка, 1990. – 192 с.
343. Падучева Е. В. О семантике синтаксиса / Е. В. Падучева. – [2-е изд.]. – М. : Наука, 1974. – 372 с.

344. Падучева Е. В. Родительный субъекта в отрицательном предложении: синтаксис или семантика? / Е. В. Падучева // Вопросы языкознания. – 1997. – № 2. – С. 101–116.

345. Панкратова С. М. Валентность и сочетаемость в лингвистике / С. М. Панкратова // Вестн. Ленингр. ун-та. Серия 2: История, языкознание, литература. – 1988. – Вып. 1. – С. 58–63.

346. Панфилов В. З. Категория модальности и её роль в конструировании структуры предложения / В. З. Панфилов // Вопросы языкознания. – 1977. – № 4. – С. 37–48.

347. Пасічник І. А. Семантико-синтаксична валентність предикативних прикметників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / І. А. Пасічник. – К, 1998. – 17 с.

348. Пасічник І. А. Категорія валентності предикативних прикметників : [монографія] / І. А. Пасічник. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 184 с.

349. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – [7-е изд.]. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.

350. Піддубська І. В. Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / І. В. Піддубська. – Донецьк, 2001. – 20 с.

351. Пипер П. Локалистская теория падежей и функциональная грамматика русского языка как иностранного / Предраг Пипер // Русский язык за рубежом. – 1986. – № 6. – С. 79–82.

352. Пискун А. О. Типы составного и сложного сказуемого в современном украинском литературном языке : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук спец. 10.02.02 „Украинский язык” / А. О. Пискун. – Львов, 1972. – 20 с.

353. Плунгян В. А. Общая морфология : введение в проблематику / В. А. Плунгян. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 383 с.

354. Плющ М. Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення : навч. посібник / М. Я. Плющ. – К. : Київ. пед. ін-т, 1978. – 107 с.

355. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1986. – 175 с.

356. Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : [підручник] / М. Я. Плющ. – [2-е вид., доповн.]. – К. : Вид. дім „Слово”, 2010. – 327, [1] с.

357. Плющ М. Я. Проблема відокремлення і відокремлених компонентів речення (семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти : навч. посібник / М. Я. Плющ. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – 92 с.

358. Плющ М. Я. Синтаксична транспозиція відмінкових форм прикметника у предикативній функції / М. Я. Плющ // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови : [зб. наук. праць / відп. ред. М. Я. Плющ]. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 7. – С. 86–90.

359. Полонский А. В. Эготив, вокатив, номинатив: субъект и падежная парадигма / А. В. Полонский // Русский язык за рубежом. – 2001. – № 3. – С. 46–51.

360. Попова З. Д. Синтаксическая форма как предмет синтаксиса / З. Д. Попова // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л. : Наука, 1975. – С. 109–114.

361. Попович Н. М. Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. М. Попович. – К., 2002. – 19 с.

362. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : в 4 т. / А. А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958–. –

Т. 1–2. – 1958. – 536 с.

Т. 3. – 1968. – 551 с.

Т. 4. Вып. 1. – 1985. – 287 с.

Т. 4. Вып. 2. – 1977. – 406 с.

363. Проценко В. С. Функционирование падежей и их лексико-семантические связи / В. С. Проценко // Вестн. Харьк. ун-та. – 1979. – № 185. – С. 36–41.

364. Распопов И. П. Очерки по теории синтаксиса / И. П. Распопов. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1973. – 220 с.

365. Распопов И. П. Несколько замечаний о так называемой семантической структуре предложения / И. П. Распопов // Вопросы языкознания. – 1981. – № 4. – С. 24–34.

366. Ревзин И. И. О месте объемных падежей (родительного и местного) в общей системе индоевропейских языков / И. И. Ревзин // Категория падежа в структуре и системе языка : [материалы научн. конф.]. – Рига : Изд-во ЛГУ, 1971. – С. 112–113.

367. Рыбакова Г. Н. О модальности предложения и модальности высказывания / Г. Н. Рыбакова // Единицы морфологии и синтаксиса в семантическом аспекте : [межвуз. сб. науч. трудов]. – Ростов н/Д : Ростовский н/Д ГПИ, 1979. – С. 30–36.

368. Рожновская М. Г. Синтаксис прилагательного в болгарском языке / М. Г. Рожновская. – М. : Наука, 1970. – 248 с.

369. Русакова М. В. О возможности применения принципов парадигматического описания к падежной семантике / М. В. Русакова // Вестн. Моск. ун-та. Серия 9 : Филология. – 1988. – № 3. – С. 54–55.

370. Русанівський В. М. Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасних слов'янських літературних мовах : доп. рад. делегації на VI Міжнар. з'їзді славістів, серп. 1968 р., Прага / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1968. – 37 с.

371. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1971. – 315 с.

372. Русанівський В. М. Дієслово – рух, дія, образ / В. М. Русанівський. – К. : Рад. школа, 1977. – 112 с.

373. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1988. – 236 с.

374. Русановский В. М. Украинская грамматика / В. М. Русановский, М. А. Жовтобрюх, Е. Г. Городенская, А. А. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1986. – 360 с.

375. Русская грамматика : в 2 т. – Praha : Academia, 1979– .–

Т. 1–2. – 1979. – 1092 с.

376. Русская грамматика : в 2 т. / [гл. ред. Н. Ю. Шведова]. – М. : Наука, 1980– .–

Т. 1 : Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. – 1980. – 788 с.

Т. 2 : Синтаксис. – 1980. – 709 с.

377. Семантические типы предикатов / [Т. В. Булыгина, О. Н. Селиверстова, Н. А. Ишевская и др.] ; отв. ред. О. Н. Селиверстова. – М. : Наука, 1982. – 365 с.

378. Сидельников Е. А. Структура простого предложения с точки зрения синтагматических и парадигматических отношений / Е. А. Сидельников // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1961. – № 3. – С. 66–77.

379. Скаб М. Морфологічні категорії української мови і функціональна сфера апеляції / Мар'ян Скаб // Наук. зап. Вінниц. держ. пед.

ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб. наук. праць / редкол. : Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця : ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 29–31.

380. Скаб М. Вокативні речення сучасної української мови / Мар'ян Скаб // Українська мова. – 2002. – № 1. – С. 32–41.

381. Скаб М. С. Семантико-синтаксичні функції українського вокатива / М. С. Скаб // Мовознавство. – 1987. – № 5. – С. 62–65.

382. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові / М. С. Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с.

383. Скаб М. С. Функціональна сфера апеляції в українській мові (семантика, граматика, прагматика, стилістика) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / М. С. Скаб. – К., 2002. – 34 с.

384. Скаб М. С. Парадигма речень апеляції / М. С. Скаб // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць. У 2 частинах / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – Вип. 11. Ч. I. – С. 236–240.

385. Скаличка В. Отношение между морфологией и синтаксисом / В. Скаличка // Языкознание в Чехословакии : [сб. ст., 1956–1974] / [под ред. А. Г. Широковой]. – М. : Прогресс, 1978. – С. 69–79.

386. Слинько І. І. Історичний синтаксис української мови / І. І. Слинько. – К. : Вища шк., 1973. – 215 с.

387. Слинько І. І. Парадигматика простого речення української мови (двоскладне речення) / І. І. Слинько // Мовознавство. – 1978. – № 3. – С. 23–31.

388. Слинько І. І. Парадигматика простого речення української мови (односкладне речення) / І. І. Слинько // Мовознавство. – 1980. – № 3. – С. 22–29.

389. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови : проблемні питання / І. І. Слинько, М. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.

390. Словотвір сучасної української літературної мови / [відп. ред. М. А. Жовтобрюх]. – К. : Наук. думка, 1979. – 406 с.

391. Слюсарева Н. А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка / Н. А. Слюсарева. – М. : Наука, 1981. – 206 с.

392. Слюсарева Н. А. Синтаксис и морфология в свете функционального подхода / Н. А. Слюсарева // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1984. – № 5. – С. 36–41.

393. Слюсарева Н. А. Проблемы функциональной морфологии современного английского языка / Н. А. Слюсарева. – М. : Наука, 1986. – 215 с.

394. Слюсарева Н. А. Категориальная основа тема-рематической организации высказывания-предложения / Н. А. Слюсарева // Вопросы языкознания. – 1986. – № 4. – С. 3–15.

395. Смаль-Стоцький С. Граматика руської мови / С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – Відень : [б. в.], 1914. – 200 с.

396. Смеречинський С. Нариси з української синтаксиси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою) / С. Смеречинський. – Х. : Рад. шк., 1932. – 238 с.

397. Современный русский язык / [под общ. ред. Л. А. Новикова]. – [2-е изд., исправ. и доп.]. – СПб. : Лань, 1999. – 855 с.

398. Современный русский язык / [под ред. В. А. Белошапковой]. – М. : Высш. шк., 1981. – 800 с.

399. Современный русский язык : морфология (курс лекций) / [под ред. В. В. Виноградова]. – М. : Изд-во МГУ, 1952. – 518 с.

400. Сойко И. В. Проблемы теории валентности (на материале немецкого языка) / И. В. Сойко // Современное зарубежное языкознание : вопросы теории и методологии. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 177–190.

401. Содомора А. Про деякі прикрі морфологічні тенденції в сучасній правописній практиці / А. Содомора // Український правопис і наукова термінологія : історія, концепції та реалії сьогодення : [матеріали засідань Мовознавчої комісії та Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1994–1995 р.]. – Львів : [б. в.], 1996. – Т. 7. – С. 58–66.

402. Соколов О. М. Імплицитна морфологія російської мови / О. М. Соколов // Мовознавство. – 1990. – № 3. – С. 11–17.

403. Соколов О. М. Основы имплицитной морфологии русского языка / О. М. Соколов. – М. : Изд-во РУДН, 1997. – 203 с.

404. Соколова С. Структурування категорії аспектуальності в сучасній українській мові / Світлана Соколова // Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики : [зб. наук. праць на пошану члена-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця / укл. : А. Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : Вид-во „Ноулідж” (донецьке відділення), 2010. – С. 70–80.

405. Соссюр Ф. де. Труды до языкознанию / Ф. де Соссюр. – М. : Прогресс, 1977. – 695 с.

406. Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике / Ф. де Соссюр. – М. : Прогресс, 1990. – 275 с.
407. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Ф. де Соссюр. – К. : Основи, 1998. – 324 с.
408. Станишева Д. С. Винительный падеж в восточнославянских языках / Д. С. Станишева. – София: БАН, 1966. – 295 с.
409. Степаненко М. І. Обов'язкова і факультативна сполучуваність прикметників сучасної української мови / М. І. Степаненко // Українське мовознавство : [республ. міжвід. наук. зб.]. – К. : Вища шк., 1988. – Вип. 15. – С. 55–62.
410. Степаненко М. І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення / М. І. Степаненко. – К. : Укр. мовно-інформ. фонд, 1997. – 216 с.
411. Степанов Ю. С. Проблема классификации падежей (совмещение классификаций и его следствия) / Ю. С. Степанов // Вопросы языкознания. – 1968. – № 6. – С. 36–48.
412. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1981. – 360 с.
413. Степанова М. Д. О месте словообразования в системе языка / М. Д. Степанова // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М. : Наука, 1969. – С. 278–279.
414. Степанова М. Д. Проблемы теории валентности в современной лингвистике / М. Д. Степанова // Иностр. яз. в шк. – 1973. – № 6. – С. 12–22.
415. Степанова М. Д. Вопросы валентности в современном языкознании и части речи : на материале нем. яз. / М. Д. Степанова // Лингвистика и методика высш. шк. – 1978. – Вып. 8. – С. 20–34.
416. Степанова М. Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке / М. Д. Степанова, Г. Хельбиг. – М. : Высш. шк., 1978. – 258 с.
417. Судаков Г. В. К теории падежного значения / Г. В. Судаков // Рус. яз. в шк. – 1971. – № 5. – С. 70–72.
418. Суник О. П. Общая теория частей речи / О. П. Суник. – Л. : Наука, 1966. – 131 с.
419. Суник О. П. Вопросы общей теория частей речи / О. П. Суник // Вопросы теории частей речи : на материале языков различных типов. – Л. : Наука, 1968. – С. 33–48.

420. Супрун А. Е. Славянские числительные : становление числительных как особой части речи / А. Е. Супрун. – Минск : изд-во Белорус. ун-та, 1969. – 232 с.

421. Сусов И. П. Семантическая структура предложения : на материале простого предложения в современном немецком языке / И. П. Сусов. – Тула : Тул. пед. ин-т, 1973. – 141 с.

422. Сучасна українська літературна мова / [А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.] ; за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища шк., 1993. – 366, [2] с. – (Навчальне видання).

423. Сучасна українська літературна мова : [підручник] / [М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.] ; за ред. М. Я. Плющ. – [6-те вид., стер.]. – К. : Вища школа, 2006. – 430 с. – (Навчальне видання).

424. Сучасна українська літературна мова : морфологія / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.

425. Сучасна українська літературна мова : синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.

426. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис : [підручник] / [за ред. О. Д. Пономарева]. – К. : Либідь, 1994. – 256 с.

427. Сучасна українська літературна мова : стилістика / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1973. – 587 с.

428. Сучасна українська мова : [підручник] / [О. М. Григор'єв, С. Є. Долман, Ю. В. Лисенко та ін.] ; за ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1997. – 399, [1] с.

429. Сучасная беларуская літературная мова : марфалогія / [пад рэд. Ф. М. Янкоўскага]. – [2-е выд, дапрац.]. – Мінск : Вышэйш. школа, 1980. – 238 с.

430. Творительный падеж в славянских языках / [под ред. С. Б. Бернштейна]. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 379 с.

431. Телецька Т. В. Предметна модальність і модальність вірогідності у мові та мовленні (на матеріалі української, російської, французької та англійської мов) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 „Загальне мовознавство” / Т. В. Телецька. – Одеса, 2005. – 21 с.

432. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер ; [пер. с фр. И. М. Богуславского и др.]. – М. : Прогресс, 1988. – 654 с.

433. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / [Бондарко А. В., Беляева Е. И., Бирюлин Л. А. и др.] ; под ред. А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1990. – 262, [1] с.

434. Тимкова В. А. Семантико-синтаксична структура двоскладних речень із предикатами якості в українській мові : [монографія] / В. А. Тимкова. – К. : Кондор, 2005. – 134 с.
435. Тимченко Е. К. Функции генетива в южнорусской языковой области / Е. К. Тимченко. – Варшава : Тип. Варшав. учеб. окр., 1913. – 278 с.
436. Тимченко Є. К. Українська грамати́ка / Є. К. Тимченко. – [2-е вид.]. – К. : З друкарні УАН, 1917. – 168 с.
437. Тимченко Є. К. Льокатив в українській мові (з української складні) / Є. К. Тимченко. – К. : З друкарні УАН, 1925. – 71 с.
438. Тимченко Є. К. Номінатив і датив в українській мові / Є. К. Тимченко. – К. : З друкарні УАН, 1925. – 64 с.
439. Тимченко Є. К. Вокатив і інструменталь в українській мові / Є. К. Тимченко. – К. : З друкарні УАН, 1926. – 118 с.
440. Тимченко Є. К. Акузатив в українській мові : (з української складні) / Є. К. Тимченко. – К. : З друкарні УАН, 1928. – 101 с.
441. Тираспольский Г. И. Вокатив и падежная система / Г. И. Тираспольский // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. –1984. –№ 2. – С. 49–52.
442. Ткачук В. М. Категорія суб'єктивної модальності : [монографія] / В. М. Ткачук. – Тернопіль : Підручники й посібники, 2003. – 240 с.
443. Топоров В. Н. Локатив в славянских языках / В. Н. Топоров. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 379 с.
444. Уздинская Е. Н. Изучение сочетаемости слов в формально-грамматическом и синтаксическом планах / Е. Н. Уздинская // Грамматические и лексико-грамматические исследования в синхронии и диахронии (на материале английского языка) : [межвуз. сб.]. – Калинин : [б. и.], 1974. – С. 135–146.
445. Українська мова : Енциклопедія : [1797 статей] / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : „Укр. енцикл.“, 2000. – 752 с.
446. Уорф Б. Л. Грамматические категории / Б. Л. Уорф // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М. : Наука, 1972. – С. 44–60.
447. Фейс Р. Модальная логика / Р. Фейс. – М. : Наука, 1974. – 520 с.

448. Филичева Н. И. Понятие о синтаксической валентности в работах зарубежных языковедов / Н. И. Филичева // Вопросы языкознания. – 1967. – № 2. – С. 118–126.

449. Филлмор Ч. Дело о падеже / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1981. – Выпуск 10. – С. 369–495.

450. Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1981. – Выпуск 10. – С. 496–530.

451. Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды : в 2 т. / Ф. Ф. Фортунатов. – М. : Учпедгиз, 1956– .–

Т. 1. – 1956. – 450 с.

Т. 2.– 1957. – 471 с.

452. Харченко С. Спонукальність як модально-синтаксична категорія / Світлана Харченко // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб. наук. праць / редкол. : Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця : ВДПУ, 2000. – С. 142–145.

453. Хрычиков Б. В. Категория модальности, её объём и средства выражения в современном русском языке / Б. В. Хрычиков. – К. : КГПИ, 1992. – Вип. 2. – 215 с.

454. Чапля І. К. Прислівник в українській мові / І. К. Чапля. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1960. – 124 с.

455. Чейф У. Л. Значение и структура языка / У. Л. Чейф. – М. : Прогресс, 1975. – 482 с.

456. Чеснокова П. В. Предикативность и модальность как семантические признаки предложения / П. В. Чеснокова // Единицы морфологии и синтаксиса в семантическом аспекте : [межвуз. сб. науч. трудов] / [отв. ред. В. П. Малащенко]. – Ростов н/Д : Ростовский н/Д ГПИ, 1979. – С. 20–30.

457. Чешко Е. В. Соотношение морфологического и синтаксического уровней в категории падежа (падежи старославянского языка) / Е. В. Чешко, И. И. Ревзин // Славянское языкознание : VII Междунар. съезд славистов, авг. 1973 г., Варшава. – М. : Наука, 1973. – С. 435–457.

458. Шабат С. Т. Категорія питальної модальності в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / С.Т. Шабат. – Івано-Франківськ, 2000. – 19 с.

459. Шабат-Савка С. Питальне речення в структурі моделей діалогічного мовлення (на матеріалі мови творів М. Коцюбинського) / Світлана Шабат-Савка // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія. До 140-річчя від дня народження Михайла Коцюбинського : [зб. наук. праць / редкол. : Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця : ВДПУ, 2005. – Вип. 7. – С. 228–231.

460. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – [4-е изд.]. – Л. : Учпедгиз, 1941. – 620 с.

461. Шведова Н. Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи / Н. Ю. Шведова. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 377 с.

462. Шведова Н. Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения / Н. Ю. Шведова // Вопросы языкознания. – 1964. – № 6. – С. 77–93.

463. Шведова Н. Ю. Согласование и координация : их сходство и различия / Н. Ю. Шведова // Проблемы истории и диалектологии славянских языков. – М. : Наука, 1971. – С. 312–319.

464. Шендельс Е. И. Совместимость / несовместимость грамматических и лексических значений / Е. И. Шендельс // Вопросы языкознания. – 1982. – № 4. – С. 78–82.

465. Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення : [монографія] / В. Д. Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2002. – 272 с.

466. Шмелев Д. Н. Синтаксическая сочетаемость слов в русском языке / Д. Н. Шмелев // Русский яз. в нац. шк. – 1961. – № 4. – С. 10–17.

467. Шрамм А. Н. Очерки по семантике качественных прилагательных / А. Н. Шрамм. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. – 134 с.

468. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник] / К. Ф. Шульжук. – К. : Вид. центр „Академія”, 2004. – 408 с.

469. Щерба Л. В. О частях речи в русском языке / Л. В. Щерба // Избранные работы по русскому языку. – М. : Учпедгиз, 1957. – С. 63–84.

470. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л. : Наука, 1974. – 428 с.

471. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / [гл. ред. Н. В. Ярцева]. – [2-е изд.]. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2000. – 688 с.

472. Якобсон Р. О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол / Р. О. Якобсон // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М. : Наука, 1972. – С. 95–113.

473. Ярун Г. М. Кореляція форми і змісту в розвитку української прислівникової системи / Г. М. Ярун. – К. : Наук. думка, 1993. – 110 с.

474. Ярцева В. Н. Иерархия грамматических категорий и типологическая характеристика языков / В. Н. Ярцева // Типология грамматических категорий : Мещаниновские чтения. – М. : Наука, 1975. – С. 5–23.

475. Anderson J. M. The grammar of case : towards a localistic theory / J. M. Anderson. – Cambridge : CUP, 1971. – 256 p.

476. Anderson J. M. Modern grammars of case : a retrospective / J. M. Anderson. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – 461 p.

477. Babby L. H. The Syntax of Voice in Russian / L. H. Babby, R. Brecht // *Languange*. – 1975. – № 2. – P. 342–367.

478. Babby L. H. The relation between causative and voice : Russian vs. Turkish / L. H. Babby // *Wiener slavistischer Almanach*. – 1983. – 11. – P. 61–88.

479. Běličová H. Sémantická struktura věty a kategorie pádu (Příspěvek k porovnávací syntaxe ruské a české jednoduché věty) / H. Běličová. – Praha : Academia, 1982. – 160 s.

480. Boogaart R. Tense and Aspect / R. Boogaart, J. Janssen // *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. – New York : Oxford University Press, 2007. – P. 803–828.

481. Bybee J. Morphology : A Study of the Relation Between Meaning and Form / J. L. Bybee. – Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 1985. – 262 p.

482. Bybee J. The Evolution of Grammar : Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World / J. Bybee, R. Perkins, W. Pagliuca. – Chicago : Chicago University Press, 1994. – 286 p.

483. Cann R. The Dynamics of Language / R. Cann, R. Kempson, L. Marten. – Amsterdam : Elsevier Academic Press, 2005. – 456 p.

484. Carter R. Cambridge Grammar of English / R. Carter, M. McCarthy. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 973 p.

485. Comrie B. Causative Verb Formation and Other Verb-deriving Morphology / B. Comrie // *Language Typology and Syntactic Description*. – Cambridge : CUP, 1985. – Vol. III : Grammatical Categories and the Lexicon. – P. 301–348.

486. Černý J. Dějiny lingvistiky / J. Černý. – Olomouc : Votobia, 1996. – 517 s.
487. Dahl O. Tense and Aspect Systems / O. Dahl. Oxford : Basil Blackwell, 1985. – 216 p.
488. Daneš F. Three-Level Approach to Syntax / F. Daneš // Travaux Linguistiques de Prague. – 1964. – Vol. 1. – P. 215–240.
489. Dixon R. M. W. A typology of argument-determined constructions / R. M. W. Dixon, A. Y. Aikhenvald // Essays on language funguage type dedicated to T. Givón. – Amsterdam : Benjamins, 1997. – P. 71–113.
490. Dokulil M. Tvoření slov v češtině / M. Dokulil. – Praha : Nakl. Č. akad. věd., 1962. – Sv. 1. – 263 s.
491. Engel U. Deutsche Grammatik / U. Engel. – Heidelberg : Julius Groos Verlag, 1996. – 888 p.
492. Erben J. Deutsche Grammatik / J. Erben. – Mtinchen : Max Hueber Verlag, 2000. – 392 p.
493. Fillmore C. Lexical Entries for Verbs / C. Fillmore // Foundations of Language. London, 1968. – P. 373–392.
494. Givon T. On Understanding Grammar / T. Givon. – New York : Academic Press, 1979. – 325 p.
495. Givon T. Syntax : a functional-typological introduction / T. Givon. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1984. – Vol. I. – 464 p.
496. Givon T. Syntax : a functional-typological introduction / T. Givon. – Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 1990. – Vol. II. – 552 p.
497. Givon T. English Grammar : A Function-Based Introduction / T. Givon. – Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 1993. – 363 p.
498. Givon T. The Evolution of Language out of Pre-Language / N. Givon, B. F. Malle. – Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 2002. – 392 p.
499. Glinz H. Die innere Form des Deutschen : Eine neue deutsche Grammatik / H. Glinz. – Dusseldorf : Schwann, 1998. – 505 s.
500. Graves P. German Grammar' / P. Graves. – New York : Barron's, 1990. – 209 s.
501. Gramatyka współczesnego języka polskiego : morfologia / [pod red. R. Grzegorczykowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla]. – [wyd. III,

zmienione]. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998. – Tom II. – 634 s.

502. Grochowski M. Gramatyka współczesnego języka polskiego : składnia / [M. Grochowski, S. Karolak, Z. Topolińska] ; red. Z. Topolińska. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1984. – 397 s.

503. Grzegorzczkova R. Wykłady z polskiej składni / R. Grzegorzczkova. – [wyd. V]. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN 2008. – 160 s.

504. Heine B. Auxiliaries: Cognitive Forces and Grammaticalization / B. Heine. – Oxford : Oxford University Press, 1993. – 245 p.

505. Heine B. Cognitive Foundations of Grammar / B. Heine. – New York : Oxford University Press, 1997. – 185 p.

506. Helbig G. Die Funktionen der substantivischen Kasus in der deutschen Gegenwartssprache / G. Helbig. – Halle ; Saale : VEB Max Niemeyer Verl., 1973. – 296 s.

507. Heibig G. Probleme der Valenz und Kasustheorie / G. Heibig. – Tübingen, Niemeyer, 1992. – 194 s.

508. Helbig H. Knowledge Representation and the Semantics of Natural Language / H. Helbig. – Berlin : Springer., 2006. – 652 p.

509. Hopper P. Grammaticalization / P. Hopper, E. Traugott. – Cambridge : Cambridge University Press, 1993. – 325 p.

510. Huddleston R. The Cambridge Grammar of the English Language / R. Huddleston, G. K. Pullum. – Cambridge : Cambridge University Press, 2002. – 1842 p.

511. Hunston S. Pattern Grammar : A Corpus-Driven Approach to the Lexical Grammar of English / S. Hunston, G. Francis. Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 2000. – 288 p.

512. Kilby D. Descriptive Syntax and the English Verb / D. Kilby. – London : Croom Helm, 1984. – 198 p.

513. Komárek M. Příspěvky k české morfologii / M. Komárek. – Olomouc : Periplum, 2006. – 263 s.

514. Kurylowicz J. The inflectional categories of Indo-European / J. Kurylowicz. – Heidelberg : Karl Winter Universitätsverl, 1964. – 246 p.

515. Langacker R. W. Concept, Image and Symbol : the Cognitive Basis of Grammar / R. W. Langacker. – Berlin : Mouton de Gruyter, 1990. – 383 p.

516. Lehman Ch. Thoughts on Grammaticalization / Ch. Lehman. – Munich : Lincom Europa, 1995. – 314 p.

517. Muir J. A Modern Approach to English Grammar / J. Muir. – London : Batsford Ltd., 1972. – 149 p.
518. Murphy R. Essential Grammar in Use / R. Murphy. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 319 p.
519. Novotný J. Dualismus subjektu a predikátu a postavení predikace z hlediska valenční teorie / J. Novotný // Slovo a slovesnost. – 1979. – Roč. 40, N 4. – S. 286–294.
520. Pagliuca W. Perspectives on Grammaticalization / W. Pagliuca. – Amsterdam : John Benjamins, 1994. – 137 p.
521. Quirk R. A Comprehensive Grammar of the English Language / R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik. – Harlow : Longman, 2004. – 1779 p.
522. Saloni Z. Składnia współczesnego języka polskiego / Z. Saloni, M. Świdziński. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007. – 356 s.
523. Taylor J. R. Cognitive Grammar / J. R. Taylor. – New York : Oxford University Press, 2002. – 612 p.
524. Wierzbicka, A. The Semantics of Grammar / A. Wierzbicka. – Amsterdam : John Benjamins, 1988. – 617 p.
525. Wróbel H. Gramatyka języka polskiego : Podręcznik akademicki / H. Wróbel. – Kraków : Spółka Wydawnicza „Od Nowa”, 2001. – 340 s.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архітектурний вісник. – 2002.
2. Багряна А. Ю. Замовляння із любові : [поезії] / А. Ю. Багряна. – Луцьк : Твердиня, 2011. – 84 с.
3. Багрянний І. П. Сад Гетсиманський : [роман] / І. П. Багрянний. – К. : Дніпро, 1991. – 527 с.
4. Багрянний І. П. Під знаком скорпіона : з творчої спадщини письменника : [поезія, проза, публіцистика] / І. П. Багрянний ; упоряд. та авт. передмови Олександр Шугай. – К. : Смолоскип, 1994. – 240 с.
5. Багрянний І. П. Тигролови : [роман] / І. П. Багрянний. – К. : Укр. письм., 2000. – 216 с.
6. Багрянний І. П. Людина біжить над прірвою : [роман] / І. П. Багрянний. – Львів : Євросвіт, 2006. – 336 с.
7. Багрянний І. П. Огненне коло : [повість про трагедію під Бродами] / І. П. Багрянний. – Львів : Євросвіт, 2006. – 132 с.
8. Багрянний І. П. Вибрані твори / І. П. Багрянний ; вступ. ст., упоряд. і прим. Г. М. Жуковської. – К. : Книга, 2007. – 368 с. – (Серія „Твори української діаспори”).
9. Басараб О. П. Жменька почуттів : [повість] / О. П. Басараб. – Львів : Каменяр, 2011. – 176 с.
10. Бевз Г. П. Алгебра : [підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл.] / Г. П. Бевз, В. Г. Бевз. – К. : Зодіак-ЕКО, 2009. – 255 с.
11. Бедзик Ю. Д. Схрещені мечі : [роман] / Ю. Д. Бездик. – К. : ЮГ, 2001. – 304 с. – (Народна бібліотека).
12. Бедзик Ю. Д. Гіпсова лялька : [роман] / Ю. Д. Бездик. – К. : Книга, 2008. – 289 с.
13. Бердник О. П. Чаша Амріти : [роман-феєрія. Істор. повість-феєрія] / О. П. Бердник. – К. : Дніпро, 1989. – 270 с.
14. Березняк Є. С. Пароль „Dum spigo...” : [розповідь розвідника] / Є. С. Березняк. – К. : Політвидав України, 1974. – 189 с.
15. Білецький А. О. Про мову і мовознавство : [навч. посібник для студентів філол. спец. вищ. навч. закладів. – К. : „АртЕк”, 1997. – 223, [1] с.
16. Білкей В. І. Не забуваймо незабутнє : [20-й річниці незалежності України присвячується] / В. І. Білкей. – К. : Міжнар. освіт. фонд ім. Ярослава Мудрого, 2011. – 180 с.
17. Біологія : тварини : [підруч. для 7–8 кл. серед. шк.] / Б. Є. Биховський, Є. В. Козлова, О. С. Мончадський та ін. ; за ред. М. О. Козлова. – 21-ше вид., перероб. – К. : Рад. шк., 1991. – 204 с.

18. Біотехнологія. – 2009.
19. Богачук О. Т. Горно : [поезія] / О. Т. Богачук. – К. : Дніпро, 1984. – 214 с.
20. Богачук О. Т. Цвіт роси : [поезії] / О. Т. Богачук. – К. : Молодь, 1988. – 75 с.
21. Бойківщина : [іст.-етногр. дослідж.] / Ю. Г. Гошко, П. М. Жолтовський, К. І. Матейко та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – 304 с.
22. Большаков Л. Н. Повість про вічне життя : [наук.-худож. кн.] / Л. Н. Большаков. – К. : Веселка, 1990. – 214 с.
23. Братунь Р. А. Людина розправляє крила : [публіцистика] / Р. А. Братунь. – Л. : Книжково-журнальне вид-во, 1961. – 104 с.
24. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. О. Булашев. – К. : Довіра, 1992. – 414 с.
25. Винниченко В. К. Краса і сила : [повісті та оповідання] / В. К. Винниченко. – К. : Дніпро, 1989. – 750 с.
26. Винниченко В. К. Оповідання. Слово за тобою, Сталіне! ; Чорна Пантера і Білий Медвідь : [роман ; п'єса]. – К. : Наук. думка, 1999. – 438 с. – (Серія „Бібліотека школяра”).
27. Винниченко В. К. Записки Кирпатого Мефістофеля : [роман, повість, оповідання, п'єса] / В. К. Винниченко. – Х. : Фоліо, 2008. – 382 с. – (Серія „Українська література”).
28. Винниченко В. К. Закон : [п'єси] / В. К. Винниченко. – Х. : Формат, 2008. – 320 с. – (Серія „Грамота”).
29. Високий замок. 2009–2011.
30. Вихованець І. Р. Таїна слова / І. Р. Вихованець. – К. : Рад. шк., 1990. – 284 с.
31. Відомості Верховної Ради України. – 2010–2011.
32. Вінграновський М. С. Вибрані твори : у 3 т. / М. С. Вінграновський. – Тернопіль : Богдан, 2004 – .– (Серія „Маєстат слова”).
Т. I : Поезії. – 2004. – 400 с.
Т. II : Северин Наливайко : [роман]. – 2004. – 400 с.
Т. III : Повісті й оповідання. – 2004. – 352 с.
33. Вісник Верховного Суду України : [наук.-практ. вид.]. – 2011.
34. Віче. – 2007–2011.
35. Волочай В. Г. Українська народна казка в контексті давньоукраїнської міфології : літературно-мовознавчі студії тексту : [монографія] / В. Г. Волочай. – Вінниця : Балюк І. Б., 2010. – 374 с.

36. Врублевська В. В. Соломія Крушельницька : [роман-біографія] / В. В. Врублевська. – К. : Дніпро, 1986. – 358 с.
37. Врублевська В. В. Емансипантка : [повість] / В. В. Врублевська. – К. : Молодь, 1989. – 224 с.
38. Врублевська В. В. Шарітка з Рунгу : [біогр. роман про Ольгу Кобилянську] / В. В. Врублевська. – К. : Академія, 2007. – 512 с. – (Автографи часу).
39. Врублевська М. О. Секрети успішного уроку географії / М. О. Врублевська. – Х. : Видавнича група „Основа”, 2005. – 144 с. – (Бібліотека журналу „Географія”).
40. Гей В. С. Краплі на листі : [поезії] / В. С. Гей. – К. : Рад. письм., 1987. – 93 с.
41. Гей В. С. Лесин кадуб : [поезії] / В. С. Гей. – Львів : Каменяр, 1991. – 111 с.
42. Гей В. С. Зоря з криничної води : [поезії] / В. С. Гей. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2000. – 223 с.
43. Гей В. С. При світлі сивої роси : З літературного щоденника : [статті, виступи. Рядки з рецензій. Принагідні записи] / В. С. Гей. – Луцьк : РВВ „Вежа”, 2001. – 272 с.
44. Гей В. С. Вихор у стиглому житі : [повісті, оповідання, етюди] / В. С. Гей. – Луцьк : Надстир’я, 2004. – 296 с.
45. Гей В. С. Чого кигичуть „книги”? : [поліські етюди] / В. С. Гей. – Луцьк : Надстир’я, 2006. – 84 с.
46. Гей В. С. Кому важка наука рідномовності? / В. С. Гей. – Луцьк : Надстир’я, 2008. – 80 с.
47. Гетьмани України : історичні портрети : [зб.]. – К. : Журн. Україна, газ. Веч. Київ, 1991. – 216 с.
48. Головченко І. П. Фатальний виток : [наук.-фантаст. роман] / І. П. Головченко. – Суми : Мрія–1, 2011. – 334 с.
49. Голос України. – 2009–2011.
50. Голубець М. А. На захист рідної мови й культури мовлення / М. А. Голубець. – Львів : Манускрипт, 2011. – 54 с.
51. Гончар О. Т. Поетичний пунктир походу : [поезії] / О. Т. Гончар ; упоряд. В. Д. Гончар. – К. : ВЦ „Просвіта”, 2000. – 120 с.
52. Гончар О. Т. Людина світу, син Дніпра : Вибрані твори : у 2 т. / О. Т. Гончар. – Донецьк : ВАТ „Дніпрокнига”, 2001–. – (Серія „Пізнавай і шануй свій край”).
Т. 1. – 2001. – 712 с.
Т. 2. – 2001. – 544 с.

53. Гончар О. Т. Вибрані твори : У 4 т. / О. Т. Гончар. – К. : Сакцент Плюс, 2005. –
- Т. 1 : Тронка ; Собор ; Кресафт. – 2005. – 542с.
- Т. 2 : Циклон ; Твоя зоря ; Микита Братусь ; Далекі вогнища. – 2005. – 736 с.
- Т. 3 : Людина і зброя ; Чорний Яр. – 2005. – 320 с.
- Т. 4 : Прапорonoсці ; Письменницькі роздуми. – 2005. – 416 с.
54. Гончар О. Т. Листи / О. Т. Гончар ; передм. В. О. Яворівського ; упоряд. В. Д. Гончар ; післям. Р. М. Лубківського, вступ. сл, упоряд. Я. Г. Оксюти. – К. : Укр. письм., 2008. – 431 с. – (Бібліотека Шевченківського комітету).
55. Горак Р. Д. Тричі мені являлася любов: [повість-есе. Роман-есе про Івана Франка] / Р. Д. Горак. – К. : Дніпро, 1987. – 268 с.
56. Горак Р. Д. Месник Макомацький : [докум. повість-есе про легендар. трускавчанина, командира спецбоївки УПА Романа Різняка (Макомацького)] / Р. Д. Горак. – Львів : Каменяр, 2007. – 57, [6] с.
57. Горак Р. Д. Твого ім'я не вимовлю ніколи : [повість-есе про Івана Франка] / Р. Д. Горак. – К. : Академія, 2008. – 224 с. – (Серія „Автографи часу”).
58. Горик Н. П. Територія слова / Н. П. Горик. – Луцьк : Надстир'я, 1993. – 92 с.
59. Горик Н. П. Повернення Мавки : [поезії] / Н. П. Горик. – Луцьк : Надстир'я, 2004. – 94 с.
60. Горик Н. П. Вересень : [поезії різних років] / Н. П. Горик. – Луцьк : Терен, 2007. – 172 с.
61. Груньська Т. А. Грабіжник, або чуже побачення / Т. А. Груньська. – Л. : Каменяр, 2007. – 192 с.
62. Густі В. П. Обличчя : [поезії] / В. П. Густі. – Ужгород : Карпати, 1985. – 104 с.
63. Густі В. П. Зерно в ріллі : [поезії] / В. П. Густі. – Ужгород : Госпрозрахунк. ред.-вид. від. Закарп. комітету у справах преси та інформації, 1996. – 116 с.
64. Густі В. П. Ріка під кригою : [поезії] / В. П. Густі. – Ужгород : Карпати, 2009. – 210 с.
65. Гуцало Є. П. Вибрані твори у 2 т. / Є. П. Гуцало. – К. : Рад. письменник, 1987. –
- Т. 2 : Оповідання. Княжа гора. Повість. – 1987. – 587 с.
66. Гуцало Є. П. Діти Чорнобиля / Є. П. Гуцало. – К. : Соняшник, 1995. – 104 с.

67. Гуцало Є. П. З вогню воскресли ; Мертва зона ; Біль і гнів ; Безголов'я : [повісті] / Є. П. Гуцало. – К. : Укр. вид. група, 1996. – 432 с.
68. Гуцало Є. П. Твори : в 5 т. / Є. П. Гуцало ; ред. М. Н. Москаленко ; упоряд. Л. А. Воронина. – К. : Дніпро, 1996.
Т. 5 : Поезії. Статті. – 1997. – 576 с.
69. Гуцало Є. П. Ментальність орди : [публіцист. цикл] / Є. П. Гуцало ; ред.-упоряд. Л. А. Воронина. – К. : Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2007. – 205 с.
70. Гуцало Є. П. Серпень, спалах любові : [оповідання та повісті] / Є. П. Гуцало ; упорядкув. та вступ. сл Л. А. Ворониної. – К. : Знання-Прес, 2007. – 264 с.
71. Гуцало Є. П. Пролетіли коні : [оповідання та повісті]. – К. : Видавництво гуманітарної літератури, 2008. – 384 с. – (Серія „Бібліотека Шевченківського комітету”).
72. Гуцульщина : [іст.-етногр. дослідж.] / П. І. Арсенич, М. І. Бальзак, З. Є. Болтарович та ін. – К. : Наук. думка, 1987. – 470 с.
73. Давидов А. І. Цілющий камінь : [повісті, оповідання] / А. І. Давидов. – К. : Молодь, 1991. – 304 с.
74. Дарда В. І. Переяславські дзвони : [іст. роман] / В. І. Дарда. – К. : Рад. письм., 1990. – 415 с.
75. Дей О. І. Українська народна балада / О. І. Дей. – К. : Наук. думка, 1986. – 263 с.
76. Дениско Л. І. При спробі втекти : [пригодницька повість] / Л. І. Дениско. – К. : Рад. письм., 1991. – 334 с.
77. Дениско Л. І. Слідство : [роман] / Л. І. Дениско // Вітчизна. – 1994. – № 5–6. – С. 16–106.
78. День. – 2009–2011.
79. Дзеркало тижня. – 2010–2011.
80. Дімаров А. А. Сільські історії / А. А. Дімаров. – К. : Дніпро, 1987. – 539 с.
81. Дімаров А. А. Перепешіть мене в українця / А. А. Дімаров. – К. : Гранослов, 1993. – 37 с.
82. Дімаров А. А. Прожити й розповісти : [повість про сімдесят літ] / А. А. Дімаров. – К. : Дніпро, 1998. – 295 с.
83. Дімаров А. А. Самосуд : [повісті, оповідання, етюди] / А. А. Дімаров. – К. : Укр. письм., 1999. – 221 с. – (Сучасна українська література).
84. Дімаров А. А. Зблиски : [оповідання та повісті] / А. А. Дімаров. – К. : Ярославів Вал, 2002. – 512 с.

85. Дімаров А. А. Біль і гнів : [роман] / А. А. Дімаров ; вступ. сл. Г. М. Штоня. – К. : Україна, 2004. – 928 с. – (Бібліотека шевченківського комітету).

86. Дімаров А. А. На коні й під конем : [повість] / А. А. Дімаров. – Х. : Фоліо, 2009. – 318 с. – (Українська література).

87. Дмитренко Г. В. Фінансовий контроль в Україні : проблеми і шляхи розвитку : [монографія] / Г. В. Дмитренко. – К. : К.І.С., 2010. – 374 с.

88. Довженко О. П. Вибрані твори / О. П. Довженко. – К. : Сакцент Плюс, 2004. – 512 с.

89. Довженко О. П. Сторінки щоденника (1941–1956) / О. П. Довженко. – К. : Вид-во гуманіт. літ-ри, 2004. – 384 с.

90. Дольд-Михайлик Ю. П. І один у полі воїн / Ю. Л. Дольд-Михайлик. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1988. – 493 с.

91. Дольд-Михайлик Ю. П. У чорних лицарів: пригодницький роман / Ю. Л. Дольд-Михайлик. – Х. : Фоліо, 2008. – 411 с. – (Серія „Українська література”).

92. Драч І. Ф. Храм сонця : [поезії] / І. Ф. Драч. – К. : Рад. письм., 1988. – 125 с.

93. Драч І. Ф. Лист до калини : [поезії, поеми] / І. Ф. Драч. – К. : Веселка, 1990. – 286 с.

94. Драч І. Ф. Вогонь з попелу : [поезії (З шістдесятих – у дев'яності)] / І. Ф. Драч. – К. : Рада, 1995. – 119 с.

95. Драч І. Ф. Гора : [докум. драма-колаж у 2 ч., відтворена за листами, спогадами та віршами, доносими та розпорядженнями, які стосувалися Т. Г. Шевченка і його похорону на Чернечій горі] / І. Ф. Драч. – К. : Укр. письменник, 1997. – 118 с.

96. Драч І. Ф. Анатомія блискавки : [вибрані твори] / І. Ф. Драч. – Х. : Фоліо, 2002. – 509 с. – (Серія „Українська література ХХ століття”).

97. Драч І. Ф. Противні строфи : [поезії] / І. Ф. Драч. – К. : ВЦ „Просвіта”, 2005. – 320 с.

98. Дрозд В. Г. Вибрані твори у 2 т. / В. Г. Дрозд. – К. : Рад. письм., 1989. –

Т. 1. Крик птаха в сутінках : [оповідання]. Катастрофа ; Вовкулака : (самотній вовк) : [романи]. – 1989. – 460, [2] с.

99. Дрозд В. Г. Листя землі : [роман : у 2 кн.] / В. Г. Дрозд ; упоряд. Ірина Жиленко. – К. : Вид. дім. „Києво-Могилянська ака-

демія”, 2009 –. – (Бібліотека Шевченківського комітету).

Кн. 1. – 2009. – 703 с.

100. Дузь І. М. Остап Вишня : нарис про творчість / І. М. Дузь. – К. ; Одеса : Вища шк., 1989. – 184 с.

101. Експрес. – 2010–2011.

102. Ємченко О. П. Біографи голубої планети : Етюди про великих мандрівників / О. П. Ємченко. – К. : Веселка, 1984. – 159 с.

103. Ємченко О. П. Знак бронтозавра, або Майже за Гіннесом : Етюди про феномени тваринного світу : [для серед. та ст. шкіль. віку] / О. П. Ємченко. – К. : Веселка, 1994. – 149 с. – (Український дивосвіт).

104. Загребельний П. А. Твори у 6 т. / П. А. Загребельний. – К. : Дніпро, 1979 –. –

Т. 2. Диво : [роман]. – 1979. – 574 с.

105. Загребельний П. А. Твори у 2 т. / П. А. Загребельний. – К. : Дніпро, 1984 –. –

Т. 2. Смерть у Києві. Первоміст : [романи]. – 1984. – 663 с.

106. Загребельний П. А. Євпраксія : [роман] / П. А. Загребельний ; вступ. ст. М. Ф. Слабошпицького. – Х. : Фоліо, 2002. – 382 с.

107. Загребельний П. А. Роксолана : [роман : у 2 кн.] / П. А. Загребельний. – Х. : Фоліо, 2003 –. – (Серія „Література”).

Кн. 1 : Вознесіння. – 2003. – 381 с.

Кн. 2 : Вознесіння (закінч.) ; Страсті. – 2003. – 382 с.

108. Загребельний П. А. Тисячолітній Миколай : [роман] / П. А. Загребельний. – Х. : Фоліо, 2004 –. – (Серія „Література”).

Т. 1 : Полювання на хлястики. – 2004. – 399 с.

Т. 2 : Залізні зуби. – 2004. – 460 с.

109. Загребельний П. А. Я, Богдан (Сповідь у славі) : [роман] / П. А. Загребельний. – К. : Укр.центр духов. культури, 1994 –. – (Український історичний роман).

Кн. 1 : Битви. – 1994. – 280 с.

Кн. 2 : Нестями. – 1994. – 336 с.

110. Зарудний М. Я. Твори : У 2 т. / М. Я. Зарудний. – К. : Дніпро, 1991 –. –

Т. 1. На білому світі ; Гілея. – 1991. – 780 с.

Т. 2 . П’єси. – 1991. – 814 с.

111. Іваненко О. Д. Марія : [роман] / О. Д. Іваненко. – К. : Дніпро, 1986. – 645 с.

112. Іваничук Р. І. Смерть Юди : [триптих повістей] / Р. І. Іваничук. – Львів : Червона калина, 1997. – 291 с. – (Історична бібліотека).
113. Іваничук Р. І. Злодії та Апостоли : [романтична повість] / Р. І. Іваничук. – Львів : Срібне слово, 2005. – 175 с.
114. Іваничук Р. І. Журавлиний крик : [роман] / Р. І. Іваничук. – Х. : Фоліо, 2006. – 382 с. – (Серія „Українська література”).
115. Іваничук Р. І. Черлене вино ; Манускрипт з вулиці Руської : [романи] / Р. І. Іваничук. – Х. : Фоліо, 2006. – 382 с. – (Серія „Українська література”).
116. Іваничук Р. І. Вода з каменю ; Саксаул у пісках : [романи] / Р. І. Іваничук. – Х. : Фоліо, 2007. – 414 с. – (Серія „Українська література”).
117. Іваничук Р. І. Четвертий вимір ; Шрами на скалі : [романи] / Р. І. Іваничук. – Х. : Фоліо, 2007. – 447 с. – (Серія „Українська література”).
118. Іваничук Р. І. Бо війна – війною... Через перевал : [романи] / Р. І. Іваничук. – Х. : Фоліо, 2008. – 447 с. – (Серія „Українська література”).
119. Іваничук Р. І. Країна Ірредента : [політичний роман] / Р. І. Іваничук. – К. : Ярославів Вал, 2008. – 192 с.
120. Іваничук Р. І. Мальви ; Орда : [романи] / Р. І. Іваничук. – Х. : Фоліо, 2008. – 415 с. – (Серія „Українська література”).
121. Іваничук Р. І. Вогненні стовпи : тетралогія / Р. І. Іваничук. – Х. : Фоліо, 2009. – 507 с. – (Серія „Українська література”).
122. Кава В. І. Осіння стежка : [повість] / В. І. Кава. – К. : Веселка, 1977. – 232 с.
123. Кава В. І. З журбою радість обнялась : [літературні оповідки] / В. І. Кава. – Ніжин : Поліграф-Аспект, 2006. – 144 с.
124. Карпенко В. О. Японія у глянці і без нього / В. О. Карпенко. – К. : Молодь, 1989. – 120 с.
125. Качкан В. А. Краси нев’януче пелюстя : [повісті, новели] / В. А. Качкан. – К. : Воєніздат, 1991. – 336 с.
126. Качкан В. А. Українське народознавство в іменах : У 2-х ч. [посібник для студ. гуманіт. ф-тів] / В. А. Качкан ; За ред. А. З. Москаленка ; передм. А. Г. Погрібного. – К. : Либідь, 1994.
Ч. 1. – 1994. – 336 с.
Ч. 2. – 1994. – 288 с.
127. Качкан В. А. Вогонь твоїх очей : [ліричні медитації в розповні літа] / В. А. Качкан. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2005. – 135 с.

128. Качкан В. А. Небесія : [ліричний роман у новелах] / В. А. Качкан. – Коломия : Вік, 2009. – 96 с.
129. Кашин В. Л. Сліди на воді : [роман] / В. Л. Кашин. – К. : Дніпро, 1984. – 196 с.
130. Київ. – 1994–2007.
131. Кирій І. І. Після грози : [оповідання] / І. І. Кирій. – К. : Веселка, 1987. – 159 с.
132. Коваль В. К. До тебе, батьку... : [повість-сповідь] / В. К. Коваль. – К. : Молодь, 1985. – 96 с.
133. Колесник П. Й. Терен на шляху : [роман] / П. Й. Колесник. – Львів : Каменярь, 1980. – 470 с. – (Б-ка „Карпати”).
134. Коломієць О. Ф. Вибрані твори / О. Ф. Коломієць ; упоряд. О. О. Коломієць ; передм. Г. Ф. Семенюка ; післясл. Б. І. Олійника. – К. : Грамота, 2009. – 352с. – (Бібліотека Шевченківського комітету).
135. Костенко Л. В. Сад нетанучих скульптур : [вірші, поема-балада, драматичні поеми] / Л. В. Костенко. – К. : Рад. письм., 1987. – 207 с.
136. Костенко Л. В. Вибране / Л. В. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.
137. Костенко Л. В. Берестечко : [історичний роман] ; авт. післямови : І. Дзюба, В. Панченко / Л. В. Костенко. – К. : Либідь, 2010. – 232 с.
138. Костенко Л. В. Гіацинтове сонце : [поезії] / Л. В. Костенко. – К. : Либідь, 2010. – 165 с.
139. Костенко Л. В. Мадонна Перехресть : [поезії] / Л. В. Костенко. – К. : Либідь, 2011. – 112 с.
140. Ладиченко Т. В. Всесвітня історія : [підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. : профіл. рівень] / Т. В. Ладиченко, Ю. І. Заблоцький. – К. : Генеза, 2011. – 319 с.
141. Лазарук В. А. Глаголи землі : [поезії] / В. А. Лазарук. – Львів : Каменярь, 1987. – 94 с.
142. Лазарук М. Я. Микола Вінграновський : Степовий Сварог : [есе про незабутні мандри Україною з Миколою Вінграновським] / М. Я. Лазарук. – Х. : Фоліо, 2009. – 192 с. – (Серія „Знамениті українці”).
143. Левада О. С. Ріки невпинна течія : [повість] / О. С. Левада. – К. : Рад. письм., 1989. – 223 с.

144. Лепкий Б. С. Мазепа : [трилогія]. Мотря : [історична повість у 2 т.] / Б. С. Лепкий. – Львів : Червона калина, 1991. – 389 с.
145. Лепкий Б. С. Мазепа : [трилогія]. Не вбивай, Батурич : [історичні повісті] / Б. С. Лепкий. – Львів : Червона калина, 1991. – 451 с.
146. Лепкий Б. С. Мазепа : [трилогія]. З-під Полтави до Бендер. Крутіж : [історичні повісті] / Б. С. Лепкий. – Львів : Червона калина, 1991. – 336 с.
147. Літературна Україна. – 2009– 2011.
148. Лозко Г. С. Українське народознавство / Г. С. Лозко. – К. : Зодіак – ЕКО, 1995. – 368 с.
149. Лубківський Р. М. Камертон Шашкевича : статті, рецензії, промови, поезії / Р. М. Лубківський. – Жовква : Місіонер, 2011. – 352 с.
150. Луків М. В. Мелодії для матері і коханої : [поезії] / М. В. Луків. – К. : Молодь, 1991. – 192 с.
151. Луків М. В. Не повертайтеся на круги своя... : [інтимна лірика] / М. В. Луків. – К. : Б-ка журн. „Дніпро”, 1998. – 117 с.
152. Луків М. В. Балада про брата : [поезії] / М. В. Луків. – К. : КП „Редакція журналу „Дніпро”, 2005. – 496 с.
153. Луків М. В. Дорости до пісні матерів : [поезії] / М. В. Луків. – К. : КП „Редакція журналу „Дніпро”, 2005. – 238 с.
154. Луків М. В. Моя Україна : [поезії] / М. В. Луків. – К. : КП „Редакція журналу „Дніпро”, 2007. – 502 с.
155. Майстренко Я. В. На довгій ниві : [спогади, оповідання, п’єси] / Я. В. Майстренко. – К. : Рад. письм., 1989. – 377 с.
156. Малик В. К. Таємний посол : [тетралогія] / В. К. Малик. – Х. : Фоліо, 2008 –. – (Серія „Українська література”).
Кн. 1, кн. 2 : Посол Урус-шайтана ; Фірман султана. – 2008. – 414 с.
Кн. 3, кн. 4 : Чорний вершник ; Шовковий шнурок. – 2008. – 478 с.
157. Малик В. К. Князь Ігор : [роман] / В. К. Малик. – Х. : Фоліо, 2009. – 476 с. – (Серія „Українська література”).
158. Малик В. К. Князь Кий : [роман] / В. К. Малик. – Х. : Фоліо, 2009. – 282 с. – (Історія України в романах).
159. Малиновська М. Ю. Гримучі озера. Полісся. Дилогія / М. Ю. Малиновська. – К. : Дніпро, 1983. – 472 с.
160. Малишко А. С. Жайворонка срібляний смичок : [поезії] / А. С. Малишко. – К. : Веселка, 1988. – 270 с.
161. Малишко А. С. Далекі орбіти : [вибрані твори] / А. С. Малишко ; упоряд. В. А. Малишко, вступ. ст. В. О. Базилевського. – К. :

Криниця, 2004. – 608 с. – (Бібліотека Шевченківського комітету).

162. Мартинюк М. І. Одинадцята заповідь : [поезії] / М. І. Мартинюк. – К. : Європа, 1997. – 91 с.

163. Мартинюк М. І. Національна ідея в життєтворчості Володимира Самійленка : [монографія] / М. І. Мартинюк. – Луцьк : Твердиня, 2009. – 192 с.

164. Марченко О. А. Буджацьке марево : [повість] / О. А. Марченко. – Одеса : Маяк, 1987. – 152 с.

165. Матіос М. В. Життя коротке : [книга прози] / М. В. Матіос. – Львів : Кальварія, 2001. – 234 с.

166. Матіос М. В. Солодка Даруся : [драма на три життя] / М. В. Матіос. – Львів : Піраміда, 2005. – 174 с.

167. Матіос М. В. Щоденник страченої : [психологічна розвідка] / М. В. Матіос. – Львів : Піраміда, 2005. – 192 с.

168. Мах П. П. Пlesa : [поезії] / П. П. Мах. – К. : Дніпро, 1981. – 171 с.

169. Мах П. П. Христос воскрес – воскресне Україна : поетична сповідь / П. П. Мах. – К. : Дніпро, 1999. – 291 с.

170. Мах П. П. Ластівка із крилами журби : [поезії] / П. П. Мах. – Луцьк : Надстир'я, 2004. – 244 с.

171. Міщенко Д. О. Синьоока Тивер / Д. О. Міщенко. – К. : Укр. центр духов. культури, 1996. – 423с. – (Український історичний роман).

172. Міщенко Д. О. Згубні вітри над оазою ; Не полишу тебе самотньою : [історичні романи] / Д. О. Міщенко. – К. : Укр. письм., 1997. – 334 с.

173. Міщенко Д. О. Сіверяни : [роман] / Д. О. Міщенко. – К. : Укр. центр духов. культури, 1999. – 392 с. – (Український історичний роман).

174. Мовознавство. – 1997–2011.

175. Мушкетик Ю. М. Яса : [роман] / Ю. М. Мушкетик. – К. : Дніпро, 1990. – 831 с.

176. Мушкетик Ю. М. Біла тінь : [роман] / Ю. М. Мушкетик. – К. : Твім інтер, 2004. – 392 с.

177. Мушкетик Ю. М. На брата брат : [роман] / Ю. М. Мушкетик. – Х. : Фоліо, 2007. – 317 с. – (Історія України в романах).

178. Мушкетик Ю. М. Гетьманський скарб : [роман] / Ю. М. Мушкетик. – Х. : Фоліо, 2008. – 414 с. – (серія „Українська література”).

179. Мушкетик Ю. М. Смерть Сократа : [повісті, оповідання] / Ю. М. Мушкетик. – Х. : Фоліо, 2008. – 318с. – (серія „Українська література”).

180. Назарук О. Роксоляна : Жінка Халіфа й Падишаха (Сулеймана Великого) завойовника і законодавця : [іст. повість з 16-го ст.] / Осип Назарук. – К. : Дніпро, 1992. – 371 с.

181. Народ скаже, як зав'яже. Українські народні прислів'я та приказки ; уклад. : Леся Вознюк. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. – 224 с.

182. Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина : [спогади, статті, листи, поезії]. – К. : Укр. письменник, 1993. – 400 с.

183. Нестайко В. З. Неймовірні детективи : кримінальні повісті / В. З. Нестайко. – К. : Укр. письм., 1995. – 175 с.

184. Олесь О. Лірика : Літературний портрет / Олександр Олесь. – К. : Вид-во „Бібліотека українця”, 1998. – 168с. – .– (Бібліотека українця).

185. Олесь О. Вибране / Олександр Олесь ; Галина Маценко (упоряд.), Олександр Вертіль (упоряд.). – Суми : ВВП „Мрія” ТОВ, 2008. – 120 с.

186. Олійник Б. І. Вибрані твори : у 6 т. / Б. І. Олійник. – К. : Просвіта, 2007 –. –

Т. 1 : За четвертою хатою. – 2007. – 128 с.

Т. 2 : Камінь з душі. – 2007. – 223 с.

Т. 3 : Вирок. – 2007. – 256 с.

Т. 4 : Сива ластівка. – 2007. – 96 с.

Т. 5 : Поеми. – 2007. – 192 с.

Т. 6 : Поеми. – 2007. – 223 с.

187. Олійник В. В. Лабіринт меншовартості : 1991–2011 : [зб. інтерв'ю] / В. В. Олійник. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2011. – 230 с.

188. Олійник М. Я. Судний день : [роман] / М. Я. Олійник. – К. : Рад. письм., 1982. – 215 с.

189. Олійник М. Я. Дочка Прометея : [роман] / М. Я. Олійник. – К. : Рад. школа, 1985. – 359 с.

190. Опільський Ю. Сумерк : [роман] / Юліан Опільський. – Львів : Каменяр, 1988. – 260 с.

191. Опільський Ю. Іду на Вас / Юліан Опільський ; упорядкув. та передм. Н. Янкової. – К. : Персонал, 2009. – 454 с. – (Бібліотека української героїки ; вип. 8).

192. Павличко Д. В. Українська національна ідея : [статті, виступи, інтерв'ю. Документи] / Д. В. Павличко. – К. : Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2004. – 771 с.

193. Павличко Д. В. Вибрані твори : у 2 т. / Д. В. Павличко ; голова редкол. М. П. Зяблюк ; вступ. ст. М. Г. Жулинського. – К. : Українська енциклопедія, 2008. – (Бібліотека Української літературної енциклопедії).

Т. 1 : Вірші ; Поеми. – 2008. – 608 с.

Т. 2 : Переклади. – 2009. – 608 с.

194. Пестушко В. Ю. Географія материків та океанів : [метод. посіб. для вчителів] / В. Ю. Пестушко, В. О. Сасихов, Г. Є. Уварова. – К. : „Вирій”, 2000. – 272 с.

195. Петльований В. І. Гуляй-гора : [роман] / В. І. Петльований. – К. : Рад. письм., 1987. – 184 с.

196. Півторак Г. П. Українці : звідки ми і наша мова / Г. П. Півторак. – К. : Наук. думка, 1993. – 200 с.

197. Підмогильний В. П. Місто : [роман та оповідання] / В. П. Підмогильний. – К. : Дніпро, 2004. – 384 с. – (Серія „Література в школі”).

198. Пільгук І. І. Грозовий ранок : [повісті] / І. І. Пільгук. – К. : Дніпро, 1979. – 559 с.

199. Плачинда С. П. Шугаї : [роман] / С. П. Плачинда. – К. : Рад. письм., 1986. – 255 с.

200. Плачинда С. П. Козак – душа правдивая... : [повісті, есе, фрески з історії України] / С. П. Плачинда. – К. : Велес, 2006. – 205 с.

201. Плужник Є. П. Змова у Києві : [роман, п'єси] / Є. П. Плужник. – К. : Укр. письм., 1992. – 428 с.

202. Політична географія та геополітика : [навч. посіб.] / [Б. П. Яценко, В. І. Стафійчук, Ю. С. Брайчевський та ін.]. – К. : Либідь, 2007. – 255 с.

203. Процюк С. В. Троянда ритуального болю : [роман про Василя Стефаніка] / С. В. Процюк. – К. : Академія, 2010. – 182 с.

204. Пушик С. Г. Дараби пливуть у легенду : [повість, есе, оповіді] / С. Г. Пушик. – К. : Рад. письм., 1990. – 334 с.

205. Пушик С. Г. Твори : в 6 т. / С. Г. Пушик. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2004. –

- Т. 1 : Поезії. – 2004. – 536 с.
- Т. 2 : Поєми, пісні, вірші для дітей, переклади, повісті. – 2005. – 596 с.
- Т. 3 : Страж-гора ; Ватра на чорній горі. – 2005. – 564 с.
- Т. 4 : Галицька брама ; Славетний предок Кобзаря. – 2006. – 623 с.
206. Рильський М. Т. Яблука доспіли, яблука червоні!.. : [поезії] / М. Т. Рильський. – К. : Веселка, 1986. – 343 с.
207. Рильський М. Т. Вибрані твори : у 2 т. / М. Т. Рильський ; голова редкол. Д. В. Павличко ; уклад. В. Л. Колесник. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2005. – (Бібліотека Української літературної енциклопедії).
- Т. 1 : Вірші. Поєми. – 2005. – 608 с.
- Т. 2 : Переклади. – 2006. – 608 с.
208. Руденко М. Д. Сила Моносу : [роман] / М. Д. Руденко // Вітчизна. – 1995. – № 1–2. – С. 2–101.
209. Руденко М. Д. Орлова балка : [роман] / М. Д. Руденко. – К. : Молодь, 2002. – 351 с.
210. Руденко М. Д. У череві дракона : [роман] / М. Д. Руденко. – К. : Ред. журн. „Дніпро”, 2007. – 582 с.
211. Симоненко В. А. Берег чекань : [поезії] / В. А. Симоненко. – К. : Сучасність, 1973. – 310 с.
212. Симоненко В. А. Народ мій завжди буде : [вірші та казки] / В. А. Симоненко. – К. : Веселка, 1990. – 159 с.
213. Симоненко В. А. Ти знаєш, що ти – людина : вірші, сонети, поєми, казки, байки / В. А. Симоненко – К. : Наук. думка, 2001. – 294 с.
214. Скуратівський В. Т. Покуть / В. Т. Скуратівський. – К. : Довіра, 1992. – 236 с.
215. Слабошпицький М. Ф. Марія Башкирцева : [роман-есе] / М. Ф. Слабошпицький. – К. : Дніпро, 1987. – 234 с.
216. Слапчук В. Мовчання адресоване мені / Василь Слапчук. – Дрогобич : Відродження, 1996. – 320 с.
217. Слапчук В. Сліпий дощ : [роман] / Василь Слапчук. – К. : Факт, 2003. – 336 с.
218. Слапчук В. Дикі квіти : [роман] / Василь Слапчук. – К. : Факт, 2004. – 296 с.
219. Словник української мови : в 11т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

220. Смолич Ю. К. Розповідь про неспокій триває / Ю. К. Смолич. – К. : Рад. письм., 1963. – 283 с.
221. Струцюк Й. Г. Червень – місяць тиші : [оповідання та етюди] / Й. Г. Струцюк. – Львів : Каменярь, 1980. – 94 с.
222. Собко В. М. Твори : в 6 т. / В. М. Собко. – К. : Дніпро, 1979 – . –
- Т. 1. – 1979. – 592 с.
- Т. 2. – 1979. – 512 с.
- Т. 4. – 1980. – 448 с.
- Т. 5. – 1981. – 511 с.
- Т. 6. – 1981. – 384 с.
223. Сосюра В. М. Вибрані твори. В 2 т. / В. М. Сосюра. – К. : Наук. думка, 2000 –. – (Б-ка укр. л-ри : Новітня укр. л-ра).
- Т. 1 : Поетичні твори. – 2000. – 645 с.
- Т. 2 : Поєми. Роман. – 2000. – 549 с.
224. Тельнюк С. В. Молодий я, молодий... Поетичний світ Павла Тичини (1906–1925) / С. В. Тельнюк. – К. : Дніпро, 1990. – 418 с.
225. Тичина П. Г. Золотий гомін : [вибрані твори] / П. Г. Тичина ; вступ. ст., упоряд. та прим. С. А. Гальченко. – К. : Криниця, 2008. – 608 с. – (Серія „Бібліотека Шевченківського комітету”).
226. Томчаній М. І. Жменями : Трилогія : [повість] / М. І. Томчаній. – К. : Дніпро, 1989. – 682 с.
227. Тофтул М. Г. Етика : [підручник] / М. Г. Тофтул. – [2-е вид., випр., допов.]. – К. : Академія, 2011. – 437 с. – (Альма-матер).
228. Тулуб З. П. Людолови : [історичний роман] : В 2 т. / З. П. Тулуб. – К. : Дніпро, 1986.
- Т. 1. – 1986. – 470 с.
- Т. 2. – 1986. – 571 с.
229. Тютюнник Г. М. Вир : [роман] / Г. М. Тютюнник. – К. : Дніпро, 1973. – 587 с.
230. Тютюнник Гр. М. Вибрані твори : [оповідання, повісті] / Гр. М. Тютюнник. – К. : Дніпро, 1981. – 607 с.
231. Уварова Г. Ш. Туристське країнознавство / Г. Ш. Уварова. – К. : „НАУ-друк”, 2009. – 152 с.
232. Українка Леся. Вірші. Драматичні поеми / Леся Українка. – Х. : Фоліо, 2008. – 351 с. – (Серія „Українська класика”).
233. Українська правда. – 2010–2011.

234. Федорів Р. М. Отчий світильник : [історичний роман] / Р. М. Федорів. – Львів : Червона калина, 1998. – 558с. – (Історична бібліотека).

235. Федорів Р. М. Палиця для прокажених : [роман]. – Львів : Червона Калина, 2000. – 421 с.

236. Фокін С. П. Спортивний туризм: навч.-метод. посіб. / С. П. Фокін. – К. : „НАУ-друк”, 2009. – 140 с.

237. Харчук Б. М. Подорож до зубра : [повісті] / Б. М. Харчук. – К. : Рад. письм., 1986. – 368 с.

238. Хвильовий М. Г. Сині етюди : [новели, оповідання, етюди] / М. Г. Хвильовий. – К. : Рад. письм., 1989. – 423 с.

239. Хвильовий М. Г. Твори : у 2 т. / М. Г. Хвильовий ; упоряд. М. Г. Жулинського, П. І. Майдаченка ; передм. М. Г. Жулинського. – К. : Дніпро, 1990. –

Т.1 : Поезія. Оповідання. Новели. Повісті. – 1990. – 650 с.

Т. 2. – 1990. – 925 с.

240. Хоткевич Г. М. Катрине весілля / Г. М. Хоткевич. – К. : Задруга, 1995. – 205 с.

241. Хоткевич Г. М. Довбуш : [повість] / Г. М. Хоткевич. – К. : Вид-во Укр. центру духовної культури, 1997. – 606 с. – .– (Український історичний роман).

242. Хоткевич Г. М. Авірон ; Камінна душа : [повісті] / Г. М. Хоткевич. – Х. : Фоліо, 2009. – 380 с. – .– (серія „Українська література”).

243. Цюпа І. А. У пазухах ежовщини : [повість-сповідь] / І. А. Цюпа. – К. : Укр. письм., 1994. – 191 с.

244. Черкаський В. М. Художній світ Панаса Мирного / В. М. Черкаський. – К. : Дніпро, 1989. – 351 с.

245. Чернецький І. І. Зірниці : [поезії] / І. І. Чернецький. – Львів : Каменярь, 1985. – 70 с.

246. Чернецький І. І. Сльоза : [поезії] / І. І. Чернецький. – Луцьк : Вежа, 1997. – 64 с.

247. Чернецький І. І. Літа : [поезії] / І. І. Чернецький. – Луцьк : Надстир'я, 2005. – 244с.

248. Чернецький І. І. Сліди на снігу / І. І. Чернецький. – Луцьк : Твердиня, 2008. – 60 с.

249. Чубач Г. Т. Відкрию таємницю : [вірші та поема] / Г. Т. Чубач. – К. : Молодь, 1989. – 112 с.

250. Чубач Г. Т. Небесна долина : [вибрані поезії] / Г. Т. Чубач. – К. : Укр. письм., 1993. – 367 с.
251. Шабатура М. Н. Біологія людини : [підруч. для 8 класів загальноосвіт. навч. закл.] / М. Н. Шабатура, Н. Ю. Матяш, В. О. Мотузний. – К. : Генеза, 2004. – 192 с.
252. Шаповал Р. В. Освітня діяльність в Україні : адміністративно-правове дослідження : [монографія] / Р. В. Шаповал. – Х. : Золота миля, 2011. – 347 с.
253. Шевельов Ю. В. Портрети українських мовознавців / Ю. В. Шевельов. – К. : Вид. дім „КМ Академія”, 2002. – 131с.
254. Шевчук В. А. Син волі : [роман] / В. А. Шевчук. – К. : Рад. письм., 1985. – 471 с.
255. Шевчук В. О. Дім на горі : [роман-балада] / В. О. Шевчук. – К. : Рад. письм., 1983. – 487 с.
256. Шевчук В. О. У череві апокаліптичного звіра : [істор. повісті та оповідання] / В. О. Шевчук. – К. : Укр. письм., 1995. – 203 с.
257. Шкляєва Н. В. Топонімічна народна проза Західного Полісся : історія і сучасність / Н. В. Шкляєва. – Луцьк : Луцький держ. техн. ун-т, 2006. – 264 с.
258. Шморгун Є. Дорога до Іліона // Історичні повісті : [збірник] / Євген Шморгун. – К. : Веселка, 1989. – С. 3 – 144.
259. Штинько В. С. Тінь сльози : [поезії] / В. С. Штинько. – Дрогобич : Відродження, 1992. – 125 с.
260. Шумило М. М. Силуети : [статті, спогади, щоденник, записи] / М. М. Шумило. – К. : Рад. письм., 1990. – 307 с.
261. Щербак Ю. М. Чорнобиль : [докум. повість] / Ю. М. Щербак. – К. : Дніпро, 1989. – 223 с.
262. Що залишимо у спадок? Про наболіле : [нариси, статті, інтерв'ю]. – К. : Рад. письм., 1990. – 398 с.
263. Яворівський В. О. Автопортрет з уяви : [роман] / В. О. Яворівський. – К. : Рад. письм., 1981. – 255 с.
264. Яковенко Т. В. Любов вам до лиця : [лірика] / Т. В. Яковенко. – Одеса : Маяк, 1987. – 72 с.
265. Яков'юк Т. В. Який же присмак доля має? : [проза, поезія] / Т. В. Яков'юк. – Володимир-Волинський : Слово, 1992. – 53 с.
266. Яновський Ю. І. Майстер корабля ; Вершники / Ю. І. Яновський. – Донецьк : БАО, 2007. – 352 с.

Наукове видання

Костусяк Наталія Миколаївна

**СТРУКТУРА МІЖРІВНЕВИХ КАТЕГОРІЙ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Монографія

Редактор і коректор *В. Є. Сикора, В. П. Цюп'яшук*
Технічний редактор *Л. М. Козлюк*

Формат 60x84 1/16. 26,27 ум. друк. арк. 26,19 обл.-вид. арк.
Наклад 300 пр. Зам. 2634. Видавець і виготовлювач – Волинський національний
університет імені Лесі Українки (43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 3156 від 04.04.2008 р.